

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Москва • 1968

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ • 1982

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ

46

ЧАСТИНА

I

ПЕРЕДМОВА

Сорок шостий том Творів К. Маркса і Ф. Енгельса містить сім економічних рукописів К. Маркса, створених ним у період з липня 1857 по березень 1859 року: 1) «Бастія і Кері» (липень 1857 р.); 2) «Вступ» (серпень 1857 р.); 3) «Критика політичної економії» (чорновий начерк 1857—1858 років) (жовтень 1857 — травень 1858 р.); 4) «Показчик до семи зошитів», з яких складається рукопис «Критика політичної економії» (червень 1858 р.); 5) фрагмент первісного тексту другого розділу першого випуску «До критики політичної економії» і початок третього розділу (серпень — жовтень 1858 р.); 6) «Реферати до моїх власних зошитів» (літо 1861 р.); 7) начерк плану розділу про «капітал взагалі» (літо 1861 р.).

Ці рукописи були вперше повністю опубліковані мовою оригіналу Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у 1939—1941 рр. у двох частинах під заголовком: «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)».

Економічні рукописи 1857—1861 років відображають найважливіший період досліджень Маркса в галузі політичної економії, який почався з середини 1850 р., незабаром після переїзду Маркса в Лондон.

Сорокові роки XIX століття були важливим етапом у розвитку марксистської економічної теорії. Саме в цей період у таких своїх працях, як «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Святе сімейство», «Становище робітничого класу в Англії», «Німецька ідеологія», «Злиденність філософії», «Наймана праця і капітал», «Промова про свободу торгівлі», «Маніфест Кому-

ністичної партії», Маркс і Енгельс розробили своє діалектико-матеріалістичне розуміння історії, поширили діалектичний матеріалізм на пізнання людського суспільства. Це дало їм можливість уже в сорокові роки виступити з послідовною критикою буржуазного суспільства. У названих вище працях Маркс і Енгельс розробили своє вчення про класову боротьбу; вони розкрили суть класових антагонізмів у капіталістичному суспільстві, показали, що соціалізм є неминучий результат діючих у буржуазному суспільстві економічних законів, що капіталізм не вічний, що він сам створює собі могильника в особі робітничого класу; вони показали неминучість періодичних криз надвиробництва в буржуазному суспільстві, які є вираженням непримиренних суперечностей капіталізму.

З матеріалістичного розуміння історії випливала виняткова роль економічної теорії в усій системі марксизму. Ось чому Маркс, сформулювавши в сорокові роки основні положення діалектико-матеріалістичного розуміння історії, свою основну увагу приділяє дослідженню сучасного йому капіталістичного суспільства. У працях сорокових років Маркс уже приступив до детальної розробки своєї економічної теорії. У цих працях були створені необхідні передпосилки і розвинуті окремі елементи майбутньої теорії вартості і додаткової вартості, які вимагали дальшого поглиблення і розвитку, для того щоб скласти цілісне економічне вчення. Тут не був ще здійснений той стрибок від буржуазного трактування обміну праці на капітал, який знаменував би собою революційний переворот у політичній економії. У працях другої половини сорокових років Маркс тільки підійшов до звершення самого перевороту в політичній економії.

Тому коли Маркс після поразки революцій 1848—1849 рр. оселився в Лондоні — цьому дуже зручному «спостережному пункті» для вивчення буржуазного суспільства — і дістав можливість відновити свої заняття політичною економією, він, за його власними словами, приступив до справи знову з самого початку, поповнюючи, розвиваючи і поглиблюючи ті економічні пізнання, яких він досяг у сорокові роки. До липня 1857 р. праця Маркса полягала головним чином у збиранні і критичному освоєнні величезного літературного матеріалу з економічних питань, а також у безпосередньому вивченні всіх скільки-небудь значних подій і фактів сучасного Марксу економічного життя Англії та інших країн.

Про масштаби наукових досліджень Маркса в п'ятдесяті роки свідчать численні зошити з виписками з праць буржуазних економістів, з офіційних документів і періодичної преси. З особ-

ливою старанністю Маркс студював знову праці А. Смита і Д. Рікардо. З 1850 по 1853 рік Маркс заповнив 24 зошити виписок, пронумеровані ним самим римськими цифрами від I до XXIV. До вказаного періоду відноситься також ще ряд зошитів з виписками, не пронумерованих Марксом. Крім того, в цей же час і пізніше Марксом було заповнено кілька зошитів, які містять групування цитат за певними темами (особливо з проблем грошей) з короткими коментарями Маркса до деяких з цих цитат. Це було немовби первісне опрацювання нагромадженого матеріалу.

В листах, що належать до цього періоду, Маркс розповідає про свої економічні заняття. «З 9 години ранку до 7 години вечора я буваю звичайно у Британському музеї, — повідомляв він 27 червня 1851 р. Вейдемейера. — Матеріал, над яким я працюю, такий страшенно великий, що, незважаючи на все напруження, мені не вдається закінчити роботу раніш як через 6—8 тижнів. До того ж, весь час виникають всілякі практичні перешкоди, неминучі при тих жебрацьких умовах, в яких тут доводиться жити. Але «всупереч всьому, всьому» справа швидко посувається до кінця. Треба ж коли-небудь що б то не стало кінчити» (це видання, т. 27, стор. 471).

Перші теоретичні результати цих своїх досліджень Маркс мав уже на самому початку 1851 року. Про це свідчать два його листи до Енгельса (від 7 січня і 3 лютого), в яких Маркс піддав критиці теорію земельної ренти Рікардо, що спиралася на мальтусівський «закон» спадної родючості ґрунту, і рікардовську теорію грошового обігу, що виходила з кількісної теорії грошей. Ці листи Маркса, так само як і його критичний коментар до праці Рікардо «Про начала політичної економії і оподаткування», що міститься в IV і VIII зошитах з виписками, характеризують ті успіхи в дослідженні капіталістичного способу виробництва, яких Маркс досяг на початку п'ятдесятих років.

Особливу увагу в своїх статтях і листах п'ятдесятих років Маркс приділяв проблемі економічних криз, розглядаючи їх як провісників революційної ситуації. Чекання кризи, яка вибухнула в 1857 році, і нового революційного піднесення, зв'язаного з нею, примусило Маркса форсувати свої економічні заняття. В лютому 1855 р. Маркс повідомляв Енгельса про те, що він «перечитував свої власні зошити з політичної економії — коли не з метою опрацювання матеріалу, то, в усякому разі, з метою оволодіння ним і мати в готовому для опрацювання вигляді» (це видання, т. 28, стор. 342).

Влітку 1857 р. Маркс двічі приступав до викладу своєї економічної теорії і обидва рази переривав цю роботу.

Написаний у липні 1857 р. незакінчений начерк про вульгарних економістів Бастіа і Кері свідчить про те, наскільки далеко Маркс в цей час уже пішов у своїй критиці буржуазної політичної економії. Якщо в попередніх працях Маркса тільки ще намічався поділ буржуазних економістів на дві основні течії, то тут дано цілком чітку характеристику класичної школи в буржуазній політичній економії та її вульгарного напрямку, який свідчить про деградацію буржуазної економічної думки.

Бастіа і Кері являли собою приклад вульгарних економістів, які доводили «гармонію виробничих відносин там, де економісти-класики наївно змальовували їх антагоністичність» (цей том, частина I, стор. 4). Маркс майстерно аналізує економічні умови, що породили погляди цих двох економістів, і показує, що «зовсім різне, навіть протилежне національне середовище, в умовах якого пишуть Кері і Бастіа, викликає у них, проте, однакові устремління» (там же). Ці вульгарні економісти вважали капіталістичне виробництво вічним природним ідеалом гармонійного розвитку суспільства, а антагоністичні суперечності буржуазного суспільства вони намагались пояснити наявністю в ньому феодальних пережитків або результатом шкідливих впливів іззовні. Цим антиісторичним і відверто апологетичним поглядам Маркс протиставив своє вчення про суспільно-економічну формацію, за яким дія економічних законів у більш розвинутих капіталістичних країнах відрізняється від дії цих законів у менш розвинутих капіталістичних країнах лише формою прояву.

Інший незакінчений начерк — знаменитий «Вступ» — був написаний Марксом у кінці серпня 1857 року. Згодом Маркс відмовився від опублікування «Вступу», не бажаючи визначати наперед ті загальні висновки, які мали бути підсумком усього дослідження.

«Вступ» показує, що на осінь 1857 р. Марксом уже були детально розроблені методологічні основи його економічної теорії. Маркс виходить тут з основних висновків відкритого ним ще в сорокові роки матеріалістичного розуміння історії, насамперед — з положення про примат суспільного виробництва. При цьому на відміну від буржуазних економістів, які оголошували капіталістичне виробництво вічним і говорили про виробництво взагалі, Маркс говорить у «Вступі» про суспільно визначене виробництво, про сучасне буржуазне виробництво як про предмет свого дослідження.

Критично проаналізувавши у «Вступі» поділ буржуазними економістами предмета політичної економії на виробництво, розподіл, обмін і споживання, Маркс показав, що всі ці моменти

являють собою частини єдиного цілого, між якими має місце взаємодія. Розглядаючи виробництво тільки з його матеріального боку, буржуазні економісти (в їх числі і економісти-класики) оголошували власним предметом політичної економії відносини розподілу. Аналіз діалектичної єдності всіх моментів суспільного виробництва дав можливість Марксу подолати обмеженість буржуазної політичної економії в розумінні предмета свого дослідження і від форм розподілу, що є лише виявом форм виробництва, перейти до розгляду виробничих відносин як справжнього предмета економічної науки.

У «Вступі» Маркс вперше дає характеристику наукового методу піднесення від абстрактного до конкретного як методу політичної економії, а також критику ідеалістичного розуміння цього методу Гегелем. Діалектико-матеріалістична інтерпретація Марксом методу піднесення від абстрактного до конкретного передбачає, що конкретне, виступаючи як вихідний пункт теоретичного аналізу, в кінці дослідження постає як єдність різноманітного, як синтез багатьох визначень. Наукові абстракції в теорії Маркса нерозривно зв'язані з конкретною дійсністю як із своєю передумовою, а хід абстрактного мислення, що йде від найпростішого до складного, загалом і в цілому відповідає дійсному історичному процесові.

Виходячи з свого розуміння предмета і методу політичної економії, Маркс у «Вступі» дав першу розробку структури своєї майбутньої економічної праці, що охоплює всі найважливіші сторони буржуазного суспільства. «Розчленування предмета, — писав там Маркс, — очевидно, повинно бути таке: 1) Загальні абстрактні визначення, які через це більш або менш властиві всім формам суспільства... 2) Категорії, які становлять внутрішню структуру буржуазного суспільства і на яких ґрунтуються основні класи. Капітал, наймана праця, земельна власність. Їх відношення одне до одного. Місто і село. Три великі суспільні класи. Обмін між ними. Обіг. Кредит (приватний). 3) Концентроване вираження буржуазного суспільства у формі держави... «Непродуктивні» класи. Податки. Державний борг. Публічний кредит. Населення. Колонії. Еміграція. 4) Міжнародні відносини виробництва. Міжнародний поділ праці. Міжнародний обмін. Вивезення і ввезення. Вексельний курс. 5) Світовий ринок і кризи» (цей том, частина I, стор. 41).

Восени 1857 р. вибухнула надзвичайно велика економічна криза, яка спонукала Маркса якнайенергійніше зайнятися безпосереднім розробленням своєї економічної теорії. Разом з тим Марксом було зібрано такий багатий матеріал з проблеми криз, що поряд з серією статей у «New-York Daily Tribune» він хотів

навіть написати спільно з Енгельсом спеціальну працю на цю тему. Для цієї мети Маркс завів спеціальні «реєстраційні книги», в яких відмічав розвиток кризи в найбільших капіталістичних країнах. Але незабаром усю основну увагу Маркса поглинуло підведення підсумків його економічних досліджень п'ятдесятих років. Маркс дуже поспішав з цією роботою, вважаючи, що поглиблення економічної кризи може привести до революційної ситуації. «Я працюю, мов несамовитий, ціліснітькі ночі над підсумовуванням своїх економічних досліджень, — писав він Енгельсу 8 грудня 1857 р., — щоб до потопа мати ясність принаймні в основних питаннях» (це видання, т. 29, стор. 180). Того ж самого дня дружина Маркса в своєму листі до друга і соратника Маркса і Енгельса Конрада Шрамма так змальовувала хід роботи Маркса: «Ви легко можете собі уявити, який піднесений настрій у Мавра. Знову повернулася вся його стара працездатність і енергія, так само як бадьорість і веселість духу... Удень Карл працює, щоб забезпечити хліб насущний, ночами — щоб завершити свою політичну економію. Тепер ... ця праця стала необхідною потребою часу» (там же, стор. 513).

З жовтня 1857 по травень 1858 року Марксом було створено великий — обсягом понад 50 друкованих аркушів — рукопис, якому він дав назву «Критика політичної економії» і який являє собою перший чорновий начерк майбутнього «Капіталу». Цьому рукопису належить винятково важливе місце в історії марксизму. Тут вперше Маркс розробив свою теорію вартості, а на її основі — теорію додаткової вартості, цей «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (Ленін), здійснивши тим самим, за словами Енгельса, своє друге велике відкриття, яке разом з відкриттям матеріалістичного розуміння історії перетворило соціалізм з утопії в науку.

Рукопис 1857—1858 рр. безпосередньо вводить читача в самий метод дослідження, застосований Марксом, в його творчу лабораторію, дає можливість крок за кроком простежити процес створення Марксом його економічного вчення. Згодом Маркс виклав свою економічну теорію в «Капіталі», але, як відзначав сам Маркс, «спосіб викладу не може з формального боку не відрізнятися від способу дослідження. Дослідження повинно детально освоїтися з матеріалом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їх внутрішній зв'язок. Тільки після того як ця робота закінчена, можна належно показати дійсний рух» (це видання, т. 23, стор. 23). В рукопису «Критика політичної економії» і зафіксовано процес дослідження Марксом капіталістичного способу виробництва, процес народження нової теорії.

Рукопис 1857—1858 рр. відкривається «Розділом про гроші», позначеним у Маркса римською цифрою II. Це пояснюється тим, що перед розділом про гроші Маркс збирався викласти розділ, якому він спочатку хотів дати назву «Вартість» (на останній сторінці рукопису 1857—1858 рр. під арабською цифрою 1 є начерк початку цього розділу), а згодом — у праці «До критики політичної економії» — дав назву «Товар».

«Розділ про гроші» Маркс почав з критики дрібнобуржуазних економічних поглядів Прудона, насамперед — прудонівської теорії грошей. Критику прудонізму, відмежування від цього «лжебрата» Маркс вважав важливим завданням наукового соціалізму. «Щоб розчистити шлях соціалізму критичному і матеріалістичному, який прагне зробити зрозумілим дійсний історичний розвиток суспільного виробництва, — відзначав згодом Маркс, — треба було різко порвати з тією ідеалістичною політичною економією, останнім втіленням якої був, сам того не усвідомлюючи, Прудон» (це видання, т. 19, стор. 224).

Критика теорії Прудона, спрямованої на реформування буржуазного суспільства, була дана Марксом у «Злиденності філософії», але там Маркс ще в значній мірі спирався на економічні погляди Рікардо. В рукопису 1857—1858 рр. Маркс здійснив критику прудонізму вже з позицій створеної ним економічної теорії. Маркс повністю спростував тезу прудоністів про можливість шляхом реформи банків знищити антагоністичні суперечності капіталізму. Маркс показав, що антагоністичний характер суперечностей капіталістичного суспільства «не може бути висаджений у повітря шляхом тихої метаморфози» (цей том, частина I, стор. 94), що спроби прудоністів зберегти буржуазний лад, тільки виправивши його «недоліки», є шкідливою утопією, яка дезорганізує робітничий клас, відволікає його від підготовки соціалістичної революції.

В процесі критики прудоністських поглядів у рукопису 1857—1858 рр. Маркс розробив усі основні елементи своєї теорії вартості. Він показав, як у ході розвитку суспільного виробництва і суспільного поділу праці відбувається перетворення продукту в товар, а товару — в гроші. «Дійсне питання, — відзначав Маркс, — полягає ось у чому: чи не викликає сама буржуазна система обміну необхідності в специфічному знарядді обміну? Чи не створює вона неодмінно особливого еквівалента для всіх вартостей?» (цей том, частина I, стор. 61). Тут Марксом поставлено питання, яке буржуазним економістам навіть і не спадало на думку, питання про необхідний зв'язок між товаром і грошми. Вперше Маркс сформулював це питання ще в «Злиденності філософії», але розв'язання його було дано тільки в

рукопису 1857—1858 рр. на основі аналізу двох факторів товару — споживної вартості і вартості,— а також двоїстого характеру праці, яка створює товар. Маркс показав, що суперечність між якісною однорідністю товарів як вартостей і їх натуральною відмінністю як споживних вартостей знаходить своє зовнішнє розв'язання в процесі обміну, в роздвоєнні товару на товар і гроші, в набуванні вартістю товару самостійного існування в особливому товарі — в грошах. Будучи зовнішнім розв'язанням суперечності між споживною вартістю і вартістю товару, гроші в той же час загострюють усі суперечності основаного на приватному обміні товарного виробництва, підносять їх на новий ступінь. В цих суперечностях і криється можливість економічних криз.

Хоч критика прудонізму займає велике місце в рукопису 1857—1858 рр., але головним об'єктом критики Маркса була класична буржуазна політична економія. Розробивши в «Розділі про гроші» свою теорію вартості і грошей, Маркс дав критику і рикардовської кількісної теорії грошей.

Маркс показав далі, що суперечність між споживною вартістю і вартістю товару в свою чергу впливає з двоїстого характеру праці в буржуазному суспільстві, з того, що суспільна праця в умовах приватної власності на засоби виробництва безпосередньо є працею приватною. Цю антагоністичну суперечність товарно-капіталістичного господарства Маркс сформулював так: «Індивіди виробляють тільки для суспільства і в суспільстві», проте «їх виробництво не є *безпосередньо* суспільним» (цей том, частина I, стор. 93).

Вчення про двоїстий характер праці в приватному товарному виробництві, розроблене вперше в рукопису 1857—1858 рр., становить основу теорії вартості Маркса. Саме тут насамперед проходить та грань, яка відокремлює теорію Маркса від трудової теорії вартості класиків буржуазної політичної економії. Буржуазні економісти-класики не розуміли якісної протилежності між конкретною і абстрактною працею в буржуазному суспільстві і зводили всю справу до визначення величини вартості робочим часом. Тим часом, підкреслював Маркс, на вченні про двоїстий характер праці «ґрунтується *все* розуміння фактів» (це видання, т. 31, стор. 269).

У процесі розроблення своєї теорії вартості в рукопису 1857—1858 рр. Маркс прийшов і до відкриття товару як «економічної клітинки» буржуазного суспільства. А це означало, що вихідним пунктом аналізу економічної структури буржуазного суспільства є не вартість і не вартісне відношення товарів, яке можна тільки мислити, а сам товар, матеріальний носій

цих відношень. Саме тому Маркс згодом змінив назву першого розділу своєї праці: замість назви «Вартість» дав йому назву «Товар». Уже в начерку цього розділу в кінці рукопису 1857—1858 рр. Маркс писав: «Перша категорія, в якій виступає буржуазне багатство, це — *товар*».

Одним з найважливіших підсумків «Розділу про гроші» був висновок Маркса про те, що розвинута форма товарного виробництва в умовах приватної власності на засоби виробництва з необхідністю передбачає капіталістичні відносини. Тенденція розвитку товарного виробництва і мінової вартості неодмінно приводить до розриву «між працею і власністю», «так що праця створюватиме чужу власність, а власність — розпоряджатиметься чужою працею» (цей том, частина I, стор. 169). В наступному розділі рукопису 1857—1858 рр., у «Розділі про капітал», Маркс блискуче розв'язав центральну проблему свого дослідження — пояснення механізму капіталістичної експлуатації.

Буржуазні економісти марно намагались безпосередньо перейти від вартості до капіталу; вони оголошували капітал простою сумою вартостей, не розуміючи, що як в реальній дійсності, так і в теорії тут має місце якісний стрибок. «Простий рух мінових вартостей, — підкреслює Маркс, — як він має місце в чистому обігу, ніколи не може реалізувати капітал» (там же, стор. 185).

Змістом капіталістичних виробничих відносин є відношення між робітником і капіталістом, між працею і капіталом, які протистоять один одному і між якими має місце обмін. Трудність аналізу цього відношення полягає в тому, що нееквівалентний по суті обмін між робітником і капіталістом здійснюється на основі закону вартості, тобто на основі обміну еквівалентів. Той аналіз, який Маркс здійснив у «Розділі про капітал», в значній мірі побудований на дослідженому Марксом у «Розділі про гроші» двоїстому характері товару, на розгляді товару як єдності протилежностей: споживної вартості і вартості.

Насамперед Маркс розщепив обмін між капіталом і працею на два якісно відмінні, протилежні процеси: 1) власне обмін між робітником і капіталістом, в результаті якого капіталіст «одержує в обмін таку продуктивну силу, яка зберігає і примножує капітал»; 2) сам процес праці, в якому здійснюється це збереження і примноження капіталу. Аналізуючи першу стадію, Маркс формулює таке положення: «У відношенні між капіталом і працею ... одна сторона (капітал) протистоїть другій насамперед як *мінова вартість*, а друга сторона (праця) протистоїть капіталу насамперед як *споживна вартість*» (цей том, частина I, стор. 198—199). Тут Марксом було зроблено важливий крок до

того, щоб від звичайної формули буржуазних економістів про «працю-товар», про «продаж праці» перейти до товару «робоча сила». Праця в цьому міркуванні Маркса виступає вже не як товар, а як споживна вартість того товару, який робітник продає капіталістові. Особливість цієї споживної вартості полягає в тому, що вона «не матеріалізована в продукті, взагалі не існує поза робітником, отже, існує не справді, а лише в можливості, як його здатність» (там же, стор. 198). В результаті першої стадії обміну між працею і капіталом до рук капіталіста і перейшло розпорядження живою працею робітника. Другою стадією обміну є сам процес живої праці, процес створення мінових вартостей, в результаті якого зберігається і збільшується капітал.

Маркс показав, що, не будучи власником засобів виробництва, робітник не може бути і власником своєї праці, а отже, і продукту своєї праці, тієї вартості, яку жива праця створює в процесі виробництва. Проте деяку, заздалегідь визначену частину цієї створеної робітником і належної капіталістові вартості капіталіст повинен повернути робітникові у вигляді заробітної плати, для того щоб сплатити вартість робочої сили, тобто ту кількість праці, яку було затрачено на виробництво самого робітника. Якщо рівень продуктивності праці такий високий, що вартість, створена живою працею, перевищує вартість робочої сили, то має місце додаткова праця, і капіталіст одержує додаткову вартість, яка дорівнює різниці між усією створеною живою працею вартістю і вартістю робочої сили. Капіталістичний спосіб виробництва саме і характеризується таким рівнем розвитку продуктивних сил, при якому продуктивна праця виступає як праця, що створює додаткову вартість.

Маркс у «Розділі про капітал» розвиває також своє вчення про дві форми додаткової вартості, про абсолютну і відносну додаткову вартість, і в зв'язку з цим розкриває двояку тенденцію капіталу: до подовження робочого дня як засобу збільшення абсолютної додаткової вартості і до скорочення необхідного робочого часу як засобу збільшення відносної додаткової вартості.

Маркс вперше в історії економічної науки пояснив механізм капіталістичної експлуатації; показав, що привласнення класом капіталістів додаткової вартості, створеної робітниками, є основою капіталістичного способу виробництва і відбувається у повній відповідності з його внутрішніми законами, і насамперед з законом вартості.

Додаткова вартість у теорії Маркса виступає як необхідний результат капіталістичних виробничих відносин; вона стано-

вить суть цих відносин, визначає інші категорії і відносини буржуазного суспільства, зумовлює закон руху капіталістичного способу виробництва, неминучість його загибелі і заміни його комунізмом. Якщо капіталістична експлуатація, як це показав Маркс, впливає з самої суті капіталістичних виробничих відносин, то звідси прямо виходило, що ніяке звільнення робітничого класу від експлуатації не може бути здійснене в рамках капіталістичного ладу. Разом з тим, як відзначав Маркс, всередині самого буржуазного суспільства створюються матеріальні передумови для знищення капіталістичного способу виробництва, «виникають такі виробничі відносини і відносини спілкування, які являють собою одночасно міни для висадження в повітря цього ладу» (цей том, частина I, стор. 94).

Маркс не спинився в рукопису 1857—1858 рр. на відкритті додаткової вартості; він приступив до пояснення на основі додаткової вартості її перетворених форм, що діють на поверхні буржуазного суспільства. Спираючись на вперше розвинуте ним в цьому рукопису вчення про дві форми капіталу — постійний і змінний, — Маркс розробив теорію прибутку як перетвореної форми додаткової вартості. При цьому Маркс відмічав помилки і суперечності, які впливають у буржуазних економістів з того, що прибуток вони розуміли не як похідну, вторинну форму додаткової вартості.

Дослідження в рукопису 1857—1858 рр. додаткової вартості незалежно від її особливих форм — прибутку, процента, земельної ренти — являє собою один з найважливіших моментів у якісній відмінності економічного вчення Маркса від буржуазної політичної економії, яка постійно змішувала особливі форми додаткової вартості з її загальною формою, внаслідок чого теорія прибутку навіть у класиків буржуазної політичної економії являла собою, за висловом Маркса, «мішанину». Повідомляючи Енгельса про свою роботу над рукописом 1857—1858 рр., Маркс у листі від 14 січня 1858 р. відзначав, що він «спростував усе вчення про прибуток в його старому вигляді».

Маркс вперше сформулював у рукопису 1857—1858 рр. «два закони, що впливають з перетворення додаткової вартості у форму прибутку». Перший з них полягає в тому, що норма прибутку завжди менша від норми додаткової вартості. Другий закон — закон тенденції норми прибутку до пониження — Маркс характеризує як «найважливіший закон сучасної політичної економії», якого, «незважаючи на його нескладність, досі ніхто не зрозумів і ще ніколи свідомо не формулював» (цей том, частина II, стор. 239). Одним з результатів дії цього

закону є, як зазначає Маркс, зростаюча невідповідність між розвитком продуктивних сил суспільства і буржуазними виробничими відносинами; неминучим наслідком цієї невідповідності є економічні кризи.

В рукопису 1857—1858 рр. Маркс щільно підійшов до відкриття закону середнього прибутку і ціни виробництва. Встановивши, що прибуток всього класу капіталістів не може бути більший за суму додаткової вартості, Маркс прийшов до висновку про неодмінно існуючі в різних галузях виробництва неоднакові індивідуальні норми прибутку, які перерозподіляються в результаті міжгалузевої конкуренції в загальну норму прибутку. Утворення загальної норми прибутку відбувається, як показав Маркс, шляхом перерозподілу загальної суми додаткової вартості, виробленої в усіх галузях капіталістичного виробництва, пропорціонально величині вкладеного капіталу. При цьому товари продаються за відмінними від їх вартостей цінами, які в одних галузях стоять вище, а в інших галузях — нижче вартостей товарів.

Вичерпне розв'язання проблеми середнього прибутку і ціни виробництва Маркс дав пізніше, в процесі роботи над рукописом 1861—1863 років.

* * *

Рукопис 1857—1858 рр. був широко використаний Марксом в його наступній роботі над «Капіталом». Однак у ньому є немало також і такого матеріалу, якому не знайшлося місця в тексті чотирьох томів «Капіталу».

Працюючи над «Розділом про капітал» рукопису 1857—1858 рр., Маркс прийшов до важливого висновку про співвідношення логічних і історичних аспектів методу наукового дослідження, про необхідність доповнити аналіз капіталістичного способу виробництва розглядом, з одного боку, попередніх суспільних форм, а з другого боку — тієї суспільної форми, яка неминуче прийде на зміну капіталізму. «Наш метод, — писав Маркс, — показує ті пункти, де повинен бути включений історичний розгляд предмета, тобто ті пункти, де буржуазна економіка, яка є всього лише історичною формою процесу виробництва, містить вказівки, що виходять за її межі, на більш ранні історичні способи виробництва... З другого боку, ...правильний розгляд приводить до пунктів, де намічається знищення сучасної форми виробничих відносин і в результаті цього вимальовуються перші кроки перетворюючого руху в напрямі до

майбутнього. Якщо, з одного боку, добуржуазні фази є *тільки історичними*, тобто вже усунутими передумовами, то сучасні умови виробництва виступають як такі, *що усувають самих себе*, а через те — як такі умови виробництва, що встановлюють *історичні передумови* для нового суспільного ладу» (цей том, частина I, стор. 413—414).

У цьому зв'язку Маркс дав у «Розділі про капітал» історичний нарис «Форми, що передують капіталістичному виробництву», в якому він простежив розвиток форм власності від первісно-общинного ладу до виникнення капіталістичних форм привласнення. Цей історичний нарис належить до тих частин рукопису 1857—1858 рр., які істотно доповнюють зміст чотирьох томів «Капіталу».

Дослідження докапіталістичних формацій, здійснене тут Марксом, являє собою дальшу розробку поглядів, викладених вперше у «Німецькій ідеології». В рукопису 1857—1858 рр. Маркс дав визначення власності і детально дослідив еволюцію її форм залежно від зміни умов виробництва. Той зв'язок, який існує між формою власності і умовами виробництва, був згодом зафіксований Марксом у передмові до першого випуску «До критики політичної економії», де говориться про відносини власності як «юридичне вираження» тих або інших виробничих відносин, що історично склалися.

У рукопису 1857—1858 рр. Маркс дав також характеристику поняття способу виробництва, вказавши при цьому на активну роль продуктивних сил в процесі суспільного розвитку, на сферу матеріального виробництва як на базис усього суспільного життя.

Проаналізувавши розвиток докапіталістичних форм власності, Маркс глибоко проник у суть тих історичних умов, які є передумовою капіталістичного розвитку. Маркс показав, що передумовою виникнення капіталізму є історичний процес розкладу різних форм власності працівника на умови виробництва або власності на працівника як на об'єктивні умови виробництва.

Дослідивши генезис капіталізму, відкривши закони його виникнення і розвитку, Маркс розкрив справжнє історичне місце капіталізму, довів неминучість його загибелі, неминучість знищення властивого капіталізму розриву між працею і власністю. «Для того щоб праця знову стала відноситись до своїх об'єктивних умов як до своєї власності, — зауважує Маркс, — необхідно, щоб інша система прийшла на зміну системі приватного обміну» (цей том, частина I, стор. 461). Даний Марксом у цьому зв'язку аналіз нового суспільного ладу, що приходить

на зміну капіталізму, є цінним додатком до тих висловлювань Маркса про комунізм, які містяться в «Капіталі».

У рукопису 1857—1858 рр. Маркс дає характеристику комуністичного суспільства як такого суспільства, де панує «вільна індивідуальність, що ґрунтується на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання» (там же, стор. 92). Маркс підкреслює історичну необхідність переходу до комуністичного суспільства, виникнення якого передбачає певний ступінь розвитку матеріальних і духовних умов.

Працю в майбутньому комуністичному суспільстві характеризує Маркс як працю безпосередньо суспільну: в умовах колективного виробництва праця окремої особи з самого початку виступає як суспільна праця. Надзвичайно важливе значення має сформульований Марксом у рукопису 1857—1858 рр. закон економії часу в умовах комуністичного суспільства: «Якщо припустити наявність колективного виробництва,— пише Маркс,— визначення часу, природно, зберігає істотне значення. Чим менше часу потрібно суспільству на виробництво пшениці, худоби і т. д., тим більше часу воно виграє для іншого виробництва, матеріального або духовного. Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання і його діяльності залежить від збереження часу. Всяка економія кінцем кінцем зводиться до економії часу. Так само суспільство повинно доцільно розподіляти свій час, щоб досягти виробництва, яке відповідало б його сукупним потребам, подібно до того як окрема особа повинна правильно розподіляти свій час, щоб здобути знання в належних співвідношеннях або щоб задовольняти різні вимоги, які ставляться до її діяльності. Отже, економія часу, так само як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробництва, лишається першим економічним законом на основі колективного виробництва. Це стає законом навіть у далеко вищій мірі» (там же, стор. 107).

Велику увагу в рукопису 1857—1858 рр. приділено аналізу суперечливої тенденції капіталізму: розвиваючи продуктивні сили суспільства і підвищуючи продуктивність праці, капіталістичний спосіб виробництва створює вільний час, який він, однак, прагне перетворити у додаткову працю. Тільки комунізм здатний знищити цей антагоністичний характер вільного часу і привести до таких умов, коли необхідний робочий час визначатиметься потребами суспільного індивіда, а розвиток продуктивних сил зумовить зростання вільного часу всіх членів суспільства. З другого боку, збільшення вільного часу, часу, призначе-

ного для найбільш повного розвитку індивіда, саме впливатиме на продуктивність праці «як найбільша продуктивна сила» (цей том, частина II, стор. 201).

На відміну від деяких соціалістів-утопістів, які мріяли про перетворення праці при комунізмі з ненависного тягара, з прокляття, якою вона є для величезної більшості трудящих при капіталізмі, в гру, в просту забаву, — Маркс говорить про працю в комуністичному суспільстві як про найпершу життєву потребу, як про «надзвичайно серйозну справу». Ця праця має науковий характер, вона є практичним застосуванням знань, «експериментальною наукою, матеріально творчою і предметно втілюваною наукою», в той час як сама наука дедалі більше і більше стає *«безпосередньою продуктивною силою»*.

* * *

Створюючи свою економічну теорію, Маркс одночасно розробляв і структуру своєї економічної праці. Вище наводилася перша намітка плану, зроблена Марксом наприкінці серпня 1857 р. в незакінченому «Вступі». Цей план, відтворений Марксом приблизно в тому самому вигляді в кінці «Розділу про гроші» (див. цей том, частина I, стор. 159), передбачав поділ усієї праці на п'ять частин, причому в першій частині повинні були розглядатися загальні абстрактні визначення, властиві в тій або іншій мірі всім формам суспільства.

В листопаді 1857 р. на початку «Розділу про капітал» (цей том, частина I, стор. 195—196 і 207—208) Маркс дає вже значно докладніші варіанти плану, причому в розділі «Загальність» (згодом цей розділ був названий Марксом «Капітал взагалі») намічає — мабуть, уперше — тричленний поділ матеріалу, що відіграв згодом таку велику роль у структурі «Капіталу». Перші варіанти плану були ще сформульовані Марксом у термінах гегелівської «Логіки» (14 січня 1858 р. в листі до Енгельса Маркс зауважив: «Для *методу* опрацювання матеріалу мені дуже придалося те, що я зовсім випадково знову перегорнув «Логіку» Гегеля»), але поступово ці формулювання звільнялися від філософських будівельних риштувань, якими вони спочатку були оточені.

У лютому 1858 р. Маркс почав переговори з Лассалем з приводу видання своєї економічної праці у вигляді окремих випусків. У листі до Лассала від 22 лютого 1858 р. Маркс повідомляє план усієї своєї праці, що передбачав шість книг: «1) Про капітал (має кілька вступних розділів). 2) Про земельну

власність. 3) Про найману працю. 4) Про державу. 5) Міжнародна торгівля. 6) Світовий ринок».

В листі до Енгельса від 2 квітня 1858 р. Маркс також перелічує шість книг, з яких мала складатися його економічна праця, а зміст першої книги — «Про капітал» — розбиває так: «а) Капітал взагалі... б) Конкуренція або дія багатьох капіталів один на одного. с) Кредит... d) Акціонерний капітал, як найдовершеніша форма (що підводить до комунізму), разом з усіма його суперечностями».

В листі до Лассаля від 11 березня 1858 р. Маркс повідомляє план першого випуску своєї праці: «1) вартість, 2) гроші, 3) капітал взагалі (процес виробництва капіталу, процес обігу капіталу, єдність того й другого, або капітал і прибуток (процент))». Цей варіант плану цікавий тим, що Маркс у ньому здійснює чіткий поділ розділу «Капітал взагалі», поділ, який згодом ліг в основу розчленування всієї теоретичної частини праці Маркса на три томи. Так само розчленовано «Розділ про капітал» в рукопису 1857—1858 років.

Припинивши в самому кінці травня 1858 р. роботу над рукописом 1857—1858 рр., Маркс почав перечитувати його, роблячи при цьому «Показчик до семи зошитів», з яких складається рукопис «Критика політичної економії». В першому начерку «Показчика» міститься групування матеріалів для першого випуску праці Маркса, зроблене в тій самій послідовності, як і в листі до Лассаля від 11 березня 1858 р. В цьому начерку «Показчика» Маркс уперше здійснив розчленування розділу про «Процес виробництва капіталу». Другий начерк «Показчика» містить у собі групування матеріалу для розділу «Гроші».

Відповідно до схеми «Показчика» і планів першого випуску своєї праці (якій він дав назву «До критики політичної економії») Маркс із серпня по жовтень 1858 р. створює первісний текст перших двох розділів («Товар» і «Гроші») і накреслює початок третього розділу («Капітал»). До нас дійшла тільки заключна частина цього рукопису, що містить у собі кінець розділу про гроші і початок розділу про капітал. Два підрозділи з первісного тексту другого розділу — «Прояв закону привласнення в простому обігу» і «Перехід до капіталу» — не ввійшли в остаточний текст першого випуску «До критики політичної економії».

Рукопис цього першого випуску, що містить два розділи: «Товар» і «Гроші, або простий обіг», був надісланий видавцеві в Берлін 26 січня 1859 р., а 23 лютого 1859 р. туди ж був відправлений рукопис передмови «До критики політичної економії», в якому Маркс дав класичне формулювання основ матеріа-

лістичного розуміння історії і короткі відомості про хід своїх власних занять політичною економією.

У робочому зошиті, яким Маркс користувався з 1858 по 1862 р., він вказав дату 28 лютого 1859 р. як дату початку заповнення цього зошита новими виписками з прочитаних книг та інших друківаних матеріалів, необхідних йому для розділу про «капітал взагалі». Приблизно в той же час, а може, трохи раніше, він завів спеціальний «Зошит з цитатами», в який під певними рубриками, що стосувалися тематики «капіталу взагалі», вписував уривки з перечитуваних ним своїх попередніх зошитів з виписками.

Проте з лютого — березня 1860 р. в економічних заняттях Маркса настала тривала перерва в зв'язку з необхідністю виступити проти бонапартистського агента Карла Фогта з викриттям його наклепницьких випадів проти пролетарської партії. Потім тяжка хвороба дружини і самого Маркса заважали повернутися до роботи над продовженням його економічної праці. Він зміг знову приступити до цієї роботи тільки на початку червня 1861 р.

Однією з перших підготовчих стадій було, очевидно, складання «Показчика до зошита з цитатами», який повинен був полегшити користування ним. Сам «Зошит з цитатами» заповнювався потрібними Марксу матеріалами принаймні до перших місяців 1860 р. включно. Це дає підставу для висновку, що «Показчик до зошитів з цитатами» складений уже після тривалої перерви в роботі Маркса над своєю економічною працею, тобто в 1861 р., а оскільки цей «Показчик» у зошиті *B*, де він написаний, безпосередньо передує «Рефератам до моїх власних зошитів», то і ці «Реферати» написані не в 1859 р., як вважалося раніше, а в 1861 році. «Реферати» дають тільки посторінковий перелік невпорядкованого змісту «власних зошитів» Маркса, без будь-якої систематизації їх дуже різноманітної тематики. Попередню систематизацію і логічні розчленування змісту розділу про «капітал взагалі» дає начерк плану цього розділу, який, судячи по всьому, складений влітку 1861 р., безпосередньо перед тим, як Маркс у серпні цього ж року на основі складеного ним плану приступив до написання рукопису 1861—1863 років, що розрісся потім до дуже великих розмірів (близько 200 друківаних аркушів). Цей рукопис спочатку був задуманий як продовження першого випуску «До критики політичної економії» у вигляді «другого випуску». Але вже 28 грудня 1862 р. Маркс повідомив Кугельмана про своє рішення опублікувати окрему, самостійну роботу під заголовком «Капітал. До критики політичної економії»,

а пізніше назва всієї праці дістала остаточне формулювання «Капітал. Критика політичної економії» і сюди було включено також і перероблений заново зміст першого випуску, опублікованого в 1859 році.

* * *

Це видання являє собою перше повне видання економічних рукописів К. Маркса 1857—1861 рр. російською мовою. Видання побудоване за строго хронологічним принципом і складається з двох частин. До першої частини входять: незакінчений нарис «Бастія і Кері», «Вступ» і трохи більше половини рукопису «Критика політичної економії». Друга частина містить у собі другу (меншу) половину рукопису «Критика політичної економії», «Показчик до семи зошитів», фрагмент первісного тексту другого розділу першого випуску «До критики політичної економії» і початок третього розділу, а також «Реферати до моїх власних зошитів» і начерк плану розділу про капітал взагалі.

Переклад економічних рукописів К. Маркса 1857—1861 рр. зроблено з тексту згаданого вище видання цих рукописів мовою оригіналу (К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939—1941). В тексті видання 1939—1941 рр., під час звірки його з фотокопіями рукописів, були внесені двоякого роду поправки: 1) уточнення розшифровки рукописів Маркса і 2) виправлення явних опісок Маркса і арифметичних помилок у наведених ним прикладах. Текст рукописів для надання їм більш доступного для огляду характеру розчленовано на підрозділи, які мають заголовки, взяті з «Показчика до семи зошитів», з «Рефератів», з начерку плану розділу про капітал взагалі, а також заголовки від редакції. Редакційні заголовки підрозділів, сформульовані на основі тексту відповідних частин рукопису з максимальним використанням термінів і формулювань самого Маркса, так само як і необхідні пояснення в перекладі тексту рукописів — даються в квадратних дужках. В квадратних дужках дано також і цифри, що позначають зошити рукописів Маркса (римські цифри або латинські букви) і сторінки кожного зошита (арабські цифри). У зв'язку з цим ті квадратні дужки, які іноді зустрічаються в рукописах Маркса, замінені фігурними дужками. Якщо текст рукописів дається без будь-яких перестановок, то номер зошита і сторінки ставиться тільки один раз, на самому початку кожної сторінки рукописів. А якщо текст друкується не підряд, а з тими або іншими перестановками, що впливають з вказівок Маркса,

то номер зошита і сторінки рукопису ставиться як на початку уривка, так і в кінці його.

Великі труднощі при підготовці цього видання виникали тоді, коли треба було дати точний і разом з тим легкий для читання переклад тексту економічних рукописів 1857—1861 років. Текст рукописів у багатьох місцях літературно не опрацьований. Думка Маркса нерідко висловлена в скороченій і лише начорно накресленій формі. Потрібно було передачі справжнього смислу оригіналу. Хоч більша частина рукописів написана Марксом німецькою мовою, але він часто користується для висловлення своїх думок англійськими і французькими зворотами, а іноді й цілком переходить на англійську або французьку мову. При перекладі рукописів на російську мову все це треба було уніфікувати так, щоб думка Маркса, висловлена різними мовами, дістала однозначне і максимально точне вираження в тексті російського перекладу.

Дуже довгі абзаци в тексті рукописів розбито при перекладі на більш зручні для читання абзаци менших розмірів. В окремих випадках, коли в тексті рукописів зустрічаються особливо громіздкі фрази з украленими в них побічними зауваженнями Маркса, ці зауваження даються у вигляді підрядних виносок, щоб не порушити зв'язок основного ходу думки.

Кожна з двох частин цього видання економічних рукописів К. Маркса 1857—1861 рр. має науково-довідковий апарат, що складається з приміток, покажчика цитованої і згадуваної літератури, покажчика російських перекладів цитованих Марксом книг, анотованого покажчика імен. В кінці другої частини цього тому буде дано предметний покажчик до обох частин тому.

* * *

Деяка, порівняно невелика частина економічних рукописів К. Маркса 1857—1861 рр. була в різний час опублікована російською мовою.

В липні 1904 р. в соціал-демократичному журналі «Правда» був опублікований переклад рукопису «Бастія і Кері»; в 1905 р. цей переклад було видано у вигляді окремої брошури. Рукопис «Бастія і Кері» був опублікований також у 1933 р. в журналі «Мировое хозяйство и мировая политика» (№ 3).

В усіх російських виданнях праці Маркса «До критики політичної економії», починаючи з 1922 р., публікується «Вступ». Він опублікований також у 12-у томі цього видання.

«Розділ про гроші» з рукопису «Критика політичної економії» був надрукований у 1935 р. у вигляді IV тому «Архива Маркса и Энгельса». В 1939 р. у 3-у номері журналу «Пролетарская революция» був опублікований уривок з «Розділу про капітал» — «Форми, що передують капіталістичному виробництву». В 1940 р. цей уривок був виданий окремою брошурою. Ряд інших уривків з «Розділу про капітал» був опублікований у додатку до російського видання «До критики політичної економії», що вийшов у 1935 р., в журналах «Большевик» (1932 р., № 15; 1939 р., № 11—12), «Коммунист» (1958 р., № 7), «Вопросы философии» (1965 р., № 8; 1966 р., № 1, 5, 6, 9, 10; 1967 р., № 6, 7; 1968 р., № 5).

*Інститут марксизму-ленінізму
при ЦК КІРС*

К. МАРКС

ЕКОНОМІЧНІ РУКОПИСИ

1857—1861 років

“Grundrisse”

(ПЕРВІСНИЙ ВАРІАНТ «КАПІТАЛУ»)

Частина перша

ЗМІСТ

БАСТІА І КЕРІ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

РОЗДІЛ XIV: ПРО ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

ВСТУП

I. ВИРОБНИЦТВО, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛ, ОБМІН (ОБІГ)

1. ВИРОБНИЦТВО

2. ЗАГАЛЬНЕ ВІДНОШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ДО РОЗПОДІЛУ, ОБМІНУ, СПОЖИВАННЯ

a) [СПОЖИВАННЯ І ВИРОБНИЦТВО]

б) РОЗПОДІЛ І ВИРОБНИЦТВО

с) НАРЕШТІ, ОБМІН І ОБІГ. ОБМІН І ВИРОБНИЦТВО

3. МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

4. ВИРОБНИЦТВО. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ. ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ І ВІДНОСИНИ СПІЛКУВАННЯ. ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ФОРМИ СВІДОМОСТІ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА І СПІЛКУВАННЯ. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

II. РОЗДІЛ ПРО ГРОШІ

[A] НЕСПРОМОЖНІСТЬ ПРУДОНІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ «РОБОЧИХ ГРОШЕЙ». ГРОШІ ЯК НЕОБХІДНИЙ РЕЗУЛЬТАТ РОЗВИТКУ ТОВАРНОЇ ФОРМИ ПРОДУКТУ]

[1] НЕРОЗУМІННЯ ПРУДОНІСТАМИ ВНУТРІШНЬОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ВИРОБНИЦТВОМ, РОЗПОДІЛОМ ТА ОБІГОМ І ПРОВІДНОЇ РОЛІ ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА]

[2] ЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ ОБІГУ ПРУДОНА З ЙОГО ПОМИЛКОВОЮ ТЕОРІЄЮ ВАРТОСТІ. ВИНИКНЕННЯ ГРОШЕЙ ЯК НЕОБХІДНИЙ РЕЗУЛЬТАТ РОЗВИТКУ ОБМІНУ]

[3] ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ВІДМІНУ ВІД ДОКАПІТАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬНИХ ФОРМАЦІЙ І ВІД МАЙБУТНЬОГО КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА]

[4] УРЕЧЕВЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА]

[5] РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ ФОРМИ ВАРТОСТІ В РЕЗУЛЬТАТІ РОЗВИТКУ ОБМІНУ. СУСПІЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ВИРОБНИЦТВА В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ВІДМІНУ ВІД СУСПІЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ВИРОБНИЦТВА ПРИ КОМУНІЗМІ]

[6] БЛАГОРОДНІ МЕТАЛИ ЯК НОСІЇ ГРОШОВОГО ВІДНОШЕННЯ]

[B] ТОВАРНО-ГРОШОВИЙ ОБІГ]

[1] ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ОБІГУ ТОВАРІВ І ОБІГУ ГРОШЕЙ]

[2] ТРИ ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ В ТОВАРНО-ГРОШОВОМУ ОБІГУ І СУПЕРЕЧНОСТІ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ МІЖ НИМИ]

[III.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ

[Відділ перший]. ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

[(A)] ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ

[1] ПРОСТИЙ ОБІГ ТОВАРІВ У СИСТЕМІ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА. БУРЖУАЗНА РІВНІСТЬ І БУРЖУАЗНА СВОБОДА]

[2] КАПІТАЛ ЯК ПАНІВНЕ ВІДНОШЕННЯ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА]

[3] ПЕРЕХІД ВІД ПРОСТОГО ОБІГУ ТОВАРІВ ДО КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[4)] ДВА РІЗНИХ ПРОЦЕСИ В ОБМІНІ МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ

[В)] ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗВІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

[1)] ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРАЦІ В КАПІТАЛ

[2) САМОЗРОСТАННЯ ВАРТОСТІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[3) ДОДАТКОВА ПРАЦЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ. ІСТОРИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КАПІТАЛУ]

[4) ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ІСТОРИЇ БУРЖУАЗНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. БУРЖУАЗНЕ БАГАТСТВО ЯК ПОСЕРЕДНИК МІЖ МІНОВОЮ ВАРТІСТЮ І СПОЖИВНОЮ ВАРТІСТЮ]

[5) ВПЛИВ ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ ПРАЦІ НА ВЕЛИЧИНУ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ. ЗМЕНШЕННЯ ПРИРОСТУ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В МІРУ ЗВІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ ПРАЦІ]

[В)] АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

[1)] ПРО ЗРОСТАННЯ ВАРТОСТІ КАПІТАЛУ. [ПОМИЛКИ І НЕЯСНОСТІ У РІКАРДО В ЦЬОМУ ПИТАННІ]

[2)] ПОСТІЙНИЙ і ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

[3) СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОСТІЙНИМ І ЗМІННИМ КАПІТАЛОМ]

[4) ДВОЯКА ТЕНДЕНЦІЯ КАПІТАЛУ:ДО РОЗШИРЕННЯ ЗАСТОСОВУВАНОЇ ЖИВОЇ ПРАЦІ І ДО СКОРОЧЕННЯ НЕОБХІДНОЇ ПРАЦІ]

[Відділ другий]. ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ

[А) ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ ЙОГО ОБІГУ]

[1)] ПЕРЕХІД КАПІТАЛУ З ПРОЦЕСУ ВИРОБНИЦТВА В ПРОЦЕС ОБІГУ. [ЄДНІСТЬ І СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ПРОЦЕСОМ ЗБЕРЕЖЕННЯ ВАРТОСТІ ЗАСТОСОВАНОВОГО КАПІТАЛУ, ПРОЦЕСОМ ЗВІЛЬШЕННЯ ЙОГО ВАРТОСТІ І ПРОЦЕСОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВАРТОСТІ ВИРОБЛЕНОВОГО ПРОДУКТУ]

[2) ПРАГНЕННЯ КАПІТАЛУ ДО БЕЗМЕЖНОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.] МЕЖІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА. НАДВИРОБНИЦТВО

[3) ЗАПЕРЕЧЕННЯ НАДВИРОБНИЦТВА БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ. НЕВДАЛА СПРОБА ПОЯСНЕННЯ ЙОГО У ПРУДОНА.] ЯК ЦЕ МОЖЛИВО, ЩО РОБІТНИК У ЦІНІ КУПОВАНОГО НИМ ТОВАРУ ОПЛАЧУЄ ПРИБУТОК і т. д. І ПРОТЕ ОДЕРЖУЄ СВОЮ НЕОБХІДНУ ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

[4) ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ]

[5)] ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

[В)] ФОРМИ, ЩО ПЕРЕДУЮТЬ КАПІТАЛІСТИЧНОМУ ВИРОБНИЦТВУ ²⁰⁶

[1) ПРИРОДНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРИВЛАСНЕННЯ ІНДИВІДОМ ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ ПРАЦІ. РІЗНІ ФОРМИ ОБЩІНИ]

[2) ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН]

ПРИМІТКИ

БАСТІА І КЕРІ¹

[III—1] *Bastiat. Harmonies économiques.*

2-me edition. Paris, 1851

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Історія сучасної політичної економії закінчується Рікардо і Сімонді — двома антиподами, з яких один говорить англійською, а другий французькою мовою,— подібно до того як починається вона в кінці XVII століття Петті і Буагільбером. Пізніша політико-економічна література зводиться або до еkleктичних, синкретичних компендіїв на зразок творів Дж.-Ст. Мілля², або до більш глибокого розроблення окремих галузей, як наприклад «Історія цін» Тука³ і взагалі новітні твори про обіг — єдиної галузі, де справді були зроблені нові відкриття, бо твори про колонізацію, земельну власність (в її різних формах), народонаселення і т. д. відрізняються від попередніх робіт, власне кажучи, тільки більшим багатством матеріалу,— або до відтворення старих економічних спорів для більш широкої публіки і для практичного розв'язання таких злободенних питань, як питання вільної торгівлі і протекціонізму,— або, нарешті, до тенденційного загострення класичних напрямів, як наприклад Чалмерс у відношенні до Мальтуса, Гюліх у відношенні до Сімонді і, в певному розумінні, Мак-Куллох і Сеніор (в їх ранніх творах) у відношенні до Рікардо. Це цілком література епігонів: відтворення старого, більший розвиток форми, ширше освоєння матеріалу, прагнення до загострення викладу, популяризація, резюмування, розроблення деталей, відсутність яскравих і вирішальних фаз аналізу, інвентаризація старого, з одного боку, і приріст окремих частковостей, з другого.

Виняток становлять, мабуть, тільки твори американця Кері і француза Бастіа, з яких останній визнає, що він спирається на першого. І той і другий розуміють, що противники [буржуазної] політичної економії — соціалізм і комунізм — знаходять свою теоретичну передпосилку в працях самої класичної політичної економії, особливо в працях Рікардо, які треба розглядати як її найбільш довершене й останнє вираження. Через це і той і другий вважають за необхідне оголосити помилковим і піддати нападкам те теоретичне вираження, яке буржуазне суспільство історично одержало в сучасній політичній економії, і доводити гармонію виробничих відносин там, де економісти-класики наївно змальовували їх антагоністичність. Зовсім різне, навіть протилежне національне середовище, в умовах якого пишуть Кері і Бастіа, викликає у них, проте, однакові устремління.

Кері є єдиним оригінальним економістом Північної Америки. Він належить до такої країни, де буржуазне суспільство розвивалося не на основі феодалізму, а починало з самого себе; де воно виступає не як результат певного стародавнього руху, результат, що пережив старе суспільство, а як вихідний пункт певного нового руху; де

держава, на відміну від усіх попередніх національних утворень, з самого початку була підпорядкована буржуазному суспільству, буржуазному виробництву і де вона ніколи не могла пред'являти претензій на те, щоб бути самоціллю; де саме буржуазне суспільство, з'єднуючи в собі продуктивні сили Старого світу з величезними природними багатствами Нового світу, розвинулось у нечуваних досі розмірах і з небаченою досі свободою руху; де воно значно перевершило все зроблене досі по [III— 2] оволодінню силами природи і де, нарешті, антагонізми самого буржуазного суспільства виступають всього лише як скороминущі моменти.

Що може бути природнішим від того, що ті виробничі відносини, в яких цей величезний Новий світ розвивався так швидко, так різке і так успішно, розглядаються у Кері як вічні нормальні відносини суспільного виробництва і спілкування, які в Європі (особливо в Англії, що уособлює для нього Європу) тільки утруднені і порушені успадкованими від феодального періоду обмеженнями? Що може бути природнішим від того, що ці відносини виступають в очах Кері як такі відносини, які тільки у перекрученому і фальсифікованому вигляді спостерігаються, відтворюються або узагальнюються англійськими економістами, що змішують, на думку Кері, випадкові перекручення цих відносин з їх іманентним характером?

Протиставлення американських відносин англійським — ось до чого зводиться його критика англійської теорії земельної власності, заробітної плати, народонаселення, класових суперечностей і т. д. На його думку, в Англії буржуазне суспільство існує не в чистому вигляді, не відповідно до свого поняття, не адекватно самому собі, і тому поняття англійських економістів про буржуазне суспільство ніяк не може бути правильним, незатемненим виявом незнайомої їм дійсності.

Перешкоджаюча дія традиційних впливів, що не вирости з лона самого буржуазного суспільства, на його *природні* відносини зводиться у Кері кінець кінцем до впливу держави на буржуазне суспільство, до її втручання і до перевищення нею своїх повноважень. Наприклад, за природою речей, заробітна плата повинна зростати разом із зростанням продуктивності праці. А коли ми знаходимо, що дійсність не відповідає цьому закону, то ми повинні — чи відбувається це в Індостані чи в Англії — лише абстрагуватися від впливів уряду, від податків, [державних] монополій і т. д. Коли розглядати буржуазні відносини самі по собі, тобто коли не брати до уваги впливи, що їх справляє держава, то буржуазні відносини на ділі завжди, мовляв, підтвердять гармонійні закони буржуазної політичної економії. В якій мірі ці державні впливи, державні борги, податки і т. д. самі виростають з буржуазних відносин, так що, наприклад, в Англії вони є зовсім не результатом феодалізму, а, навпаки, результатом його розкладу і подолання, в якій мірі, далі, в самій Північній Америці разом з централізацією капіталу зростає влада центрального уряду, — цього, звичайно, Кері не досліджує.

У той час як Кері таким чином на противагу англійським економістам виставляє

на перший план більш високий ступінь розвитку буржуазного суспільства в Північній Америці, Бастіа на противагу французьким соціалістам виставляє на перший план більш низький ступінь розвитку буржуазного суспільства у Франції. [Звертаючись до французьких соціалістів, він вигукує:] Ви гадаєте, що повстаєте проти законів буржуазного суспільства, [але робите це] в такій країні, де цим законам ніколи не було дозволено здійснитися насправді! Ви знаєте ці закони тільки в чахлій французькій формі і розглядаєте як іманентну форму їх те, що є лише їх національно-французьким перекирченням. Погляньте на Англію! У нас у Франції завдання полягає в тому, щоб звільнити буржуазне суспільство від кайданів, які на нього накладає держава. Ви ж хочете примножити ці кайдани. Добийтеся спочатку того, щоб буржуазні відносини існували у нас в своєму чистому вигляді, а тоді ми знову поговоримо. (Бастіа тут має рацію остільки, оскільки у Франції внаслідок її своєрідної соціальної структури вважається соціалізмом багато такого, що в Англії є політичною економією.)

Однак Кері, вихідним пунктом якого є американська емансипація буржуазного суспільства від держави, кінчає вимогою державного втручання для того, щоб чистий розвиток буржуазних відносин не порушувався впливом ззовні, як це фактично відбувається в Америці Він протекціоніст, тимчасом як Бастіа фритредер.

Гармонія економічних законів виступає в усьому світі як дисгармонія, і зачатки цієї дисгармонії вражають Кері навіть у Сполучених Штатах. Звідки це дивне явище? Кері пояснює його руйнівним впливом на світовий ринок Англії, яка прагне до промислової монополії. Спочатку англійські відносини були перекирчені всередині країни хибними теоріями англійських економістів. Тепер Англія, [III—3] як панівна сила на світовому ринку, перекирчує гармонію економічних відносин зовні, в усіх країнах світу. Ця дисгармонія є справжня дисгармонія, а по така, що ґрунтується лише на суб'єктивному розумінні економістів.

Для Кері Англія в економічному відношенні являє собою те ж само, що Росія для Уркарта в політичному відношенні. Гармонія економічних відносин ґрунтується, за Кері, на гармонійному співробітництві міста і села, промисловості і землеробства Зруйнувавши цю основну гармонію всередині країни, Англія знищує її своєю конкуренцією скрізь на світовому ринку і тому є елементом, що руйнує загальну гармонію. Захистом проти цього можуть бути тільки протекційні мита — насильствене національне убезпечення від руйнівної дії англійської великої промисловості. Останнім притулком «економічних гармоній» виявляється, таким чином, держава, яку Кері спочатку таврував як єдиного порушника цих гармоній.

З одного боку, Кері знову виступає тут як виразник національного розвитку певної країни, а саме Сполучених Штатів, як виразник їх протилежності у відношенні до Англії та їх конкуренції з Англією. Він це робить у наївній формі, пропонуючи Сполученим Штатам зруйнувати поширюваний Англією індустріалізм шляхом більш швидкого розвитку його у себе вдома за допомогою протекційних мит. Лишаючи

осторонь цю наївність, ми бачимо, що гармонія буржуазних виробничих відносин кінчається у Кері повного дисгармонією цих відносин там, де вони виступають на найбільш грандіозній арені, на світовому ринку, досягнувши найбільш грандіозного розвитку як відносини виробляючих націй. Всі ті відносини, які здаються йому гармонійними всередині певних національних меж, а також в абстрактній формі загальних відносин буржуазного суспільства — концентрація капіталу, поділ праці, наймана праця і т. д.,— виявляються у нього дисгармонійними там, де вони виступають у своїй найбільш розвинутій формі, у своїй формі світового ринку, як такі внутрішні відносини, що створюють панування англійців на світовому ринку і, як руйнівні результати, є наслідком цього панування.

Гармонійно, якщо всередині якої-небудь країни патріархальне виробництво поступається місцем промисловому виробництву і якщо процес розкладу, який супроводить цей розвиток, розглядається тільки з його позитивного боку. Але дисгармонійно, якщо англійська велика промисловість розкладає патріархальні або дрібнобуржуазні чи інші форми чужого національного виробництва, які стоять на нижчому ступені розвитку. Концентрація капіталу всередині якої-небудь країни і розкладницька дія цієї концентрації в межах тієї ж країни уявляються йому лише з позитивного боку. Але монополія концентрованого англійського капіталу і її розкладницький вплив на менші національні капітали інших народів — дисгармонійні. Кері не зрозумів того, що ці дисгармонії світового ринку є лише останнім адекватним вираженням тих дисгармоній, які фіксуються, як абстрактні відносини, в економічних категоріях і які в своєму мінімальному масштабі мають те або інше локальне існування.

Немає нічого дивного в тому, що Кері, з другого боку, зовсім забуває про позитивний зміст цих процесів розкладу при їх повному прояві на світовому ринку, тобто забуває про ту сторону, яку він тільки й помічає в економічних категоріях, що розглядаються в їх абстрактній формі, або у реальних відносин всередині тієї або іншої країни, з яких ці категорії абстраговані. Через це там, де економічні відносини постають перед ним в їх справжньому вигляді, тобто в їх універсальній реальності, він відразу ж переходить від свого принципового оптимізму до роздратованого і виступаючого з доносами песимізму. Ця суперечність і робить його твори оригінальними і надає їм справжнього значення. Він однаково американець як у своєму твердженні гармонії всередині буржуазного суспільства, так і в твердженні про дисгармонійність тих самих відносин в їх прояві на світовому ринку.

У Бастія всього цього немає. Гармонія відносин буржуазного суспільства виступає у нього як така потойбічність, яка починається саме там, де кордони Франції кінчаються, яка існує в Англії і в Америці. Це всього лише створена його уявленням ідеальна форма нефранцузьких, англо-американських відносин, а не справжня форма відносин буржуазного суспільства в тому вигляді, в якому вони, виступають перед ним

у його власній країні. Тому в той час як у нього гармонія зовсім не впливає з повноти живого споглядання дійсності, а, навпаки, являє собою пишномовний продукт якоїсь невиразної і неприродної рефлексії, що оперує протиставленнями,— єдиним моментом реального стану речей є у нього вимога до французької держави відмовитися від своїх економічних меж.

Кері бачить суперечності економічних відносин з того моменту, коли вони виступають на світовому ринку як *англійські* відносини. Бастія, який всього лише уявляє собі гармонію, починає бачити її здійснення тільки там, де кінчається Франція і де всі національно відокремлені складові частини буржуазного суспільства, звільнені від опіки держави, вільно конкурують одна з одною. Проте сама ця його остання гармонія — яка є разом з тим передумовою всіх його попередніх, уявних гармоній—являє собою знову-таки всього лише вимогу, що повинна бути здійснена шляхом фритредерського законодавства.

[III—4] Тому якщо Кері — лишаючи зовсім осторонь наукову цінність його досліджень — має принаймні ту заслугу, що він в абстрактній формі виразив великі американські відносини, до того ж у їх протиставленні Старому світу, то у Бастія єдиним реальним фоном можна було б вважати дрібний характер французьких відносин, які скрізь проглядають в його «Гармоніях». Проте така заслуга тут зайва, тому що відносини такої старої країни, як Франція, досить добре відомі і найменше потребують того, щоб з ними ознайомлювалися на таких негативних манівцях. Тому в галузі економічної науки Кері багатий, так би мовити, сумлінними дослідженнями з таких питань, як проблеми кредиту, ренти і т. д. А Бастія зайнятий тільки тим, що, бажаючи створити задоволеність існуючими відносинами, перетлумачує відповідно дослідження, які впираються у суперечності,— лицемірство задоволеності.

Загальність у Кері — це універсалізм янкі. Йому однаково близькі Франція і Китай. У всіх випадках він виступає як людина, що живе коло берегів Тихого й Атлантичного океанів. Загальність у Бастія — це ігнорування всіх країн. Як справжній янкі, Кері всюди збирає купи матеріалу, який дає йому Старий світ, але не для того, щоб пізнати іманентну душу цього матеріалу і таким чином визнати за ним право на своєрідне життя, а для того, щоб його, як мертві приклади, як не вартий уваги матеріал, переробити для своїх цілей, для своїх положень, абстрагованих ним під кутом зору янкі. Звідси його блукання по всіх країнах, залучення сили-силенної критично не опрацьованого статистичного матеріалу і начитаність, що нагадує каталоги. Навпаки, Бастія подає фантастичну історію, подає свої абстракції то у формі абстрактної побудови, то у формі гаданих подій, які, проте, ніколи і ніде не відбувалися. Він робить як теолог, що трактує гріх то як закон людської природи, то як історію гріхопадіння.

Тому обидва однаково неісторичні й антиісторичні. Але момент неісторичності у Кері є тепер історичним принципом Північної Америки, тимчасом як елемент

неісторичності у Бастіа являє собою всього лише відгомін характерної для XVIII століття французької манери узагальнення. Кері через це відзначається безформністю і розпливчатістю, Бастіа — пишномовністю і формальною логічністю. Найбільше, що дає Бастіа, це — банальності, виражені у формі парадоксів, відшліфовані як грані кришталю. Кері починає з кількох загальних положень, які він подає у формі теорії. За ними йде нагромадження неоформленого матеріалу як обґрунтування. Проте зміст викладених ним загальних положень лишається зовсім неопрацьованим. А у Бастіа, якщо не зважати на деякі місцеві приклади або фантастично препаровані нормальні явища з англійського життя, весь матеріал складається тільки з загальних положень економістів.

Головним противником Кері є Рікардо, взагалі сучасні англійські економісти; головним противником Бастіа — французькі соціалісти.

РОЗДІЛ XIV: ПРО ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ⁴

[III—5] Ось найголовніші положення Бастіа.

1) Всі люди прагнуть до постійності доходу, до *fixedrevenue* *.

{Бастіа наводить суто французький приклад: кожна людина прагне стати чиновником або зробити чиновником свого сина (див. книгу Бастіа, стор. 371).}

Заробітна плата є постійною формою винагороди за працю (стор. 376) і тому являє собою дуже вдосконалену форму асоціації, в первісній формі якої панує елемент «випадковості», оскільки тут «всі члени асоціації підвладні всім випадковостям, зв'язаним з тим або іншим підприємством» [стор. 380].

{«Якщо капітал бере ризик на себе, то винагорода за працю фіксується під назвою *заробітної плати*. А якщо всі добрі і погані наслідки якого-небудь підприємства хоче взяти на себе праця, тоді винагорода капіталу відособлюється і фіксується під назвою *процента*» (стор. 382, далші міркування на цю тему див. на стор. 382—383).}

Однак, продовжує Бастіа, якщо з самого початку в становищі працівника панував елемент випадковості, то й при, системі найманої праці стабільність його становища ще не досить забезпечена. Система найманої праці являє собою

«проміжний ступінь між випадковістю і стабільністю» (стор. 384).

Ступінь стабільності досягається шляхом

«заощаджень в ті дні, коли у робітника є робота, для того щоб мати чим задовольнити свої потреби в старості або під час хвороби» (стор. 388).

Цей останній ступінь набув свого розвитку за допомогою «товариств взаємодопомоги» (там же) і, нарешті, за допомогою «пенсійної каси робітників»⁵ (стор. 393).

(Подібно до того як людина виходила у Бастіа з потреби стати чиновником, так вона закінчує свій життєвий шлях, сповнена задоволення тим, що вона одержує

* — постійного, фіксованого доходу. Ред.

пенсію.)

До пункту 1-го. Навіть якби все сказане у Бастіа щодо постійності заробітної плати було правильне, підведення заробітної плати під категорію «постійних доходів» ще нічого не дало б нам для пізнання *своєрідного характеру* заробітної плати, її характерної визначеності. Тут був би відмічений тільки один з аспектів заробітної плати, спільний для неї і для інших джерел доходу,— і нічого більше. Звичайно, це давало б уже дещо для адвоката, який прагне захищати переваги системи найманої праці. Але економісту, який прагне зрозуміти своєрідність цього відношення в усьому його обсязі, це ще не давало б нічого. Фіксувати деяке однобічне визначення якого-небудь відношення, якої-небудь економічної форми і співати йому панегірики на противагу протилежному визначенню — цей звичайний адвокатський і апологетичний прийом дуже характерний для резонера Бастіа.

Отже, нам пропонується замість «заробітної плати» поставити слова «постійність доходу». Хіба постійність доходу не є щось хороше? Хіба кожна людина не любить розраховувати на щось певне? І особливо кожний міщанськи обмежений француз з його неглибокими почуттями і прагненнями, ця людина, яка завжди чогось потребує? Таким же способом захищалось і кріпацтво — і, можливо, з більшим правом.

Тим часом можна було б твердити — і справді твердилось — якраз протилежне. Можна поставити знак рівності між заробітною платою і непостійністю в розумінні просування вперед далі певного пункту. Хто не любить просуватися далі, замість того щоб стояти на місці? Через це хіба погане таке відношення, яке дає шанси на можливість прогресу до безконечності в розумінні буржуазного благополуччя? Цілком природно, що у самого Бастіа система найманої праці виступає в іншому місці як щось непостійне. Тільки завдяки непостійності, завдяки змінам у становищі робітника, робітник може перестати бути найманим робітником і перетворитися в капіталіста, як цього хоче Бастіа.

Отже, наймана праця хороша тому, що вона — постійність; вона хороша тому, що вона — непостійність; вона хороша тому, що вона—ні те, ні друге окремо, а є і те і друге в однаковій мірі. Яке ж відношення не буде хороше, якщо звести його до одного одностороннього визначення і це визначення розглядати як щось позитивне, а не як щось негативне? На такій абстракції ґрунтується всяка рефлектуюча балаканина, яка шарахається то в один, то в другий бік, всяка апологетика, всяка благонамірена софістика.

Після цього загального попереднього зауваження перейдемо до справжньої побудови Бастіа.

(Зауважимо тільки ще побіжно, що згадуваний у Бастіа [на стор. 378—379] здольщик з департаменту Ланди — бідолаха, що з'єднує в собі безталання найманого працівника із зрадливістю долі дрібного капіталіста,— справді міг би відчути себе щасливим, якби його перевели на постійну оплату.)

Прудонівська «описова і філософська історія»⁶ навряд чи може рівнятися з «описовою і філософською історією» противника Прудона — Бастіа. Згідно з Бастіа, на зміну первісній формі асоціації, в якій всі члени асоціації однаково зазнають наслідків усіх випадковостей, приходять, як вищий і досягнутий за добровільною згодою обох сторін, [III—6] той ступінь асоціації, на якому винагородження робітника фіксовано. Ми вже не будемо затримувати тут увагу на тій геніальній думці, яка спочатку припускає існування, з одного боку, капіталіста, з другого — робітника, щоб тільки після цього, за домовленістю між ними, постулювати виникнення відношення між капіталом і найманою працею.

Та форма асоціації, в якій робітник зазнає всяких випадковостей при одержанні доходів, в якій всі виробники однаково залежать від випадку і яка, подібно до того як теза передуює антитезі, безпосередньо передуює найманій праці, при якій винагорода за працю набирає постійності, стає стабільною, — ця форма являє собою, на думку Бастіа, такий стан суспільства, при якому панівними формами виробництва і суспільства є рибальство, мисливство і пастушество. Спочатку бродячий рибалка, мисливець, пастух, потім — найманий робітник. Де і коли мав місце цей *історичний* перехід з напівдикого стану в сучасний? В кращому разі — в «Charivari»⁷.

У дійсній історії наймана праця виникає з розкладу рабства і кріпосництва або із зруйнування общинної власності, як це було у східних і слов'янських народів, — а в своїй адекватній формі, що становить епоху і охоплює все суспільне буття праці, вона виникає з загибелі цехового господарства, станового ладу, натуральної праці і натурального доходу, з промисловості, що була другорядною галуззю сільського господарства ще феодального дрібного сільського господарства і т. д. В усіх цих справах історичних переходах наймана праця виступає як розклад, як знищення таких відносин, при яких праця була фіксована в усіх своїх моментах: за одержуванню нею доходом, за своїм змістом, за місцем виконання, за своїм обсягом і т. д. *Таким чином, наймана праця виступає як заперечення постійності праці та її винагородження.* Безпосередній перехід від фетиша африканця до «верховної істоти» Вольтера⁸ або від мисливського спорядження північноамериканського дикуна до капіталу Англійського банку не такий безглуздий і антиісторичний, як перехід від рибалки, що фігурує у Бастіа, до найманого робітника.

(Крім того, в усіх цих процесах розвитку нема і натяку на зміни, що відбулися добровільно, за взаємною згодою.)

Цій історичній конструкції, в якій Бастіа свою банальну абстракцію хибно уявляє собі у формі справжньої події, гідним чином відповідає заключне положення Бастіа, в якому англійські товариства взаємодопомоги і ощадні каси виступають як останнє слово системи найманої праці і як розв'язання всіх соціальних антиномій.

Отже, у дійсній історії характерною рисою найманої праці є непостійність, тобто щось прямо протилежне побудові Бастіа. Але яким чином він взагалі прийшов до

конструювання постійності як всекомпенсуючого визначення найманої праці? І яким чином прийшов він до спроби історично уявити визначувану в цьому розумінні найману працю як вищу форму винагородження праці, її винагородження в інших формах суспільства або асоціації?

Всі економісти, коли вони говорять про існуюче відношення між капіталом і найманою працею, між прибутком і заробітною платою і доводять робітникові, що він не має права претендувати на участь у шансах прибутку,— взагалі коли вони хочуть заспокоїти робітника щодо його підлеглої ролі у відношенні до капіталіста,— завжди вказують робітникові на те, що йому на протилежність капіталістові забезпечено певну постійність доходу, більш або менш незалежну від великого ризику капіталу. Цілком так само Дон-Кіхот утішав Санчо-Пансу, говорячи, що хоч йому і дістаються всі побої, але зате йому і не треба бути хоробрим. Таким чином, те визначення, яке економісти приписують заробітній платі на протилежність прибутку, Бастія перетворює у визначення найманої праці на протилежність попереднім формам праці і розглядає її як крок уперед порівняно з винагородженням праці при цих попередніх відносинах. Банальність, яку підсовують в існуюче відношення і яка служить для втіхи однієї його сторони та її примирення з другою стороною, пан Бастія витягує з цього відношення і подає як історичну основу для виникнення самого цього відношення.

Економісти говорять: у відношенні між заробітною платою і прибутком, між найманою працею і капіталом перевага постійності належить заробітній платі.

Пан Бастія заявляє: постійність, тобто одна з сторін відношення між заробітною платою і прибутком, є історичною основою виникнення найманої праці (або належить заробітній платі не на протилежність прибутку, а на протилежність попереднім формам винагородження праці), значить і історичною основою виникнення прибутку, тобто — історичною основою виникнення всього цього відношення.

Так у Бастія банальність про одну сторону відношення між заробітною платою і прибутком непомітно перетворюється в історичну основу всього цього відношення. Це відбувається тому, що в його уяві завжди панує соціалізм, який йому потім скрізь ввижається як найперша форма асоціації. Тут перед нами приклад того, якої важливої форми набирають у Бастія такі апологетичні банальності, які у міркуваннях економістів звичайно займають всього лише другорядне місце.

[III—7] Повернемося до економістів. У чому полягає ця постійність заробітної плати? Хіба заробітна плата завжди постійна? Це безумовно суперечило б закону попиту і пропозиції, що є основою для встановлення рівня заробітної плати. Жоден економіст не заперечує коливань заробітної плати, її підвищення і пониження. Далі, хіба заробітна плата не залежить від криз? Або від застосування машин, що роблять найману працю зайвою? Або від поділу праці, який переміщує її з однієї галузі в іншу? Твердити все це було б ерессю, та цього і не твердять.

Все, що тут мається на увазі, полягає ось у чому: коли брати загальні середні

дані, то заробітна плата становить якусь середню величину, тобто наближається до такого ненависного для Бастія мінімуму заробітної плати для всього робітничого класу, і загалом і в цілому спостерігається певна середня безперервність праці, так що заробітну плату можуть, наприклад, продовжувати виплачувати і тоді, коли прибуток падає або навіть на короткий час зовсім зникає. Але це означає лише ось що: коли припустити, що наймана праця є панівною формою праці, основою виробництва, то робітничий клас існує на заробітну плату і в середньому окремому робітникові забезпечено деяку постійність роботи по найму. Інакше кажучи, це — тавтологія. Там, де капітал і наймана праця є панівним виробничим відношенням, існує і середня безперервність найманої праці і остільки—постійність заробітної плати для робітника. Де існує наймана праця, там вона існує.. І ось оце пан Бастія і розглядає як всекомпенсуючу якість найманої праці!

Далі, сказати, що при такому стані суспільства, яке характеризується розвиненістю капіталу, суспільне виробництво в цілому більш регулярне, більш безперервне, більш усебічне, а разом з тим і більш «постійний» доход зайнятих у ньому елементів, ніж там, де капітал, тобто виробництво, ще не перебуває на цьому ступені розвитку,— це значить висловити іншу тавтологію, яку вже дано разом із самим поняттям капіталу і виробництва, що ґрунтується на ньому. Інакше кажучи, хто ж заперечує, що загальне існування найманої праці передбачає вищий розвиток продуктивних сил, ніж той, що був на ступенях, які передували найманій праці? І як спало б на думку соціалістам висувати вищі вимоги, якби вони не виходили з цього вищого розвитку породжених найманою працею суспільних продуктивних сил? Останній, навпаки, є передумовою їх вимог.

Примітка. Перша форма, в якій заробітна плата виступає як загальне явище, це — військове утримання, що з'являється в часи занепаду національних військ і громадянської міліції. Спочатку самі громадяни починають одержувати утримання. Незабаром після цього їх місце займають найманці, які перестали бути громадянами.

2)(Немає можливості простежувати далі цю нісенітницю. Через це ми залишаємо пана Бастія.)[III—7]

Написано в липні 1857 р.

Друкується за рукописом

Вперше опубліковано в журналі
«DieNeueZeib», Bd. 2, М 27, 1903—1904 рр.

Переклад з німецької

ВСТУП⁹

I. ВИРОБНИЦТВО, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛ, ОБМІН (ОБІГ)¹⁰

1. ВИРОБНИЦТВО

[М—1] а) Предмет дослідження — це насамперед *матеріальне виробництво*.

Індивіди, які виробляють у суспільстві,— а значить суспільно визначене виробництво індивідів,— такий є, природно, вихідний пункт. Одиничний і відособлений мисливець і рибалка, з яких починають Сміт і Рікардо¹¹, належать до позбавлених фантазії вигадок XVIII століття. Це — робінзонади, що аж ніяк не є — як уявляють історики культури — лише реакцією проти надмірної витонченості і поверненням до хибно сприйнятого природного, натурального життя. Ні в найменшій мірі не ґрунтується на такому натуралізмі і *contratsocial* Руссо¹², який встановлює шляхом договору взаємовідносини і зв'язок між суб'єктами, що за своєю природою не залежать один від одного. Натуралізм тут — видимість, і тільки естетична видимість, створювана великими і малими робінзонадами. А насправді це, скоріше,— передбачення того «громадянського суспільства», яке підготовлялося з XVI століття і в XVIII столітті зробило гігантські кроки на шляху до своєї зрілості. У цьому суспільстві вільної конкуренції окрема людина виступає звільненою від природних зв'язків і т. д., які в попередні історичні епохи робили її приналежністю певного обмеженого людського конгломерату. Пророкам XVIII століття, на плечах яких ще цілком стоять Сміт і Рікардо, цей індивід XVIII століття — продукт, з одного боку, розкладу феодальних суспільних форм, а з другого — розвитку нових продуктивних сил, що почався з XVI століття,— уявляється ідеалом, існування якого належить до минулого; він уявляється їм не результатом історії, а її вихідним пунктом, бо саме він визнається у них індивідом, що відповідає природі, згідно з їх уявленням про людську природу, визнається по чимсь виникаючим у ході історії, а чимсь даним самою природою. Ця ілюзія була досі властива кожній новій епосі. Стюарт, який у багатьох відношеннях перебуває в опозиції до XVIII століття і, як аристократ, у більшій мірі стоїть на історичному ґрунті, уникнув цієї обмеженості.

Чим більше ми заглиблюємося в історію, тим у більшій мірі індивід, а значить і виробляючий індивід, виступав несамоостійним, належним до більшого цілого: спочатку ще цілком природно він зв'язаний з сім'єю і з сім'єю, яка розвинулася в рід; пізніше — з общиною в її різних формах, яка виникає із зіткнення і злиття родів. Лише у XVIII столітті, в «громадянському суспільстві», різні форми суспільного зв'язку виступають у відношенні до окремої особи просто як засіб для її приватних цілей, як зовнішня необхідність. Проте епоха, яка породжує цю точку зору — точку зору відособленого одинака,— є якраз епоха найбільш розвинутих суспільних (з цієї точки

зору загальних) відносин. Людина є в найбуквальнішому розумінні не тільки тварина, якій властиве спілкування, а тварина, яка тільки в суспільстві [М—2] і може відособлюватися. Виробництво відособленого одинака поза суспільством — рідкісне явище, я ко, звичайно, може трапитися з випадково закинутою в безлюдну місцевість цивілізованою людиною, яка потенціально вже має в собі суспільні сили,— таке ж безглуздя, як розвиток мови без індивідів, що *спільноживуть* і розмовляють між собою. На цьому можна більше не спинятися. Цього пункту можна було б зовсім не торкатися, коли б нісенітниця, цілком зрозумілі у людей XVIII століття, не були знову серйозно привнесені в новітню політичну економію Бастіа, Кері^{*}, Прудоном¹⁴ і т. д. Прудону та іншим, звичайно, приємно давати історико-філософське пояснення походженню якого-небудь економічного відношення, історичного виникнення якого він не знає, шляхом створення міфів про те, що Адамові або Прометею ця ідея з'явилася в готовому і викінченому вигляді, а потім вона була втілена і т. д. Нема нічого більш сухого і нудного, ніж фантазуюче *locuscommunis*^{**}.

Таким чином, коли мова йде про виробництво, то завжди про виробництво на певному ступені суспільного розвитку — про виробництво суспільних індивідів. Тому може здатися, що для того щоб взагалі говорити про виробництво, ми повинні або простежити процес історичного розвитку в його різних фазах, або з самого початку заявити, що ми маємо справу з певною історичною епохою, наприклад з сучасним буржуазним виробництвом, яке і дійсно є нашою справжньою темою. Однак всі епохи виробництва мають деякі спільні ознаки, спільні визначення. *Виробництво взагалі* — це абстракція, але абстракція розумна, оскільки вона дійсно виділяє загальне, фіксує його і тому звільняє нас від повторів. Однак це *загальне* або виділене шляхом порівняння спільне само є щось багаторазово розчленоване, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього належить всім епохам, інше є спільним тільки для деяких епох. Деякі визначення спільні і для новітньої і для найдавнішої епохи. Без них немислиме ніяке виробництво. Проте хоч найбільш розвинені мови мають закони і визначення, спільні з найменш розвиненими, все-таки саме відмінність від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток. Визначення, які мають силу для виробництва взагалі, повинні бути виділені саме для того, щоб через єдність, яка впливає вже з того, що суб'єкт, людство, і об'єкт, природа, — одні й ті самі, не були забуті істотні відмінності. В забуванні цього полягає, наприклад, вся мудрість сучасних економістів, які доводять вічність і гармонійність існуючих соціальних відносин. Вони доводять, наприклад, що ніяке виробництво неможливе без знаряддя виробництва, хоч би цим знаряддям була тільки рука, що ніяке виробництво неможливе без попередньої, нагромадженої праці, хоч би ця праця була всього тільки вправністю руки дикуна, набутою і нагромадженою шляхом повторюваних [М—3] тренувань.

* Див. це видання, частина 1, стор. 11—12. *Ред.*

** — загальне місце, банальність. *Ред.*

Капітал є, між іншим, також і знаряддя виробництва, також і попередня, об'єктивована праця. Отже [приходять до висновку сучасні економісти], капітал є загальне, вічне, природне відношення. Це тому так виходить, що відкидають саме те специфічне, що одне тільки і робить «знаряддя виробництва», «нагромаджену працю», капіталом. Тому вся історія виробничих відносин виступає, наприклад у Кері, лише фальсифікацією, зловмисне вчиненою урядами.

Якщо не існує виробництва взагалі, то не існує також і загального виробництва. Виробництво завжди є та або інша *окрема* галузь виробництва, наприклад землеробство, тваринництво, обробна промисловість і т. д., або воно є *сукупність* їх. Однак політична економія — не технологія. Відношення загальних визначень виробництва на даному суспільному ступені розвитку до окремих форм виробництва треба розвинути в іншому місці (далі).

Нарешті, виробництво не є і тільки окреме виробництво: завжди є певний суспільний організм, суспільний суб'єкт, який діє в більш обширній або менш обширній сукупності галузей виробництва. Відношення наукового викладу до реального руху знов-таки сюди ще не стосується. Виробництво взагалі. Окремі галузі виробництва. Виробництво як сукупне ціле.

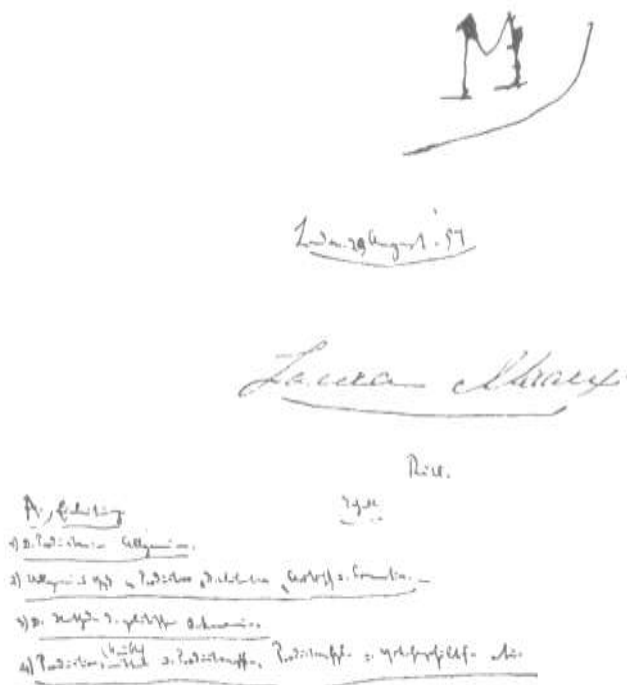
Стало модою перед викладом політичної економії давати загальну частину, і саме таку, яка фігурує під заголовком «Виробництво» (дивись, наприклад, Дж.-Ст. Мілля¹⁵) і в якій розглядаються *загальні умови* всякого виробництва.

Ця загальна частина складається або повинна, як твердять, складатися:

1) З розгляду умов, без яких виробництво неможливе, тобто таких умов, які фактично тільки вказують на істотні моменти всякого виробництва. Проте це зводиться фактично, як ми побачимо, до небагатьох дуже простих визначень, які перетворюються в банальну тавтологію.

2) З розгляду умов, які в більшій або меншій мірі сприяють виробництву, як, наприклад, прогресуючий і стагнаційний стани суспільства у Адама Сміта¹⁶. Те, що про це говорить А. Сміт, має свою цінність як побіжне зауваження, але для того щоб це піднести до наукового значення, були б необхідні дослідження про *ступені продуктивності*, на періодами, в ході розвитку окремих народів,— дослідження, що лежать поза рамками нашої теми; та оскільки ці дослідження її стосуються, вони повинні бути викладені при розгляді конкуренції, нагромадження і т. д. В загальній постановці відповідь зводиться до загального положення, що промислова нація досягає високого рівня свого виробництва в той момент, коли вона взагалі перебуває на високому рівні свого історичного розвитку. І справді, високий рівень промислового розвитку народу має місце доти, поки головним для нього є не прибуток [Gewinn], а добування [Gewinnen]. Остільки янки стоять вище англійців. Або ж тут указують на те, що, наприклад, певні расові особливості, клімат, природні умови, як-от: близькість до моря, родючість ґрунту і т. д., більш сприятливі для виробництва, ніж інші. Це знов-

таки зводиться до тавтології, що багатство створюється тим легше, чим у більшій мірі є

Обкладинка зошита М,
що містить «Вступ»

в наявності його суб'єктивні і об'єктивні елементи.

[М—4] Однак все це не є тим, що для економістів становить справжню суть справи в цій загальній частині. Суть справи полягає скоріше в тому, що виробництво,— дивись, наприклад, Мілля ¹⁷,— на відміну від розподілу і т. д., зображується як замкнуте в рамки незалежних від історії вічних законів природи, щоб потім, користуючись цією нагодою, зовсім непомітно у вигляді непорушних природних законів суспільства *inabstract* підсунути *буржуазні* відносини. Такою є більш чи менш свідома мета всього цього прийому. При розподілі, навпаки, люди начебто справді дозволяють собі всіляку сваволю. Не кажучи вже про те, що тут грубо розривається дійсний зв'язок, який існує між виробництвом і розподілом, з самого початку повинно бути ясно, що, хоч би яким різним був розподіл на різних ступенях суспільного розвитку, в ньому, так само як і у виробництві, можуть бути виділені загальні визначення, і всі історичні відмінності так само можуть бути змішані і стерті в *загальнолюдських* законах. Наприклад, раб, кріпак, найманий робітник — всі вони одержують певну кількість їжі, яка дає їм можливість існувати як рабові, як кріпакові, як найманому робітникові. Завойовник, що живе даниною, або чиновник, що живе податками, або земельний власник — рентою, або чернець — милостинею, або священнослужитель — десятиною,— всі вони одержують частку суспільного продукту, яка визначається іншими законами, ніж частка раба і т. д. Два основні пункти, які всі економісти ставлять під цією рубрикою,— це:

* — взагалі. Ред.

1) власність, 2) її охорона юстицією, поліцією і т. д.

На це слід дуже коротко відповісти:

ad1) **. Всяке виробництво є привласнення індивідом предметів природи в межах певної форми суспільства і за її допомогою. В цьому розумінні буде тавтологією сказати, що власність (привласнення) є умова виробництва. Смішно, проте, робити звідси стрибок до певної форми власності, наприклад до приватної власності (що до того ж передбачало б як умову також ще й протилежну форму — *відсутність власності*). Історія, навпаки, показує нам спільну власність (наприклад у індійців, слов'ян, стародавніх кельтів і т. д.) як більш первісну форму, — форму, яка ще довго відіграє значну роль як общинна власність. Ми тут ще зовсім не торкаємося питання про те, чи зростає багатство краще при тій або іншій формі власності. Але що ні про яке виробництво, а значить, і ні про яке суспільство, не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності, — це тавтологія. Привласнення, яке нічого не привласнює, є *contradictio in subjecto* ***.

ad 2). Охорона придбаного і т. д. Якщо ці тривіальності звести до їх дійсного змісту, то вони означають більше, ніж відомо їх проповідникам. А саме: що кожна форма виробництва породжує властиві їй правові відносини, форми правління і т. д. Грубість і поверховість поглядів у тому й полягає, що явища, органічно [М—5] між собою зв'язані, ставляться у випадковій взаємовідношення і в суто абстрактний зв'язок. У буржуазних економістів тут на думці тільки те, що при сучасній поліції можна краще виробляти, ніж, наприклад, при кулачному праві. Вони забувають тільки, що і кулачне право є право і що право сильного в іншій формі продовжує існувати також і в їх «правовій державі».

Коли суспільні порядки, що відповідають певному ступеню виробництва, тільки виникають або коли вони вже зникають, природно відбуваються порушення виробництва, хоч і в різній мірі і з різним результатом.

Резюмуємо: є визначення, спільні для всіх ступенів виробництва, які фіксуються мисленням як загальні; проте так звані *загальні умови* всякого виробництва є не що інше, як ці абстрактні моменти, за допомогою яких не можна зрозуміти жодного дійсного історичного ступеня виробництва.

2. ЗАГАЛЬНЕ ВІДНОШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ДО РОЗПОДІЛУ, ОБМІНУ, СПОЖИВАННЯ

Перш ніж продовжувати дальший аналіз виробництва, необхідно розглянути ті різні рубрики, які економісти ставлять поряд з виробництвом.

Перше поверхове уявлення: в процесі виробництва члени суспільства

** — допункту 1). *Ред.*

*** — суперечність у самому предметі. *Ред.*

приспосовують (створюють, перетворюють) продукти природи до людських потреб; розподіл встановлює частку кожного індивіда у виробленому; обмін дає йому ті певні продукти, на які він хоче обміняти частку, що припала йому при розподілі; нарешті, в споживанні продукти стають предметами споживання, індивідуального привласнення. Виробництво створює предмети, що відповідають потребам; розподіл розподіляє їх згідно з суспільними законами; обмін знову розподіляє вже розподілене згідно з окремими потребами; нарешті, в споживанні продукт випадає з цього суспільного руху, стає безпосередньо предметом і слугою окремої потреби і задовольняє її в процесі споживання. Таким чином, виробництво виступає як вихідний пункт, споживання — як кінцевий пункт, розподіл і обмін — як середина, яка, в свою чергу, містить у собі два моменти, оскільки розподіл визначається як момент, що йде від суспільства, а обмін — як момент, що йде від індивідів. У виробництві об'єктивується особа; у споживанні суб'єктивується річ; в розподілі суспільство бере на себе, у формі панівних загальних визначень, опосередкування між виробництвом і споживанням; в обміні вони опосередковуються випадковою визначеністю індивіда.

Розподіл визначає відношення (кількість), в якому продукти дістаються індивідам; обмін визначає ті продукти, в яких індивід [М—б] вимагає собі свою частку, виділену йому розподілом.

Виробництво, розподіл, обмін, споживання утворюють таким чином, правильний силізм: виробництво становить у ньому загальність, розподіл і обмін — особливість, а споживання — одиничність, яка замикає собою ціле. Це, звичайно, зв'язок, але поверховий. Виробництво [згідно з політико-економами] визначається загальними законами природи, розподіл — суспільною випадковістю, і тому його вплив на виробництво може бути або більш сприятливим, або менш сприятливим; обмін є між ними обома як формально суспільний рух, а заключний акт — споживання, яке розглядається не тільки як кінцевий пункт, а також і як кінцева мета,— лежить, власне кажучи, поза політичною економією, за винятком того, що воно, в свою чергу, робить зворотний вплив на вихідний пункт і знову дає початок усьому процесові.

Противники політико-економів,— чи то противники з середовища цієї самої науки чи поза ним,— які роблять закид політико-економам за варварський розрив на частини єдиного цілого, або стоять з ними на одному й тому ж ґрунті, або нижче їх. Нема нічого банальнішого, ніж закид, ніби політико-економи звертають надто велику, винятково велику увагу на виробництво, розглядаючи його як самоціль. Розподіл має, мовляв, таке саме велике значення. В основі цього закиду лежить якраз уявлення політико-економів, ніби розподіл існує як самостійна, незалежна сфера поряд з виробництвом. Або політико-економам роблять закид, що, мовляв, у них ці моменти не охоплюються в їх єдності. Начебто цей розрив єдиного цілого на частини проник не з дійсності в підручники, а навпаки, з підручників — у дійсність і начебто тут ідеться

про діалектичне примирення понять, а не про розуміння реальних відношень!

а)[СПОЖИВАННЯ І ВИРОБНИЦТВО]

Виробництво є безпосередньо також і споживання. Двоє споживання — суб'єктивне і об'єктивне. [По-перше:] індивід, що розвиває свої здібності в процесі виробництва, разом з тим витрачає, споживає їх в акті виробництва, так само як природний акт створення потомства являє собою споживання життєвих сил. По-друге: виробництво є споживання засобів виробництва, які використовуються, зношуються, а почасти (як наприклад при спалюванні палива) знову розпадаються на основні елементи. Так само виробництво є споживання сировини, яка не зберігає свого природного вигляду і властивостей, а, навпаки, втрачає їх. Тому сам акт виробництва, в усіх своїх моментах, є також і акт споживання. Але з усім цим економісти погоджуються. Виробництво, як безпосередньо ідентичне із споживанням, споживання, як безпосередньо ідентичне з виробництвом, вони називають *продуктивним споживанням*. Ця ідентичність виробництва і споживання зводиться до положення Спінози: «determinatio est negatio»¹⁸.

[М—71] Однак це визначення продуктивного споживання якраз і висувається економістами тільки для того, щоб відокремити споживання, ідентичне з виробництвом, від власне споживання, яке, навпаки, розуміється як знищуюча протилежність виробництва. Отже, розглянемо власне споживання.

Споживання є безпосередньо також і виробництво, подібно до того як у природі споживання хімічних елементів і речовин є виробництво рослини. Що, наприклад, у процесі харчування, яке являє собою одну з форм споживання, людина виробляє своє власне тіло,— це ясно; але це саме стосується і до всякого іншого виду споживання, який з того чи іншого боку, кожний у своєму роді, виробляє людину. Це — споживне виробництво. Проте, говорить політична економія, це ідентичне із споживанням виробництво є другий вид виробництва, що впливає із знищення продукту першого. В першому виробник уречевлює себе, в другому — персоніфікується вироблена ним річ. Таким чином, це споживне виробництво,— хоч воно є безпосередня єдність виробництва і споживання,— істотно відрізняється від власне виробництва. Та безпосередня єдність, у якій виробництво збігається із споживанням і споживання — з виробництвом, зберігає їх безпосередню роздвоєність.

Отже, виробництво є безпосередньо споживання, споживання є безпосередньо виробництво. Кожне безпосередньо є своєю протилежністю. Але водночас між обома відбувається опосередковуючий рух. Виробництво опосередковує споживання, для якого воно створює матеріал, без чого у споживання не було б предмета. Проте і споживання опосередковує виробництво, бо тільки воно створює для продуктів суб'єкта, для якого вони і є продуктами. Продукт дістає своє останнє завершення

тільки в споживанні. Залізниця, по якій не їздять, яку не використовують, не споживають, є залізниця тільки, а не в дійсності. Без виробництва нема споживання, але й без споживання нема виробництва, бо виробництво було б у такому разі безцільним.

Споживання створює виробництво двояко:

1) Тим, що тільки в споживанні продукт стає дійсним продуктом. Наприклад, одяг стає дійсно одягом лише тоді, коли його носять; будинок, в якому не живуть, фактично не є дійсним будинком. Таким чином, продукт, на відміну від простого предмета природи, проявляє себе як продукт, *стає* продуктом тільки у споживанні. Споживання, знищуючи продукт, цим самим надає йому завершеності, бо продукт є [результат] виробництва не просто як уречевлена діяльність, а тільки як предмет для діяльного суб'єкта.

2) Тим, що споживання створює потребу в *новому* виробництві, отже, ідеальний, внутрішньо спонукальний мотив виробництва, який є його передумовою. Споживання створює потяг до виробництва; воно створює також і той предмет, який діє в процесі виробництва, визначаючи його мету. І коли ясно, що виробництво дає споживанню предмет у його зовнішній формі, то [М—8] так само ясно, що споживання *установлює* предмет виробництва *ідеально*, як внутрішній образ, як потребу, як потяг і як мету. Воно створює предмети виробництва в їх ще суб'єктивній формі. Без потреби нема виробництва. Але саме споживання відтворює потребу.

Цьому відповідає з боку виробництва те, що воно:

1) дає споживанню матеріал, предмет. Споживання без предмета не є споживання. Таким чином, з цього боку виробництво створює, породжує споживання.

2) Але виробництво створює для споживання не тільки предмет,— воно надає споживанню також його визначеності, його характеру, його завершеності. Як споживання завершує продукт як продукт, так само виробництво завершує споживання. Насамперед, предмет не є предмет взагалі, а певний предмет, який повинен бути спожитий певним способом, знов-таки визначеним самим виробництвом. Голод є голод, проте голод, що вгамовується вареним м'ясом, яке їдять за допомогою ножа і виделки, це інший голод, ніж той, коли ковтають сире м'ясо з допомогою рук, нігтів і зубів. Тому не тільки предмет споживання, а також і спосіб споживання створюється виробництвом, не тільки об'єктивно, а й суб'єктивно. Таким чином, виробництво створює споживача.

3) Виробництво дає не тільки потребі матеріал, а й матеріалові потребу. Коли споживання виходить з своєї первісної природної грубості і безпосередності,— а тривале перебування його на цьому ступені само було б результатом закостенілого в природній грубості виробництва,— то воно само, як потяг, опосередковується предметом. Потреба, яку воно відчуває в тому або іншому предметі, створена сприйманням останнього. Твір мистецтва — те саме відбувається з будь-яким іншим

продуктом — створює публіку, яка відчуває мистецтво і здатна втішатися красою. Виробництво створює через це не тільки предмет для суб'єкта, а також і суб'єкт для предмета.

Таким чином, виробництво створює споживання: 1) виробляючи для нього матеріал, 2) визначаючи спосіб споживання, 3) викликаючи у споживача потребу, предметом якої є створюваний ним продукт. Воно виробляє через це предмет споживання, спосіб споживання і потяг до споживання. Так само споживання породжує *здатності* виробника, викликаючи у ньому спрямовану на певну мету потребу.

Отже, ідентичність споживання і виробництва проявляється трояко:

1) *безпосередня ідентичність*: виробництво є споживання; споживання є виробництво. Споживне виробництво. Продуктивне споживання. Політико-економі називають і те й друге [М—9] продуктивним споживанням, але роблять ще одне розрізнення: перше фігурує як відтворення, друге — як продуктивне споживання. Всі дослідження відносно першого є дослідженнями про продуктивну і непродуктивну працю; дослідження відносно другого — дослідженнями про продуктивне і непродуктивне споживання.

2) Кожне з них виступає як засіб для другого, одне опосередковується другим, що знаходить своє вираження в їх взаємній залежності одне від одного. Це — такий рух, завдяки якому вони вступають у відношення одне до одного, виступають як настійно необхідні одне для одного, але в якому вони залишаються, проте, ще зовнішніми у відношенні одне до одного. Виробництво створює матеріал як зовнішній предмет для споживання; споживання створює потребу як внутрішній предмет, як мету для виробництва. Без виробництва немає споживання, без споживання немає виробництва. Це положення фігурує в політичній економії в різних формах.

3) Виробництво — не тільки безпосередньо споживання, а споживання — безпосередньо виробництво; виробництво також — не тільки засіб для споживання, а споживання — мета для виробництва, тобто в тому розумінні, що кожне дає другому його предмет: виробництво — зовнішній предмет для споживання, споживання — мислено уявлюваний предмет для виробництва. Кожне з них є не тільки безпосередньо друге і не тільки опосередковує друге, але кожне з них, здійснюючись, створює друге, створює себе як друге. Тільки споживання і завершує акт виробництва, надаючи продуктові закінченості його як продукту, поглинаючи його, знищуючи його самостійно-речову форму, підвищуючи за допомогою потреби в повторенні здатність, розвинуту в першому акті виробництва, до рівня майстерності; воно, отже, не тільки той завершальний акт, завдяки якому продукт стає продуктом, але й той, завдяки якому виробник стає виробником. З другого боку, виробництво створює споживання, створюючи певний спосіб споживання і потім створюючи потяг до споживання, саму

здатність споживання як потребу. Ця остання ідентичність, що стосується пункту 2-го, багато разів пояснюється в політичній економії як співвідношення попиту і пропозиції, предметів і потреб, потреб природних і створених суспільством.

Тому для гегельянця немає нічого простішого, як ототожнити виробництво і споживання. І це робиться не тільки соціалістичними белетристами¹⁹, але й найбільш прозаїчними економістами, наприклад Сеєм, у тій формі, що коли розглядати який-небудь народ у цілому або також людство *inabstracto*, то його виробництво буде його споживанням. Шторх, вказуючи на помилку Сея, нагадав, що, наприклад, народ не споживає свій продукт цілком, а створює і засоби виробництва, основний капітал і т. д.²⁰. Крім того, розглядати суспільство як один-єдиний суб'єкт значить розглядати його неправильно, умоглядно. В одиничного суб'єкта виробництво і споживання виступають як моменти одного акту. Тут важливо [М—9] підкреслити тільки те, що, чи розглядатимемо ми виробництво і споживання як діяльність одного суб'єкта чи як діяльність багатьох індивідів, вони в усякому разі виступають як моменти такого процесу, в якому виробництво є дійсно вихідний пункт, а через це також і панівний момент. Як необхідність, як потреба, споживання само є внутрішній момент продуктивної діяльності. Але остання є вихідний пункт реалізації, а тому і її панівний момент — акт, у який знову перетворюється весь процес. Індивід виробляє предмет і через його споживання повертається знову до самого себе, але вже як індивід, що виробляє і відтворює самого себе. Таким чином, споживання виступає як момент виробництва.

Але в суспільстві відношення виробника до продукту, коли він уже виготовлений, суто зовнішнє, і повернення продукту до суб'єкта залежить від відношення останнього до інших індивідів. Він не вступає безпосередньо у володіння продуктом. Так само безпосереднє привласнення продукту не є його метою, якщо він виробляє в суспільстві. Між виробником і продуктом стає *розподіл*, який за допомогою суспільних законів визначає частку виробника в світі продуктів; отже, розподіл стає між виробництвом і споживанням.

А чи стоїть розподіл, як самостійна сфера, поряд з виробництвом і поза ним?

Ь) РОЗПОДІЛ І ВИРОБНИЦТВО

Якщо звернутися до звичайних творів з політичної економії, то насамперед не може не впасти у вічі, що все у них дається в подвійному вигляді. Наприклад, у розділі про розподіл фігурують земельна рента, заробітна плата, процент і прибуток, тимчасом як у розділі про виробництво як його фактори фігурують земля, праця, капітал. Відносно капіталу з самого початку ясно, що він фігурує двояко: 1) як фактор виробництва, 2) як джерело доходу, як фактор, що визначає певні форми розподілу. Процент і прибуток фігурують через це як такі також і у виробництві, оскільки вони

являють собою ті форми, в яких збільшується, зростає капітал, отже являють собою моменти самого виробництва капіталу. Процент і прибуток як форми розподілу передбачають капітал як фактор виробництва. Вони — способи розподілу, що мають своєю передумовою капітал як фактор виробництва. Вони є також і способи відтворення капіталу.

Заробітна плата являє собою також найману працю, що розглядається під іншою рубрикою: та визначеність, яку праця має тут як фактор виробництва, виступає там як визначення розподілу. Коли б праця не була визначена як наймана праця, то і спосіб її участі в продуктах не виступав би як заробітна плата, як, наприклад, при рабстві. Нарешті, земельна рента — якщо взяти відразу ту найбільш розвинуту форму розподілу, в якій [M—10] земельна власність бере участь у продуктах,— має передумовою велику земельну власність (власне кажучи, велике сільське господарство) як фактор виробництва, а не землю як таку, так само як заробітна плата не має своєю передумовою працю як таку. Тому відношення розподілу і способи розподілу виступають лише як зворотна сторона факторів виробництва. Індивід, який бере участь у виробництві в формі найманої праці, бере участь у продуктах, у результатах виробництва, у формі заробітної плати. Структура розподілу повністю визначається структурою виробництва. Розподіл сам є продукт виробництва — не тільки за розподілюваним предметом, бо розподілятися можуть тільки результати виробництва, але й за формою, бо певний спосіб участі у виробництві визначає відповідні форми розподілу, ті форми, в яких люди беруть участь у розподілі. У цілковиту ілюзію впадають ті, хто у виробництві говорить про землю, а в розподілі — про земельну ренту і т. д.

Тому такі економісти, як Рікардо, яким найчастіше закидали, нібито вони звертають увагу тільки на виробництво, визначали розподіл як єдиний предмет політичної економії, бо вони інстинктивно розглядали форми розподілу як найбільш точне вираження, в якому фіксуються фактори виробництва в даному суспільстві.

У відношенні до окремого індивіда розподіл, звичайно, виступає як суспільний закон, що зумовлює те його становище у' виробництві, в рамках якого він виробляє і яке через це передує виробництву. Наприклад, даний індивід з самого початку не має ні капіталу, ні земельної власності. З самого народження через суспільний розподіл йому призначена наймана праця. Однак це призначення само є результатом того, що капітал і земельна власність існують як самостійні фактори виробництва.

Якщо розглядати цілі суспільства, то здається, нібито розподіл ще з одного боку передує виробництву і визначає його як начебто доекономічний факт. Народ-завойовник ділить землю між учасниками завоювання і встановлює таким чином певний розподіл земельної власності і її форму, а тим самим визначає і виробництво. Або він повертає переможених у рабів і робить таким чином рабську працю основою виробництва. Або народ шляхом революції розбиває велику земельну власність на

парцели і, отже, цим новим розподілом надає виробництву нового характеру. Або законодавство увічнює земельну власність у руках певних сімей чи розподіляє працю як спадковий привілей і фіксує її таким способом у кастовому дусі. В усіх цих випадках — а всі вони є історичними — здається, що не розподіл організовується і визначається виробництвом, а, навпаки, виробництво організовується і визначається розподілом.

[М—11] Розподіл у найбільш поверховому розумінні виступає як розподіл продуктів і, таким чином, уявляється віддаленим від виробництва і ніби самостійним у відношенні до нього. Однак перш ніж розподіл є розподіл продуктів, він є: 1) розподіл знарядь виробництва і 2) — що являє собою дальше визначення того ж відношення — розподіл членів суспільства по різних родах виробництва (підпорядкування індивідів певним виробничим відносинам). Розподіл продуктів є, очевидно, лише результат цього розподілу, який міститься в самому процесі виробництва і визначає структуру виробництва. Розглядати виробництво, не беручи до уваги цього розподілу, який міститься в ньому, о, очевидно, пуста абстракція, тимчасом як розподіл продуктів, навпаки, даний сам собою разом з цим розподілом, що становить а самого початку момент виробництва. Рікардо, який намагався зрозуміти сучасне виробництво в його певній соціальній структурі і який є економістом виробництва *parexcellence*^{*}, саме через це оголошує *не* виробництво, а розподіл справжнім предметом сучасної політичної економії. Звідси знов- таки впливає крайня обмеженість тих економістів, які зображують виробництво як вічну істину, тоді як історію вони відносять у сферу розподілу.

В якому відношенні до виробництва перебуває цей визначаючий його розподіл, очевидно, питання, яке стосується самого виробництва. Коли скажуть, що тоді принаймні —оскільки виробництво неодмінно виходить з певного розподілу знарядь виробництва,— розподіл у цьому розумінні передує виробництву і становить його передумову, то на це слід відповісти, що виробництво справді має свої умови і передумови, які становлять його моменти. Останні можуть спочатку виступати як природно виниклі. Самим процесом виробництва вони перетворюються з природно вирощених в історичні, і коли для одного періоду вони вис гупають як природна передумова виробництва, то для другого періоду вони були його історичним результатом. В самому процесі виробництва вони постійно змінюються. Наприклад, застосування машин змінило розподіл як знарядь виробництва, так і продуктів. Сучасна велика земельна власність сама є результат як сучасної торгівлі і сучасної промисловості, так і застосування останньої до сільського господарства.

Всі намічені вище питання зводяться кінець кінцем до впливу загальноісторичних умов на виробництво і до відношення між виробництвом і історичним розвитком взагалі. Питання, очевидно, стосується розгляду і аналізу самого

* - переважно. Ред.

виробництва.

[М —12] Однак у тій тривіальній формі, в якій всі ці питання були поставлені вище, на них можна дати таку ж коротку відповідь. При всіх завоюваннях можливий троякий результат. Народ-завойовник нав'язує переможеним свій власний спосіб виробництва (наприклад, англійці в цьому столітті в Ірландії, почасти в Індії); або він залишає старий спосіб виробництва і задовольняється даниною (наприклад, турки і римляни); або відбувається взаємодія, з якої виникає щось нове, якийсь синтез (почасти при германських завоюваннях). В усіх випадках саме спосіб виробництва, чи то переможців, чи то переможених, чи то виниклий із з'єднання обох, визначає той новий розподіл, який встановлюється. Хоч останній виступає як передумова для нового періоду виробництва, сам він знов-таки є продукт виробництва — і не тільки історичного взагалі, а певного історичного виробництва.

Наприклад, монголи, спустошуючи Росію, діяли відповідно до їх способу виробництва, пасовищного скотарства, для якого великі незаселені простори є головною умовою. Германські варвари, для яких землеробство за допомогою кріпаків було звичайним способом виробництва, так само як і ізольоване життя на селі, тим легше могли підпорядкувати цим умовам римські провінції, що концентрація земельної власності, яка там відбулася, вже цілком розбила старі відношення землеробства.

Існує традиційне уявлення, нібито в певні періоди люди жили тільки грабежем. Однак, щоб можна було грабувати, повинно бути в наявності щось для грабежу, тобто виробництво. І спосіб грабежу сам знов-таки визначається способом виробництва. Наприклад, яка-небудь *stockjobbingnation** не може бути пограбована таким же способом, як пастуший народ.

Коли предметом грабежу є раб, то в його особі викрадається безпосередньо знаряддя виробництва. Однак у цьому випадку виробництво тієї країни, для якої він викрадається, повинно бути організоване так, щоб воно допускало застосування рабської праці, або (як у Південній Америці і т. д.) повинен бути створений відповідний рабській праці спосіб виробництва.

Закони можуть увічнити який-небудь засіб виробництва, наприклад землю, в руках певних сімей. Ці закони тільки тоді набувають економічного значення, коли велика земельна власність перебуває в гармонії з суспільним виробництвом, як, наприклад, в Англії. У Франції велося дрібне сільське господарство, незважаючи на велику земельну власність, через це остання і була розбита революцією. А увічнення парцеляції, наприклад за допомогою законів? Всупереч цим законам, власність знову концентрується. Вплив законів, спрямованих на закріплення відношень розподілу, і їх вплив цим шляхом на виробництво слід визначити окремо.

* — нація з розвинутою біржовою спекуляцією. *Ред.*

с)НАРЕШТІ, ОБМІН І ОБІГ.ОБМІН І ВИРОБНИЦТВО

[М—13] Обіг сам є тільки певний момент обміну або обмін, розглядуваний у цілому.

Оскільки *обмін* є тільки опосередковуючий момент між виробництвом і зумовленим ним розподілом, з одного боку, і споживанням, а другого боку, а споживання само виступає як момент виробництва, остільки й обмін, очевидно, міститься у виробництві як його момент.

Ясно, по-перше, що обмін діяльностей і здатностей, який відбувається в самому виробництві, прямо в нього входить і становить його істотний зміст. По-друге, те саме стосується і обміну продуктів, оскільки він є засіб для виробництва готового продукту, призначеного для безпосереднього споживання. Остільки сам обмін є акт, що входить у виробництво. По-третє, так званий обмін між діловими людьми і діловими людьми²¹ за своєю організацією цілком визначається виробництвом, та й сам являє собою виробничу діяльність. Обмін виступає незалежним і індіферентним у відношенні до виробництва тільки в останній стадії, коли продукт обмінюється безпосередньо для споживання. Однак 1) не існує обміну без поділу праці, чи буде останній чимсь первісним чи вже результатом історичного розвитку; 2) приватний обмін передбачає приватне виробництво; 3) інтенсивність обміну, його поширення, так само як і його форма, визначаються розвитком і структурою виробництва. Наприклад, обмін між містом і селом; обмін на селі, в місті і т. д. Обмін, таким чином, в усіх своїх моментах або безпосередньо міститься у виробництві, або визначається виробництвом.

Результат, до якого ми прийшли, полягає не в тому, що виробництво, розподіл, обмін і споживання ідентичні, а в тому, що всі вони становлять частини єдиного цілого, відмінності всередині єдності. Виробництво панує як над самим собою, коли його брати у протиставленні до інших моментів, так і над цими іншими моментами. З нього кожного разу процес починається знову. Що обмін і споживання не можуть мати панівного значення — це ясно само собою. Те саме стосується розподілу як розподілу продуктів. А як розподіл факторів виробництва він сам є момент виробництва. Певне виробництво зумовлює, таким чином, певне споживання, певний розподіл, певний обмін і *певні відношення цих різних моментів один до одного*. Звичайно, і виробництво в його *односторонній формі*, з свого боку, визначається іншими моментами. Наприклад, коли розширюється ринок, тобто сфера обміну, зростають розміри виробництва і стає глибшою його диференціація. Із зміною розподілу змінюється виробництво, — наприклад, з концентрацією капіталу, з різним розподілом населення між містом і селом і т. д. Нарешті, потреби споживання визначають виробництво. Між різними моментами відбувається взаємодія. Це властиво всякому органічному цілому.

3. МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

[М—14] Коли ми з точки зору політичної економії розглядаємо яку-небудь дану країну, то ми починаємо з її населення, його поділу на класи, розподілу населення між містом, селом і морськими промислами, між різними галузями виробництва, з вивезення і ввезення, річного виробництва і споживання, товарних цін і т. д.

Здається правильним починати з реального і конкретного, з дійсних передумов, отже, наприклад у політичній економії, з населення, яке є основа і суб'єкт усього суспільного процесу виробництва. Однак при ближчому розгляді це виявляється помилковим. Населення — це абстракція, якщо я залишу осторонь, наприклад, класи, з яких воно складається. Ці класи знов-таки пустий звук, якщо я не знаю тих основ, на яких вони ґрунтуються, наприклад, найманої праці, капіталу і т. д. Ці останні передбачають обмін, поділ праці, ціни і т. д. Капітал, наприклад,— ніщо без найманої праці, без вартості, грошей, ціни і т. д. Таким чином, коли б я почав з населення, то це було б хаотичне уявлення про ціле, і тільки шляхом детальніших визначень я аналітично підходив би до все більш і більш простих понять: від конкретного, даного в уявленні, до все більш і більш простих абстракцій, поки не дійшов би до найпростіших визначень. Звідси довелося б рушити у зворотну путь, поки я не прийшов би, нарешті, знову до населення, але цього разу не як до хаотичного уявлення про ціле, а як до якоїсь багатой сукупності численних визначень і відношень.

Перший шлях — це той, яким політична економія історично йшла в період свого виникнення. Наприклад, економісти XVII століття завжди починають з живого цілого, з населення, нації, держави, кількох держав і т. д., але вони завжди закінчують тим, що шляхом аналізу виділяють деякі визначаючі абстрактні загальні відношення, як поділ праці, гроші, вартість і т. д. Як тільки ці окремі моменти були більш або менш зафіксовані й абстраговані, стали виникати економічні системи, що піднімалися від найпростішого — праця, поділ праці, потреба, мінова вартість і т. д.— до держави, міжнародного обміну і світового ринку.

Останній метод є, очевидно, правильний у науковому відношенні. Конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність різноманітного. Тому в мисленні воно виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт, хоч воно являє собою дійсний вихідний пункт і, внаслідок цього, також вихідний пункт споглядання і уявлення. На першому шляху повне уявлення випарувалося шляхом перетворення його в абстрактне визначення, на другому шляху абстрактні визначення ведуть до відтворення конкретного за допомогою мислення.

Гегель через це впав в ілюзію, розуміючи реальне як результат мислення, що себе в собі синтезує, в себе заглиблюється і а самого себе розвивається, тимчасом як метод піднесення від абстрактного до конкретного є лише той спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно конкретне. Однак

це пі в якому разі не є процес виникнення самого конкретного. Найпростіша економічна категорія, наприклад мінова вартість, передбачає населення — населення, що виробляє в певних умовах,— а також [М —15] певні форми сім'ї, общини або держави і т. д. Мінова вартість може існувати тільки як абстрактне, одностороннє відношення якогось уже даного конкретного живого цілого.

Навпаки, як категорія, мінова вартість веде до потопне існування. Тому для такої свідомості (а філософська свідомість саме така), для якої осягає в поняттях мислення є дійсна людина і через це тільки осягнутий в поняттях світ як такий є дійсний світ,— рух категорій виступає як дійсний (хоч, на жаль, і такий, що дістає певний поштовх іззовні) акт виробництва, результатом якого є світ; і це — тут, однак, ми знову маємо тавтологію — остільки правильно, оскільки конкретна цілісність, як мислена цілісність, мислена Конкретність, дійсно є продукт мислення, розуміння; але це ні в якому разі не продукт поняття, що породжує само себе і мислить поза спогляданням і уявленням, а перероблення споглядання і уявлення в поняття. Ціле, як воно уявляється в голові мислимим цілим, б продукт мислячої голови, яка освоює для себе світ єдино можливим для неї способом,— способом, що відрізняється від художньо-, релігійно-, практично-духовного освоєння цього світу. Реальний суб'єкт весь час лишається поза головою, існуючи в усій своїй самостійності, поки голова ставиться до нього тільки умоглядно, тільки теоретично. Тому і при теоретичному методі суб'єкт — суспільство — повинен постійно витати в нашому уявленні як передпосилка.

Проте чи не було також і незалежного історичного або природного існування цих простих категорій до появи більш конкретних категорій? Наприклад, Гегель правильно починає філософію права з володіння як найпростішого правового відношення суб'єкта. Але ніякого володіння не існує досім'ї або до відносин панування і підкорення, які є значно більш конкретні відносини. Навпаки, було б правильно сказати, що існують такі сім'ї, роди, які ще тільки *володіють*, але не мають *власності*. Більш проста в порівнянні з власністю категорія виступає, таким чином, як відношення, властиве більш простим сімейним або родовим громадам. У більш розвинутому суспільстві вона виступає як більш просте відношення розвинутого організму. Однак той більш конкретний субстрат, відношення якого є володіння, постійно припускається. Можна уявити собі одиничного дикуна володіючим. Але тоді володіння не є правовим відношенням. Неправильно, нібито володіння історично розвивається в сім'ю. Навпаки, воно завжди передбачає цю «більш конкретну правову категорію». При цьому, однак, тут є та частка істини, що прості категорії є вираженням таких відношень, в яких менш розвинута конкретність могла знайти собі реалізацію ще до встановлення більш багатостороннього зв'язку або більш багатостороннього відношення, мислено вираженого в більш конкретній категорії,— тимчасом як більш розвинута конкретність зберігає більш просту категорію як підпорядковане відношення.

Гроші можуть існувати й історично існували раніше від капіталу, раніше від банків, раніше від найманої праці і т. д. Отже, з цього боку можна сказати, що більш проста категорія може виражати собою панівні відношення менш розвинутого цілого або підпорядковані відношення більш розвинутого цілого, тобто відношення, які історично вже існували раніше, ніж ціле розвинулося в ту сторону, яка виражена в більш конкретній категорії. У цьому розумінні хід абстрактного мислення, яке підноситься від найпростішого до складного, відповідає дійсному [М—16] історичному процесові.

З другого боку, можна сказати, що трапляються досить розвинуті і все-таки історично менш зрілі форми суспільства, де мають місце вищі економічні форми, наприклад кооперація, розвинутий поділ праці і т. д., але не існує ніяких грошей, як це було, наприклад, у Перу²². Так само в слов'янських общинах гроші і зумовлюючий їх обмін або зовсім не виступають, або відіграють незначну роль всередині окремих общин, але зате виступають на межах останніх, у зносинах з іншими общинами; взагалі помилково вважати обмін всередині однієї і тієї ж общини за первісно конститууючий елемент. Навпаки, спочатку обмін виникає частіше між різними общинами, ніж між членами однієї і тієї ж общини. Далі: хоч гроші почали відігравати певну роль дуже рано і всебічно, однак у стародавні часи вони виступають як панівний елемент тільки у націй, які однобічно визначилися, у торговельних націй. І навіть у найбільш розвинуті - стародавні часи, у греків і римлян, повний розвиток грошей, який становить передумову сучасного буржуазного суспільства, відмічається тільки в період розкладу. Таким чином, ця зовсім проста категорія історично виступає в своїй повній силі тільки в найбільш розвинутих станах суспільства. Вона аж ніяк не проникає в усі економічні відносини. Наприклад, у Римській імперії, в період її найбільшого розвитку, основою лишалися натуральні податки і повинності. Грошове господарство було там цілком розвинуте, власне кажучи, тільки в армії. Воно ніколи не охоплювало всієї сфери праці в цілому.

Отже, хоч більш проста категорія історично могла існувати раніше від більш конкретної, вона в своєму повному інтенсивному і екстенсивному розвитку може бути властива якраз більш складній формі суспільства, тимчасом як більш конкретна категорія була повніше розвинута при менш розвинутій формі суспільства.

Праця здається зовсім простою категорією. Уявлення про неї в цій загальності — як про працю взагалі — є також дуже давнім. Однак «праця», економічно розглядувана в цій простій формі, є така сама сучасна категорія, як і ті відносини, що породжують цю просту абстракцію. Монетарна система, наприклад, розглядає багатство ще як щось цілком об'єктивне, установлюючи його, як річ, зовні — в грошах. У порівнянні з цією точкою зору було великим кроком уперед, коли мануфактурна або комерційна система перенесла джерело багатства з предмета в суб'єктивну діяльність, у комерційну і мануфактурну працю, проте сама ця діяльність все ще сприймалась

обмежено, як діяльність, що виробляє гроші. Цій системі протистоїть фізіократична система, яка визнає як працю, що створює багатство, певну форму праці — землеробську працю, а самий об'єкт вона бачить уже не в грошовій оболонці, а в продукті взагалі, в загальному результаті праці. Однак цей продукт, відповідно до обмеженого характеру діяльності, все ще розглядається як продукт, визначуваний природою, як продукт землеробства, продукт землі *parexcellence*.

[М—17] Величезним кроком уперед Адама Сміта було те, що він відкинув усяку визначеність діяльності, яка створює багатство; у нього фігурує просто праця, не мануфактурна, не комерційна, не землеробська праця, а як та, так і інша. Разом з абстрактною загальністю діяльності, яка створює багатство, визнається також і загальність предмета, визначуваного як багатство; це — продукт взагалі або знов-таки праця взагалі, але вже як попередня, уречевлена праця. Який важкий і великий був цей перехід, видно з того, що Адам Сміт сам ще час від часу скочується назад до фізіократичної системи. Тут могло б здатися, ніби таким шляхом знайдено лише абстрактне вираження для найпростішого і найдавнішого відношення, в якому люди, при будь-якій формі суспільства, виступають як виробники продуктів. Це правильно з одного боку, але неправильно — з другого.

Байдужість до певного виду праці передбачає досить розвинуту сукупність дійсних видів праці, з яких ні один уже не є панівним над усіма іншими. Таким чином, найбільш загальні абстракції виникають взагалі тільки в умовах найбільш багатого конкретного розвитку, де одне й те саме є спільним для багатьох або для всіх. Тоді воно перестає бути мислимим тільки в особливій формі. З другого боку, ця абстракція праці взагалі є не тільки мислений результат якоїсь конкретної сукупності видів праці. Байдужість до певного виду праці відповідає такій формі суспільства, при якій індивіди з легкістю переходять від одного виду праці до іншого і при якій даний певний вид праці є для них випадковим і через те байдужим. Праця тут, не тільки в категорії, а й у реальній дійсності, стала засобом для створення багатства взагалі і втратила ту зрощеність, яка раніше існувала між певними індивідами і певними видами праці. Такий стан у найбільш розвинутому вигляді має місце в найсучаснішій з існуючих форм буржуазного суспільства — в Сполучених Штатах. Таким чином, тільки тут абстракція категорії «праця», «праця взагалі», праця *sansphrase*^{*}, цей вихідний пункт сучасної політичної економії, стає практичною істиною.

Отже, найпростіша абстракція, яку сучасна політична економія ставить в основу і яка виражає найдавніше відношення, що має силу для всіх форм суспільства, виступає, проте, в цій абстрактності практично істинною тільки як категорія найбільш сучасного суспільства. Можна було б сказати, що те, що в Сполучених Штатах є історичним продуктом, — ця байдужість до певного виду праці, — у росіян, наприклад, виступає як

* — без зайвих слів. *Ред.*

природою дана схильність. Однак, по-перше, існує величезна різниця в тому, чи варвари можуть бути до всього пристосовані чи цивілізовані люди самі себе до всього пристосовують. А потім у росіян цій байдужості до якого-небудь певного виду праці практично відповідає традиційна прикованість до цілком певної роботи, від якої вони відриваються тільки в результаті впливу ззовні.

[М—18] Цей приклад з працею переконливо показує, щонавіть найабстрактніші категорії, незважаючи на те що вони — саме завдяки своїй абстрактності — мають силу для всіх епох, у самій визначеності цієї абстракції являють собою в такій же мірі і продукт історичних умов і мають повну значимість тільки для цих умов і в їх межах.

Буржуазне суспільство є найбільш розвинута і найбільш різноманітна історична організація виробництва. Тому категорії, що виражають його відносини, розуміння його структури, дають разом з тим можливість заглянути в структуру і виробничі відносини всіх тих загиблих форм суспільства, з уламків і елементів яких воно було побудоване. Деякі ще не подолані залишки цих уламків і елементів продовжують жити всередині буржуазного суспільства, а те, що в попередніх формах суспільства було тільки у вигляді натяку, розвинулося тут до повного значення і т. д. Анатомія людини — ключ до анатомії мавпи. А натяки на більш високе у нижчих видів тварин можна зрозуміти тільки в тому разі, коли саме це більш високе вже відоме. Буржуазна економіка дає нам, таким чином, ключ до античної і т. д. Але зовсім не в тому значенні, як це розуміють економісти, які змазують усі історичні відмінності і в усіх формах суспільства бачать форми буржуазні. Можна зрозуміти оброк, десятину і т. д., якщо відома земельна рента, однак не можна їх ототожнювати з останнього.

Оскільки, далі, буржуазно суспільство само є тільки антагоністична форма розвитку, то відносини попередніх форм [суспільства! зустрічаються в ньому часто лише в зовсім захирілому або навіть шаржованому вигляді, як, наприклад, общинна власність. Тому, коли правильно, що категорії буржуазної економіки містять у собі якусь істину для всіх інших форм суспільства, то це треба розуміти лише *cum grano salis**. Вони можуть містити в собі ці останні в розвинутому, в захирілому, в карикатурному і т. д., в усякому разі в істотно зміненому вигляді. Так званий історичний розвиток ґрунтується взагалі на тому, що остання за часом форма розглядає попередні форми як ступені до самої себе і завжди розуміє їх однобічно, бо лише дуже рідко і тільки за цілком певних умов вона буває здатна до самокритики; тут, звичайно, йдеться не про такі історичні періоди, які самим собі уявляються як часи занепаду. Християнська релігія лише тоді виявилася здатною сприяти об'єктивному розумінню старих міфологій, коли її самокритика була до певної міри, так би мовити, уже готова. Так і буржуазна політична економія тільки тоді підійшла до розуміння феодальної, античної, східної економіки, коли почалася самокритика буржуазного суспільства. В тій мірі, в

* — дослівно: «з дрібною солі»; в переносному розумінні: «з застереженням», «не зовсім буквально». Ред.

якій буржуазна політична економія цілком не ототожнює себе на міфологічний зразок з економікою минулих часів, її критика попередніх суспільних форм, особливо феодалізму, з яким їй ще безпосередньо доводилось боротися, була схожа на ту критику, з якою християнство виступало проти язичества або протестантизм — проти католицизму.

[М—19] Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, при розгляді поступального руху економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як у дійсності, так і в голові суб'єкт — тут у нас сучасне буржуазне суспільство — є щось дане і що. тому категорії виражають форми існуючого буття, визначення існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта, і що воно через це *також і для науки* починається зовсім не тільки там, де йдеться про нього як *таке*. Це міркування слід мати на увазі, тому що воно відразу ж дає вирішальні вказівки відносно розчленування предмета.

Наприклад, ніщо не здається більш природним, як почати з земельної ренти, з земельної власності, бо вона ж зв'язана з землею, цим джерелом всякого виробництва і всякого існування, і з землеробством, цією найпершою формою виробництва в усіх більш або менш міцно сформованих суспільствах. Однак немає нічого більш помилкового. Кожна форма суспільства має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв і відношення якого через це цілком так само визначають місце і вплив усіх інших відношень. Це — те загальне освітлення, в сферу дії якого потрапили всі інші кольори і яке модифікує їх в їхніх особливостях. Це — той особливий ефір, який визначає питому вагу всього того, що в ньому є.

Візьмемо, наприклад, пастуші народи (народи, що займаються виключно мисливством і рибальством, знаходяться за тим пунктом, звідки починається дійсний розвиток). У них спорадично зустрічається певна форма землеробства. Цим визначається земельна власність. Вона колективна і зберігає цю форму в більшій або меншій мірі, залежно від того, в більшій або меншій мірі ці народи додержують своїх традицій; наприклад, общинна власність у слов'ян. У народів з осілим землеробством — ця осілість уже великий прогрес,— де землеробство переважає, як в античному і феодальному суспільстві, сама промисловість, її організація і відповідні їй форми власності мають у більшій або меншій мірі землевласницький характер; промисловість або цілком залежить від землеробства, як у стародавніх римлян, або, як у середні віки, вона в містії в міських відносинах імітує принципи організації села. Сам капітал в середні віки — в тій мірі, в якій він не є суто грошовий капітал,— має у вигляді традиційних знарядь ремесла і т. д. цей землевласницький характер.

У буржуазному суспільстві справа стоїть навпаки. Землеробство все більше й більше стає всього лише однією з галузей промисловості і цілком підпадає під панування капіталу. Так само і земельна рента. В усіх формах суспільства, де панує земельна власність, переважають ще відносини, які визначаються природою. А в тих

формах суспільства, де панує капітал, переважає елемент, створений суспільством, історією. Земельну ренту по можна зрозуміти без капіталу, але капітал цілком можна зрозуміти без земельної ренти. Капітал — це пануюча над усім економічна сила буржуазного суспільства. Він повинен становити як вихідний, так і кінцевий пункт, і його слід аналізувати до земельної власності. Після того як те і друге розглянуто окремо, треба розглянути їх взаємовідношення.

[М—20] Таким чином, було б нездійсненним і помилковим трактувати економічні категорії в тій послідовності, в якій вони історично відігравали вирішальну роль. Навпаки, їх послідовність визначається їх відношенням одна до одної в сучасному буржуазному суспільстві, причому це відношення прямо протилежне тому, яке виступає як природне або відповідає послідовності історичного розвитку. Йдеться не про те становище, яке економічні відносини історично займають у різних формах суспільства, що йдуть одна за одною. Ще менше йдеться про їх послідовність «в ідеї» (Прудон^{22a}), цьому містифікованому уявленні про історичний процес. Йдеться про те місце, яке вони займають у структурі сучасного буржуазного суспільства.

Та чистота (абстрактна визначеність), з якою в стародавньому світі виступають торговельні народи — фінікійці, карфагеняни,— зумовлена якраз самим переважанням землеробських народів. Капітал, як торговельний або грошовий капітал, виступає саме в такій абстрактності там, де капітал ще не став панівним елементом суспільства. Ломбардці і євреї займають таке саме становище у відношенні до землеробських громад середньовіччя.

Іншим прикладом різного становища, яке одні й ті самі категорії займають на різних ступенях суспільного розвитку, може бути таке: одна з найостанніших форм буржуазного суспільства, *joint-stockcompanies*^{*}, виступає також і на початку останнього вигляді великих привілейованих і наділених монополією торговельних компаній.

Саме поняття національного багатства прохоплюється в економістів XVII століття в такому вигляді — це уявлення почасти зберігається і в економістів XVIII століття,— що багатство створюється тільки для держави і що її могутність залежить від нього. Це була ще та несвідомо-лицемірна форма, в якій саме багатство і його вироблення проголошувалися як мета сучасних держав, а останні розглядалися тільки як засіб для вироблення багатства.

Розчленування предмета, очевидно, повинно бути таке:

1) Загальні абстрактні визначення, які через це більш або менш властиві всім формам суспільства, проте у вищероз'ясненому смислі. 2) Категорії, які становлять внутрішню структуру буржуазного суспільства і на яких ґрунтуються основні класи. Капітал, наймана праця, земельна власність. їх відношення одне до одного. Місто і

* акціонерні компанії. Ред.

село. Три великі суспільні класи. Обмін між ними. Обіг. Кредит (приватний). 3) Концентроване вираження буржуазного суспільства у формі держави. Розгляд останнього в його відношенні до самого себе. «Непродуктивні» класи. Податки. Державний борг. Публічний кредит. Населення. Колонії. Еміграція. 4) Міжнародні відносини виробництва. Міжнародний поділ праці. Міжнародний обмін. Вивезення і ввезення. Вексельний курс. 5) Світовий ринок і кризи.

4. ВИРОБНИЦТВО. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ. ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ І ВІДНОСИНИ СПІЛКУВАННЯ. ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ФОРМИ СВІДОМОСТІ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА І СПІЛКУВАННЯ. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

[М—21] Нотабене відносно тих пунктів, які слід тут згадати і які не повинні бути забуті.

1) *Війна* раніше досягла розвинутих форм, ніж мир; спосіб, яким на війні і в арміях і т. д. такі економічні відносини, як наймана праця, застосування машин і т. д., розвинулися раніше, ніж всередині громадянського суспільства. Також і відношення між продуктивними силами і відносинами спілкування особливо наочне в армії.

2) *Відношення старого ідеалістичного викладу історії до реалістичного, особливо так званої історії культури, яка цілком є історією релігій і держав.* (При нагоді можна також сказати дещо про різні методи викладу історії, що досі існували. Так званий об'єктивний. Суб'єктивний (моральний та інші). Філософський.)

3) *Вторинні і третинні, взагалі похідні, перенесені, непервинні виробничі відносини.* Роль, яку тут відіграють міжнародні відносини.

4) *Закиди з приводу матеріалізму цієї концепції. Ставлення до натуралістичного матеріалізму.*

5) *Діалектика понять продуктивні сили (засоби виробництва) і виробничі відносини, діалектика, межі якої треба визначити і яка не знищує реальної відмінності.*

6) *Неоднакове відношення розвитку матеріального виробництва до розвитку у наприклад у мистецтва.* Взагалі поняття прогресу не слід брати в його звичайній абстрактності. Щодо мистецтва і т. д. ця диспропорція що не така важлива і не така важка для розуміння, як диспропорція у сфері самих практичних соціальних відносин. Наприклад, порівняльний стан освіти в *Сполучених Штатах* і в Європі. Але власне важке питання, яке треба тут розглянути, полягає ось у чому: яким чином у неоднаковий розвиток вступають виробничі відносини як відносини правові. Отже, наприклад, відношення римського приватного права (кримінального і [взагалі] публічного права це стосується в меншій мірі) до сучасного виробництва.

7) *Це розуміння** виступає як необхідний розвиток. Однак правомірний і випадок. В якому розумінні. (Серед іншого правомірна і свобода.) (Вплив засобів сполучення. Всесвітня історія існувала не завжди; історія як всесвітня історія — результат.)

8) *Вихідний пункт, звичайно,— природна визначеність; суб'єктивно і об'єктивно.* Племена, раси і т. д.

1) ²³ Відносно мистецтва відомо, що певні періоди його розквіту аж ніяк не перебувають у відповідності з загальним розвитком суспільства, а значить, також і з розвитком матеріальної основи останнього, яка становить неначе кістяк його організації. Наприклад, греки порівняно з сучасними народами, або також Шекспір. Відносно деяких форм мистецтва, наприклад епосу, навіть визнано, що вони в своїй класичній формі, яка становить епоху в світовій історії, ніколи вже не можуть бути створені, як тільки почалося виробництво мистецтва як таке; що, таким чином, в галузі самого мистецтва певні значні форми його можливі тільки на низькому ступені розвитку мистецтв. Якщо це в межах самого мистецтва має місце у відношеннях міжрізними його видами, то тим менш дивно, що це має місце і у відношенні всієї галузі мистецтва до загального розвитку суспільства. Трудність полягає тільки в загальному формулюванні цих суперечностей. Досить лише визначити їх специфіку, і вони вже пояснені.

[М—22] Візьмемо, наприклад, відношення грецького мистецтва і потім Шекспіра до сучасності. Відомо, що грецька міфологія була не тільки арсеналом грецького мистецтва, а і його ґрунтом. Хіба той погляд на природу і на суспільні відносини, який лежить в основі грецької фантазії, а тому і грецького [мистецтва], можливий при наявності сельфакторів, залізниць, локомотивів і електричного телеграфу? Куди вже тут.

Вулкану проти Робертса і К^о ²⁴, Юпітеру ²⁵ проти громовідводу і Гермесу проти CreditMobilier²⁶! Всяка міфологія переборює, підкоряє і перетворює сили природи в уяві і за допомогою уяви; вона зникає, отже, разом з настанням дійсного панування над цими силами природи. Що лишається від Фама при наявності PrintingHouseSquare²⁷? Передумовою грецького мистецтва є грецька міфологія, тобто така природа і такі суспільні форми, які вже самі несвідомо-художньо перероблені народною фантазією. Це його матеріал. Але передумовою тут є не будь-яка міфологія, тобто не будь-яке несвідомо-художнє перероблення природи (тут під природою розуміється все предметне, отже, включаючи і суспільство). Єгипетська міфологія ніколи не могла б бути ґрунтом або материнським лоном грецького мистецтва. Але, в усякому разі, *деяка* міфологія. Отже, зовсім не такий розвиток суспільства, який виключає всяке міфологічне ставлення до природи, всяке міфологізування природи, і,

* Напевно, Маркс тут має на увазі *історію* в цьому її розумінні. Ред.

таким чином, вимагає від художника незалежної від міфології фантазії.

З другого боку, чи можливий Ахіллес в епоху пороху і свинцю? Або взагалі «Іліада» поряд з друкарським верстатом і тим більше з друкарською машиною? І хіба не зникають неминуче сказання, билинний спів і Муза, а тим самим і необхідні умови епічної поезії, з появою друкованого слова?

Проте трудність полягає не в тому, щоб зрозуміти, що грецьке мистецтво і епос зв'язані з певними формами суспільного розвитку. Трудність полягає в тому, що вони все ще дають нам художню насолоду і в певному відношенні визнаються нормою і недосяжним взірцем.

Доросла людина не може знову стати дитиною, не впадаючи в дитинство. Але хіба її не тішить наївність дитини і хіба вона сама не повинна прагнути до того, щоб на вищому ступені відтворити властиву дитині правду? Хіба в дитячій натурі в кожному епоху не оживав її власний характер у його натуральній правді? І чому історичне дитинство людства там, де воно розвинулося найпрекрасніше, не повинно мати для нас вічної принадності, як ступінь, ідо ніколи не повторюється? Бувають невиховані діти і постаречому розумні діти. Багато які з стародавніх народів належать до цієї категорії. Нормальними дітьми були греки. Принадність, яку має для нас їх мистецтво, не перебуває в суперечності з тим нерозвинутим суспільним ступенем, на якому воно виросло. Навпаки, ця принадність є його результатом і нерозривно зв'язана з тим, що незрілі суспільні умови, в яких це мистецтво виникло, і тільки й могло виникнути, ніколи вже не можуть повторитися знову.

*Написано в кіпці серпня 1857 р.
Вперше опубліковано в журналі «Die
Near. Zeit», Bd. 1, №№23—25, 1902—
1903 рр.*

*Друкується за рукописом
Переклад з німецької*

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

(ЧОРНОВИЙ НАЧЕРК 1857—1858 РОКІВ)²⁸

[Перша половина рукопису]

*Написано в жовтні 1857— травні 1858 р.
Вперше повністю опубліковано ІМЛ
мовою оригіналу в 1939 р. під заголовком
«Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie
(Rohentwurf) 1857—1858»*

*Друкується за рукописом
Переклад з німецької*

II. РОЗДІЛ ПРО ГРОШІ

[А) НЕСПРОМОЖНІСТЬ ПРУДОНІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ «РОБОЧИХ ГРОШЕЙ». ГРОШІ ЯК НЕОБХІДНИЙ РЕЗУЛЬТАТ РОЗВИТКУ ТОВАРНОЇ ФОРМИ ПРОДУКТУ]

[1) НЕРОЗУМІННЯ ПРУДОНІСТАМИ ВНУТРІШНЬОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ВИРОБНИЦТВОМ, РОЗПОДІЛОМ ТА ОБІГОМ І ПРОВІДНОЇ РОЛІ ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА]

[а) Ілюзії прудоніста Дарімона: помилкове ототожнення грошового обігу з кредитом і перебільшення ролі банків у регулюванні грошового ринку]

[1—1] «Все зло виникає від переважаючої ролі дорогоцінних металів, яку вперто зберігають за ним в обігу і обміні» (*Alfred Darimon. Dela Reformes des Banques. Paris, 1856, стор. 1—2*).

Спочатку Дарімон розглядає заходи, яких Французький банк вжив у жовтні 1855 р., щоб припинити прогресуюче скорочення своєї готівки (стор. 2). Дарімон хоче показати в статистичній таблиці становище цього банку протягом останніх п'яти місяців, що передували жовтневим заходам. З цією метою Дарімон порівнює його запас металу в зливках протягом кожного з цих п'яти місяців з «коливаннями портфеля», тобто з масою виконаних банком дисконтних операцій (з масою наявних у нього в портфелі цінних паперів, *векселів*). Число, що виражає вартість наявних у володінні банку цінних паперів, «становить», за Дарімоном,

«більшу або меншу потребу, яку публіка відчуває в його послугах, або, що зводиться до того ж, потреби обігу» (стор. 2).

Що зводиться до того ж? Ні, аж ніяк не зводиться. Якби маса пред'явлених до дисконту векселів була тотожна з «потребами обігу», грошового обігу у власному розумінні, то обіг банкнот повинен був би визначатися масою дисконтованих векселів. Проте цей рух в середньому не тільки не відбувається паралельно, але часто — в протилежному напрямі. Маса дисконтованих векселів та її коливання виражають потреби кредиту, тоді як маса грошей в обігу визначається зовсім іншими впливами. Щоб зробити які-небудь висновки відносно обігу, Дарімон повинен був би, насамперед, поряд з графами «запас металу в зливках» і «дисконтовані векселі», ввести графу — «сума банкнот в обігу».

Справді, щоб говорити про потреби обігу, для цього насамперед слід було встановити дійсні коливання обігу. Випущення цієї ланки, такої необхідної для порівняння, відразу виказує дилетантську безпорадність і навмисне змішування потреб кредиту з потребами грошового обігу, — змішування, на якому по суті ґрунтується вся таємниця прудонівської премудрості. (Це все одно, що таблиця

смертності, в якій на одному боці фігурували б захворювання, а на другому — смертні випадки, але були б забуті дані про народжуваність.)

Дві графи (див. стор. 3), що наводяться Дарімоном, графа металевого запасу банку з квітня по вересень, з одного боку, рух його портфеля — з другого, нічого не виражають, крім не потребуемого ніяких статистичних ілюстрацій, тавтологічного факту, що в тій мірі, в якій банку пред'являлися векселі з метою одержання від нього металу, портфель банку наповнювався векселями, а в його підвалі зменшувався метал. І навіть ця тавтологія, яку Дарімон хоче довести своєю таблицею, не виражена в ній чітко. Таблиця показує, навпаки, що з 12 квітня по 13 вересня 1855 р. металевий запас банку зменшився приблизно на 144 мільйони франків, тимчасом як сума цінних паперів в його портфелі збільшилася приблизно на 108 мільйонів *. Таким чином, зменшення запасу металу в зливках переважає зростання дисконтованих цінних паперів на 36 мільйонів. Цей загальний підсумок п'ятимісячного руху свідчить, що обидва рухи не тотожні.

Більш детальне порівняння цифр показує нам і інші невідповідності.

Металевий запас банку	Дисконтовані банком цінні папери
12 квітня — 432 614 798 фр.	12 квітня — 322 904 314 фр.
10 травня — 420 914 029 фр.	10 травня — 310 744 926 фр.

Інакше кажучи: з 12 квітня по 10 травня металевий запас банку зменшується на 11 700 769 фр., тимчасом як сума цінних паперів зменшується на 12 159 388 фр.; тобто зменшення цінних паперів переважає зменшення металевого запасу приблизно на ½ мільйона (458 619 фр.). Те ж саме явище, але в значно більшому розмірі, виявляється, якщо ми порівняємо травень і червень.

Металевий запас банку	Дисконтовані банком цінні папери
10 травня — 420 914 029 фр.	10 травня — 310 744 926 фр.
14 червня — 407 769 813 фр.	14 червня — 310 369 439 фр.

[1—2] Таким чином, з 10 травня по 14 червня металевий запас зменшився на 13 144 216 фр. А чи зросли його цінні папери в тій же мірі? Навпаки, вони за цей же проміжок часу скоротилися на 375 487 фр. Отже, тут величезне падіння на одному боці супроводиться відносно слабим падінням на другому боці.

Металевий запас банку	Дисконтовані банком цінні папери
14 червня — 407 769 813 фр.	14 червня — 310 369 439 фр.
12 липня — 314 629 614 фр.	12 липня — 381 699 257 фр.

Зіставлення даних за червень і липень показує зменшення металевого запасу на 93 140 199 і збільшення цінних паперів на 71 329 818 фр., тобто зменшення металевого запасу перевищує на 21 810 381 фр. збільшення портфеля.

Металевий запас банку	Дисконтовані банком цінні папери
12 липня — 314 629 614 фр.	12 липня — 381 699 257 фр.
9 серпня — 338 784 444 фр.	9 серпня — 458 689 605 фр.

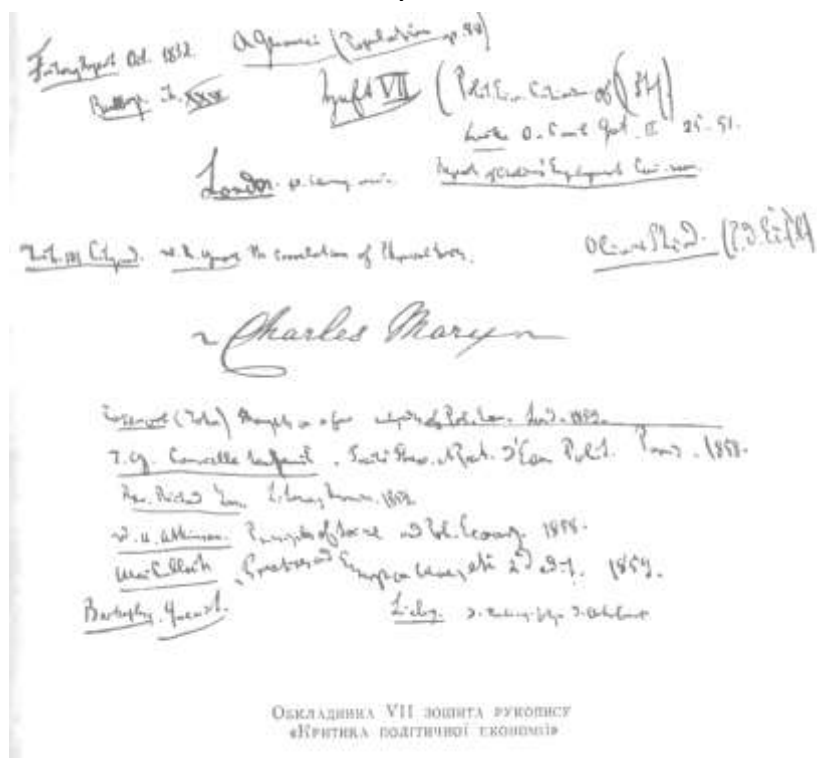
Ми бачимо тут підвищення з обох боків: на боці металевого запасу на 24 154 830, на боці портфеля значно більше — на 76 990 348 фр.,

* У Дарімона замість 108 мільйонів помилково вказано: 101 мільйон. *Ред.*,

Металевий запас банку
 9 серпня — 338 784 444 фр.
 13 вересня — 288 645 334 фр.

Дисконтвані банком цінні папери
 9 серпня — 458 689 605 фр.
 13 вересня — 431 390 563 фр.

Зменшення металевго запасу на 50 139 110 фр. супроводиться тут зменшенням цінних паперів на 27 299 042 фр. (У грудні 1855 р., незважаючи на рестриктивні заходи Французького банку, його касова готівка знову зменшилася на 24 мільйони.)

Соус, придатний для гусака, годиться і для гуски. Істини, що впливають з порівняння одного з одним кожного з п'яти місяців, які йдуть один за одним, такі ж вірогідні, як і істини, що впливають з порівняння обох кінцевих пунктів, зробленого Дарімоном. А що показує порівняння? Істини, які одна одну взаємно знищують. Один раз спостерігалось зростання портфеля при скороченні металевго запасу, але при цьому скорочення останнього перевищувало розміри зростання першого (червень — липень). Тричі — скорочення металевго запасу, що супроводиться скороченням портфеля, але при цьому скорочення останнього двічі не покривало скорочення першого (травень — червень і серпень — вересень), а один раз перевищувало його (квітень — травень); нарешті, один раз спостерігалось збільшення металевго запасу і збільшення портфеля, але при цьому перше не покривало другого [липень — серпень].

Скорочення на одному боці, збільшення на другому; скорочення з обох боків, збільшення з обох боків; отже, все, щозавгодно, ало тільки не постійна закономірність, і насамперед не обернена пропорціональність; немає навіть взаємодії, бо скорочення портфеля не може бути причиною скорочення металевго запасу, а збільшення портфеля — причиною збільшення металевго запасу. Обернена пропорціональність і взаємодія не підтверджуються навіть ізольованим порівнянням першого місяця з останнім, яке робить Дарімон. Оскільки збільшення портфеля на 108 мільйонів франків не покриває зменшення металевго запасу на 144 мільйони, то лишається не

виключеною можливістю того, що між збільшенням на одному боці [1—3] і зменшенням на другому немає ніякого причинного зв'язку. Статистична ілюстрація не дає відповіді, а, навпаки, викликає ряд перехресних запитань, замість однієї загадки виникає безліч.

Загадки дійсно зникли б, якби пан Дарімон поряд із своїми графами металевого запасу і портфеля (дисконтованих цінних паперів) ввів графу «обіг банкнот» і графу «вклади». Менш значне порівняно із зростанням портфеля скорочення металевого запасу [якби воно мало місце] знайшло б собі пояснення в тому, що одночасно зросли вклади в металі, або в тому, що частина банкнот, виданих банком під час дисконтування векселів, не була обмінана на метал, а лишилася в обігу, або, нарешті, в тому, що видані банком банкноти, не збільшивши собою обігу, негайно надійшли назад у вигляді вкладів або в порядку сплати векселів, яким закінчився строк. Скорочення металевого запасу, що супроводиться менш значним скороченням портфеля цінних паперів, пояснювалося б тим, що з банку були вилучені вклади, або тим, що банку були пред'явлені для обміну на метал банкноти і його власним дисконтним операціям було завдано таким чином шкоди з боку власників вилучених вкладів або обмінаних на метал банкнот. Нарешті, незначне скорочення металевого запасу, що супроводиться ще меншим скороченням портфеля, пояснювалося б тими самими причинами (ми лишаємо зовсім осторонь вплив металу для компенсації срібних грошей всередині країни, оскільки Дарімон не включає цього в коло свого розгляду).

Але ці відсутні у Дарімона графи, які, таким чином, взаємно пояснювали б одна одну, довели б також щось таке, доказ чого зовсім не входив у наміри Дарімона, а саме, що задоволення зростаючих комерційних потреб з боку банку не зумовлює неминуче збільшення обігу його банкнот, що зменшення або збільшення обігу банкнот не відповідає зменшенню або збільшенню його металевого запасу, що банк не контролює кількість засобів обігу, і т. д.,— словом, вони привели б до таких висновків, які ні в якій мірі не влаштовували пана Дарімона. Прагнучи якомога швидше в кричущій формі проголосити свою упереджену думку — протилежність між металевою основою банку, представленою в банківському металевому запасі, і потребами обігу, які, на його погляд, представлені в портфелі,— він вириває з необхідного загального контексту дві графи, які в такому ізольованому вигляді втрачають всякий смисл або, в кращому разі, свідчать проти нього ж. Ми спинилися на цьому *факті* для того, щоб показати на конкретному прикладі, яку цінність являють собою статистичні і позитивні ілюстрації прудоністів. Економічні факти, замість того щоб підтверджувати їх теорії, лише доводять невміння прудоністів справитися з фактами, і правильно їх використати. Навпаки, їх манера грати з фактами показує генезис їх теоретичної абстракції.

Підемо за Дарімоном далі.

Коли Французький банк побачив, що його металевий запас зменшився на 144 мільйони, а портфель зріс на 108 мільйонів, він 4 і 18 жовтня 1855 р. вжив ряд заходів для захисту свого підвалу від свого портфеля. Банк послідовно підвищував дисконтну ставку з 4% до 5%, потім з 5% до 6% і скоротив строк дисконтування векселів з 90 до 75 днів. Інакше кажучи: банк ускладнив умови надання свого металу в розпорядження торгівлі. Що це доводить?

«Те»,— каже Дарімон,— «що банк, організований на нинішніх засадах, тобто на основі панування золота і срібла, відмовляє публіці у послугах саме в той момент, коли публіці найбільше вони потрібні» (там же, стор. 3).

Чи потрібні були пану Дарімону його цифри, щоб довести, що пропозиція здорожує свої послуги в тій же мірі, в якій попит ставить до них вимоги (і випереджає її)? І хіба ті пани, які є у відношенні до банку «публікою», не додержують тієї ж «приємної звички існування»²⁹? Хіба філантропи-хліботорговці, які пред'являли свої векселі банку, щоб одержати банкноти, обміняти ці банкноти на банківське золото, виміняти це банківське золото на закордонний хліб з тим, щоб потім обмінювати закордонний хліб на гроші французької публіки,— хіба вони керувалися тим міркуванням, що оскільки публіці тепер найбільше потрібен хліб, то їх обов'язок — відпускати їй хліб за дешевшими цінами? Хіба не вдавалися вони, навпаки, до допомоги банку для того, щоб використати в своїх інтересах зростання хлібних цін, потребу публіки, невідповідність попиту і пропозиції? І хіба можна виключити банк з дії цього загального економічного закону? *Quelleidee!**

Але припустимо, що нинішня організація банків вимагає, щоб золото нагромаджувалося в такій великій кількості, що купівельний засіб, який можна було б застосувати найбільш корисно для нації в разі потреби в хлібі, виявляється приреченим на бездіяльність і що взагалі капітал, який повинен був би пройти прибуткові [1—4] перетворення у виробництві, стає непродуктивною й інертною базою обігу. Отже, в цьому разі йшлося б про те, що при нинішній організації банків непродуктивний металевий запас все ще перевищує свій необхідний мінімум, оскільки економія золота і срібла в рамках обігу ще не доведена до економічно припустимої межі. Йшлося б про більші або менші кількості — на одній і тій же основі. Але питання було б зведене з соціалістичних висот на плоску рівнину буржуазної практики, де воно і розглядається більшістю англійських буржуазних противників Англійського банку *Quellechute!***

Або, може, у Дарімона йдеться не про більшу або меншу економію металу за допомогою банкнот та інших банківських прийомів, а про цілковиту відмову від металевої основи? Але тоді знов-таки не годиться ні статистична байка, ні мораль, яка з неї виводиться. Якщо банкові при будь-яких умовах доводиться в разі потреби посилати благородні метали за кордон, то він повинен їх попередньо нагромадити, а

* - Що це за ідея! Ред.

** - Яке падіння! Ред.

для того щоб закордон приймав їх в обмін на свої товари, необхідно, щоб вони вже до цього міцно утвердили своє панування.

Відплив благородного металу з банку, на думку Дарімона, був викликаний неврожаєм і зумовленою ним необхідністю імпорту хліба з-за кордону. Він забуває про різке зменшення збору шовку і необхідність масової закупівлі його в Китаї. Далі, говорить Дарімон, цьому відпливу сприяли великі і численні операції, які збіглися з останніми місяцями Паризької промислової виставки³⁰. Він знов-таки забуває про великі спекулятивні операції за кордоном, які проводили CreditMobilier³¹ і його суперники, щоб, як каже Ісаак Перейр, показати, що французький капітал так само виділяється серед інших капіталів своїм космополітичним характером, як французька мова виділяється своїм космополітичним характером серед інших мов. До цього треба додати непродуктивні витрати, викликані східною війною³²: позика в 750 мільйонів.

Отже, з одного боку — великий і раптовий прорив у двох надзвичайно важливих галузях французького виробництва! З другого боку — незвичайне застосування французького капіталу за кордоном у підприємствах, які аж ніяк не створювали безпосереднього еквівалента і з яких деякі, можливо, ніколи не покриють витрат свого виробництва! Щоб покрити, з одного боку, скорочення вітчизняного виробництва шляхом ввезення, а з другого — зростання вкладень в іноземні промислові підприємства, для цього потрібні були не знаки обігу, що служать для обміну еквівалентів, а самі еквіваленти, не гроші, а капітал. Скорочення французького вітчизняного виробництва в усякому разі не було еквівалентом для прикладання французького капіталу за кордоном.

Припустимо тепер, що Французький банк не ґрунтувався на металевій основі і що закордон готовий був прийняти французький еквівалент або французький капітал у будь-якій формі, а не тільки в специфічній формі благородних металів. Хіба банк не був би так само змушений підвищити умови свого дисконту якраз у той момент, коли «публіка» більш за все вимагала його послуг? Тепер ті банкноти, за допомогою яких банк дисконтує векселі цієї публіки, являють собою не що інше, як чеки на золото і срібло. А за нашим припущенням вони були б чеками на одержання певної частки національного запасу продуктів і на безпосередньо готову до застосування робочу силу нації; перший обмежений, а друга може бути збільшена лише в дуже твердих межах і в певні періоди. З другого боку, машина, яка друкує гроші, невичерпна і діє наче помахом чарівного жезла. В той самий час, коли неврожаї хліба і шовку дуже скоротили багатство нації, що безпосередньо піддається обміну, мали місце вкладення в іноземні залізничні і гірничі підприємства, які закріпили те саме багатство, що безпосередньо піддається обміну, в такій формі, яка не створює безпосереднього еквівалента, а, отже, на даний момент поглинає вкладене багатство без будь-якого відшкодування! Таким чином, багатство нації, що безпосередньо піддається обміну і придатне для обігу і вивозу за кордон, безперечно скоротилося! З другого боку —

необмежене зростання банківських зобов'язань. Безпосередній результат: підвищення цін на продукти, сировину і працю. З другого боку — падіння ціни банкнот. Банк не примножив би помахом чарівного жезла національне багатство, а тільки знецінив би власні папери шляхом досить звичайної операції. З цим знеціненням настав би раптовий застій виробництва!

Та ні,— волає прудоніст,— Наша нова банківська організація не [1—5] вдовольнилася б негативною заслугою — скасувати металеву основу, а все інше залишити по-старому. Вона створила б зовсім нові умови виробництва і обігу, а значить, втрутилася б у справу за цілком нових передумов. Хіба у свійчас виникнення навіть і нинішніх банків не революціонізувало умов виробництва? Хіба без концентрації кредиту, здійсненої банками, без державної ренти, яку вони створили на протилежність земельній ренті,— а тим самим — без фінансів на протилежність земельній власності, без доходу з грошей на протилежність доходу з землі,— хіба без цього нового інституту обігу стали б можливими сучасна велика промисловість, акціонерні підприємства і т. д., незліченні види цінних паперів, що обертаються і в однаковій мірі є як продуктами, так і умовами функціонування сучасної торгівлі і промисловості?

Тут ми підійшли до основного питання, яке вже не зв'язане з вихідним пунктом. В загальному вигляді питання полягає ось у чому: чи можна шляхом зміни знарядь обігу — організації обігу — революціонізувати існуючі виробничі відносини і відповідні їм відносини розподілу? Наступне питання: чи можна здійснити таке перетворення обігу, не зачіпаючи існуючих виробничих відносин і суспільних відносин, що ґрунтуються на них? Коли б виявилось, що кожне таке перетворення обігу, в свою чергу, само вже передбачає зміну інших умов виробництва і суспільні перевороти, то, природно, відразу ж виявилася б неспроможність такого вчення, яке пропонує свої фокуси в сфері обігу *для того, щоб*, з одного боку, уникнути насильственого характеру змін, а з другого боку, зробити самі ці зміни не передумовою, а, навпаки, поступовим результатом перебудови обігу. Досить встановити помилковість цієї основної передумови, щоб довести наявність у прихильників цих поглядів такого ж нерозуміння відносно внутрішнього зв'язку між виробничими відносинами, відносинами розподілу і відносинами обігу.

Той історичний приклад, на який вказувалося вище, не може, звичайно, мати вирішального значення, бо сучасні кредитні установи були в однаковій мірі як причиною, так і наслідком концентрації капіталу; вони утворюють лише один з моментів останньої, а концентрація майна прискорюється недостатнім розвитком обігу (наприклад, у Стародавньому Римі) так само ефективно, як і полегшенням обігу.

Треба було б далі дослідити, або, точніше, дальше дослідження привело б до постановки загального питання про те, чи можуть різні цивілізовані форми грошей — металеві, паперові, кредитні, робочі гроші (останні як соціалістична форма) — досягти

того, чого від них вимагають, без знищення самого виробничого відношення, вираженого в категорії грошей; і, з другого боку, чи не є знов-таки самознищуючою вимогою бажати звільнення від істотних умов якого-небудь відношення шляхом всього лише формальної зміни цього відношення. Та чи інша з різних форм грошей може краще за іншу відповідати суспільному виробництву на тому або іншому з його різних ступенів; одна форма грошей може усунути такі вади, з якими неспроможна справитися інша; але жодна з цих форм, поки вони лишаються формами грошей, а гроші — істотним виробничим відношенням, не може знищити суперечностей, властивих вираженому грішми відношенню, а може тільки подати їх в тій або іншій формі. Ніяка форма найманої праці, хоч одна з них може усунути вади іншої, неспроможна усунути вади самої системи найманої праці. Одна підойма, можливо, краще за іншу, долає опір матерії, що перебуває в стані спокою. Але кожна з них ґрунтується на тому, що опір лишається в силі.

Це загальне питання про відношення обігу до решти виробничих відношень, зрозуміло, може бути поставлене лише в кінці. З самого ж початку є підозрілим, що Прудон і К° ні разу не ставлять цього питання в його чистій формі, а лише відбуваються при нагоді декламацією щодо цього. До тих місць, де це питання так чи інакше зачіпається, треба буде кожного разу уважно придивитися.

Вже з того, як Дарімон приступає до справи, видно, що він повністю ототожнює *грошовий обіг і кредит*, що економічно помилково. (Даровий кредит, зауважимо побіжно, є лише лицемірно-міщанська і боягузлива форма для положення: власність — це крадіжка³³. Замість того щоб робітники *відібрали*у капіталістів капітал, нехай капіталісти будуть змушені *віддати* його робітникам.) До цього також слід ще повернутися.

Щодо самої обговорюваної теми, то Дарімон прийшов лише до того висновку, що банки, які торгують кредитом, подібно до того як купці торгують товарами або робітники — працею, продають його дорожче, коли попит підвищується у порівнянні з пропозицією, тобто що вони утруднюють публіці користування своїми послугами в той самий момент, коли вона найбільше їх потребує. Ми бачили, що банк змушений так робити незалежно від того, чи випускає він оборотні чи необоротні банкноти.

Дії Французького банку в жовтні 1855 р., говорить Дарімон, стали приводом для «несамовитого лементу» (там же, стор. 4) і «великої суперечки» між ним і представниками публіки. Дарімон резюмує або твердить, ніби резюмує цю дискусію. В цьому питанні ми йтимемо за ним лише від випадку до випадку, бо його резюме виявляє слабкість обох противників, їх безупинне перестрибування з одного предмета на інший, тупцювання в сфері зовнішніх причин. Кожний з обох бійців щохвилини кидає свою зброю, шукаючи якусь іншу. В обох справа не доходить до ударів не тільки тому, що вони постійно міняють зброю, якою повинні битись, а також і тому, що тільки вони зіткнуться в одному місці, як відразу ж перебігають на інше.

(З 1806 по 1855 р. дисконтна ставка у Франції не досягала 6%; протягом 50 років лишався майже незмінним максимумом тримісячний строк торговельних векселів, які дисконтувалися.)

Слабкість, з якою у Дарімона захищається банк, і його, Дарімона, власне неправильне уявлення видно, наприклад, з такого місця фіктивного [I—6] діалога, що його наводить Дарімон.

Противник банку каже:

«Завдяки вашій монополії ви є розподільвачем і регулятором кредиту. Коли ви виявляєте суворість, то дисконтери не тільки наслідують вас, а й перевершують вас щодо суворості... Вашими заходами ви викликали застій у справах» (там же, стор. 5).

Банк відповідає, і до того ж «смиренно»:

«А що ж мені, по-вашому, було робити — смиренно каже банк... — Щоб убезпечити себе від закордону, я повинен убезпечити себе від своїх співвітчизників... Насамперед я повинен запобігти відпливу дзвінкої монети, без якої я нічого не вартий і нічого не можу робити» (там же, стор. 5).

Банку приписується нісенітниця. Його примушують ухилитися від питання і відбутися загальною фразою, для того щоб мати можливість відповісти йому теж загальною фразою. В цьому діалозі банк поділяє ілюзію Дарімона відносно того, що завдяки своїй монополії банк дійсно регулює кредит. Насправді ж сила банку починається тільки там, де кінчається сила приватних «дисконтерів», тобто в той момент, коли його власна сила сама вже надзвичайно обмежена. Нехай банк при застійному стані грошового ринку, коли кожний дисконтуватиме по $2\frac{1}{2}\%$, спиниться на 5%, тоді дисконтери, замість того щоб наслідувати його, вирвуть у нього з-під носа всі операції. Ніде це не виявлялося наочніше, ніж в історії Англійського банку з часу закону 1844 р.³⁴, який відносно дисконтних операцій і т. д. перетворив Банк у справжнього суперника приватних банкірів Щоб забезпечити собі певну, і до того ж зростаючу, частку в дисконтних операціях у періоди застійного стану грошового ринку, Англійський банк постійно був змушений знижувати дисконтну ставку, доводячи її не тільки до рівня приватних банкірів, але часто навіть нижче. Таким чином, його «регулювання кредиту» слід розуміти *cum grano salis*^{*}, тимчасом як Дарімон робить вихідним пунктом своє забобонне уявлення про безумовний контроль над грошовим ринком і кредитом з боку банку.

Замість того щоб критично дослідити умови дійсної влади банку над грошовим ринком, Дарімон відразу чіпляється за фразу, що дзвінка монета для банку — це все і що банк повинен запобігти її відпливу за кордон. Один з професорів Коллеж де Франс³⁵ (Шевальє) заперечує:

«Золото і срібло — такі самі товари, як і всі інші... Металеві резерви банку потрібні лише для того, щоб у критичні моменти відправляти їх за кордон для необхідних закупівель».

Банк відповідає:

«Металеві гроші — не такий самий товар, як всі інші; вони — знаряддя обміну, і завдяки цьому титулу вони користуються привілеєм диктувати закони всім іншим товарам».

* — дослівно: «з дрібною солі»; в переносному розумінні: «з застереженням», «не зовсім буквально», *Ред.*

Тут між бійцями раптом з'являється Дарімон:

«Отже, саме цьому привілею, яким користуються золото і срібло,— привілею бути єдиним аутентичним знаряддям обігу і обміну,— треба приписати не тільки нинішню кризу, а й періодичні торговельні кризи».

На думку Дарімона, щоб справитися з усіма неприємностями криз,

«досить було б того, щоб золото і срібло стали такими ж товарами, як і інші, або, точніше кажучи, щоб усі товари стали знаряддями обміну на тих самих правах (*aumemetitre*) (завдяки такому ж титулу), як золото і срібло; щоб продукти справді обмінювалися на продукти» (там же, стор. 5—7).

Як банально поставлене тут питання, що є предметом суперечки! Оскільки банк випускає грошові зобов'язання (банкноти) і боргові зобов'язання на капітал, які підлягають оплаті в золоті (або сріблі) (депозитах), то він, само собою зрозуміло, лише до певного моменту може споглядати і терпіти зменшення свого металевого запасу, не реагуючи на це. Подібні міркування не мають ніякого відношення до теорії металевих грошей. До теорії криз Дарімона ми ще повернемося.

У розділі «Коротка історія криз обігу»^{**} пан Дарімон випускає англійську кризу 1809—1811 рр. і обмежується тим, що, говорячи про 1810 рік, відмічає призначення комітету про зливки, а, говорячи про 1811 рік, знову випускає дійсну кризу (що почалася в 1809 р.) і обмежується згадкою про прийняття палатою общин резолюції, яка твердить,

«що знецінення банкнот у відношенні до злиwkів викликане не знеціненням паперових грошей, а подорожчанням злиwkів»,

і про памфлет Рікардо³⁶, в якому виставляється протилежне твердження, яке веде, за Дарімоном, до того висновку, що

«найбільш досконалий вид грошей — це паперові гроші» (*A. Darimon. Delareformedesbanques. Paris, 1856, стор. 22—23*).

Кризи 1809 і 1811 рр. були в даному разі важливі тому, що банк випускав тоді необоротні банкноти, і, отже, кризи ні в якій мірі не впливали з оборотності банкнот у золото (метал), і їм, таким чином, аж ніяк не можна було запобігти шляхом скасування цієї оборотності. Дарімон спритно обминає ці факти, які спростовують його теорію криз. Він чіпляється за афоризм Рікардо [про переваги паперових грошей], хоч це не мало ніякого відношення власне до питання, розглядуваного в рікардовському памфлеті,— до питання про знецінення банкнот. Дарімон ігнорує той факт, що рікардовське вчення про гроші з його хибними передпосилками, нібито банк контролює кількість банкнот, що перебувають в обігу, нібито кількість засобів обігу визначає ціни, тоді як, навпаки, ціни визначають кількість засобів обігу і т. д.,— цілком спростоване. За часів Рікардо ще не було ніяких детальних досліджень відносно явищ грошового обігу. Це побіжно.

[б) Помилкове пояснення криз привілейованим становищем золота і

^{**} У Дарімона заголовок цього розділу такий: «Коротка історія банків обігу» (*A. Darimon. Dela reformedesbanques, Paris, 1856, стор. 20*), *Ред.*

срібла. Питання про оборотність банкнот у золото і срібло. Неможливість революціонізувати буржуазні виробничі відносини шляхом банківських і грошових реформ]

Золото і срібло — такі самі товари, як і всі інші. Золото і срібло — не такі самі товари, як всі інші: як загальне знаряддя обміну вони — привілейовані товари, і саме завдяки цьому привілею вони зводять на нижчий ступінь інші товари. Такий є кінцевий аналіз, до якого Дарімон зводить цей антагонізм. Скасуйте привілей золота і срібла, зведіть їх до рангу всіх інших товарів — вирішує Дарімон в кінцевому підсумку, — і тоді у вас не буде специфічних зол, зв'язаних з золотими і срібними грішми або з оборотними в золото і срібло банкнотами. Цим ви усунете всі лиха. Або, краще сказати, надайте всім товарам ту монополію, яку тепер мають виключно тільки золото і срібло. Збережіть папу, але зробіть кожну людину папою. Скасуйте гроші, перетворивши всякий товар у гроші і наділивши його специфічними властивостями грошей.

Тут якраз виникає питання, чи не виражає формульована Дарімоном проблема своє власне безглуздя, в результаті чого неможливість її розв'язання закладена вже в тих умовах, які цим завданням поставлені. Відповідь часто може полягати лише в критиці питання, і питання часто може бути розв'язане лише [1—7] шляхом заперечення самого питання.

Дійсне питання полягає ось у чому: чи не викликає сама буржуазна система обміну необхідності в специфічному знарядді обміну? Чи не створює вона неодмінно особливого еквівалента для всіх вартостей? Одна форма цього знаряддя обміну або цього еквівалента може бути більш зручною, більш підходящою, зв'язаною з меншими труднощами, ніж інша. Однак труднощі, які випливають з існування особливого знаряддя обміну, особливого, а проте загального еквівалента, повинні були б все знову і знову виникати за всякої форми, хоч і по-різному. Звичайно, самого цього питання Дарімон з ентузіазмом уникає. Скасуйте гроші і не скасовуйте їх! Скасуйте винятковий привілей, який мають золото і срібло завдяки своїй винятковості як гроші, але зробіть усі товари грішми, тобто надайте їм усім разом таку властивість, яка не може існувати окремо від цієї винятковості.

Під час відпливів дорогоцінного металу справді виявляється деяка суперечність, яку Дарімон долає так само поверхово, як і розуміє. Виявляється, що золото і срібло не є такими ж товарами, як усі інші, і сучасна політична економія раптом і з жахом помічає, що вона час від часу все знову і знову повертається до передсудів меркантилістської системи. Англійські економісти намагаються подолати трудність за допомогою розмежування. В моменти таких грошових криз, говорять вони, потрібно не золото і срібло як гроші, не золото і срібло як монета, а золото і срібло як капітал. Вони забувають додати: як капітал, але капітал у певній формі золота і срібла. Якби

капітал можна було вивезти в будь-якій формі, то чому ж відбувається вплив саме цих товарів, тимчасом як більшість інших товарів знецінюється через нестачу впливу?

Візьмемо певні приклади: вплив дорогоцінного металу внаслідок неврожаю всередині країни якого-небудь основного продукту харчування (наприклад, хліба), через неврожай за кордоном, що викликає подорожчання якого-небудь імпортованого предмета широкого вжитку (наприклад, чаю); вплив дорогоцінного металу внаслідок неврожаю вирішальних видів промислової сировини (бавовна, вовна, шовк, льон); вплив дорогоцінного металу, зумовлений надмірним імпортом (внаслідок спекуляції, війни і т. д.). В разі неврожаю всередині країни відшкодування раптових або тривалих втрат якого-небудь продукту (хліба, чаю, бавовни, льону і т. д.) завдає нації подвійної шкоди. Частина її вкладеного капіталу або праці не відтворена; це — дійсні втрати для виробництва. Частина відтвореного капіталу треба віддати для того, щоб заповнити прориви, що утворилися, і до того ж таку частину, яка не перебуває в простій арифметичній пропорції до втрат, оскільки на світовому ринку дефіцитний продукт, внаслідок зменшення пропозиції і збільшення попиту, підвищується в ціні і не може не підвищуватись.

Необхідно точно дослідити, який вигляд мали б такі кризи, коли абстрагуватися від грошей, і яку визначеність в рамках даних тут відносин вносять гроші. (Основні випадки — це *неврожай хліба* і *надмірний імпорт*. Війна розуміється сама собою, оскільки в безпосередньо економічному відношенні це те ж саме, якби нація кинула у воду частину свого капіталу.)

В разі неврожаю хліба. Якщо розглядати дану націю у відношенні до іншої нації, то ясно, що її капітал (а не тільки її дійсне багатство) зменшився; це так само ясно, як і те, що селянин, у якого згоріло тісто і який тепер змушений купити хліб у пекаря, став бідніший на величину вартості своєї покупки. Що ж до відносин всередині країни, то здається, що, оскільки йдеться про вартість, підвищення ціни хліба лишає все по-старому (ми абстрагуємося від того, що добуток кількості хліба, яка зменшилася, на ціну, яка підвищилася, при дійсних неврожаях ніколи не дорівнює добуткові нормальної кількості хліба на меншу ціну).

Припустимо, що в Англії вироблено лише 1 квартал пшениці і що ціна цього квартера досягає такої величини, яку раніше мали 30 000 000 кварталів. У цьому разі нація (ми абстрагуємося від того, що у неї не було б засобів для відтворення як життя, так і хліба), коли ми приймемо, що робочий час, необхідний для відтворення 1 квартера, дорівнює a робочим дням, повинна була б $a \times 30\,000\,000$ робочих днів (витрати виробництва³⁷) обмінювати на $a \times 1$ робочий день (продукт); продуктивна сила її капіталу зменшилася б у мільйони разів, і сума наявних у країні вартостей зменшилася б, оскільки кожний робочий день знецінився б у 30000000 разів. Кожна частка капіталу становила б тепер тільки $1/30000000$ попередньої вартості, своєквівалента у витратах виробництва, хоч у наведеному випадку номінальна

вартість національного капіталу не зменшилася б (якщо не брати до уваги знецінення землі), тому що зменшення вартості інших продуктів якраз компенсувалося б підвищенням вартості одного квартера пшениці. Підвищення ціни пшениці в 30 000 000 разів було б вираженням такого ж знецінення всіх інших продуктів.

Але це розмежування зовнішнього і внутрішнього ринків цілком ілюзорне. Яке відношення між нацією, що потерпіла від неврожаю хліба, і другою нацією, в якій вона закуповує хліб, таке ж відношення між кожним індивідом цієї нації і фермером або хліботорговцем. Та додаткова сума, яку він повинен витратити на закупівлю хліба, є пряме зменшення його капіталу, коштів, що є в його розпорядженні.

Щоб не заплутувати питання впливом неістотних обставин, слід припустити, що нація, яка потерпіла від неврожаю, має вільну торгівлю хлібом. Навіть коли б імпортований хліб був такий же дешевий, як і хліб вітчизняного виробництва, нація все-таки стала б біднішою на суму капіталу, не відтвореного фермерами. Однак при допущеній нами передумові нація завжди ввозить лише таку кількість хліба з-за кордону, яку можна ввезти при нормальній ціні. Зростання ввозу передбачає, таким чином, зростання ціни.

Підвищенню ціни на хліб відповідає падіння ціни всіх інших товарів. Підвищенню витрат виробництва (виражених у ціні), в які обходиться квартал хліба, відповідає зменшення продуктивності капіталу, що існує в усіх інших формах. Додатковій сумі, яка витрачається на закупівлю хліба, повинно відповідати зменшення закупівель усіх інших продуктів і вже через це — падіння їх цін. Як при наявності, так і при відсутності металевих або яких-небудь інших грошей нація виявилася б у стані кризи, що охопила б не тільки хліб, а й усі інші галузі виробництва не тільки тому, що позитивно скоротилася б їх продуктивність і впала б ціна їх продукції порівняно з вартістю, яка визначається нормальними витратами виробництва, а й тому, що всі контракти, зобов'язання і т. д. ґрунтуються на середніх цінах продуктів. Так, наприклад, в рахунок сплати державного боргу повинно бути поставлено x шепелів зерна, але витрати виробництва цих x шепелів у певній пропорції збільшились.

Таким чином, цілком незалежно від грошей у країні [1—8] настала б загальна криза. Навіть якщо абстрагуватися не тільки від грошей, а й від мінової вартості продуктів, продукти знецінилися б, продуктивність нації зменшилася б, тимчасом як усі її економічні відносини ґрунтуються на якійсь середній продуктивності її праці.

Отже, криза, викликана неврожаєм хліба, аж ніяк не породжується впливом дорогоцінного металу, хоч і може бути посилена внаслідок перешкод, які ставляться цьому впливу.

В усякому разі, не можна сказати разом з Прудоном, нібито криза виникає від того, що аутентичну вартість мають тільки благородні метали на протилежність іншим товарам; бо підвищення ціни на хліб означає при ближчому розгляді лише те, що доводиться давати більше золота і срібла в обмін на певну кількість хліба, тобто що

ціна золота і срібла впала порівняно з ціною хліба. Отже, золото і срібло знецінюються у відношенні до хліба так само, як і всі інші товари, від цього їх не врятує ніякий привілей. Знецінення золота і срібла порівняно з хлібом тотожно з підвищенням ціни на хліб. (Це не зовсім правильно. Припустимо, що квартал зерна підвищується в ціні з 50 до 100 шилінгів, тобто на 100%, а бавовняні товари дешевшають на 80%. У цьому разі срібло подешевшало порівняно з хлібом лише на 50%, а бавовняні товари (внаслідок скорочення попиту і т. д.) порівняно з сріблом подешевшали на 80%. Інакше кажучи, ціни всіх інших товарів падають у більшій мірі, ніж зростає ціна на хліб. Проте має місце і зворотне явище. Так, наприклад, за останні роки, коли ціни на хліб часом піднімалися на 100%, ціни на промислові товари не падали в тій самій пропорції, в якій золото, таким чином, падало в ціні у відношенні до хліба. Проте це безпосередньо не порушує загального положення.) Не можна сказати також, що золото має привілей завдяки тому, що у формі монети його кількість точно й аутентично визначена. Талер (сріблом) за всіх обставин лишається талером. Але так само і шефель пшениці лишається шефелем, а аршин полотна — аршином.

Отже, в разі значного неврожаю хліба знецінення більшості товарів (включаючи працю) і кризи, що впливає звідси, не можна приписати вивозу золота як первісній причині, оскільки знецінення і криза мали б місце і в тому разі, якби вітчизняне золото зовсім не вивозилося з країни, а хліб зовсім не ввозився б з-за кордону. Криза зводиться тут просто до закону попиту і пропозиції, який, як відомо, у сфері предметів першої потреби — розглядаючи справу в масштабі нації,— діє незрівнянно різкіше і сильніше, ніж у всіх інших сферах. Не вивезення золота — причина хлібної кризи, а хлібна криза — причина вивезення золота.

Якщо розглядати золото і срібло самі по собі, то можна твердити, що тільки в двох напрямках вони впливають, з свого боку, на кризу і посилюють її симптоми: 1) оскільки вивезення золота було б утруднене внаслідок умов металевого покриття, якими зв'язані банки; оскільки ті заходи, яких банк через це вживає проти цього вивезення золота, негативно впливають, в свою чергу, на обіг всередині країни; 2) оскільки вивезення золота стає необхідним тому, що інші нації згодні приймати капітал тільки у формі золота, а не в якій-небудь іншій формі.

Утруднення № 2 може лишатися в силі навіть тоді, коли утруднення № 1 усунуто. Англійський банк переживав подібне утруднення саме в той період, коли він дістав законне право на випуск необоротних банкнот. Банкноти знецінилися порівняно з золотом у зливках, але впала також і монетна ціна золота порівняно з ціною золота у зливках. У відношенні до банкнот золото стало товаром особливого роду. Можна сказати, що банкнота лишалася ще остільки залежною від золота, оскільки вона номінально представляла певну кількість золота, яку за неї фактично не можна було одержати. Золото лишалося її найменувавцем, хоч її вже не можна було по закону обміняти в банку на цю кількість золота.

Не підлягає ніякому сумніву (?) (це повинно бути досліджене далі і не стосується безпосередньо розглядуваного питання), що поки паперові гроші дістають своє найменування від золота (тобто, наприклад, банкнота в 5 фунтів стерлінгів є паперовий представник 5 соверенів *), оборотність банкноти в золото лишається для неї економічним законом, чи існує цей закон *політично* чи ні. Банкноти Англійського банку і в період 1799— 1819 рр.³⁸ продовжували твердити, що вони представляють вартість певної кількості золота. Як же інакше перевірити це твердження, коли не шляхом констатації того факту, що банкнота справді розпоряджається такою-то кількістю золота у зливках? З того моменту, як за банкноту в 5 фунтів стерлінгів уже не можна було одержати вартість у зливку, що дорівнює 5 соверенам, банкнота була знецінена незважаючи на свою необоротність по закону. Рівність вартості банкноти і вартості певної кількості золота, оголошена в її найменуванні, відразу ж заходила у суперечність з фактичною нерівністю між банкнотою і золотом.

Таким чином, суперечка серед англійців, що зберігають золото як найменувача банкноти, по суті точиться не навколо оборотності банкноти в золото, — ця оборотність виражає на практиці лише ту рівність, яку теоретично оголошено в найменуванні банкноти, — а навколо того, як забезпечити цю оборотність: чи забезпечується вона шляхом встановлення для банку законодавчих обмежень чи її слід полишити саму на себе. Прихильники останнього погляду твердять, що в емісійному банку, який дає позички під векселі, банкноти якого мають, отже, забезпечене повернення, ця оборотність у середньому гарантована і що їх противники все одно ніколи не добиваються нічого більшого, ніж ця середня забезпеченість. Останнє — факт. Цим середнім рівнем, між іншим, взагалі не доводиться нехтувати; середні обчислення так само повинні становити основу банків, як і всіх страхових установ і т. д. Цієї точки зору дотримуються насамперед шотландські банки, які справедливо наводяться як взірець.

Суворі буліоністи **, з свого боку, говорять, що вони приймають [1—9] оборотність усерйоз, що саме обов'язок банку обмінювати банкноту на золото зберігає її оборотною, що необхідність цієї оборотності дана самим найменуванням банкноти і утворює бар'єр проти надмірної емісії, що їх противники є всього лише мнимими прихильниками необоротності. Між цими двома напрямками існують різні проміжні відтінки, численні дрібні «різновиди».

Нарешті, захисники необоротності, рішучі антибуліоністи, самі того по знаючи, є всього лише мнимими прихильниками необоротності так само, як їх противники — всього лише мнимими прихильниками оборотності; бо антибуліоністи зберігають найменування банкноти, тобто роблять мірою повноцінності своїх банкнот практичне прирівнювання банкноти певного найменування до певної кількості золота.

У Пруссії існують паперові гроші з примусовим курсом. (Зворотний приплив їх

* — англійських золотих монет в 1 ф. ст. кожна (з зображенням короля або королеви). *Ред.*

** — від англійського слова «bullion», що означає зливок золота або срібла. *Ред.*

забезпечений остільки, оскільки певна частка податків повинна бути сплачена паперами.) Ці паперові талери не є чеками на срібло, вони по закону не обмінюються жодним банком на срібло і т. д. Вони видаються не комерційним банком при дисконтуванні векселів, а урядом, який оплачує ними свої витрати. Проте їх найменування виражене в сріблі. Паперовий талер своїм найменуванням твердить, що він представляє ту саму вартість, що й срібний талер. Якби серйозно похитнулося довір'я до уряду або якби паперові гроші були випущені в більших кількостях, ніж необхідно для потреб обігу, то на практиці паперовий талер перестав би стояти на одному рівні з срібним талером і був би знецінений, бо він упав би нижчеї вартості, яка показана в його найменуванні. Він знецінився б і без настання вищезазначених обставин, якби особлива потреба в сріблі, наприклад для вивезення, поставила б срібло у привілейоване становище порівняно з паперовим талером.

Отже, оборотність у золото і срібло на практиці є мірою вартості всяких паперових грошей, що дістають своє найменування від золота або срібла, незалежно від того, чи будуть паперові гроші оборотними по закону чи ні. Та чи інша номінальна вартість—це всього лише тінь, що супроводить те, тінню чого вона є; чи збігаються вони одне з одним чи не збігаються, повинна показати їх справжня оборотність (обмінюваність). Падіння реальної вартості нижче номінальної вартості є знецінення. Дійсний паралельний рух, взаємообмінюваність є оборотність. При необоротних банкнотах оборотність виявляється не біля каси банку, а в повсякденному обміні між паперовими грошми і металевими грошми, найменування яких вони носять. Оборотність вільно обмінюваних банкнот по суті справи ставиться під загрозу вже тоді, коли вона підтверджується не повсякденним обміном у всіх частинах країни, а великими спеціальними експериментами, що організовуються біля каси банку.

В Шотландії паперовим грошам на селі навіть віддають перевагу над металевими. Шотландія до 1845 р., коли їй було нав'язано англійський закон 1844 р.³⁹, звичайно, переживала всі англійські соціальні кризи, а деякі кризи — навіть у більшій мірі, бо «очищення» землі⁴⁰ проводилося тут безсоромніше. Проте Шотландія не знала ні власне грошових криз (те, що як виняток деякі банки збанкрутували, оскільки вони легковажно надавали кредити, сюди не стосується), ні знецінення банкнот, ні скарг, ні розслідувань того, чи достатня маса грошей в обігу чи ні і т. д.

Приклад Шотландії важливий тут тому, що він показує, яким чином грошова система може бути повністю врегульована на нинішній основі — з усуненням всіх тих зол, на які скаржиться Дарімон,— без ліквідації нинішньої соціальної основи і до того ж навіть у тому разі, якщо властиві цій соціальній основі суперечності, антагонізми, протилежність класів і т. д. одночасно з цим досягають ще вищого ступеня, ніж у будь-якій іншій країні світу.

Характерно, що як Дарімон, так і його покровитель Еміль Жіарден, який написав передмову до його книги і який своє практичне шахрайство доповнює

теоретичним утопізмом,— знаходять протилежність монопольних банків, таких як Англійський банк і Французький банк, не в Шотландії, а шукають її в Сполучених Штатах, де банківська система, в результаті необхідних урядових дозволів, вільна тільки номінально, де немає вільної конкуренції банків, а існує федеральна система монопольних банків.

І справді, шотландська банківська і грошова система — надзвичайно небезпечний підводний камінь для ілюзій фокусників обігу. Про золоті або срібні гроші (там, де нема узаконеного біметалізму) не говорять, що вони знецінюються щоразу при зміні їх відносної вартості порівняно з усіма іншими товарами. Чому ж ні? Тому що вони утворюють свій власний знаменник, тому що їх найменування не є найменування якої-небудь вартості, тобто вони не оцінені в якому-небудь третьому товарі, а виражають лише відповідні частки своєї власної матерії: 1 соверен дорівнює такій-то кількості золота такої-то ваги.

Таким чином, золото номінально не може бути знецінене не тому, що тільки воно виражає *справжню вартість*, а тому, що воно як гроші виражає *зовсім не вартість*, а певну кількість своєї власної матерії, виражає, несе на своєму чолі свою власну кількісну визначеність. (Пізніше слід дослідити детальніше, чи є ця відмітна ознака золотих і срібних грошей в кінцевому підсумку іманентною властивістю всяких грошей.)

Введені в оману цією номінальною незнецінюваністю металевих грошей, Дарімон і К° бачать лише одну сторону справи, що проявляється у кризах: підвищення цінності золота і срібла у відношенні майже до всіх інших товарів; вони не бачать другої сторони — *знецінення* золота і срібла або *грошей* у відношенні до всіх інших товарів (за винятком, може, праці, але не завжди) в періоди так званого *процвітання*, в періоди тимчасового загального підвищення цін. Оскільки це знецінення металевих грошей (і всіх видів грошей, що ґрунтуються на них) завжди передує підвищенню їх цінності, то Дарімон і К° повинні були б поставити свою проблему навпаки: запобігти знеціненню грошей, яке періодично повторюється (їх мовою — скасувати привілеї товарів у відношенні до грошей). В останньому формулюванні завдання зразу ж звелось б ось до чого: припинити підвищення і падіння цін, тобто знищити ціни. Отже: скасувати мінову вартість. Значить: скасувати обмін у тому його вигляді, в якому він відповідає буржуазній організації [1—10] суспільства. Це останнє завдання означає: економічно революціонізувати буржуазне суспільство. Тоді з самого початку виявилось б, що хворобу буржуазного суспільства не можна вилікувати «перетворенням» банків або заснуванням раціональної «грошової системи».

[2] ЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ ОБІГУ ПРУДОНА З ЙОГО ПОМИЛКОВОЮ ТЕОРІЄЮ ВАРТОСТІ.ВИНИКНЕННЯ ГРОШЕЙ ЯК НЕОБХІДНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

РОЗВИТКУ ОБМІНУ]

[а) Ілюзія прудоністів про можливість усунути пороки буржуазного суспільства шляхом уведення «робочих грошей»]

[α) Несумісність «робочих грошей» із зростанням продуктивності праці]

Отже, оборотність — узаконена чи ні — лишається вимогою, що ставиться будь-яким грошам, найменування яких робить їх знаком вартості, тобто прирівнює їх до певної кількості якого-небудь третього товару. Прирівнювання вже включає протиставлення, можливу нерівність; оборотність включає свою протилежність, необоротність; підвищення цінності включає знецінення, як сказав би Арістотель.

Припустимо, що, наприклад, *соверен* називався б не тільки *совереном*, — що є тільки почесним найменуванням для певної частки унції золота (лічильна назва) подібно до того, як метр є найменуванням для певної довжини, — а що він називався б, скажімо, «*x годин робочого часу*». Згадана частка унції золота справді є не що інше, як матеріалізовані, уречевлені *x* годин робочого часу. Але золото, це — минулий робочий час, певна кількість робочого часу. Його найменування «*x годин робочого часу*» зробило б взагалі певну кількість праці його масштабом. Фунт золота мав би тоді бути оборотним у деяку певну кількість годин робочого часу, він повинен був би мати можливість купити їх у будь-який момент: як тільки він міг би купити їх більше або менше, це означало б підвищення його цінності або його знецінення; в останньому випадку припинилася б його оборотність.

Вартість визначається не робочим часом, втіленим у продуктах, а робочим часом, потрібним у даний момент. Візьмемо фунт золота як такого: нехай він буде продуктом 20 годин робочого часу. Припустимо, що внаслідок тих чи інших обставин згодом для виробництва фунта золота потрібно буде тільки 10 годин. Фунт золота, найменування якого показує, що він дорівнює 20 годинам робочого часу, дорівнював би тепер лише 10 годинам робочого часу, оскільки 20 годин робочого часу дорівнюють 2 фунтам золота. 10 годин праці фактично обмінюються на 1 фунт золота; значить, 1 фунт золота не може більше обмінюватись на 20 робочих годин.

Золоті гроші з плебейським найменуванням «*x робочих годин*» зазнали б більших коливань, ніж які-небудь інші гроші, і особливо ніж нинішні золоті гроші; бо золото у відношенні до золота не може ні підвищуватися, ні падати (воно дорівнює самому собі), а минулий робочий час, який міститься у певній кількості золота, повинен безперервно підвищуватися або падати у відношенні до живого робочого часу даного моменту. Щоб зберегти його оборотність, довелося б зберігати незмінною продуктивність робочої години. В силу загального економічного закону, за яким витрати виробництва постійно падають, а жива праця постійно стає продуктивнішою і,

отже, уречевлений у продуктах робочий час постійно знецінюється,— неминучою долею цих золотих робочих грошей було б постійне знецінення. Щоб запобігти цьому злу, можна було б сказати, що найменування робочих годин повинно дістати не золото, а — як пропонував Вейтлінг⁴¹, до нього англійці і після нього французи, в тому числі Прудон і К°, — це найменування повинні дістати паперові гроші, простий знак вартості. Робочий час, втілений у самих папірцях, при цьому так само мало брався б до уваги, як і вартість паперу, на якому надруковані банкноти. Ці папірці були б тільки представниками робочих годин, подібно до того як банкноти є представниками золота або срібла. Якби продуктивність робочої години підвищилася, то зросла б купівельна сила папірця, що є його представником, і навпаки; цілком так само, як тепер на 5-фунтову банкноту можна купити більшу або меншу кількість предметів, залежно від того, зростає чи падає відносна вартість золота порівняно з іншими товарами.

В силу того ж закону, за яким золоті робочі гроші зазнавали б постійного знецінення, паперові робочі гроші постійно підвищувалися б у ціні. Але це, говорять соціалісти, і є якраз те, чого ми хочемо: робітник радів би зростанню продуктивності своєї праці, тимчасом як він тепер пропорціонально зростанню продуктивності праці створює чуже багатство і своє власне знецінення. Та к говорять соціалісти. Проте, на нещастя, тут виникають деякі невеликі сумніви.

Насамперед: коли вже ми припускаємо гроші, хоч би це були тільки погодинні бони, то ми повинні припустити і нагромадження цих грошей, а також контракти, зобов'язання, відрахування і т. д., які фіксувалися б у цих грошах. Нагромаджені папірці постійно підвищувалися б у ціні так само, як і ті, що заново випускаються, і, таким чином, з одного боку, зростання продуктивності праці йшло б на користь неробітникам, а, з другого боку, разом із зростанням продуктивності праці зростали б і зобов'язання по раніше укладених контрактах. Падіння і підвищення вартості золота або срібла не мали б ніякого значення в тому разі, якби світ у кожний даний момент міг починатися знову і якби укладені зобов'язання про сплату певної кількості золота не стикалися з коливаннями у вартості золота. Так само стоїть тут справа з погодинною боною і продуктивністю однієї години праці.

Питання, яке треба тут дослідити, це — оборотність погодинної бони. Ми досягнемо тієї ж мети, якщо зробимо деяке відхилення вбік. Хоч це і передчасно, але можна дещо сказати про помилки, що лежать в основі погодинної бони; це дасть нам можливість заглянути в ту найглибшу таємницю, яка зв'язує прудонівську теорію обігу з його загальною теорією — його теорією визначення [I—11] вартості. Такий же зв'язок має місце, наприклад, у Брея і Грея. Чи лежить в основі цього що-небудь правильне, ми з'ясуємо нижче (попередньо зауважимо ще побіжно: якщо розглядати банкноти тільки як чеки на золото, то їх ніколи не можна випускати на суму, що перевищує ту кількість золотих грошей, яку вони повинні замінити, не знецінивши їх. Якщо я видаю три зобов'язання по 15 ф. ст. трьом різним кредиторам на одні й ті самі 15 ф. ст.

золотом, то кожне зобов'язання по суті являє собою зобов'язання лише на 15 : 3 ф. ст. = 5 ф. ст. Таким чином, кожна з цих банкнот була б уже заздалегідь знецінена до 33 1/3%).

[β) Несумісність «робочих грошей» з реальною відмінністю між вартістю і ціною товарів]

Вартість (реальна мінова вартість) усіх товарів (включаючи працю) визначається їх витратами виробництва, інакше кажучи — робочим часом, потрібним для їх виготовлення. **Ціна** є ця їх мінова вартість, виражена в грошах. Отже, заміна металевих грошей (і паперових або кредитних грошей, що дістають від них своє найменування) робочими грішми, які діставали б своє найменування безпосередньо від кількості робочого часу, ототожнила б *реальну вартість* (мінову вартість) товарів і їх *номінальну вартість, ціну, грошову вартість*. Ми мали б ототожнення *реальної вартості і номінальної вартості, вартості і ціни*. Але це було б досягнуто лише за тієї передумови, що *вартість і ціна* відрізняються одна від одної лише *номінально*. Однак це зовсім не так. Визначувана робочим часом вартість товарів є лише їх *середня вартість*. Ця середня величина виступає як ззовні привнесена абстракція, оскільки вона обчислюється як середнє число для певного періоду (наприклад, фунт кофе коштує 1 шилінг, коли виводиться середня ціна кофе, скажімо, за 25 років); але ця середня величина досить реальна, якщо її пізнають разом з тим як рушійну силу і спонукальний принцип тих коливань, яких зазнають товарні ціни протягом певного періоду.

Ця реальність має не тільки теоретичне значення: вона утворює основу для комерційної спекуляції, бо остання при розрахунку ймовірностей виходить як із звичайних середніх цін, що беруться нею як центр коливань, так і з середніх високих і середніх низьких цін, що відхиляються вгору або вниз від цього центра. *Ринкова вартість* товару завжди відрізняється від цієї середньої вартості його і завжди стоїть або вище або нижче її.

Ринкова вартість вирівнюється в реальну вартість шляхом своїх постійних коливань, ніколи не шляхом встановлення рівності з реальною вартістю як з чимсь третім, а через постійну нерівність з самою собою (як сказав би Гегель, не через абстрактну тотожність, а через постійне заперечення заперечення, тобто через заперечення самої себе як заперечення реальної вартості). Що сама реальна вартість в свою чергу — незалежно від її панування над коливанням ринкової ціни (незалежно від неї як від *закону* цих коливань) — сама себе заперечує і постійно ставить реальну вартість товарів у суперечність з її власним визначенням, знижує або підвищує реальну вартість наявних товарів, — це я показав у своєму памфлеті проти Прудона⁴², і тут нема потреби на цьому спинятися докладніше.

Таким чином, *ціна* відрізняється від *вартості* не тільки як номінальне від реального, не тільки завдяки найменуванню в золоті і сріблі, а завдяки тому, що вартість виступає як закон тих рухів, які здійснює ціна. Але вони завжди різні і ніколи не збігаються або ж збігаються лише зовсім випадково і як виняток. Ціна товару стоїть завжди вище або нижче вартості товару, і сама вартість товару існує лише у відхиленнях товарних цін вгору і вниз. Попит і пропозиція постійно визначають товарні ціни; вони ніколи не збігаються або збігаються лише випадково; а витрати виробництва, з свого боку, визначають коливання попиту і пропозиції.

Золото або срібло, в яких виражається ціна товару, його ринкова вартість, самі являють собою певну масу нагромадженої праці, певну кількість матеріалізованого робочого часу. Коли припустити, що витрати виробництва товару і витративиробництва золота і срібла залишаються незмінними, то зростання або падіння ринкової ціни товару означає не що інше, як те, що товар, який дорівнює x робочого часу, завжди розпоряджається на ринку кількістю робочого часу, більшою або меншою ніж x , котирується вище або нижче своєї середньої вартості, яка визначається робочим часом.

Перша основна ілюзія прихильників погодинних бон полягає в тому, що, знищуючи *номінальну відмінність* між реальною вартістю і ринковою вартістю, між міноюю вартістю і ціною,— тобто виражаючи вартість не в певному уречевленні робочого часу, скажімо, в золоті і сріблі, а в самому робочому часі,— вони думають, що усувають також і справжню відмінність і суперечність між ціною і вартістю. Тоді само собою зрозуміло, як шляхом одного тільки запровадження погодинної бони усуваються всякі кризи, всі пороки буржуазного виробництва. Грошова ціна товарів дорівнює їх реальній вартості; попит дорівнює пропозиції; виробництво дорівнює споживанню; гроші одночасно скасовано і збережено; досить лише встановити робочий час, продуктом якого є товар і який матеріалізується в товарі, щоб створити відповідний йому двійник у вигляді знаку вартості, грошей, погодинних бон. Таким чином, всякий товар був би безпосередньо перетворений у гроші, а золото і срібло, з свого боку, були б зведені до рангу всіх інших товарів.

Нема потреби детально доводити, що суперечність між міноюю вартістю і ціною,— між середньою ціною і тими цінами, середньою яких вона є,— відмінність між певними величинами і їх середньою величиною, [1—12]не знищується тим, що знищують суто *словесну відмінність* між тим і другим, тобто замість того щоб сказати «1 фунт хліба коштує 8 пенсів», говоритимуть, що 1 фунт хліба дорівнює $1/x$ робочої години. Навпаки, якщо 8 пенсів дорівнюють $1/x$ робочої години і якщо робочий час, матеріалізований у якому-небудь фунті хліба, більший або менший, ніж $1/x$ робочої години, то завдяки тому що міра вартості разом з тим була б тим елементом, в якому виражається ціна, відмінність між вартістю і ціною тільки виступила б із всією різкістю, тоді як в ціні, вираженій у золоті або в сріблі, ця відмінність між вартістю і ціною

схована. Вийшло б якесь нескінченне рівняння. $1/x$ робочої години (яка міститься у 8 пенсах або виражена в боні) була б більшою або меншою, ніж $1/x$ робочої години (яка міститься у фунті хліба).

Погодинна бона, яка представляє *середній робочий час*, ніколи не відповідала б *дійсному робочому часу* і ніколи не могла б бути оборотною в останній; тобто уречевлений в якому- небудь товарі робочий час ніколи не міг би розпоряджатися рівною собі кількістю робочих грошей і навпаки, а розпоряджався б то більшою, то меншою кількістю їх, подібно до того як тепер будь-яке коливання ринкових вартостей виражається у підвищенні або падінні їх цін, виражених у золоті або сріблі.

Постійне знецінення товарів — якщо брати тривалі періоди — у відношенні до погодинних бон, про яке ми говорили вище *, впливає з закону зростаючої продуктивності робочого часу, з тих порушень самої відносної вартості, які породжуються її власним внутрішнім принципом — робочим часом. Необоротність погодинних бон, про яку ми говоримо тепер, є не що інше, як друге вираження для необоротності між реальною вартістю і ринковою вартістю, між міноюю вартістю і ціною. Погодинна бона представляла б на протилежність усім товарам якийсь ідеальний робочий час, який обмінювався б то на більшу, то на меншу кількість дійсного робочого часу і діставав би в боні певне відокремлення, власне існування, що відповідає цій дійсній нерівності. Загальний еквівалент, засіб обігу і міра товарів знову протистояли б товарам як щось індивідуалізоване, що підлягає власним законам, відчужене, тобто з усіма властивостями нинішніх грошей, але не роблячи їх послуг. Однак плутанина досягала б незрівнянно більших розмірів у результаті того, що тим мірилом, за допомогою якого порівнюються товари, ці уречевлені кількості робочого часу, був би не третій товар, а їх власна міра вартості, сам робочий час.

Товар **a**, уречевлення 3 годин робочого часу, дорівнює двом трудовим погодинним бонам; товар **b**, уречевлення також 3 годин праці, дорівнює чотирьом трудовим погодинним бонам. Цю суперечність фактично виражено в грошових цінах, але тільки в прихованому вигляді. Відмінність між ціною і вартістю, між товаром, вимірним у тому робочому часі, продуктом якого він є, і тим робочим часом, на продукт якого цей товар обмінюється, ця відмінність вимагає третього товару як міри, в якій виражається дійсна мінова вартість товару. *Оскільки ціна не дорівнює вартості, то елемент, що визначає вартість,— робочий час — не може бути тим елементом, в якому виражаються ціни, бо в цьому разі робочий час повинен був би виражати себе одночасно як визначальний і невизначальний, як рівний і нерівний самому собі.* Оскільки робочий час як міра вартості існує лише ідеально, то він не може бути матерією для порівнювання цін. (Тут разом з тим з'ясовується, як і чому вартісне відношення дістає в грошах матеріальне і відокремлене існування. Це докладніше

* Див. цей том, частина I, стор. 70. Ред.

розглянути далі.) Відмінність ціни і вартості вимагає, щоб вартості як ціни вимірювались іншим масштабом, а не своїм власним. Ціна на відміну від вартості неодмінно повинна бути *грошовою ціною*. Тут проявляється те, що *номінальна* відмінність між ціною і вартістю зумовлена їх *реальною* відмінністю.

[б) Перетворення продукту в товар, а вартості товару в гроші у процесі обміну]

Товар *a* дорівнює 1 шил. (тобто дорівнює $1/x$ срібла); товар *b* дорівнює 2 шил. (тобто $2/x$ срібла). Звідси виходить, що товар *b* дорівнює подвоєній вартості товару *a*. Вартісне відношення між *a* і *b* виражається тією пропорцією, в якій обидва вони обмінюються не на яке-небудь вартісне відношення, а на певну кількість третього товару, на срібло.

Кожний товар (продукт або знаряддя виробництва) дорівнює уречевленню якогось певного робочого часу. Його вартість — те відношення, в якому цей товар обмінюється на інші товари або інші товари обмінюються на нього,— дорівнює уречевленій в ньому кількості робочого часу. Якщо товар дорівнює, наприклад, 1 годині робочого часу, то він обмінюється на будь-який інший товар, що являє собою продукт 1 години робочого часу. (Все це міркування ґрунтується на тому припущенні, що мінова вартість дорівнює ринковій вартості, що реальна вартість дорівнює ціні.)

Вартість товару відрізняється від самого товару. Вартістю (міною вартістю) товар є тільки в обміні (дійсному або уявному); вартість є не просто здатність товару до обміну взагалі, а його специфічна обмінюваність. Вартість є одночасно показник того відношення, в якому товар обмінюється на інші товари, і показник того відношення, в якому товар уже в процесі виробництва обмінювався з іншими товарами (матеріалізованим робочим часом); вона є кількісно визначена [1—13] обмінюваність товару. Товари, наприклад аршин бавовняної тканини і кухоль олії, якщо розглядати їх як тканину і олію, звичайно, різні, мають різні властивості, вимірюються різними мірами, непорівнянні. Як вартості, всі товари якісно однакові і відрізняються лише кількісно, значить, вони всі вимірюють і заміщають один одного (обмінюються, оборотні один в одного) в певних кількісних пропорціях.

Вартість — це суспільне відношення товарів, їх економічна якість. Книга, що має певну вартість, і хлібина, що має ту саму вартість, обмінюються одна на одну, являють собою одну й ту саму вартість лише в різному матеріалі. Як вартість, товар є разом з тим еквівалент усіх інших товарів в якійсь певній пропорції. Як вартість, товар є еквівалент; у ньому як в еквіваленті всі його природні властивості погашені; він уже не перебуває ні в якому якісному особливому відношенні до інших товарів, а є як загальна міра, так і загальний представник і загальний засіб обміну для всіх інших товарів. Як вартість, товар є *гроші*.

Але оскільки товар — або, точніше, продукт чи знаряддя виробництва — відмінний від себе як вартості, то він як вартість відмінний від себе як продукту. Властивість товару бути вартістю не тільки може, а й повинна разом з тим набрати існування, відмінного від його натурального існування. Чому? Оскільки товари, як вартості, відрізняються один від одного лише кількісно, то кожний товар повинен бути якісно відмінний від своєї власної вартості. Тому його вартість повинна також мати якісно відмінне від нього існування, і в дійсному обміні ця відокремленість вартості від природного існування товару повинна стати справжнім відокремленням, оскільки природна відмінність товарів повинна зайти в суперечність з їх економічною еквівалентністю; те й друге може існувати поруч одне з одним тільки завдяки тому, що товар набирає подвійного існування, поруч із своїм природним існуванням набирає суто економічного існування, в якому він — всього тільки знак, символ виробничого відношення, всього тільки знак своєї власної вартості.

Як вартість, кожний товар подільний на рівні частини; у своєму природному бутті — ні. Як вартість, товар залишається одним і тим же, скільки б метаморфозів і форм існування він не проходив; у дійсності товари обмінюються тільки тому, що вони неоднакові і відповідають різним системам потреб. Як вартість, товар — загальний, як дійсний товар він — щось особливе. Як вартість, він завжди здатний до обміну; в дійсному обміні він має цю властивість лише в тому разі, якщо він відповідає особливим умовам. Міра обмінюваності товару як вартості визначена самим товаром; мінова вартість виражає саме те відношення, в якому цей товар заміщає інші товари; в дійсному обміні товар здатний до обміну лише в таких кількостях, які зв'язані з його природними властивостями і які відповідають потребам осіб, що обмінюються.

(Словом, усі ті властивості, які перелічуються як особливі властивості грошей, є властивості товару як мінової вартості, продукту як вартості на відміну від вартості як продукту.) (Мінова вартість товару як особливе поряд з самим товаром існування є *гроші*, та форма, в якій усі товари прирівнюються один до одного, порівнюються, вимірюються, в яку всі товари перетворюються і яка перетворюється в усі товари,— загальний еквівалент.)

Щохвилини, при розрахунках, в бухгалтерії і т.д., ми перетворюємо товари в знаки вартості, фіксуємо їх як всього лише мінові вартості, абстрагуючись від їх речовини і від усіх їх природних властивостей. На папері, у думці цей метаморфоз відбувається просто шляхом абстракції; але в дійсному обміні необхідне дійсне *опосередковування*, потрібен засіб для здійснення цієї абстракції. Товар у своїх природних властивостях не має ні обмінюваності в будь-який час, ні обмінюваності на *будь-який інший товар*; він має обмінюваність на інші товари не в своїй природній рівності з самим собою, а як установлений⁴³ як щось нерівне самому собі, відмінне від самого себе, як мінова вартість. Ми повинні спочатку перетворити товар у нього самого як у мінову вартість, щоб потім порівнювати і обмінювати цю мінову вартість з

іншими.

У найпримітивнішій міновій торгівлі, коли два товари обмінюються один на одного, кожний товар спочатку прирівнюється до якогось знака, що виражає його мінову вартість; так, наприклад, у деяких негрів західноафриканського узбережжя кожний товар = x брускам заліза. Один товар дорівнює 1 бруску; інший дорівнює 2 брускам. У такому співвідношенні вони і обмінюються. Товари спочатку в думці і словесно перетворюються в бруски, перш ніж вони обмінюються один на одного^{*}. Вони оцінюються, перш ніж вони обмінюються, а щоб оцінити їх, їх треба привести в певні числові співвідношення один до одного. Для того щоб їх привести в такі числові співвідношення і зробити порівнянними, їм необхідно дати однакоє найменування (однакову одиницю). (Брусок має суто уявне існування, як і взагалі будь-яке відношення тільки шляхом абстракції може дістати якесь особливе втілення, може бути само в свою чергу індивідуалізоване.) Для того щоб при обміні покрити надлишок однієї вартості над другою, для вирівнювання балансу, при найпримітивнішій міновій торгівлі, як і тепер у міжнародній торгівлі, треба платити готівкою.

Продукти (або діяльності) обмінюються тільки як товари; товари в самому обміні існують тільки як вартості; тільки як такі вони порівнюються. Щоб визначити кількість хліба, яку я можу одержати в обмін на аршин полотна, я спочатку прирівнюю аршин полотна до його мінової вартості, тобто до $1/x$ робочого часу. Так само я прирівнюю фунт хліба до його мінової вартості: до $1/x$ або $2/x$ і т. д. робочого часу. Я прирівнюю кожний товар до чогось третього, тобто [I—14] вважаю його нерівним самому собі. Це третє, відмінне від обох товарів, оскільки воно виражає деяке відношення, існує спочатку тільки в думці, в уяві, як і взагалі відношення можна тільки *мислити*, якщо їх хочуть фіксувати на відміну від тих суб'єктів⁴⁵, які перебувають між собою в тих чи інших відношеннях.

Коли продукт (або діяльність) стає міновою вартістю, він не тільки перетворюється в певне кількісне відношення, у відносне число,— а саме в число, що виражає, яка кількість інших товарів йому дорівнює, є його еквівалентом, або в якій пропорції він є еквівалентом інших товарів,— але й повинен разом з тим зазнати якісного перетворення, повинен бути трансформований у якийсь інший елемент з тим, щоб обидва товари стали іменованими величинами, які вимірюються однією й тією ж одиницею, тобто стали б порівнянними.

Товар спочатку повинен бути перетворений у робочий час, тобто в щось якісно від нього відмінне {якісно відмінне, бо, по-перше, товар не є робочий час як такий, а є матеріалізований робочий час; робочий час не в формі руху, а в стані спокою; не як процес, а як результат; а по-друге, він є не уречевлений робочий час взагалі, який існує

^{*} [II—8] «З перших кроків цивілізації люди встановлювали мінову вартість продуктів своєї праці не шляхом порівняння з продуктами, в тому чи іншому випадку запропонованими для обміну, а шляхом їх порівняння з деяким продуктом, якому всі віддають перевагу» (*Ganilh. Des systemes d'Economie politique. Tome second. Paris, 1809, стор. 64—65*)⁴⁴. [II—8]

тільки в уяві (і який сам є лише відокремлена від своєї якості праця, що розрізняється тільки кількісно), а певний результат певної, природно визначеної праці, якісно відмінної від інших видів праці},— щоб потім як певна величина робочого часу, певна кількість праці бути порівнюваною з іншими величинами робочого часу, з іншими кількостями праці.

Для одного тільки порівняння або оцінювання продуктів, для ідеального визначення їх вартості досить провести цю трансформацію мислено (трансформацію, при якій продукт існує тільки як вираження кількісних виробничих відносин). Для порівнювання товарів цієї абстракції достатньо; в дійсному обміні ця абстракція повинна бути, в свою чергу, уречевлена, символізована, реалізована через який-небудь знак. Необхідність цього виникає з таких причин. 1) Як ми вже сказали, обидва товари, що підлягають обміну, перетворюються в думці у відповідні відношення величин, у мінові вартості, і таким чином оцінюються один в одному. Якщо ж вони дійсно обмінюються, то їх природні властивості заходять у суперечність з їх визначенням як мінових вартостей і всього лише іменованих чисел. Наприклад, вони не можуть бути ділені довільно і т. д. 2) В дійсному обміні завжди буває так, що певні товари обмінюються на певні товари і що здатність до обміну кожного товару, як і пропорція, в якій він може бути обмінаний, залежить від умов місця і часу і т. д.

Однак перетворення товару в мінову вартість прирівнює його не до певного іншого товару, а виражає цей товар як еквівалент, виражає те відношення, в якому він здатний обмінюватись на всі інші товари. Це прирівнювання, яке мислено проводиться відразу, здійснюється насправді лише в певному колі товарів, що визначається потребами, і притому лише в якійсь послідовності. (Наприклад, я обмінюю доход в 100 талерів, у міру виникнення в мене тих чи інших потреб, по черзі на цілий ряд товарів, сума яких дорівнює міновій вартості 100 талерів.)

Отже, щоб відразу реалізувати товар як мінову вартість і надати йому загального значення мінової вартості, не досить обмінити його на який-небудь окремий товар. Товар повинен бути обмінаний на третій предмет, який сам, у свою чергу, є не окремий товар, а символ товару як товару, символ самої мінової вартості товару; *який, отже, представляє, скажімо, робочий час як такий*; наприклад — шматок паперу або шкіри, який представляє ту чи іншу частку робочого часу. (Такий символ передбачає загальне визнання; він може бути тільки суспільним символом; він по суті виражає тільки якесь суспільне відношення.)

Цей символ виражає певні частки робочого часу, мінову вартість у таких пропорціональних частках, шляхом простої арифметичної комбінації яких можна виразити всі співвідношення мінових вартостей одне з одним; цей символ, цей матеріальний знак мінової вартості є продукт самого обміну, а не здійснення якоїсь *a priori**

* - априорно. Ред.

формульованої ідеї. (В дійсності товар, що вживається як посередник обміну, лише поступово перетворюється у гроші, в символ; після того як це відбулося, даний товар може бути, в свою чергу, замінений символом його самого. Він стає тепер усвідомленим знаком мінової вартості.)

Таким чином, процес просто такий. Продукт стає товаром, тобто *всього лише моментом обміну*. Товар перетворюється у мінову вартість. Щоб прирівняти товар до нього самого як мінової вартості, його замінюють знаком, який представляє його міновою вартістю як такою. Як така символізована мінова вартість товар потім може бути знову обмінаний у певних пропорціях на будь-який інший товар. У результаті того що продукт стає товаром, а товар — міновою вартістю, він спочатку мислено набуває якогось подвійного існування. Це ідеальне роздвоєння приводить (і повинно привести) до того, що в дійсному обміні товар виступає двояко: як натуральний продукт, на одному боці, і як мінова вартість — на другому. Інакше кажучи, його мінова вартість дістає матеріально окреме від нього існування.

[1—15] Отже, визначення продукту як мінової вартості неодмінно приводить до того, що мінова вартість дістає відірване, відокремлене від продукту існування. Мінова вартість, відокремлена від самих товарів і існуюча поряд з ними як самостійний товар, є *гроші*. Всі властивості товару як мінової вартості виступають у *грошах* як відмінний від нього предмет, як відокремлена від його натуральної форми існування соціальна форма існування. (Це слід показати докладніше, перелічивши звичайні властивості грошей.) (Матеріал, у якому виражається цей символ, зовсім не байдужий, які б різноманітні види його не зустрічались в історії. Розвиток суспільства виробляє разом із символом також дедалі більш і більш відповідний йому матеріал, якого він потім прагне знову позбутися. Символ, якщо він не довільний, ставить певні умови тому матеріалові, в якому він представлений. Так, наприклад, знаки, що позначають слова, мають свою історію, буквене письмо і т. д.)

Таким чином, мінова вартість продукту породжує гроші, що існують поряд з продуктом. Через це подібно до того як ускладнення і суперечності, що впливають з існування грошей поряд з певними товарами, не можна знищити шляхом зміни форми грошей (хоч можна уникнути труднощів, зв'язаних з менш досконалою формою грошей, за допомогою досконалішої форми їх), так само не можна знищити самі гроші, поки мінова вартість лишається суспільною формою продуктів. Необхідно ясно розуміти це, щоб не ставити перед собою нерозв'язаних завдань і знати, в яких межах грошові реформи і перетворення обігу можуть видозмінювати виробничі відносини і суспільні відносини, що ґрунтуються на них.

Властивості грошей 1) як міри товарного обміну, 2) як засобу обміну, 3) як представника товарів (через це як предмета контрактів), 4) як загального товару, що існує поряд з окремими товарами,— всі вони просто-напросто впливають з їх визначення як відокремленої від самих товарів і уречевленої мінової вартості.

(Властивість грошей бути загальним товаром у відношенні до всіх інших товарів, втіленням їх мінової вартості, робить гроші разом з тим реалізованою формою капіталу і такою, що завжди може бути реалізована, завжди дійсною формою прояву капіталу. Ця властивість виступає на перший план при відпливах благородного металу; вона зумовлює те, що історично капітал з'являється насамперед лише у формі грошей; ця властивість пояснює, нарешті, зв'язок між грішми і процентною ставкою та їх вплив на останню.)

[в) Розвиток у грошах суперечностей, властивих товарній формі продукту і капіталістичному способу виробництва, який на ній ґрунтується. Можливість криз]

Чим більше виробництво розвивається так, що кожний виробник стає залежним від мінової вартості свого товару, тобто чим у більшій мірі продукт дійсно стає міновою вартістю, а мінова вартість — безпосереднім об'єктом виробництва, тим більше повинні розвиватися *грошові відносини* і ті суперечності, які іманентні *грошовому відношенню*, відношенню продукту до самого себе як до грошей. Потреба в обміні і перетворення продукту в чисту мінову вартість зростають у тій самій мірі, в якій зростає поділ праці, тобто разом з розвитком суспільного характеру виробництва. Але в тій же мірі, в якій розвивається останній, зростає влада *грошей*, тобто закріплюється мінове відношення як зовнішня у відношенні до виробників і незалежна від них сила. Те, що спочатку виступало як засіб розвитку виробництва, стає якимсь чужим для виробників відношенням. В тій же мірі, в якій виробники стають залежними від обміну, здається, що обмін стає незалежним від них і що прірва між продуктом як продуктом і продуктом як міновою вартістю поглиблюється. Ці протилежності і суперечності не створені грішми; навпаки, розвиток цих суперечностей і протилежностей створює владу грошей, яка здається трансцендентальною.

(Розібрати докладніше вплив перетворення всіх відношень у грошові відношення: натурального податку в грошовий податок, ренти натурою в грошову ренту, військового ополчення в наймане військо, взагалі всіх особистих повинностей у грошові, патріархальної, рабської, кріпосної, цехової праці в суто найману працю.)

Продукт стає товаром; товар стає міновою вартістю; мінова вартість товару є іманентна йому грошова властивість; ця його грошова властивість відокремлюється від товару як гроші, набирає загального соціального існування, відокремленого від усіх особливих товарів і природних форм їх існування; відношення продукту до себе як мінової вартості стає його відношенням до існуючих поряд з ним грошей, або відношенням усіх продуктів до існуючих поза ними всіма грошей. Подібно до того як

дійсний обмін продуктів породжує їх мінову вартість, так їх мінова вартість породжує гроші.

Найближче питання, яке тепер виникає, полягає ось у чому. Чи не стоїть справа так, що існування грошей поряд з товарами з самого початку прикриває ті суперечності, які дано разом зсалим цим відношенням?

По-перше. Той простий факт, що товар має двояке існування, як певний продукт, який у своїй природній формі існування ідеально містить (у прихованому вигляді містить) свою мінову вартість, і як проявлена мінова вартість (*гроші*), яка, в свою чергу, втратила всякий зв'язок з природною формою існування продукту,— це двояке *неоднакове* існування повинно розвинути далі у *відмінність*, відмінність — у *протилежність* і в [1—16] *суперечність*. Ця ж сама суперечність між особливою природою товару як продукту і його загальною природою як мінової вартості, що породжувала необхідність визначати його двояко: по-перше, як цей певний товар, по-друге, як гроші,— ця суперечність між особливими природними властивостями товару і його загальними соціальними властивостями з самого початку містить можливість того, що ці дві окремі форми існування товару по оборотні одна в одну. Обмінюваність товару існує як річ поряд з ним у грошах, як щось від товару відмінне, не є вже безпосередньо тотожним з ним. Як тільки гроші стають зовнішньою річчю, що існує поряд з товаром, обмінюваність товару на гроші відразу ж стає в залежність від зовнішніх умов, які можуть настати або не настати: вона віддається у владу зовнішніх умов.

При обміні пред'являється попит на товар заради його природних властивостей, заради тих потреб, які він задовольняє. Навпаки, попит на гроші пред'являється тільки заради їх мінової вартості, вони потрібні тільки як мінова вартість. Тому чи може товар бути перетворений у гроші, чи може він бути обмінаний на гроші, чи може бути реалізована його мінова вартість,— це залежить від таких обставин, які безпосередньо не мають нічого спільного з товаром як міновою вартістю і незалежні від неї. Обмінюваність товару залежить від природних властивостей продукту; у грошей ця обмінюваність збігається з їх існуванням як символізованої мінової вартості. Таким чином, стає можливим, що товар у його певній формі продукту вже не може бути обмінаний, прирівняний до його загальної форми — грошей.

Оскільки обмінюваність товару існує поза ним як гроші, то вона стала чимсь відмінним від товару, чимсь чужим для нього, чимсь таким, до чого товар повинен бути ще тільки прирівняний, чому він, отже, *d'abord** не дорівнює, а саме прирівнювання стає залежним від зовнішніх умов, тобто випадковим.

По-друге. Подібно до того як мінова вартість товару існує двояко: як певний товар і як гроші, так само акт обміну розпадається на два незалежних один від одного

* - спершу, спочатку. Ред.

акти: обмін товару на гроші і обмін грошей на товар, на купівлю і продаж. А оскільки останні набрали відокремленої одна від одної в просторі і в часі, байдужої одна до одної форми існування, то їх безпосередня тотожність припиняється. Вони можуть відповідати один одному або не відповідати; можуть покривати один одного або не покривати; між ними можуть виникнути невідповідності. Правда, вони весь час прагнуть до вирівнювання; але колишня безпосередня рівність змінилася тепер постійним рухом до вирівнювання, рухом, який передбачає якраз постійну нерівність. Відповідність тепер може бути досягнута повністю, мабуть, тільки шляхом проходження через найбільш крайні невідповідності.

По-третє. З поділом купівлі і продажу, з розпадом обміну на два незалежні один від одного у просторі і в часі акти з'являється далі ще одне нове відношення.

Подібно до того як сам обмін розпадається на два незалежні один від одного акти, так і сукупний рух обміну, в свою чергу, відокремлюється від тих, хто обмінюється, від виробників товарів. Обмін заради обміну відокремлюється від обміну заради товарів. Між виробниками товарів стає купецький стан — стан, який купує тільки для продажу і продає тільки для того, щоб знову купувати, прагнучи в цій операції не до володіння товарами як продуктами, а тільки до придбання мінових вартостей як таких, до придбання грошей. (При простій міновій торгівлі теж може утворюватись купецький стан. Але оскільки він має в своєму розпорядженні тільки надлишки виробництва обох сторін, то його вплив на саме виробництво, та й взагалі його значення лишається досить другорядним.)

Відокремлення мінових вартостей у вигляді грошей, тобто у формі, відірваній від продуктів, відповідає відокремленню обміну (торгівлі) як функції, відірваної від сторін, що обмінюються. Мінова вартість була мірою товарообміну, але метою останнього було безпосереднє володіння обмінним товаром, його споживання (чи полягає це споживання в тому, що товар прямо служить задоволенню потреб як продукт, чи він сам, у свою чергу, використовується як знаряддя виробництва).

Мета торгівлі — це не безпосереднє споживання, а придбання грошей, мінових вартостей. В результаті цього роздвоєння обміну — на обмін заради споживання і на обмін заради обміну — виникає нова невідповідність. Купець при обміні керується тільки різницею між купівлею і продажем товарів; споживач же повинен остаточно компенсувати мінову вартість купованого ним товару. Обіг, обмін між купцями і завершення обігу, обмін між купцями і споживачами, хоч вони кінець кінцем і повинні взаємно зумовлювати один одного, все ж визначаються зовсім різними законами і мотивами і можуть зайти у найбільшу суперечність один з одним. Уже в цьому розриві закладена можливість торговельних криз. А оскільки виробництво працює безпосередньо для торгівлі і тільки посередньо для [1—17] споживання, то воно в такій самій мірі неминуче зачіпається цим незбігом між торгівлею і обміном заради споживання, в якій воно, з свого боку, цей незбіг породжує. (Взаємовідношення

попиту і пропозиції ставляться догори ногами.) (Від власне торгівлі, в свою чергу, відокремлюється торгівля грішми.)

Афоризми. (Всі товари — минуші гроші; гроші — неминущий товар. Чим ширше розвивається поділ праці, тим у більшій мірі безпосередній продукт перестає бути засобом обміну. Виникає необхідність у загальному засобі обміну, тобто в засобі обміну, незалежному від специфічного виробництва кожного індивіда. В грошах вартість речей відокремлена від їх, речей, субстанції. Гроші спочатку — представник усіх вартостей; на практиці справа повертається в протилежний бік, і всі реальні продукти і роботи стають представниками грошей. При безпосередній міновій торгівлі не всякий предмет може бути обмінаний на будь-який предмет; певна діяльність може бути обмінана лише на певні продукти. Гроші можуть усунути труднощі, закладені в міновій торгівлі, тільки надавши їм загального, універсального характеру. Абсолютно необхідно, щоб насильствено розірвані елементи, які по суті взаємно зв'язані, показали шляхом насильственого вибуху, що вони являють собою результат *розриву* чогось по суті взаємозв'язаного. Єдність здійснюється *насильственным шляхом*. Як тільки вороже розщеплення приводить до вибухів, економісти починають вказувати на *єдність по суті* і абстрагуються від відчуженості. їх апологетична мудрість полягає в тому, що в усі вирішальні моменти вони забувають свої власні визначення. Продукт як безпосередній засіб обміну 1) ще безпосередньо зв'язаний з своєю природною якістю і через те в усіх відношеннях обмежений нею; він може, наприклад, зіпсуватись і т. д.; 2) він зв'язаний з безпосередньою потребою, яку інша людина може мати або не мати щодо саме даного продукту або також щодо свого власного продукту. Як тільки продукт праці і сама праця підпорядковуються обміну, настає момент, коли вони відриваються від свого власника. Чи повернуться вони до нього знову з цього відриву в якій-небудь іншій формі — стає *справою випадку*. Внаслідок того що в обмін включаються гроші, мені доводиться обмінювати мій продукт на, загальну мінову вартість або на загальну здатність до обміну; таким чином мій продукт потрапляє в залежність від загального торговельного обороту і вилучається з своїх місцевих, природних і індивідуальних меж. Саме в результаті цього він може перестати бути продуктом.)

По-четверте. Подібно до того як мінова вартість у грошах виступає поряд з усіма окремими товарами як *загальний товар*, так в результаті цього й одночасно з цим мінова вартість виступає як *окремий товар* у грошах (бо гроші мають окреме існування) поряд з усіма іншими товарами. Справа не тільки в тому, що внаслідок цього виникає невідповідність, яка полягає в тому, що гроші — оскільки вони існують лише в обміні — як загальна здатність до обміну виступають проти особливої здатності до обміну товарів і безпосередньо погашають її, і все-таки, незважаючи на це, гроші і товар повинні постійно лишатися оборотними один в одного. Справа також і в тому, що гроші заходять у суперечність з самими собою і з своїм визначенням в результаті

того, що вони самі є *особливим* товаром (навіть і тоді, коли вони лише знак) і через це в своєму обміні на інші товари підпорядковуються, в свою чергу, особливим умовам обміну, які суперечать їх загальній безумовній обмінюваності. (Тут ще нічого не говориться про гроші як про щось закріплене в субстанції певного продукту і т. д.)

Мінова вартість поряд із своїм існуванням у товарі набрала власного існування в грошах, вона була відокремлена від своєї субстанції саме внаслідок того, що природна визначеність цієї субстанції суперечила її загальному визначенню як мінової вартості. Кожний товар дорівнює іншому (або може порівнюватися з іншим) як мінова вартість (*якісно*: кожний представляє лише більшу або меншу *кількість* мінової вартості). Тому ця рівність товарів, ця їх єдність відмінна від їх природної різноманітності; і через це вона виступає в грошах і як загальний для різних товарів елемент, і як третє у відношенні до них. Але, з одного боку, мінова вартість природно лишається внутрішньо властивою якістю товарів, хоч вона разом з тим існує поза ними; з другого боку, гроші, існуючи вже не як властивість товарів, не як загальна якість їх, а поряд з ними, в індивідуалізованому вигляді, самі стають *особливим* товаром поряд з іншими товарами. (Гроші можуть визначатися попитом і пропозицією; розпадаються на особливі види грошей і т. д.)

Гроші стають таким самим товаром, як і інші товари, і разом з тим вони — не такий самий товар, як інші товари. Незважаючи на своє загальне визначення, гроші є річ, здатна до обміну поряд з іншими речами, здатними до обміну. Гроші — не тільки загальна мінова вартість, а одночасно й особлива мінова вартість поряд з іншими особливими міновими вартостями. Тут нове джерело суперечностей, які даються знаки на практиці. (У відокремленні торгівлі грішми від дійсної торгівлі знову виступає особлива природа грошей.)

Отже, ми бачимо, як грошам внутрішньо властиво досягати своїх цілей шляхом їх одночасного заперечення; набирати відокремленої самостійності у відношенні до товарів; із засобу ставати метою; реалізувати мінову вартість товарів шляхом їх відділення від неї; полегшувати обмін шляхом його роздроблення; долати труднощі безпосереднього обміну товарів шляхом [1—18] надання їм загального характеру; в тій же мірі, в якій виробники стають залежними від обміну, робити обмін чимсь самостійним у відношенні до виробників.

{Необхідно буде згодом, перш ніж покінчити з цим питанням, виправити ідеалістичну манеру викладу, яка може породити видимість, ніби мова йде лише про визначення понять і про діалектику цих понять. Отже, насамперед треба буде уточнити фразу: продукт (або діяльність) стає товаром, товар — міновою вартістю, мінова вартість — грішми.}

* * *

{«Economist»⁴⁶ 24 січня 1857 р. Таке місце при нагоді взяти до уваги при розгляді банків:

«Оскільки торговельні класи беруть участь, як вони звичайно це роблять тепер, у прибутках банків, — і можуть брати участь ще в більшому розмірі завдяки великому поширенню акціонерних банків, скасуванням всіх корпоративних привілеїв і повній свободі банківських операцій,— ці класи збагатилися завдяки підвищенню процентних ставок. В дійсності торговельні класи завдяки розмірам своїх депозитів фактично є своїми власними банкірами; а оскільки це так, дисконтна ставка немає для них великого значення. Всі банківські й інші резерви повинні бути, зрозуміло, результатом безперервного виробництва і заощаджень, що відкладаються від прибутків; отже, коли взяти торговельно-промислові класи в цілому, то вони повинні бути своїми власними банкірами, а для цього необхідно тільки поширювати принципи свободи торгівлі на всі торговельні операції, зрівняти їх щодо вигід і невигід, зв'язаних з усякими коливаннями грошового ринку».)

Всі суперечності *грошової системи* і обміну продуктів при грошовій системі являють собою розвиток відношення продуктів як *мінових вартостей*, їх визначення як *мінової вартості* або просто *вартості*.

(«MorningStar»⁴⁷ 12 лютого 1857 р.: «Грошовий голод протягом минулого року і висока дисконтна ставка, встановлена внаслідок цього, були дуже сприятливі для прибутків Французького банку. Дивіденди банку - весь час підвищувалися: 118 фр. у 1852 р., 154 фр. у 1853 р., 194 фр. у 1854 р., 200 фр. у 1855 р., 272 фр. у 1856 р.».)

Треба відмітити ще таке місце. Англійські срібні монети випущені за ціною, яка перевищує вартість вміщеного в них срібла. Внутрішня вартість фунта срібла була 60—62 шилінги (в середньому 3 фунти стерлінгів у золоті), монетна ціна — 66 шилінгів. Монетний двір платить за

«ринковою ціною поточного дня від 5 шилінгів до 5 шилінгів 2 пенсів за унцію, а карбує з розрахунку 5 шилінгів 6 пенсів за унцію. На практиці дві обставини запобігають утрудненню, що випливають з цього заходу»

(випуску *срібної монети* не відповідно до її внутрішньої вартості):

«по-перше, монету можна одержати тільки в монетному дворі і за вказаною ціною; тому всередині країни монета не може бути знецінена, а вивозити її не можна, оскільки вона всередині країни обертається за ціною, що перевищує її внутрішню вартість; і по-друге, оскільки вона обов'язкова до приймання як законний платіжний засіб лише на суму по 40 шилінгів, то срібні гроші ніколи не стикаються з золотими і не впливають на їх вартість».

Автор цієї статті дає Франції пораду

«карбувати розмінну срібну монету теж не за її внутрішньою вартістю і обмежити суму, для якої вона є обов'язковою до приймання при платежах».

Але в той же час він радить:

«Встановлюючи якість монети, взяти більш значну різницю між внутрішньою і номінальною вартістю, ніж в Англії, оскільки зростаюча вартість срібла у відношенні до золота, цілком імовірно, досягне незабаром рівня теперішніх монетних цін срібла, і тоді нам доведеться знову змінити останні. Наша срібна монета тепер приблизно на 5% нижча від внутрішньої вартості, а недавно вона була нижча на 10%» («SupplementtotheEconomist», 24 січня 1857 р.).

[г] Несумісність «робочих грошей» з товарною формою продукту]

Можна було б подумати, що випуск погодинних бон долає всі ці труднощі. (Звичайно, існування погодинних бон вже передбачає такі умови, які не дано безпосередньо при дослідженні відношення мінової вартості і грошей і без яких мінова вартість і гроші можуть існувати й існують: публічний кредит, банки і т. д.; але

всього цього тут не слід більше торкатися, бо прихильники погодинної бони розглядають її як той *останній* продукт «певного ряду»⁴⁸, який, коли він найбільше відповідає «чистому» поняттю грошей, «з'являється» в реальній дійсності після всього іншого.)

Відзначимо насамперед таке: якщо передумови, за яких ціна товарів дорівнює їх мінувій вартості, передбачаються виконаними; якщо попит і пропозиція покривають одне одного; якщо виробництво і споживання збігаються, тобто якщо в кінцевому підсумку має місце *пропорціональне виробництво* (так звані відносини розподілу самі є відносини виробництва), то питання про гроші стає цілком другорядним, і зокрема цілком другорядним стає питання про те, випускатимуться знаки зеленого чи синього кольору, бляшані чи паперові, чи в якійсь ще іншій формі люди вестимуть суспільну бухгалтерію. Тоді у вищій мірі безглуздо і далі висувати привід про необхідність провести дослідження щодо дійсних грошових відносин.

[1—19] Нехай банк (будь-який банк) випускає погодинні бони. Товар a , що дорівнює мінувій вартості x , тобто дорівнює хробочого часу, обмінюється на гроші, які представляють x робочого часу. Банк повинен був би також купити товар, тобто обміняти його на його грошового представника, подібно до того як тепер, наприклад, Англійський банк повинен в обмін на золото видавати банкноти. Товар, субстанціальне і тому випадкове буття мінувій вартості, обмінюється на символічне буття мінувій вартості як мінувій вартості. Таким чином, не становить труднощів перетворити товар з форми товару у форму грошей. Треба тільки аутентично визначити робочий час, що міститься в ньому (що, між іншим, зовсім не так легко, як встановити пробу і вагу золота і срібла), і тим самим відразу ж створюється його *еквівалент*, його грошове буття.

Як би ми не повертали справу, вона в кінцевому підсумку зводиться ось до чого: банк, що випускає погодинні бони, купує товар за його витратами виробництва, купує всі товари, причому ця покупка йому абсолютно нічого не коштує, крім виготовлення клаптиків паперу, і він видає продавцеві замість мінувій вартості, яку той має в певній субстанціальній формі, символічну мінуву вартість товару, інакше кажучи — чек на всі інші товари у розмірі тієї самої мінувій вартості. Мінуву вартість як така може, звичайно, існувати лише символічно, хоч цей символ — для того щоб можна було застосовувати його як річ, а не тільки як форму представлення — має речове буття і є не тільки ідеальне представлення, а справді представлений у тій чи іншій предметній формі. (Міру [довжини або ємкості] можна не випускати з своїх рук; мінуву вартість є мірою, але вона здійснює обмін лише тоді, коли ця міра переходить з одних рук в інші⁴⁹.)

Отже, банк дає замість товару гроші,— гроші, які являють собою точно чек на мінуву вартість товару, тобто на всі товари тієї ж вартості; банк купує. Банк — загальний покупець не тільки того або іншого товару, а всіх товарів. Бо банк повинен

здійснити якраз перетворення всякого товару в його символічне буття як мінової вартості. Але якщо банк є загальний покупець, то він повинен бути також і загальним продавцем, не тільки складом, де депонуються всі товари, не тільки загальним магазином, а й власником товарів у тому самому розумінні, в якому власником товарів є будь-який інший покупець.

Я обміняв свій товар *a* на погодинну бону *b*, яка представляє його мінову вартість; але тільки для того, щоб мати можливість перетворити це *b* у будь-який дійсний товар *c*, *d*, *e* і т. д. Чи можуть ці гроші обертатися поза банком не тільки між власником бони і банком? Чим забезпечується оборотність цієї бони? Тут можливі тільки два випадки. Або всі власники товарів (продуктів або праці) хочуть продавати свої товари за їх міновою вартістю, або ж деякі хочуть, а інші — ні. Якщо всі вони хочуть продавати за міновою вартістю, то вони не будуть чекати, знайдеться покупець чи ні, а відразу ж підуть у банк, віддадуть йому товар і одержать замість нього знак його мінової вартості, гроші: вони виручають за товар власні гроші банку. В цьому разі банк одночасно загальний покупець і продавець в одній особі.

Або ж має місце зворотне. В цьому останньому випадку банківська бона являє собою просто клаптик паперу, вона лише видає себе за загально визнаний символ мінової вартості, але ніякої вартості не має, бо загально визнаний символ має ту властивість, що він не тільки представляє мінову вартість, а й є мінова вартість у дійсному обміні. В останньому випадку банківська бона не була б грошми, або вона була б тільки умовними грошми в розрахунках між банком і його клієнтами, але не на загальному ринку. Ця бона була б тим самим, чим є дюжина абонементних талонів на обіди в ресторані або дюжина театральних квитків; і ті, і другі представляють гроші, але перші представляють гроші тільки в цьому певному ресторані, другі — тільки в цьому певному театрі. Банківська бона перестала б відповідати тим вимогам, які ставляться перед грошми, оскільки вона була б в обігу не серед усієї публіки, а тільки між банком та його клієнтами. Отже, ми повинні останнє припущення відкинути.

Таким чином, банк був би загальним покупцем і продавцем. Замість банкнот він міг би випускати також чеки, а замість чеків — вести прості банківські рахунки. Відповідно до суми вартості товарів, які індивід *x* доставив банку, він мав би претензію до банку на ту ж суму вартості в інших товарах. Друга функція банку неодмінно полягала б у тому, щоб аутентично встановлювати мінову вартість усіх товарів, тобто матеріалізований у них робочий час. Але на цьому його функції не кінчалися б. Банк повинен був би визначати робочий час, протягом якого товари можуть бути виготовлені при середніх засобах праці, той час, протягом якого вони повинні виготовлятися.

Але й цього було б не досить. Банку довелося б не тільки визначати час, протягом якого повинна бути вироблена певна кількість продуктів, і не тільки ставити виробників у такі умови, щоб їх праця була однаково продуктивною (отже, також ви-

рівнювати і регулювати розподіл засобів праці), але банку довелося б також визначати ті кількості робочого часу, [1—20] які мають бути затрачені в різних галузях виробництва. Останнє було б необхідне, оскільки для того щоб реалізувати мінову вартість і зробити гроші байку дійсно оборотними, треба було б забезпечувати все виробництво в цілому, і притому в таких пропорціях, які задовольняли б потреби осіб, що обмінюються.

Але і це ще не все. Найбільший обмін — це не обмін товарів, а обмін праці на товари. (Відразу ж слідом за цим сказати про це докладніше.) Робітники не продавали б банку своєї праці, а одержували б мінову вартість повного продукту своєї праці і т. д. В такому разі при більш уважному розгляді виявляється, що банк був би не тільки загальним покупцем і продавцем, а й загальним виробником. По суті, банк був би або деспотичним правителем виробництва і розподілу, або не чим іншим, як конторою, що веде бухгалтерію і розрахунки для спільно працюючого суспільства. Передумовою є спільність засобів виробництва і т. д. і т. д. Сен-сімоністи наділяли свій банк папською владою над виробництвом.

[3) ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ВІДМІНУ ВІД ДОКАПІТАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬНИХ ФОРМАЦІЙ І ВІД МАЙБУТНЬОГО КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА]

Перетворення всіх продуктів і діяльностей у мінові вартості передбачає як розклад всіх інших (історичних) відносин особистої залежності в сфері виробництва, так і всебічну залежність виробників один від одного. Виробництво кожної окремої особи залежить від виробництва всіх інших; так само перетворення її продукту в життєві засоби для неї самої стало залежати від споживання всіх інших. Ціни — явище стародавнє, так само як і обмін; проте тільки в буржуазному суспільстві, в суспільстві вільної конкуренції, ціни дедалі більше визначаються витратами виробництва, а обмін охоплює всі виробничі відносини. Те, що Адам Сміт, цілком у дусі XVIII століття, відносить до доісторичної епохи, до передісторії⁵⁰, є, навпаки, продукт історії.

Ця взаємна залежність виробників один від одного виражена в постійній необхідності обміну і в міновій вартості як усебічному посереднику. Економісти виражають це так. Кожний має на меті свій окремий інтерес і тільки свій окремий інтерес, і тим самим, сам того не знаючи і не бажаючи, він служить окремим інтересам усіх, тобто спільним інтересам. Суть справи не в тому, що, коли кожний має на меті свій окремий інтерес, досягається сукупність окремих інтересів, тобто спільний інтерес.

З цієї абстрактної фрази можна було б, навпаки, зробити той висновок, що кожний з свого боку гальмує здійснення інтересу іншого, і результатом цієї *bellumomniumcontraomnes*⁵¹ є не загальне ствердження, а навпаки — загальне заперечення. Суть справи полягає, скоріше, в тому, що окремий інтерес вже сам є суспільно визначений інтерес і може бути досягнутий лише за умов, створюваних суспільством, і за допомогою наданих суспільством засобів, тобто що він зв'язаний з відтворенням цих умов і засобів. Це — інтерес окремих осіб; але його зміст, як і форма і засоби здійснення дані суспільними умовами, незалежними від індивідів.

Взаємна і всебічна залежність байдужих у відношенні один до одного індивідів утворює їх суспільний зв'язок. Цей суспільний зв'язок виражений у *міновій вартості*, бо тільки в міновій вартості для кожного індивіда його власна діяльність або його продукт стає діяльністю або продуктом для нього самого; він повинен виробляти загальний продукт — *мінову вартість* або *мінову вартість* в її відособлено ізольованому й індивідуалізованому вигляді, тобто *гроші*. З другого боку, та влада, яку кожний індивід здійснює над діяльністю інших або над суспільними багатствами, міститься в ньому як власнику *мінових вартостей, грошей*. Свою суспільну владу, як і свій зв'язок з суспільством, індивід носить з собою в кишені.

Діяльність, яка б не була її індивідуальна форма прояву, і продукт цієї діяльності, які б не були його особливі властивості, є *мінова вартість*, тобто щось загальне, в чому всяка індивідуальність, всякі особливі властивості заперечуються і погашені. Тут перед нами, справді, стан, дуже відмінний від того стану, при якому окремий індивід або ж індивід, який природно чи історично розширився до меж сім'ї і роду (пізніше — общини), безпосередньо відтворює себе з природи, і його продуктивна діяльність і його участь у виробництві прив'язані до певних форм праці і продукту, а його відношення до інших визначене так само.

Суспільний характер діяльності, як і суспільна форма продукту, як і участь індивіда у виробництві, виступає тут як щось чуже індивідам, як щось речове; не як відношення індивідів один до одного, а як їх підпорядкування відношенням, що існують незалежно від них і виникають із зіткнення байдужих індивідів один з одним. Загальний обмін діяльностями і продуктами, що став життєвою умовою для кожного окремого індивіда, їх взаємний зв'язок уявляються ним самим як щось чуже, від них незалежне, як якась річ. У міновій вартості суспільне відношення осіб перетворено в суспільне [I—21] відношення речей, особиста сила — в якусь речову силу. Чим меншу суспільну силу має засіб обміну, чим тісніше він ще зв'язаний з природою безпосереднього продукту праці і з безпосередніми потребами тих, хто обмінюється, тим більшою ще повинна бути сила тієї спільності, яка зв'язує індивідів одного з одним — патріархальне відношення, античне суспільство, феодалізм і цеховий лад (див. мій зошит, XII, 34b)⁵².

Кожний індивід має суспільну силу у формі речі. Відберіть цю суспільну силу у речі

— вам доведеться дати її одним особам як владу над іншими особами. Відносини особистої залежності (спочатку цілком первісні) — такі є ті перші форми суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, що ґрунтується на *речовій* залежності,— така друга велика форма, при якій вперше утворюється система загального суспільного обміну речовин, універсальних відношень, всебічних потреб і універсальних потенцій. Вільна індивідуальність, що ґрунтується на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання,— такий третій ступінь. Другий ступінь створює умови для третього. Тому патріархальний, як і античний лад (а також феодалський) занепадають у міру розвитку торгівлі, розкоші, *грошей*, *мінової вартості*, тимчасом як сучасний суспільний лад виростає і розвивається одночасно із зростанням цих останніх.

Обмін і поділ праці взаємно зумовлені. Оскільки кожний працює сам по собі, а його продукт є ніщо сам по собі, то він, звичайно, повинен обмінювати, не тільки для того, щоб взяти участь у загальній виробничій здатності, а й для того, щоб перетворити свій власний продукт у життєвий засіб для самого себе {див. мої «Зауваження про політичну економію», стор. V (13, 14)}⁵³. Обмін, опосередкований міновою вартістю і грішми, передбачає, правда, всебічну залежність виробників один від одного, але разом з тим він передбачає і повну ізоляцію їх окремих інтересів і такий поділ суспільної праці, при якому єдність різних видів праці і їх взаємна доповнюваність існують поза індивідами і незалежно від них, як коли б ця єдність і ця взаємна доповнюваність були якимсь природним відношенням. Тиск загального попиту і пропозиції один на одного опосередковує зв'язок між байдужими один одному товаровиробниками.

Сама необхідність попередньо перетворити продукт або діяльність індивідів у форму *мінової вартості*, в *гроші*, щоб у цій *речовій* формі вони набрали і довели свою суспільну силу, доводить два положення: 1) що індивіди виробляють тільки для суспільства і в суспільстві, 2) що їх виробництво не є *безпосередньо* суспільним, не являє собою продукт асоціації, який розподіляє працю серед своїх членів. Індивіди підпорядковані суспільному виробництву, що існує поза ними як якась доля, а не суспільне виробництво підпорядковане індивідам, які управляли б ним як своїм спільним надбанням. Тому не може бути нічого помилковішого і безглуздішого, ніж на основі *мінової вартості* і *грошей* передбачати контроль об'єднаних індивідів над їх сукупним виробництвом, як це ми бачили вище відносно банку, що випускає по годинні бони.

Приватний обмін усіх продуктів праці, здатностей і діяльностей перебуває в суперечності як з розподілом, що ґрунтується на відносинах панування і підкорення (які природно вирости або політичні) між індивідами (якого б характеру не набирало це панування і підкорення: патріархального, античного або феодалського) (при цьому

власне *обмін* відбувається тут лише від випадку до випадку і не стільки зачіпає життя кожної общини в цілому, скільки виникає між різними общинами, взагалі зовсім не підпорядковує собі всі відносини виробництва і спілкування), так і з вільним обміном індивідів, асоційованих на основі спільного володіння засобами виробництва і спільного контролю над ними. (Ця остання асоціація не є щось довільне: вона передбачає певний розвиток матеріальних і духовних умов, про які тут не місце докладно говорити.)

Подібно до того як поділ праці створює агломерацію, комбінування, кооперацію, протилежність окремих інтересів, класових інтересів, конкуренцію, концентрацію капіталу, монополію, акціонерні товариства — словом, антагоністичні форми тієї єдності, яка викликає саму цю протилежність,— так приватний обмін створює світову торгівлю, індивідуальна незалежність окремих осіб породжує цілковиту залежність від так званого світового ринку, а роздроблені акти обміну створюють банківську і кредитну систему, бухгалтерія якої [1—22] принаймні констатує те чи інше сальдування приватного обміну. Хоч приватні інтереси і поділяють кожну націю на стільки ж націй, скільки в ній є дорослих людей, а інтереси експортерів та імпортерів тут різко протистоять один одному,— у вексельному курсі дістає деяку *видимість* існування національна торгівля і т. д. і т. д. Але ніхто не буде на цій підставі думати, що шляхом *біржової реформи* можна знищити *основи* внутрішньої або зовнішньої приватної торгівлі. Проте в буржуазному суспільстві, що ґрунтується на *міновій вартості*, виникають такі виробничі відносини і відносини спілкування, які являють собою одночасно міни для висадження в повітря цього ладу. (Є багато антагоністичних форм суспільної єдності, антагоністичний характер яких, проте, ніколи не може бути висаджений у повітря шляхом тихої метаморфози. З другого боку, коли б у цьому суспільстві, як воно є, не існували в прихованому вигляді матеріальні умови виробництва і відповідні їм відносини спілкування, необхідні для безкласового суспільства, то всі спроби висадження в повітря були б донкіхотством.)

[4]УРЕЧЕВЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА]

Ми бачили, що хоч мінова вартість дорівнює відносному робочому часу, матеріалізованому в продуктах, а гроші, з свого боку, дорівнюють міновій вартості товарів, відокремленій від їх субстанції,— в цій міновій вартості або в цьому грошовому відношенні містяться суперечності між товарами та їх міновою вартістю, між товарами як міновими вартостями і грошми. Ми бачили, що банк, який безпосередньо створює двійник товару у вигляді робочих грошей, є утопія. Отже, хоч гроші — тільки мінова вартість, що відокремилася від субстанції товарів, і вони зобов'язані своїм виникненням тільки тенденції цієї мінової вартості утверджувати

себе в чистому вигляді, товар не може бути безпосередньо перетворений у гроші, тобто точна довідка про кількість уречевленого в ньому робочого часу не може служити його ціною в світі мінових вартостей. Як це виходить?

{Відносно однієї з форм грошей — оскільки вони *засіб* обміну (а не *міра* мінової вартості) — економістам ясно, що передумовою існування грошей служить уречевлення [Versachlichung] суспільного зв'язку; мова йде про гроші, оскільки вони - виступають як *застава*, яку одна людина повинна залишити в руках іншої, щоб одержати від неї товар. Тут самі економісти говорять, що люди виявляють речі (грошам) таке довір'я, яке вони не виявляють одне одному як особам. Але чому вони виявляють речі таке довір'я? Очевидно, це довір'я виявляється речі лише як *уречевленому відношенню* осіб між собою, як уречевленій міновій вартості, а мінова вартість є не що інше, як співвідношення продуктивної діяльності осіб між собою. Всяка інша застава може бути безпосередньо корисною своєму власникові як така, а гроші корисні йому лише як «*суспільна застава*»⁵⁴, але є вони такою заставою тільки завдяки своїй суспільній (символічній) властивості; а суспільну властивість вони можуть мати тільки тому, що індивіди піддали відчуженню від себе своє власне суспільне відношення у вигляді речі.}

У *прейскурантах*, де всі вартості виміряні в грошах, одночасно відбиваються, з одного боку, незалежність суспільного характеру речей від осіб, а з другого боку — прагнення торгівлі знову підпорядкувати окремим особам ці речі на основі тієї відчуженості, з якою сукупні відношення виробництва і спілкування виступають у відношенні до окремої особи і до всіх окремих осіб. Оскільки відособлення, якщо можна так висловитися, світового ринку (який включає діяльність кожної окремої особи) зростає з розвитком грошових відносин (мінової вартості) і, *viceversa*,^{*} загальний зв'язок і всебічна залежність виробництва і споживання зростають разом з незалежністю і байдужістю споживачів та виробників один до одного; оскільки ця суперечність веде до криз і т. д., то одночасно з розвитком цього відчуження [Entfremdung], на його власній основі, робляться спроби його подолати: *прейскуранти*, *вексельні курси*, *поштовий і телеграфний зв'язок між особами*, що ведуть торгівлю і т. д. (засоби сполучення, звичайно, вдосконалюються одночасно з цим), за допомогою яких кожна окрема особа одержує відомості про діяльність всіх інших і намагається пристосувати до неї свою власну діяльність. {Інакше кажучи, хоч попит і пропозиція кожної людини виступають незалежно від усіх інших, все-таки кожний намагається довідуватися щодо стану загального попиту і пропозиції, а ця поінформованість потім у свою чергу справляє на них практичний вплив. Хоч усе це на даній основі і не усуває відчуженості, однак це приводить до таких відносин і зв'язків, які включають у себе можливість усунення старої основи. (Можливість загальної статистики і т. д.)}

* навпаки. *Ред.*

(А втім, це слід розвинути при розгляді категорій: «ціни, попит і пропозиція». Тут же треба відмітити тільки те, що огляд сукупної торгівлі і сукупного виробництва, в тій мірі, в якій він фактично міститься у преїскурантах, на ділі є найкращим доказом того, що індивідам їх власний обмін і їх власне виробництво протистоять як *речове, незалежне* від них відношення. На *світовому ринку зв'язок окремої особи з усіма*, але в той самий час і *незалежність* [1—23] *цього зв'язку від самих окремих осіб* розвинулися до такої міри, що його утворення містить через це разом з тим уже й умову для виходу за його межі.)

Порівняння замість дійсної спільності і загальності.

{Говорили і, можливо, ще говорять, що краса і велич ґрунтуються саме на цьому стихійному, незалежному від знання і волі індивідів зв'язку, який передбачає якраз їх взаємну незалежність і байдужість у відношенні одна до одної, на матеріальному і духовному обміні речовин. І, безсумнівно, цьому речовому зв'язку слід віддати перевагу перед відсутністю всякого зв'язку між ними або ж наявністю всього лише локального зв'язку, що ґрунтується на найтіснішій кровній спорідненості або на відносинах панування і підкорення. Так само безсумнівно і те, що індивіди не можуть підпорядкувати собі свої власні суспільні зв'язки, поки вони ці зв'язки не створили. Але безглуздо розуміти цей всього лише *речовий зв'язок* як природний, невіддільний від природи індивідуальності (на протилежність рефлектованому знанню і волі) й іманентний їй. Цей зв'язок — продукт індивідів. Він — історичний продукт. Він належить певній фазі розвитку індивідів. Відчуженість і самотійність, в якій цей зв'язок ще існує у відношенні до індивідів, доводять лише те, що люди ще перебувають у процесі творення умов свого соціального життя, а не живуть уже соціальним життям, відштовхуючись від цих умов. Це — зв'язок, стихійний зв'язок індивідів всередині певних, обмежених виробничих відносин.

Універсально розвинені індивіди, суспільні відносини яких, будучи їх власними колективними відносинами, також і підпорядковані їх власному колективному контролю, є продуктом не природи, а історії. Той ступінь і та універсальність розвитку потенцій [der Vermögen], при яких стає можливою ця індивідуальність, мають своєю передумовою якраз виробництво на основі мінових вартостей, які разом з загальним відчуженням [Entfremdung] індивіда від себе і від інших вперше створюють також загальність і всебічність його відношень і здібностей. На більш ранніх ступенях розвитку окремий індивід виступає повнішим саме тому, що він ще не виробив усю повноту своїх відношень і не протипоставив їх собі як незалежні від нього суспільні сили і відносини. Так само як смішно нудьгувати за цією початковою повнотою індивіда, так само смішно вірити у необхідність спинитися на нинішній цілковитій спустошеності. Вище протилежності у відношенні до цього романтичного погляду буржуазний погляд ніколи не піднімався, і тому цей романтичний погляд, як правомірна протилежність, супроводитиме буржуазний погляд аж до його

блаженного сконання.}

(Як приклад тут можна взяти відношення окремої особи до науки.)

(Порівняння грошей з кров'ю — привід для цього порівняння дало слово «обіг» — приблизно таке ж правильне, як зроблене Мененієм Агріппою порівняння патриціїв із шлунком⁵⁵.)

(Порівняння грошей з мовою не менш хибне. Ідеї не перетворюються в мову таким чином, щоб при цьому зникла їх своєрідність, а їх суспільний характер продовжував існувати поряд з ними в мові, як ціни існують поряд з товарами. Ідеї не існують у відриві від мови. Ідеї, які, для того щоб обертатися, щоб стати здатними до обміну, мають бути попередньо перекладені з їх рідної мови на чужу мову, представляють уже більше аналогії; але аналогія тут полягає не в мові, а в її відчуженості.)

{Здатність усіх продуктів, діяльностей, відношень до обміну на щось третє, *речове*, на щось таке, що в свою чергу може бути обміняне на все *без розбору*, — тобто розвиток мінових вартостей (і грошових відносин) — тотожна загальній продажності, корупції. Загальна проституція виступає як необхідна фаза розвитку суспільного характеру особистих задатків, потенцій, здібностей, діяльностей. Висловлюючись ввічливіше: загальне відношення корисності і придатності для вживання. Прирівнювання неоднорідного, за влучним визначенням грошей у Шекспіра⁵⁶. Пристрасть до збагачення як така неможлива без грошей; всяке інше нагромадження і всяка інша пристрасть до нагромадження уявляються чимсь примітивним, обмеженим, зумовленим, з одного боку, потребами, з другого боку — обмеженою природою продуктів (*sacraaurifames*^{*}).}

(Гроші в своєму розвитку, очевидно, вже передбачають розвиток інших загальних відношень.)

Коли розглядаються такі суспільні відносини, які породжують нерозвинуту систему обміну, мінових вартостей і грошей або яким відповідає нерозвинутий ступінь останніх, то з самого початку ясно, що індивіди, хоч їх взаємовідносини і здаються більш особистими, вступають один з одним у спілкування тільки як індивіди в тій чи іншій [соціальній] визначеності, як феодал і васал, поміщик і кріпак і т. д., або як члени касты і т. д., або як члени якого-небудь стану і т. д. В рамках грошового відношення, при розвинутій системі обміну (і ця видимість спокушає демократію), узи особистої залежності, відмінності походження, освіти і т. д. дійсно підірвані і розірвані (принаймні всі особисті узи виступають як *особисті* відносини); *здається*, ніби індивіди незалежно (ця незалежність взагалі є тільки ілюзія, і її правильніше було б називати байдужістю в розумінні індиферентності), вільно стикаються один з одним і обмінюються один з одним у рамках цієї свободи; але такими вони здаються лише тому, хто абстрагується від тих умов, тих умов існування (а ці умови, в свою чергу,

* — «до злата пристрасть клята» (Вергілій, «Енеїда», книга третя, вірш 57). Ред.

незалежні від індивідів і, хоч вони породжені суспільством, уявляються начебто *природними умовами*, тобто недоступними контролю індивідів), при яких ці індивіди вступають у зіткнення один з одним.

[1-24] Та визначеність, яка в першому випадку виступає як особисте обмеження одного індивіда другим, в останньому випадку виступає в розвинутому вигляді як речове обмеження індивіда незалежними від нього і самодостатніми відношеннями. (Оскільки окремий індивід не може скинути з себе своєї особистої визначеності, але може подолати зовнішні відношення і підпорядкувати їх собі, то *здається*, ніби у другому випадку він користується більшою свободою. Однак найближче дослідження цих зовнішніх відношень, цих умов показує, що індивіди певного класу і т. д. не можуть подолати цих умов *en masse* **, не знищивши їх. Окрема особа може випадково з ними впоратись, але по маса закобалених ними людей, бо саме існування такої маси виражає підпорядкування, і притому неминуче підпорядкування індивідів цим відношенням.)

Ці зовнішні відношення настільки мало є усуненням, «відносин залежності», що, навпаки, вони являють собою лишеперетворення останніх у загальну форму — вироблення загальної *основи* відносин особистої залежності. Так само і тут індивіди вступають у відносини один з одним лише як певні індивіди. Ці *речові* відносини залежності на протилежність *особистим* і вступають так (речове відношення залежності — це не що інше, як суспільні відносини, які самостійно протистоять позірно незалежним індивідам, тобто їх виробничі відносини один з одним, що стали самостійними у відношенні до них самих), що над індивідами тепер панують *абстракції* тоді як раніше вони залежали один від одного. Але абстракція або ідея є тут не що інше, як теоретичне вираження цих матеріальних відносин, що панують над ними.

Відносини, зрозуміло, можуть бути виражені тільки в ідеях, і тому філософи побачили своєрідність нового часу в пануванні над ним ідей і з поваленням цього панування ідей ототожнили породження вільної індивідуальності. Зробити цю помилку було з ідеологічної точки зору тим легше, що вищезгадане панування відносин (вищезгадана речова залежність, яка, проте, в свою чергу переходить у певні відносини особистої залежності, тільки позбавлені всяких ілюзій) виступає в свідомості самих індивідів як панування ідей, а віра у вічність цих ідей, тобто вищезазначених відносин речової залежності, звичайно, всіляко зміцнюється, підтримується і прищеплюється панівними класами.

(Звичайно, відносно ілюзії «суто особистих відносин» феодальної епохи і т. д. не можна ні на мить забувати: 1) що самі ці відносини в межах своєї сфери набирали на певній фазі розвитку речового характеру, як показує, наприклад, розвиток відносин

** - в цілому. Ред.

земельної власності з відносин суто військової субординації; однак 2) те речове відношення, в яке вони переходять, само має обмежений, визначений природою характер і через це *уявляється* особистим, тимчасом як у сучасному світі особисті відносини виступають як чистий результат відносин виробництва і обміну.)

[5) РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ ФОРМИ ВАРТОСТІ В РЕЗУЛЬТАТІ РОЗВИТКУ ОБМІНУ. СУСПІЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ВИРОБНИЦТВА В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ВІДМІНУ ВІД СУСПІЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ВИРОБНИЦТВА ПРИ КОМУНІЗМІ]

Продукт стає товаром. Товар стає міною вартістю. Мінова вартість товару дістає окреме існування поряд з товаром; інакше кажучи, товар у тій формі, в якій він 1) здатний до обмінуна будь-який товар, 2) є через це загальним товаром, а його природна особливість погашена, 3) в якій установлено міру його обмінюваності, тобто певну пропорцію для прирівнювання до нього решти товарів,— є товар як гроші, і притому не як гроші взагалі, а як *певна сума грошей*, бо для того, щоб представляти мінову вартість в усіх її відмінностях, гроші повинні піддаватися підрахунку, бути кількісно подільними.

Гроші — ця загальна для всіх товарів форма, в яку вони перетворюються як мінові вартості, цей загальний товар — повинні самі існувати як *особливий* товар поряд з іншими товарами, оскільки товари не тільки в думці повинні вимірюватися грошми, а й у дійсному обміні повинні обмінюватися і розмінюватися на гроші. Виникаючу звідси суперечність розвинути в іншому місці. Гроші так само мало виникають шляхом угоди, як і держава. Вони стихійно виникають з обміну і в обміні, вони його продукт.

Спочатку грошми є — тобто приймається в обмін не як предмет потреби і споживання, а для того щоб знову обміняти його на інші товари,— той товар, який як предмет потреби найчастіше приймається в обмін і курсує в обігу; який, виходить, найбільш надійний в розумінні можливості його дальшого обміну на інші особливі товари; який, отже, при даній організації суспільства є представником багатства, предметом найбільш загального попиту і пропозиції і має особливу споживну вартість. Такими є сіль, шкури, худоба, раби. Такий товар фактично більше, ніж інші товари, відповідає в своїй особливій товарній формі самому собі як міновій вартості (шкода, що по-німецькому не можна належним чином передати різницю між *denreei marchandise* *).

Особлива корисність товару, чи то товару як особливого предмета споживання (шкури), чи то товару як безпосереднього знаряддя виробництва (раб), ставить тут на

* Французьке слово «denree» означає товар як предмет споживання на відміну від слова «marchandise», яке означає товар як об'єкт торгівлі. *Ред.*

нього тавро грошей. В дальшому ході розвитку настане якраз зворотне, тобто товар, який найменше є безпосередньо предметом споживання або знаряддям виробництва, найкраще представлятиме саме той бік справи, що він служить потребі *обміну як такого*. У першому [1—25] випадку товар стає грішми завдяки своїй особливій споживній вартості; у другому випадку він дістає свою особливу споживну вартість тому, що він є грішми. Довговічність, незмінність, подільність і здатність знову сплавлятися воєдино, відносно легка транспортабельність, оскільки велика міновавартість представлена тут у невеликому обсязі, — все це робить на останньому ступені особливо підходящими для того, щоб стати грішми, благородні метали. Разом з тим вони утворюють природний перехід від першої форми грошей. На трохи вищому ступені виробництва і обміну знаряддя виробництва починає *домінувати* над продуктами; а *метали* (спочатку — каміння) є першими і найбільш необхідними знаряддями виробництва. В *міді*, що відігравала таку велику роль як гроші у стародавніх людей, ще поєднується і те й друге: особлива споживна вартість як знаряддя виробництва і ті інші властивості, які не впливають із споживної вартості товару, але відповідають його призначенню бути міновою вартістю (а це значить — бути також, і засобом обміну).

Від інших металів потім знов-таки відокремлюються *благородні* метали, оскільки вони не піддаються окисленню і т. д., однакові за якістю і т. д., і потім вони краще відповідають вищому ступеню розвитку, бо їх безпосередня корисність для споживання і виробництва відступає на задній план, а вже через свою рідкісність вони краще представляють вартість, яка ґрунтується тільки на обміні. Вони з самого початку представляють надлишок, представляють ту форму, в якій спочатку виступає багатство. До того ж метали люди охочіше міняють на метали, ніж на інші товари.

Перша форма грошей відповідає нижчому ступеню обміну і міновій торгівлі, на якому гроші ще виступають більше в своїй якості *міри*, ніж в якості справжнього *знаряддя обміну*. На цьому ступені міра ще може бути суто уявною (а втім, у негрів їх брусок* має на увазі залізо). (Але *черепашки* та ін. вже більше відповідають тому ряду, остання вершина якого — золото і срібло.)

З того, що товар стає загальною міновою вартістю, випливає, що мінова вартість стає особливим товаром; вона може стати таким лише тим шляхом, що який-небудь особливий товар дістає у відношенні до всіх інших товарів привілей представляти, символізувати їх мінову вартість, тобто привілей стати *грішми*. Те, що для грошової властивості всіх товарів якийсь окремий товар виступає як суб'єкт грошей, випливає з самої суті мінових вартостей. В дальшому ході розвитку мінова вартість грошей може, в свою чергу, дістати існування, відірване від їх матерії, від їх субстанції, як, наприклад, у паперових грошах, причому, однак, привілей цього особливого товару не

* Див. цей том, част 1, стор.77.Ред.

скасовується, оскільки відокремлене існування мінової вартості грошей повинно, як і раніше, одержувати своє найменування від цього особливого товару.

Оскільки товар є мінова вартість, то він може обмінюватися на гроші, він прирівняний до грошей. Те відношення, в якому він прирівнюється до грошей, тобто визначеність його мінової вартості, є *передумовою* його перетворення в гроші. Те відношення, в якому окремих товар обмінюється на гроші, тобто та кількість грошей, яку можна одержати замість певної кількості товару, визначається уречевленим у товарі робочим часом. Як здійснення *певного* робочого часу, товар є мінова вартість; у грошах частка робочого часу, яку представляє товар, не тільки виміряна, а й міститься в її загальній, здатній до обміну формі, що відповідає поняттю. Гроші — це те речове середовище, заглиблюючись у яке мінові вартості набирають форми, що відповідає їх загальному визначенню. Адам Сміт говорить, що праця (робочий час) — це ті початкові гроші, на які купуються всі товари ⁵⁷. Якщо розглядати акт виробництва, то це завжди лишається правильним (так само і щодо визначення відносних вартостей). Кожний товар у процесі виробництва безперервно обмінюється на робочий час.

Необхідність відмінних від робочого часу грошей виникає саме внаслідок того, що певна кількість робочого часу повинна бути виражена не в своєму безпосередньому і особливому продукті, а в якомусь опосередкованому і загальному продукті, тобто в своєму особливому продукті як рівному всім іншим продуктам того ж робочого часу і оборотному в усі інші продукти того ж робочого часу,— робочого часу, що міститься не в одному якому-небудь товарі, а в усіх товарах однаково і через це в одному особливому товарі, який є представником усіх інших.

Робочий час не може безпосередньо сам бути грошми (вимога, яка, інакше кажучи, рівнозначна тому, щоб кожний товар був безпосередньо своїми власними грошми) саме тому, що він (як предмет) фактично існує лише в особливих продуктах: як загальний предмет він може існувати лише символічно, знов-таки саме в якому-небудь особливому товарі, що стає грошми. Робочий час не існує як загальний, незалежний від природних особливостей товарів і відокремлений (відірваний) від них предмет обміну. А тим часом йому необхідно було б існувати у вигляді такого предмета обміну для того, щоб безпосередньо відповідати вимогам, що ставляться до грошей. Саме уречевлення загального, суспільного характеру праці (а через те і робочого часу, що міститься у міновій вартості) і робить її продукт міновою вартістю, дає товарові властивість грошей, яка, проте, в свою чергу, має на увазі наявність якогось суб'єкта грошей, що існує самостійно, поза товаром.

Певний робочий час уречевлений у певному, особливому товарі, що має особливі властивості і стоїть в особливих відношеннях до потреб; а як мінова вартість робочий час повинен бути уречевлений в такому товарі, який виражає лише його частку або кількість, байдужий до його природних властивостей і через те може бути перетворений в — тобто обмінаний на — будь-який інший товар, що уречевлює той

самий робочий час. Як предмет [обміну] товар повинен мати цей загальний характер, [1—26] що суперечить його природній особливості. Ця суперечність може бути розв'язана тільки тим шляхом, що вона сама уречевлюється, тобто тим шляхом, що товар виступає двояко: по-перше, в своїй природній безпосередній формі, а потім — у своїй опосередкованій формі, як гроші. Останнє можливе лише в тому разі, коли який-небудь особливий товар стає ніби загальною субстанцією мінових вартостей або коли мінова вартість товарів ототожнюється з якою-небудь особливою субстанцією, з яким-небудь особливим товаром на відміну від усіх інших; тобто коли товар спочатку повинен бути обмінаний на цей загальний товар, на символічний загальний продукт робочого часу або на його символічне загальне уречевлення, щоб потім як мінова вартість мати здатність обмінюватися байдуже на будь-який з усіх інших товарів, перетворюватися в них.

Гроші, це — робочий час як загальний предмет, або уречевлення загального робочого часу, робочий час як *загальний товар*. Тому якщо здається дуже простим, що робочий час, коли він регулює мінові вартості, справді являє собою не тільки внутрішньо властиву їм міру, а й саму їх субстанцію (бо як мінові вартості товари не мають ніякої іншої субстанції, ніяких природних властивостей) і міг би також і безпосередньо бути їх *грішми*, тобто конституювати той елемент, в якому мінові вартості реалізуються як такі,— то ця видимість простоти обманлива. Справа стоїть, навпаки, так, що відношення мінових вартостей — тобто товарів як один одному рівних і один до одного прирівнюваних уречевлень робочого часу — містить у собі такі суперечності, які дістають своє речове вираження в *грошах, відмінних* від робочого часу.

У Адама Сміта ця суперечність ще виступає як певне установлення двох визначень поруч одне з одним: поряд з особливим продуктом праці (робочим часом як особливим предметом) працівник повинен виробити ще деяку кількість загального товару (робочий час як загальний предмет). Обидва визначення мінової вартості виступають у Сміта зовнішньо *поруч* одне з одним⁵⁸. Суть товару в цілому ще не виступає у нього захопленою і пронизаною суперечністю. Це відповідає тому ступеню виробництва, який він мав перед собою, коли працівник у своєму продукті ще безпосередньо володів частиною необхідних йому засобів існування; ні вся його діяльність, ні його продукт у цілому ще не стали залежними від обміну, тобто ще в значній мірі переважало споживче сільське господарство [Subsistenzagrikultur] (чи як там його називає Стюарт⁵⁹), а також патріархальна промисловість (ручне ткацтво, прядіння на дому в поєднанні з сільським господарством). У масштабі нації люди обмінювалися ще тільки надлишками. Мінова вартість і її визначення робочим часом ще не були повністю розвинуті в національному масштабі.

(Екскурс. Відносно золота і срібла було б менш правильно, ніж відносно якого-небудь іншого товару, твердити, що їх споживання може зростати тільки

пропорціонально зменшенню їх витрат виробництва. їх споживання зростає, навпаки, пропорціонально зростанню загального багатства, бо їх вживання специфічно представляє багатство, достаток, розкіш, оскільки вони самі є *представниками* загального багатства. Не кажучи вже про їх вживання як грошей, споживання золота і срібла зростає пропорціонально зростанню загального багатства. Тому, коли їх пропозиція раптово збільшується, навіть без відповідного зниження їх витрат виробництва або їх вартості, вони знаходять ринок, який швидко розширюється, що затримує їх знецінення. Цим пояснюється багато чого з того, що здавалося непоясненим в *австралійсько-каліфорнійських* подіях⁶⁰ тим економістам, які взагалі ставлять споживання золота і срібла виключно в залежність від зниження їх витрат виробництва і тим самим обертаються в зачарованому колі. Це зв'язане саме з тим, що золото і срібло є представниками багатства, тобто з їх властивістю функціонувати як гроші.)

(Протиставлення золота і срібла, як вічного товару, іншим товарам, яке ми знаходимо у Петті*, є вже у *Ксенофонта*, у праці «*Про доходи Афіньської держави*», розд. 1, щодо мармуру і срібла:

«Ця країна не тільки відрізняється виробами розцвітаючими і відцвітаючими, а в ній є і постійні блага. В ній у достатку родиться камінь» (а саме, мрамур)... «Є і така земля, яка при посівах не дає ніяких плодів, а коли її копати, вона більше людей прогодує, ніж якби давала пшеницю...»⁶¹.)

{Треба відмітити, що обмін між різними племенами або народами — саме цей обмін, а не приватний, є перша форма обміну — починається насамперед з того, що у нецивілізованого племені купується (виманюється) надлишок, який являє собою не продукт його праці, а природний продукт природи і землі, яку це плем'я займає.}

{З того, що гроші повинні бути символізовані в певному товарі, вивести потім і самий цей товар (золото і т. д.) і буденні економічні суперечності, які впливають звідси. Це № II. Далі, оскільки всі товари, для того щоб їх можна було фіксувати як *ціни*, повинні обмінюватися на гроші,— все одно, чи здійснюється цей обмін насправді чи тільки мислено,— треба визначити відношення кількості золота або срібла до товарних цін. Це № III. Ясно, що оскільки ціни товарів лише *виміряні* в золоті і сріблі, кількість останніх не впливає на ціну товарів; труднощі виникають в результаті дійсного обміну, оскільки гроші справді є знаряддям обігу; [в результаті! співвідношення попиту і пропозиції і т. д. Однак те, що впливає на вартість грошей як знаряддя обігу, очевидно впливає на них і як на міру.}

[I—27] Сам робочий час існує, як такий, лише суб'єктивно, лише у формі діяльності. Оскільки він, як такий, здатний до обміну (сам є товар), він визначений не тільки кількісно, але і якісно, і розрізняється не тільки за кількістю, а й за якістю; він зовсім не

* Див. цей том, частина I, стор. 163. Ред.

є загальний, рівний собі робочий час; як суб'єкт він так само мало відповідає загальному робочому часу, що визначає мінові вартості, як особливі товари і продукти відповідають йому як об'єкту.

Положення А. Сміта, що працівник поряд з своїм особливим товаром повинен виробляти загальний товар, інакше кажучи, що він повинен частині свого продукту, та й взагалі своєму товару надати форми грошей, оскільки товар цей повинен служити йому не як споживна вартість, а як мінова вартість⁶²,— це положення, якщо його виразити в суб'єктивній формі, означає лише те, що особливий робочий час працівника не може бути безпосередньо обмінаний на всякий інший особливий робочий час і що ця його загальна обмінюваність повинна бути ще опосередкована, що цей особливий робочий час повинен набрати предметної, відмінної від нього самого форми, щоб досягти цієї загальної обмінюваності.

Праця окремої особи, що розглядається в самому акті виробництва,— це ті гроші, на які людина безпосередньо купує продукт, предмет своєї особливої діяльності; але це — *особливі* гроші, на які можна купити саме тільки цей певний продукт.

Щоб безпосередньо бути *загальними грошми*, праця окремої особи повинна була б з самого початку бути не *особливою* працею, а працею *загальною*, тобто повинна була б з самого початку фігурувати як ланка *загального виробництва*. Але за такої передумови не обмін уперше надавав би праці характеру загальності, а заздалегідь даний колективний характер праці визначав би участь працівника в продуктах. Колективний характер виробництва з самого початку робив би продукт колективним, загальним. Обмін, що має місце спочатку у виробництві,— це був би не обмін мінових вартостей, а обмін діяльностей, які визначалися б колективними потребами, колективними цілями,— з самого початку включав би участь окремої особи в колективному світі продуктів. На основі мінових вартостей тільки обмін вперше *установлює* працю як загальну працю. А на припущеній вище основі праця була б *установлена* як загальна праця до обміну, тобто обмін продуктів взагалі не був би тією *проміжною операцією*, якою опосередковувалася б участь окремої особи в загальному виробництві. Опосередкування, природно, повинно мати місце.

У першому випадку, який виходить з самостійного виробництва окремих осіб — як би ці самостійні виробництва не визначали і не видозмінювали одне одного *postfestum*^{*} своїми взаємними зв'язками,— має місце опосередкування шляхом обміну товарів, шляхом мінової вартості, шляхом грошей, які всі є вираженням одного і того ж відношення. У другому випадку *сама передумова опосередкована*; тобто передбачається колективне виробництво, колективність як основа виробництва. Праця окремої особи з самого початку виступає як суспільна праця. Через це яка б не була особлива матеріальна форма того продукту, який ця особа створює або

* — «після свята», тобто після того, як подія відбулася, заднім числом, згодом. Ред.

допомагає створити,— вона купила своєю працею не певний особливий продукт, а певну участь у колективній продукції. Через це їй і не доводиться обмінювати той або інший особливий продукт. Її продукт *не є мінова вартість*. Цей продукт не повинен бути попередньо перетворений в яку-небудь особливу форму, щоб набрати загального характеру для окремої особи. Замість того поділу праці, який неминуче породжується при обміні міновими вартостями, тут існувала б така організація праці, яка мала б своїм наслідком участь окремої особи в колективному споживанні.

У першому випадку суспільний характер виробництва *утверджується*[wirdgesetzt] лише *postfestum* шляхом перетворення продуктів у мінові вартості і обміну цих мінових вартостей. У другому випадку *суспільний характер виробництва* є передумовою, і участь у світі продуктів, участь у споживанні не опосередкована обміном незалежних одна від одної робіт або продуктів праці. Вона опосередкована тими суспільними умовами виробництва, в рамках яких діє індивід.

Через це бажати зробити працю окремої особи (тобто також і її продукт) безпосередньо *грішми, реалізованою міновою вартістю*, значить визначати її *безпосередньо* як загальну працю, тобто заперечувати самі ті умови, за яких праці необхідно перетворюватись у гроші і мінові вартості і які ставлять її в залежність від приватного обміну. Вимога зробити працю окремої особи безпосередньо грішми може бути задоволена лише за таких умов, за яких вона вже не може бути більше поставлена. Бо праця на основі мінових вартостей якраз і передбачає, що пі праця окремої особи, ні її продукт не мають *безпосередньо* загального характеру; що вона набирає цієї форми тільки шляхом *предметного опосередкування*, через відмінні від неї *гроші*.

Якщо припустити наявність колективного виробництва, визначення часу, природно, зберігає істотне значення. Чим менше часу потрібно суспільству на виробництво пшениці, худоби і т. д., тим більше часу воно випрає для іншого виробництва, матеріального або духовного. Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання і його діяльності залежить від збереження часу. Всяка економія кінець кінцем зводиться до економії часу. Так само суспільство повинно доцільно розподіляти свій час, щоб досягти виробництва, яке відповідало б його сукупним потребам, подібно до того як окрема особа повинна правильно розподіляти свій час, щоб здобути знання в належних співвідношеннях або щоб задовольняти різні вимоги, які ставляться до її діяльності. Отже, економія часу, так само як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробництва, лишається першим економічним законом на основі колективного виробництва. Це стає законом навіть у далеко вищій мірі. Проте це істотно [1—28] відрізняється від вимірювання мінових вартостей (робіт або продуктів праці) робочим часом. Роботи окремих осіб в одній і тій самій *галузі праці* і різні види праці відрізняються не тільки *кількісно*, а і *якісно*. Що є передумовою всього лише *кількісної* відмінності речей? Однаковість їх

якості. Значить, кількісне вимірювання робіт передбачає однорідність, однаковість їх якості.

* * *

(Страбон, книга XI. Про альбандів на Кавказі:

«Населення, що відзначається красою і великим зростом, простодушне, не торгашеське; воно зовсім не вживає монет, не знає числа більшого за сто, але провадить обмін товарами».

Там же далі говориться:

«Вони не знають ні точних мір, ні ваг»⁶³.)

Гроші виступають як *міра* (наприклад, у Гомера такою мірою є воли) раніше, ніж як *засіб обміну*, бо при міновій торгівлі всякий товар ще сам є своїм засобом обміну. Проте товар не може бути своєю власною мірою або своїм власним масштабом для порівняння.

[6) БЛАГОРОДНІ МЕТАЛИ ЯК НОСІЇ ГРОШОВОГО ВІДНОШЕННЯ]

З вищесказаного випливає таке: той або інший особливий продукт (*товар*) (матеріал) повинен стати суб'єктом* грошей, які існують як властивість кожної мінової вартості. В якому саме суб'єкті буде втілено цей символ, це зовсім не байдуже, бо вимоги, які ставляться до того, що втілює, містяться в умовах — визначеннях поняття, певних відношеннях—того, що повинно бути втілене. Тому дослідження благородних металів як суб'єктів грошового відношення, як втілення останнього, зовсім не лежить поза галуззю політичної економії, як вважає Прудон,— так само як фізичні властивості фарб і мармуру не лежать поза галуззю живопису і скульптури. Властивості, які товар має як мінова вартість і з якими його природні властивості зовсім не збігаються, виражають вимоги, що ставляться до тих товарів, які переважно являють собою матеріал для грошей. На тому ступені розвитку, про який поки що тільки й може йти мова, ці вимоги найповніше реалізовані в благородних металах. Метали самі по собі як знаряддя виробництва мають перевагу над іншими товарами, а з числа металів — той метал, який був раніше за інші знайдений у фізично цілісній і чистій формі — золото; потім мідь, далі срібло і залізо. До того ж, як сказав біГегель, благородні метали краще, ніж інші, реалізують *метал* як такий.

«Дорогоцінні метали однорідні за своїми фізичними якістьми, так що однакові їх кількості повинні бути настільки тотожні, щоб не було ніяких підстав віддавати перевагу одному з них над іншим. Інакше стоїть справа, наприклад, з однаковими кількостями худоби і однаковими кількостями зерна»⁶¹.

а) Золото і срібло в порівнянні з іншими металами

Неблагородні метали окисляються в повітрі, благородні (ртуть, срібло, золото,

* - носієм.Ред.

платина) не зазнають у повітрі ніяких змін.

Золото (Au). Щільність = 19,5; точка плавлення 1200° С.

«Блискуче золото — найбільш чудовий з усіх металів, і через це вже у давнину його називали сонцем або царем металів. Золото — досить поширене, ніколи не трапляється у великих кількостях і через це дорожче, ніж інші метали. Як правило, трапляється в самородній формі, почасти у вигляді великих самородків, почасти у вигляді дрібних зерен, украплених в інші гірські породи. При вивітрюванні останніх утворюється золотоносний пісок, який трапляється у багатьох річках і з якого можна шляхом промивання добути золото завдяки його великій щільності. Незвичайна ковкість золота: з одного грона можна витягнути до 500 футів дроту або викувати листики завтовшки менш як 1/200000 [дюйма]. На золотоне діють ніякі кислоти, воно розчиняється тільки у вільному хлорі (*царська водка*, суміш азотної і соляної кислоти). Позолота»⁶⁵.

Срібло (Ag). Щільність = 10. Точка плавлення = 1000° С. Світлий блиск; найприємніший з усіх металів, дуже світлий і ковкий; з срібла можна виготовляти красиві вироби і найтонші нитки. Срібло трапляється у чистому вигляді; дуже часто в сплавах з свинцем у срібно-свинцевих рудах.

Досі мова йшла про *хімічні* властивості золота і срібла. (Подільність і здатність знову сполучатись, однорідність чистого золота і срібла загальновідомі.)

Мінералогічні властивості:

Золото. Звичайно, чудово те, що чим благородніші метали, тим більш відособленими і відділеними від тіл, які звичайно трапляються, вони виступають, — піднесені натури, які цураються звичайних. Так, золото, як правило, трапляється в самородному вигляді, кристалічне в різних кубічних формах або інших найрізноманітніших формах: самородки і зерна неправильної форми, пісок і пил, у вигляді яких воно буває украплене в багато які гірські породи, наприклад у граніт, і під час руйнування їх трапляється в річковому піску [1—29] і в гальці наносних ґрунтів. Оскільки в цьому стані щільність золота доходить до 19,4, то можна добути навіть ці найдрібніші частинки золота, обробляючи золотоносний пісок водою. При цьому насамперед осідає метал, що має більшу питому вагу, і таким чином, як прийнято говорити, золото промивається. Найчастіше разом із золотом трапляється срібло, у вигляді природних сплавів обох металів, що містять від 0,16 до 38,7 процента срібла, що, природно, має своїм результатом відмінності в кольорі і питомій вазі.

Срібло. При достатній різноманітності мінералів, що містять його, є одним з металів, які трапляються більш або менш часто як у самородному вигляді, так і в сплавах з іншими металами або в сполуках з миш'яком і сіркою (хлористе срібло, бромисте срібло, вуглекислий окис срібла, вісмутово-срібна руда, штерн-бергіт, полібазит і т. д.).

Основні *хімічні* властивості: у *всіх благородних металів* — неокислюваність у повітрі; у золота (і платини) — нерозчинність у кислотах, але розчинність першого тільки в хлорі. Завдяки неокислюваності в повітрі вони залишаються чистими, вільними від іржі; вони являють себе тим, що вони є. Незазнають руйнівної дії кисню — *неминущий характер* (що так прославлявся стародавніми прихильниками золота і срібла).

Фізичні властивості. Велика *питома вага*, тобто велика вага в малому об'ємі; це

особливо важливо для знаряддя обігу. У золота — 19,5, у срібла — 10. *Блискуче забарвлення*. Блиск золота, білизна срібла. Пишнота. *Ковкість*. Через це вони такі придатні для ювелірних виробів і для прикрашування інших предметів. *Білий* колір срібла (що відбиває всі світлові промені в їх початковому поєднанні); червоно-жовтий колір золота (яке поглинає світлові промені спектра всіх кольорів і відбиває тільки червоні). *Висока точка плавлення*.

Геогностичні властивості. Трапляються (особливо золото) в *самородному* вигляді, окремо від інших тіл; відособлено, індивідуалізовано. Індивідуальний, у відношенні до інших елементів *самостійний* виступ.

З двох інших благородних металів: 1) *платина* не має підходящого кольору: суцільно сіра (металічна кіптява); надто рідкісна; не була відома в давнину; стала відома тільки після відкриття Америки; в XIX столітті була відкрита також і на Уралі; зазнає дії тільки хлору; завжди в самородках; питома вага = 21; не плавиться при дуже високій температурі; становить скоріше наукову цінність. 2) *Ртуть* перебуває в рідкому стані; здатна випаровуватись; її пари отруйні; здатна входити в рідкі сплави (амальгами). (Щільність = 13,5, точка кипіння = 360° С.)

Таким чином, ні платина, ні тим більше ртуть не підходять до ролі грошей.

Одна з *геогностичних* властивостей, спільна для всіх благородних металів, є *рідкісність*. А рідкісність остільки (незалежно від співвідношення попиту і пропозиції) становить елемент вартості, оскільки те, що само по собі не рідкісне, що є запереченням рідкісності, що дане від природи, не має ніякої вартості, бо не виступає як результат виробництва. При початковому визначенні вартості найбільш цінним, припускаючи наявність допиту, вважається те, що здебільшого не залежить від свідомого і навмисного виробництва. Булижник не має, відносно кажучи, ніякої вартості, бо він є в наявності *без виробництва* (хоч би воно зводилося тільки до розшукування). Для того щоб що-небудь стало предметом обміну, мало мінову вартість, треба, щоб кожний не міг його мати без посередництва обміну; щоб воно не виступало в такій початковій формі, в якій воно було б загальним надбанням. Остільки рідкісність є елемент мінової вартості, і тому ця властивість благородних металів важлива навіть незалежно від конкретного співвідношення між попитом і пропозицією.

Коли взагалі розглядати переваги металів як знарядь виробництва, то золоту пішло на користь те, що воно *aufond** є *той метал, який був уперше відкритий як метал*. І притому з подвійної причини. *По-перше*, тому, що з усіх металів воно виступає в природі як найметалевіший метал, що легко відрізняється і розпізнається. *По-друге*, тому, що природа при його виготовленні випередила мистецтво, і щоб уперше його виявити, не потрібно було ні науки, ні скільки-небудь розвинутих знарядь

* - по суті. *Ред.*

виробництва, а тільки груба праця.

«Золото, безперечно, слід визнати *тим металом, який раніше за всі інші став відомий людям*, і в перших же пам'ятках розвитку людства воно фігурує як мірило становища людини» [«Lectures on Gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia». Delivered at the Museum of Practical Geology. London, 1852, стор. 172]

(бо золото виступає як *надлишок*, у формі якого вперше з'являється багатство. Перша форма вартості — це *споживна вартість*, предмети повсякденного вжитку, що виражають відношення індивіда до природи; друга — це *мінова вартість* *п о р я д* із споживною вартістю, її влада над споживними вартостями, що є в інших людей, її соціальне відношення: спочатку сама вона знов-таки — споживна вартість, але як предмет святкового споживання, який виходить за рамки безпосередньої потреби).

[1—30] Досить раннє відкриття золота людиною:

«Золото дуже відрізняється майже від усіх інших металів тим, що воно трапляється в природі в своєму металевому стані. Залізо і мідь, олово, свинець і срібло звичайно трапляються в хімічній сполуці з киснем, сіркою, миш'яком або вуглецем; а ті рідкісні виняткові випадки, коли ці метали трапляються в хімічно чистому або, як раніше говорили, в незайманому стані, можна скоріше наводити як мінералогічні курйози, ніж як звичайні явища. Тим часом золото завжди трапляється в самородному або металевому стані... Через це така металева маса, що впадає в очі завдяки своєму жовтому забарвленню, повинна була привернути увагу найнецивілізованішої людини, тимчасом як інші речовини, що також траплялись їй на шляху, нічим не могли збудити її здібності спостереження, що ледве прокинулася. Потім золото, що утворилося в гірських породах, які легко зазнавали атмосферного впливу, трапляється серед їх *уламків*. Завдяки руйнівному впливу атмосфери, зміні температур, дії води і особливо завдяки впливу льоду постійно відколюються частинки гірських порід. Потіки виносять їх у долини, і завдяки постійному впливу проточної води вони перетворюються в гальку. Серед цієї гальки трапляються крупинки золота. У літню спеку річки висихають, кочівники роблять переходи по висохлих руслах річок і зимових потоків; можна припускати, що тут і було вперше відкрито золото» [там же, стор. 171—172].

«Золото найчастіше трапляється в чистому вигляді або, в усякому разі, настільки чистому, що відразу можна встановити його металеву природу як у річкових відкладеннях, так і в кварцових жилах» [там же, стор. 8].

«Питома вага кварцу і більшості інших важких масивних гірських порід близько $2\frac{1}{2}$, тимчасом як питома вага золота 18 або 19. Таким чином, золото разів у 7 важче від будь-якої породи, з якою воно звичайно з'єдна- не. Тому водяний потік, який має достатню силу, щоб виносити з собою пісок або куски кварцу чи якої-небудь іншої породи, може не бути здатний рухати крупинки золота, які трапляються серед них ...Таким чином, проточна вода в минулому обробила золотоносні породи так само, як тепер це зробив би гірник, а саме подрібнила їх, видалила легші частинки і залишила на місці золото» [там же, стор. 10].

«Річки — це, по суті справи, великі природні *золотомийки*, що виносять відразу всі легші і дрібніші частинки, тоді як важчі або застряють, наштовхуючись на природні перешкоди, або залишаються там, де течія ослаблює свою силу або швидкість» (там же, стор. 12).

«Цілком імовірно, судячи з переказів і стародавньої історії, *відкриття золота в річковому піску і гравії* було першим кроком у пізнанні металів, і майже в усіх, а може, і в усіх країнах Європи, Африки і Азії з найдавніших часів золото в більшій або меншій кількості промивалося простими способами з золотоносних розсіпів... Іноді розсіпи давали стільки золота, що золота лихоманка охоплювала на якийсь час цілі округи, але потім вона завмирала... В 760 р. багато бідних людей переселилося на південь від Праги з метою промивати там річковий золотий пісок, і троє чоловік могли за один день добути марку ($\frac{1}{2}$ фунта) золота; в результаті цього вплив людей до «копалень» був такий великий, що наступного року в країні стався голод. Відомо, що в наступні кілька століть такі події повторювалися не раз, хоч тут, як і в інших місцях, від розробки поверхні перейшли до регулярного і систематичного видобування з шахт» [там же, стор. 93—95].

«Два види родовищ, в яких трапляється золото,— *рудні жили*, що перерізають тверді гірські породи в більш або менш перпендикулярному напрямі у відношенні до горизонту, і *розсипи* або «*русла*», де золото, змішане з гравієм, піском і глиною, відклалося завдяки механічній дії води на поверхню цих гірських порід, перерізаних аж до невідомої глибини рудними жилами. До першого виду родовищ застосовується спеціальна *гірська розробка*, до другого — примітивне *добування золота*... Власне рудне добування золота, як і друга рудна справа, є мистецтво, що вимагає [11—31] застосування капіталу і навичок, які набуваються тільки довголітнім досвідом. Ніяке інше ремесло, що практикується цивілізованими людьми, не потребує для свого повного розвитку застосування так багато знань і суміжних мистецтв. Проте, хоч ці знання і дуже важливі для гірників, вони навряд чи необхідні для промивача золота або старателя, який повинен покладатися більш за все на силу своїх рук і міцне здоров'я... Знаряддя, якими він користується, повинні неодмінно бути такими простими, щоб їх можна було перетягувати з місця на місце і легко ремонтувати при поломці, і не повинні вимагати особливих тонкощів при маніпулюванні ними, що змусило б його втрачати багато часу заради одержання невеликої кількості золота» [там же, стор. 95—97].

«Є різниця між золотими розсипами, найкращим прикладом яких є тепер сибірські, каліфорнійські й австралійські, і тим дрібним піском, який щороку виносять ріки і в якому іноді також міститься промислова кількість золота. Золотоносні піски, звичайно, знаходяться буквально на поверхні, тимчасом як золоті розсипи лежать під шаром землі, торфу, піску, гравію і т. д. від 1 до 70 футів завтовшки. В основному способи добування золота в обох випадках неодмінно одні й ті ж» [там же, стор. 97].

«Для старателя, який розробляє розсипи, природа дістала з рудних жил найвищі, найкращі і найбагатші частини і так обробила і промила руду, що найважчу частину роботи виконала річка, тимчасом як гірник, який має справу з біднішими, але більш постійними і глибокими жилами, змушений вдаватися до всіх хитрощів мистецтва» [там же, стор. 98].

«Золото по праву почали розглядати як найблагородніший з металів завдяки різним фізичним і хімічним властивостям. Воно не змінюється в повітрі і не ржавіє». (Неминуший характер — це якраз і є опірність кисневій атмосфері.) «Яскравого червонувато-жовтого кольору, коли воно в кусках, і дуже щільне. Дуже ковке... Потрібна висока температура, щоб розплавити його... Питома вага [19, 3]» [там же, стор. 72—73].

Отже, три види виробництва золота: 1) У річковому піску. Просто знаходять на поверхні. *Промивання*. 2) У наносних відкладеннях. *Добування*. 3) *Рудникова розробка*. Таким чином, виробництво золота не вимагає значного розвитку продуктивних сил. Більшу частину роботи виконує при цьому сама природа.

{*Корені слів, що позначають золото, срібло і т. д. (див. Грімма⁶⁶); тут самі собою напрошуються загальні поняття блиску, кольору, які легко переносяться потім на відповідні слова. Срібло — біле, золото — жовте; бронза і золото, бронза і залізо взаємно міняють свої назви. У германців бронза ввійшла в ужиток раніше, ніж залізо. Безпосередня спорідненість між латинськими словами aes* і aurum**.*}

Мідь (*бронза: олово і мідь*) і золото ввійшли в ужиток раніше, ніж срібло і залізо.

«Золото почало застосовуватися задовго до срібла, оскільки воно трапляється в чистому вигляді або лише з невеликою домішкою срібла; добувається шляхом простого промивання. Срібло звичайно трапляється в жилах, що містяться в найтвердіших породах первісних шарів земної кори; для добування його потрібні машини і складні роботи. У Південній Америці золотоносні жили не розробляються, а добувається тільки золото, що трапляється у вигляді піску і крупинок в алювіальних відкладеннях. Те саме мало місце за часів Геродота. Найстародавніші пам'ятники Греції, Азії, Північної Європи і Нового Світу показують, що користування золотом у вигляді виробів і прикрас можливе при напівварварському стані, а вживання срібла

* — мідь. *Ред.*

** — золото. *Ред.*

для тих же цілей само по собі свідчить про досить розвинутий стан суспільства» (пор. *Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I, Paris, 1840, стор. 48—49*).

Мідь як головне знаряддя на війні і під час миру (там же, стор. 56) (як *groshi* в Італії — там же, стор. 57).

б) Коливання співвідношення вартостей різних металів

Коли взагалі розглядати використання металів як тіло грошей, то треба розглянути відносне вживання кожного з них, більш ранню або більш пізню появу того чи іншого металу, а разом з тим *коливання їх відносної вартості* (Летрон, Бек, Джейкоб⁶⁷). (Наскільки це питання зв'язане взагалі з масою металів, що перебувають в обігу, і з її відношенням до цін — розглянути пізніше як історичне доповнення до розділу про відношення грошей до цін.)

«Послідовна зміна вартісного співвідношення між золотом, сріблом і міддю в різні епохи повинно було насамперед залежати від характеру родовищ цих трьох металів і від того, чи знаходять їх у більш або менш чистому стані. Потім тут справляли свій вплив політичні зміни, такі як: вторгнення в Азію і частину Африки персів і македонян, а згодом — завоювання римлянами частини трьох континентів (*orbisRomanus*^{***} і т. д.)» [*Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I, Paris, 1840, стор. 63—64*].

Отже, залежність від відносної чистоти знаходжуваних у природі металів і від характеру їх родовищ.

Співвідношення вартостей різних металів може бути визначене без розгляду цін — шляхом простої констатації того *кількісного* відношення, в якому вони один на одного обмінюються. Ми можемо взагалі застосовувати такий спосіб лише при порівнянні небагатьох товарів, [1—32] що мають однойменну міру; наприклад, стільки-то кварталів жита, ячменю, вівса за стільки-то кварталів пшениці. Цей метод застосовується при міновій торгівлі, коли взагалі обмін ще мало розвинутий і в оборот надходить ще мало товарів, і через це тоді ще нема потреби в грошах.

«За словами Страбона, в *арабів*, що жили по сусідству з сабеями, самородне золото було в такій великій кількості, що за фунт заліза вони давали 10 фунтів золота, а за фунт срібла 2 фунти золота» [там же, стор. 52].

Багаті на золото були Бактріанські землі (Бактра і т. д., одним словом — Туркестан) і частина Азії, що лежить між Паропамісом (Гіндукуш) і Імаєм (горами Мус-Таг), тобто *Desertumarenosumauroabundans*^{**} (пустиня Гобі). За Дюро де ЛаМалем,

«вважається через це ймовірним, що з XV до VI століття до християнської ери вартісне співвідношення золота і срібла було 6 : 1 або 8:1 — співвідношення, яке існувало в Китаї і Японії до початку XIX століття; для Персії часів Дарія Гістаспа Геродот фіксує це співвідношення як відношення 13 : 1» [там же, стор. 54].

«За законами Ману⁶⁸, написаними між 1300 і 600 до християнської ери, відношення золота до срібла було $2 \frac{x}{2} : 1$. Справа в тому, що родовища срібла розташовані майже виключно в архаїчних породах, особливо в первинних шарах, і тільки в деяких жилах пізньої формації... Срібло звичайно трапляється не в наносних

*** — Римська імперія. Ред.

** - піщана пустиня, багата на золото. Ред.

пісках, а в наймасивніших і найтвердіших гірських породах, як-от: кварц і т. п... Цей метал більш поширений в холодних країнах або через їх клімат, або через рельєф місцевості, тимчасом як золото більш характерне для жарких країн. На протилежність золоту срібло тільки дуже рідко трапляється в чистому вигляді і т. д. (найчастіше в сполуці з миш'яком або сіркою)» (соляна кислота, азотна кислота). «Відносно поширення обох металів» (до відкриття золота в Австралії і Каліфорнії), «то Гумбольдт у 1811 році визначає співвідношення золота і срібла в Америці як 1 : 46, в Європі (включаючи Азіатську Росію) як 1 : 40. За даними мінералогів французької Академії наук, тепер» (1840 р.) «це співвідношення дорівнює 1 : 52. А проте фунт золота коштує всього лише 15 фунтів срібла; отже, вартісне співвідношення = 15 : 1» [там же, стор. 54—56].

Мідь. Щільність = 8,9. Красиве багряне забарвлення, значна твердість; потрібна дуже висока температура для плавлення. Нерідко трапляється в чистому вигляді, часто в сполуці з киснем або сіркою.

«Місцезнаходження — стародавні геологічні формації. Однак трапляється також частіше за інші мінерали на поверхні землі або на невеликій глибині у вигляді самородків, іноді значної ваги. Застосовувалася раніше, ніж залізо, на війні і під час миру» [там же, стор. 561].

(В історичному розвитку золото як грошовий матеріал відноситься до срібла так само, як мідь у вигляді знаряддя праці до заліза.)

«У великій кількості мідь була в обігу в підлеглий римлянам Італії з 1 по V століття Римської республіки... Можна аргіогі* визначити рівень цивілізації якого-небудь народу, знаючи лише, з якого металу — золота, міді, срібла чи заліза — він виготовляв свою зброю, свої знаряддя або свої прикраси...» *Гесіод* у своїй поемі яро землеробство⁶⁹ говорить: «Всі роботи провадилися міддю, бо не було ще чорного заліза». *Лукрецій*: «У вжиток увійшла раніше мідь, ніж залізо»⁷⁰ [там же, стор. 57].

Джейкоб згадує найдавніші мідні рудники Нубії і Сибіру (див. *DureaudeLaMalle. EconomiepolitiquedesRomains. Tome1, стор. 58*).

«Геродот говорить, що у масагетів була тільки бронза, а заліза не було. Судячи з оксфордських пам'яток, залізо не було відоме раніше 1431 р. до Р. Х. У *Гомера* залізо згадується рідко; зате дуже поширені вироби з бронзи, цього сплаву міді, цинку і олова, яким греки і римляни довгий час користувалися навіть для виготовлення сокир і бритв» [там же, стор. 58].

«Італія була досить багатою на самородну мідь; тому якщо раніше 247 р. до Р. Х. мідні гроші і не були єдиними, то все ж вони вважалися нормальними грішми, грошовою одиницею Середньої Італії. Грецькі колонії в Південній Італії одержували або прямо з Греції і Азії, або через Тірі Карфаген срібло, з якого вони виготовляли гроші, починаючи з V—VI століття до Р. Х.» [там же, стор. 64].

«У римлян, напевно, срібні гроші існували до вигнання царів, але, каже *Пліній*, «це було заборонено старою постановою сенату, який наказав берегти Італію»» (тобто її срібні рудники) («*Plinius. Historianaturalis, книга III, розділ 24*). Сенатори боялися наслідків більш зручного засобу обігу: розкошів, збільшення кількості рабів, нагромадження, концентрації земельної власності» [*DureaudeLaMalle. EconomiepolitiquedesRomains. Tome1, стор. 65—66*].

У етрусків мідні гроші теж передували золотим.

Гарньє неправий, коли говорить:

«У царстві мінералів, природно, почали шукати і вибрали матеріал, призначений для нагромадження» (*G. Gamier. HistoiredeLaMonnaie. Tome1, Paris, 1819, стор. 7*).

Навпаки, нагромадження почалося після того, як були запроваджені металеві гроші (чи то як власне гроші чи тільки як просто знаряддя обміну, якому віддають перевагу

* — наперед. Ред

всі і яке йде на вагу). На цьому пункті щодо *золота слід спинитись окремо.*

Рейтмейєр правильно зауважує:

«Золото, срібло і мідь, незважаючи на їх *відносну м'якість*, спочатку вживались у стародавніх народів для виготовлення рубаючих і ударних знарядь, — раніше, ніж залізо, і раніше, ніж вони почали вживатись як гроші... Вдосконалення знарядь, «після того як навчились загартовувати мідь до такої міри твердості, що вона могла чинити опір твердому каменю. З дуже загартованої міді виготовлялися зубила і молотки, якими користувались для обробки каменю... Нарешті, було відкрито залізо» (J. F. Reitemeier. *Geschichte des Bergbaues und Huttenwesens bey den alten Volkern*. Gottingen, 1785, стор. 14—16, 32).

Джейкобговорить:

«У патріархальному стані, коли метали, з яких виготовлялася зброя, як 1) мідь і 2) залізо, траплялися рідко і були неймовірно дорогі в порівнянні із звичайною для того часу їжею і одягом, хоч ще не було відоме карбування монети з дорогоцінних металів, але золото і срібло вже тоді легше було обміняти на інші метали, ніж зерно і худобу» (W. Jacob. *An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*. Vol. I, London, 1831, стор. 142).

[1—33] «Крім того, щоб добувати чисте або майже чисте золото з величезних розсипів, розташованих між Гіндукушським і Гімалайським хребтами, досить було простого промивання. Тоді ці країни Азії були густонаселені; отже, робочі руки були дуже дешеві. Срібло, внаслідок труднощів» (технічних) «добування, було порівняно дорожче.. Зворотне явище спостерігається в Азії і Греції, починаючи з смерті Александра. Золотоносні піски вичерпались; ціни на рабів і робочі руки зросли; оскільки механіка і геометрія дуже прогресували в період від Евкліда до Архімеда, то виявилось можливим розробляти з вигодою багаті на срібло рудники Азії, Фракії і Іспанії; а оскільки срібла в надрах землі було в 52 рази більше, ніж золота, то співвідношення вартості обох металів повинно було змінитись, і фунт золота, який в епоху Ксенофонта в 350 р. до Р. Х. йшов за 10 фунтів срібла, коштував у 422 р. після Р. Х. 18 фунтів срібла» (DureaudeLaMalle. *Economie politique des Romains*. Tome I, стор. 62—63).

Отже, співвідношення з 10 : 1 зросло до 18 : 1.

В кінці *п'ятого століття* християнської ери надзвичайно зменшилася маса наявних грошей, припинилася розробка рудників. У середні віки до кінця XV століття відносно значна частина грошей була в золотій монеті (скорочення наявних грошей найбільше торкнулося більш поширеного раніше срібла). Співвідношення в XV столітті — 10 : 1, у XVIII столітті — 14 : 1 на континенті; в Англії — 15:1.

В Азії за останні століття срібло фігурує в торгівлі більше як товар; особливо в Китаї, де мідні гроші (гроші з *tehen*— сплав міді з цинком і свинцем) є місцевою монетою; в Китаї золото (і срібло) продається на вагу як товар і служить для вирівнювання зовнішньоторговельного балансу⁷¹.

Великі коливання співвідношення вартості міді і срібла (в монетах) у Римі.

«До Сервія Туллія для обміну служив метал у зливках; *aesrude**... Грошовою одиницею був ас міді, що дорівнює фунту міді... В епоху Сервія Туллія відношення срібла до міді дорівнювало 279 : і; ... до початку пунічних воєн⁷² — 400 : 1; ... під час першої пунічної війни — 140 : 1;... під час другої пунічної війни — 112 : 1» [DureaudeLaMalle. *EconomiepolitiquedesRomains*. TomeI, стор. 66—68, 73, 76, 82].

«Золото було спочатку в Римі дуже дороге, тимчасом як срібло надходило з Карфагена (і Іспанії); золотом користувалися до 547 р. [від заснування Риму] лише в зливках. У торговельному обороті золото до срібла — 13,71 : 1; в монетах — 17,14 : 1; за Цезаря — 12 : 1 (на початку громадянської війни), після пограбування

* — не карбована мідь. *Ред.*

Цезарем aerarium** — тільки 8,9 : 1; за Гонорія і Аркадія (397 р. після Р. Х.) встановлено співвідношення 14,4 : 1; за Гонорія і Феодосія молодшого (422 р. після Р. Х.) — 18 : 1. Срібло до міді — 100 : 1; золото до срібла — 18 : 1» [там же, стор. 85-91 і 95-96].

«Перші срібні монети в Римі були викарбувані в 485 р. від заснування Риму, перші золоті монети — в 547 р. від заснування Риму... Після другої пунічної війни вагу мідного аса було скорочено до однієї унції, і він стає лише розмінною монетою; сестерцій» (із срібла) «стає грошовою одиницею, і всі великі платежі провадяться в сріблі». {В повсякденному обороті мідь (пізніше залізо) лишається головним металом.} «За імператорів Східної і Західної Римської імперії регулюючою грошовою одиницею був солід» (aureus***, тобто золото) [там же, стор. 65, 86, 81, 96].

Отже, в стародавньому світі, коли підвести підсумок:

По-перше. Порівняна дорожнеча срібла у відношенні до золота. Не беручи до уваги окремих явищ (у арабів), коли золото було дешевше, ніж срібло і навіть дешевше, ніж залізо, а Азії з XV по VI століття до християнської ери вартісне відношення золота до срібла дорівнювало 6 : 1 або 8 : 1 (останнє відношення в Китаї і Японії мало місце до початку XIX століття). У законах Ману воно навіть = 2 1/2 : 1. Це більш низьке відношення виникало з тих самих причин, з яких золото було відкрите раніше за інші метали. Золото тоді йшло переважно з Азії і Єгипту. В історії Італії цьому періоду відповідає мідь як гроші, як і взагалі мідь як головне знаряддя миру і війни відповідає золоту як панівному благородному металу. Ще за часів Ксенофонта вартісне відношення золота до срібла дорівнювало 10 : 1.

По-друге. Після смерті Александра порівняне підвищення вартості золота у відношенні до срібла в зв'язку з вичерпанням золотих розсипів, прогресом техніки і цивілізації; звідси — розробка срібних рудників; тепер позначається вплив того факту, що срібло трапляється в надрах землі в більшій кількості, ніж золото. Особливо ж велике значення мала експлуатація карфагенянами іспанських срібних рудників, яка неодмінно викликала приблизно таку саму революцію у вартісному співвідношенні між золотом і сріблом, яка була викликана відкриттям американського срібла в кінці XV століття. До епохи Цезаря співвідношення дорівнювало 17 : 1; пізніше — 14 : 1; нарешті, з 422 р. християнської ери — 18 : 1 (падіння вартості золота за Цезаря сталося з випадкових причин). Падінню вартості срібла у відношенні до золота відповідає висунення заліза як головного знаряддя виробництва в умовах війни і миру.

Якщо в перший період має місце приплив золота із східних країн, то в другий період спостерігається приплив срібла з про- холодніших країн Заходу.

По-третьє, в середні віки. Знову те саме співвідношення, як за часів Ксенофонта — 10 : 1. (В деяких місцевостях — 12 : 1.)

По-четверте, після відкриття Америки. Знову приблизно те саме співвідношення, як за часів Гонорія і Аркадія (397 р. християнської ери) — від 14 : 1 до 15 : 1. Хоч приблизно з 1815 до 1844 р. добування золота зростає, золото дістає лаж (наприклад,

** — державної скарбниці. Ред.

*** — золотий, червінець. Ред.

у Франції).

По-п'яте, відкриття каліфорнійського і австралійського золота, цілком імовірно, знову приведе до співвідношення епохи Римської імперії — 18 : 1, коли не до ще більшого⁷³.

Порівняне здешевлення срібла з розвитком методів добування благородних металів як у стародавньому, так і в новому світі, із Сходу на Захід, поки Каліфорнія і Австралія не змінять становище у зворотному напрямі. В окремих випадках великі коливання; та коли розглядати основні зміни, то вони разуче повторюються.

[1—34] У стародавньому світі мідь була в 3—4 рази дорожча, ніж у наш час (Гарньє⁷⁴).

* * *

с) Тепер слід розглянути джерела одержання золота і срібла і зв'язок їх з історичним розвитком.

д) *Гроші як монета*. Короткі історичні дані про монети. Зниження і підвищення їх вартості і т. д.

[Б) ТОВАРНО-ГРОШОВИЙ ОБІГ]

[1) ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ОБІГУ ТОВАРІВ І ОБІГУ ГРОШЕЙ]

Обіг або *оборот грошей* відповідає протилежному *обігу* або *обороту товарів*. Товар від А переходить в руки В, тоді як гроші від В переходять в руки А і т. д. Обіг грошей, як і обіг товарів, виходить з нескінченної кількості точок і повертається до нескінченної кількості точок. На тому ступені обороту грошей, який ми тут розглядаємо, тобто під час їх *безпосереднього* обігу, гроші не виходять з одного центру до різних точок периферії і не повертаються з усіх точок периферії в один центр. Це має місце тільки під час обігу, *опосередкованого* банками. Однак цей перший обіг, що природно склався, являє собою безліч оборотів. А власне оборот починається лише там, де золото і срібло перестають бути товаром; між країнами, що вивозять благородні метали, і країнами, що ввозять їх, обігу в цьому розумінні немає, а відбувається простий обмін, бо золото і срібло фігурують тут не як гроші, а як товар.

Оскільки гроші опосередковують обмін товарів, тобто в даному разі їх обіг, оскільки вони, отже, є засобом обміну, вони являють собою *знаряддя обігу, колесо обігу*⁷⁵; а оскільки вони в цьому процесі самі перебувають в обігу, обертаються, рухаються у власному напрямі, вони самі мають *обіг, грошовий обіг, оборот грошей*. Необхідно з'ясувати, в якій мірі цей обіг визначається особливими законами. Ясно заздалегідь, що коли гроші є засобом обігу товарів, то товар у такій самій мірі є засобом обігу

грошей. Якщо гроші приводять в обіг товари, то товари приводять в обіг гроші. Таким чином, обіг товарів і обіг грошей взаємно зумовлюють один одного.

При аналізі обороту грошей треба розглянути три моменти: 1) саму форму цього руху, лінію, яку він описує (його поняття); 2) кількість грошей, що обертаються; 3) ступінь швидкості, з якою гроші здійснюють свій рух, обертаються. Це можна розглянути лише в зв'язку з товарним обігом. Заздалегідь ясно, що в товарному обігу є такі моменти, які цілком незалежні від грошового обігу і які, навпаки, або прямо визначають останній, або визначають його таким чином, що ті самі обставини, які визначають, наприклад, швидкість товарного обігу, визначають також і швидкість грошового обігу. Загальний характер способу виробництва визначає обидва види обігу, але товарний обіг він визначає більш безпосередньо.

Маса тих, хто обмінюється (кількість населення); її розподіл між містом і селом; абсолютна кількість товарів, продуктів і агентів виробництва; відносна маса товарів, що надходять в обіг; розвиток засобів зв'язку і транспорту в тому двоякому розумінні, що він визначає як коло осіб, які обмінюються між собою, вступають одна з одною в контакт, так і ту швидкість, а якою сировина надходить до виробника, а продукт — до споживача; нарешті, розвиток промисловості, який веде до концентрації в одному місці різних галузей виробництва, наприклад прядіння, ткацтва, фарбування і т. д., і таким чином робить зайвим цілий ряд опосередковуваних мінових актів. Товарний обіг є первісна передумова грошового обігу. В якій мірі останній, в свою чергу, визначає товарний обіг, ми ще побачимо.

Насамперед треба встановити *загальне поняття обігу або обороту*.

Треба ще відмітити, що те, що гроші приводять в обіг, це — мінові вартості, а значить — *ціни*. Тому при розгляді товарного обігу треба брати до уваги не тільки масу товарів, але так само і їх ціни. Велика кількість товарів за низькою міною вартістю (за низькою ціною) потребує для свого обігу, очевидно, менше грошей, ніж менша кількість товарів за вдвоє більшою ціною. Через це поняття ціни слід, власне кажучи, розвинути до поняття обігу. Обіг є установа ціни, той рух, у ході якого товари перетворюються в ціни; реалізація товарів як цін. Два визначення грошей — 1) гроші як *міра* або як той елемент, в якому товар реалізується як мінова вартість, і 2) гроші як *засіб обміну*, як знаряддя обігу — діють у зовсім різних напрямках. Гроші приводять в обіг тільки такі товари, які вже перетворені в гроші *ідеально*, не тільки в голові окремого індивіда, але і в уяві суспільства (безпосередньо — сторін, що беруть участь у процесі купівлі і продажу). Це ідеальне перетворення в гроші і перетворення реальне визначаються зовсім не одними й тими самими законами. Треба дослідити їх відношення одне до одного.

[2] ТРИ ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ В ТОВАРНО-ГРОШОВОМУ ОБІГУ І

СУПЕРЕЧНОСТІ, ЩО ВИНИКАЮТЬ МІЖ НИМИ]

а) [Гроші як міра вартостей]

Істотне визначення обігу полягає в тому, що він приводить в обіг мінові вартості, і притому мінові вартості, визначені у вигляді *цін*. Через це не можна сказати, що кожний вид товарного обміну — наприклад, мінова торгівля, натуральні поставки, феодалські повинності і т. д.— вже констатують обіг. Для обігу насамперед необхідні дві умови: *по-перше*, щоб товари (продукти або праця) були заздалегідь дані як ціни; *по-друге*, щоб мали місце не одиничні акти обміну, а ціле коло мінових угод, сукупність мінових угод в їх безперервному потоці, яка в більшій або в меншій мірі охоплює все суспільство, — система мінових актів.

[1—35] Товар визначений як мінова вартість. Як мінова вартість товар у певній пропорції (відповідно до робочого часу, що міститься в ньому) є еквівалентом для всіх інших вартостей (товарів); проте безпосередньо він не відповідає цій своїй визначеності. Як мінова вартість, товар відрізняється від нього самого в його натуральному існуванні. Для того щоб товар став міновою вартістю, потрібне опосередкування. Через це в грошах мінова вартість протистоїть товару як щось інше, ніж він сам. Тільки товар, виражений як гроші, є товар як чиста мінова вартість; інакше кажучи, товар, як чиста мінова вартість, є гроші. Але разом з цим гроші існують тепер поза товаром і поряд з ним; його мінова вартість, мінова вартість усіх товарів, набрала незалежного від нього самостійного існування в якомусь особливому матеріалі, в якомусь специфічному товарі. Мінова вартість товару виражає сукупність кількісних відношень, в яких усі інші товари можуть бути на нього обміняні і які визначаються неоднаковими кількостями різних товарів, що виробляються в один і той же робочий час. Гроші існують тепер як мінова вартість усіх товарів поряд з ними і поза ними.

Гроші — це насамперед та загальна матерія, в яку треба занурити товари, в якій їх треба позолотити і посріблити для того, щоб одержати їх вільне існування як мінових вартостей. Вони повинні бути перекладені на мову грошей, виражені в грошах. Гроші стають спільним знаменником мінових вартостей, товарів як мінових вартостей. Мінова вартість, виражена в грошах, тобто прирівняна до грошей, є *ціна*. Після того як гроші виступили як щось самостійне у відношенні до мінових вартостей, мінові вартості виражаються у визначеності грошей, що протистоять їм як суб'єкт ⁷⁶. Але всяка мінова вартість є якась визначена кількість, кількісно визначена мінова вартість. Як така вона дорівнює певній кількості грошей. Ця визначеність, відповідно до загального закону, дана робочим часом, уречевленим у міновій вартості. Таким чином, мінова вартість, яка є, скажімо, продукт одного дня, виражається в кількості золота або срібла, що дорівнює одному дню робочого часу, який являє собою продукт одного робочого дня. Загальна міра мінових вартостей стає тепер мірою між кожною

міноюю вартістю і грішми, до яких вона *прирівнюється*.

{Вартість золота і срібла визначається насамперед витратами їх виробництва в країнах їх виробництва.

«У країнах, де є рудники, всі ціни зрештою залежать від витрат виробництва дорогоцінних металів; ...заробітна плата гірника... служить шкалою, за якою обчислюється заробітна плата всіх інших виробників...У країні, що не має рудників, виражена в золоті і сріблі вартість усіх товарів, не підпорядкованих монополії, залежить від того, яку кількість золота і срібла можна одержати шляхом експорту продукту певної кількості праці, від існуючої норми прибутку і, в кожному окремому випадку, під суми сплаченої заробітної плати і часу, на який вона була авансована» (*N. W. Senior. Three Lectures on the Cost of Obtaining Money etc. London, 1830, стор. 15, 13—14*).

Інакше кажучи, вказана вартість залежить від того, яка кількість золота і срібла надходить прямим або посереднім шляхом з країн, що мають рудники, за певну кількість праці (за певну кількість продуктів, придатних для експорту). Гроші — це насамперед те, що виражає відношення рівності всіх мінових вартостей: у грошах вони однойменні.}

Мінова вартість, виражена у визначеності грошей, є ціна. В ціні мінова вартість виражена у вигляді певної кількості грошей. В ціні гроші виступають, по-перше, як *єдність* усіх мінових вартостей; по-друге, як та одиниця, яка в тій чи іншій кількості міститься у мінових вартостях, так що шляхом порівнювання з грішми виражається їх кількісна визначеність, їх кількісне відношення одне до одного. Отже, гроші виступають тут як *міра* мінових вартостей, а ціни — як виміряні грішми мінові вартості. Те, що гроші — міра цін, тобто що в них мінові вартості порівнюються одна з одною, це — визначення, що впливає само собою. Але більш важливим для теорії є те, що в ціні *мінова вартість порівнюється з грішми*. Після того як гроші виступили як самостійна у відношенні до товарів, відокремлена від них мінова вартість, — окремий товар, особлива мінова вартість тепер знову *прирівнюється* до грошей, тобто прирівнюється до певної кількості грошей, виражається у вигляді грошей, перекладається на мову грошей. Завдяки прирівнюванню до грошей товари знову ставляться у співвідношення один до одного, подібно до того як вони, як мінові вартості, перебували у співвідношенні один до одного за своїм поняттям, тобто в тому розумінні, що вони в певних пропорціях покривають один одного і порівнянні один з одним.

Особлива мінова вартість, товар, виражається, підпорядковується, підводиться під визначеність мінової вартості, що стала самостійною, грошей. Як це відбувається (тобто як знаходиться кількісне відношення між кількісно визначеною міноюю вартістю і певною кількістю грошей), див. вище^{*}. Але оскільки гроші мають самостійне існування поза товарами, то ціна товарів виступає як *зовнішнє* відношення мінових вартостей або товарів до грошей; товар *не є* ціна в тому розумінні, в якому він за своєю соціальною субстанцією був міноюю вартістю; ця визначеність незбігається з ним *безпосередньо*; вона опосередкована його порівнянням з грішми; товар є мінова

^{*} — Див. цей том, частина 1, стор. 75-76. Ред.

вартість, але він *має* ціну. Мінова вартість перебувала в безпосередній єдності з товаром, була його безпосередньою визначеністю, з якою сам товар так само безпосередньо і не збігався, так що на одному боці знаходився товар, а на другому (в грошах) — його мінова вартість; тепер же в *ціні* товар, по-перше, вступає у відношення до грошей як до чогось поза ним існуючого, а по-друге, він сам *ідеально* представлений як гроші, оскільки гроші мають відмінну від нього реальність. Ціна є властивість товару, таке його визначення, в якому він *мислено уявляється*, як гроші. Вона вже не безпосередня, а відбита, рефлексована визначеність товару. [1—36] Поряд з реальними грішми товар існує тепер як ідеально представлені гроші.

Це найближче визначення грошей як *міри* і товару як *ціни* простіше за все можна ілюструвати шляхом розрізнення між *реальними грішми* і *рахунковими грішми*. Як міра гроші завжди є рахунковими грішми, а як ціна товар завжди лише ідеально перетворений у гроші.

«Оцінка товару продавцем, пропозиція, яку робить покупець, рахунки, зобов'язання, ренти, описи рухомого майна і т. д., словом, все, що підготовляє матеріальний акт платежу і передує йому,— все це повинно бути виражене в рахункових грошах. Реальні гроші вступають у справу лише для проведення платежів і для сальдування» (ліквідації) «рахунків... Якщо мені треба сплатити 24 ліври 12 су, то в рахункових грошах це становить 24 одиниці одного виду і 12 другого, тимчасом як дійсний платіж я зроблю двома матеріальними монетами — однією золотою монетою в 24 ліври і однією срібною монетою в 12 су... Загальна маса реальних грошей має необхідну межу в потребах обігу. Рахункові гроші — це ідеальна міра, яка не знає ніяких меж, крім уявлення. Вони застосовуються, щоб *виразити будь-який вид багатства, коли він розглядається лише з точки зору його мінової вартості*... Так виражають, наприклад, національне багатство, державний і особистий доход; рахункові вартості, в якій би формі ці вартості не існували, визначаються за тією ж формулою; так що серед всієї маси предметів споживання не знайдеться жодного предмета, який не був би багато разів у думці перетворений у гроші, тимчасом як порівняно з цією масою предметів споживання загальна сума готівки щонайбільше дорівнює 1 : 10» (Gamier. Histoire de la Monnaie etc. Tome I, Paris, 1819, стор. 72, 73, 77, 78).

(Останнє відношення не годиться. Правильнішим було б відношення 1 до багатьох мільйонів. А втім, це зовсім не піддається вимірюванню.)

Отже, якщо спочатку гроші виражали мінову вартість, то тепер товар як ціна, як ідеально представлена, реалізована в думці мінова вартість виражає певну суму грошей: гроші в якійсь певній пропорції. Як ціни всі товари є в різних формах представниками грошей, тимчасом як раніше гроші, у вигляді мінової вартості, що дістала самостійність, були представником всіх товарів. Після того як гроші реально представлені як товар, товар ідеально представлений як гроші.

Тут насамперед ясно, що при цьому ідеальному перетворенні товарів у гроші, або при встановленні *цін* товарів, кількість реально існуючих грошей зовсім неістотна у двоякому відношенні. *По-перше*: ідеальне перетворення товарів у гроші *prima facie** не залежить від маси реальних грошей і не обмежується нею. Для цього процесу не потрібно жодної монети, подібно до того як зовсім не потрібно реально застосовувати

* - на перший погляд; тут – з першого ж погляду. Ред.

ту чи іншу міру довжини (скажімо, аршин) для того, щоб, наприклад, земний екватор виразити в аршинах. Якщо, наприклад, оцінити в грошах все національне багатство Англії, тобто виразити його у вигляді ціни, то, як всякому відомо, в усьому світі не вистачить грошей, щоб реалізувати цю ціну. Гроші потрібні для цього лише як категорія, як мислиме нами відношення. *По-друге*: оскільки гроші служать одиницею і товар виражається як такий, що містить у собі певну суму відповідних частин грошей, вимірюється грішми, то мірою між товарами і грішми є загальна міра мінових вартостей — витрати виробництва або робочий час. Значить, якщо 1/3 унції золота є продукт одного робочого дня, а товар *x* є продукт трьох робочих днів, то товар *x* дорівнює 1 унції золота або 3 ф. ст. 17 шил. 7 пенсам. При вимірюванні грошей і товару знову виступає початкова міра мінових вартостей. Замість того щоб бути вираженим у трьох робочих днях, товар виражається у тій кількості золота або срібла, яка є продукт трьох робочих днів. Кількість наявних реальних грошей, очевидно, не має ніякого відношення до цієї пропорції.

(*Помилка Джемса Мілля*: він випускає з уваги, що витрати виробництва, а не кількість благородних металів, визначають їх вартість і ціни товарів, виміряні у вартості металу⁷⁷.)

{«Товари в обміні є мірою вартості один для одного... Однак такий спосіб вимагав би стільки ж засобів порівняння, скільки є в обігу товарів. Якби товар обмінювався тільки на один, а не на два товари, то він не міг би бути засобом порівняння... Звідси необхідність загального засобу порівняння... Цей засіб може бути суто ідеальним... Визначення грошей як міри є їх початкове визначення; воно важливіше, ніж визначення грошей як застави... У торгівлі між Росією і Китаєм срібло служить для оцінки всіх товарів, і все ж таки це — мінова торгівля» (*Storch. Cours d'Economie Politique* etc. Tomel, Paris, 1823, стор. 81, 83—84, 87, 88).

«Операція вимірювання за допомогою грошей схожа на застосування гир при порівнянні матеріальних мас. Однакова назва обох одиниць, які були призначені для обчислення як ваги, так і вартості кожної речі. *Міри ваги і міри вартості мають одні й ті самі назви... Еталон*, що має завжди однакову вагу, був легко знайдений. Щодо грошей мова йшла знов- таки про *вартість* фунта срібла, яка дорівнює витратам його виробництва» (*SimondedeSismondi. Etudessurl'EconomiePolitique*. Tomell, Bruxelles, 1838, стор. 264—265, 267, 268).

Справа не тільки в однакових назвах. Золото і срібло спочатку зважувалися. Так, наприклад, ас дорівнював фунту міді у римлян.}

[1—37] «У Гомера і Гесіода *грішми*, як мірою вартості, є не золото і срібло, а вівці і воли... У таборі під Троєю велась мінова торгівля» (*Jacob. An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*. Vol. I, London, 1831, стор. 109). (Так само в середні віки торгували рабами — там же, стор. 351.)

Гроші можуть виступати у визначенні міри і загального елемента мінових вартостей, не будучи реалізованими в своїх дальших визначеннях; отже, також і до того, як вони набрали форми металевих грошей. Так стоїть справа при простій міновій торгівлі. Проте в цьому разі передбачається, що обмін взагалі відбувається лише зрідка, що товари не дістали розвитку як мінові вартості, а тому і як *ціни*.

{«Установлення звичайного рівня ціни якого-небудь предмета передбачає його часте і звичне відчуження. Це не має місця у примітивних суспільних укладах. У неіндустріальних країнах багато речей не мають повної

ціни... Тільки продаж продуктів може визначити їх ціни, і тільки частий продаж може встановити певний рівень цін. Частий продаж предметів першої потреби залежить від розподілу населення між містом і селом» і т. д. (*J. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I, Dublin, 1770, стор. 395, 396.*)}

Розвинуте визначення цін має своєю передумовою, що індивід безпосередньо не виробляє необхідних йому засобів існування і що його безпосередній продукт є *міноюю вартістю*, отже, повинен бути попередньо опосередкований суспільним процесом, щоб стати для нього *життєвим засобом*. Між повним розвитком цієї основи промислового суспільства і патріархальним станом є багато проміжних ступенів, нескінченна безліч відтінків.

З пункту *a* випливає: якщо витрати виробництва благородних металів підвищуються, то всі товарні ціни падають; якщо витрати виробництва благородних металів падають, то всі товарні ціни підвищуються. Це — загальний закон, який, як ми побачимо, модифікується в окремих частковостях. [I—37]

* * *

[I—38] (До пункту *a*). «*Міра*, яку вживають як атрибут грошей, означає *показник вартості*»... Смішно думати, що «ціни повинні впасти через те, що товари оцінюються як варті стількох-то унцій золота, а золотий запас у даній країні зменшився... Ефективність золота як показника вартості не залежить від того, що в якій-небудь окремій країні є більше або менше золота. Якби вдалося за допомогою банківських операцій скоротити наполовину обіг металевих і паперових грошей у цій країні, то співвідношення вартості золота і товарів лишилося б незмінним». Приклади: вивіз золота із Перу в XVI столітті і відплив золота з Франції в Англію в XIX столітті (*Hubbard. The Currency and the Country. London, 1843, стор. 44—46.*)

«На африканському узбережжі ні золото, ні срібло не є мірою вартості, а замість них застосовується ідеальна міра, уявний «брусок»» (*Jacob. An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. Vol. II, London, 1831, стор. 326—327.*) [I—38]

b) [Гроші як засіб обігу]

[I—37] Якщо мінові вартості в цінах *ідеально* перетворюються в гроші, то в обміні, під час купівлі і продажу вони перетворюються в гроші *реально* у обмінюються на гроші, щоб потім як гроші, в свою чергу, обмінятися на товар. Особлива мінова вартість повинна попередньо бути обміняна на *загальну*, щоб потім, у свою чергу, обмінятися на особливі мінові вартості. Товар реалізується як мінова вартість тільки через цей опосередковуючий рух, в якому гроші відіграють роль посередника. Таким чином, гроші обертаються в напрямі, протилежному руху товарів. Гроші виступають як посередник товарного обміну, як засіб обміну. Гроші — засіб обігу, знаряддя обігу для обороту товарів; але як таке знаряддя обігу вони мають разом з тим свій власний обіг — *оборот грошей*, *грошовий обіг*. Ціна товару реалізується лише в обміні товару на дійсні гроші, або в дійсному обміні товару на гроші.

З вищесказаного випливає таке. Товари реально обмінюються на гроші,

перетворюються в дійсні гроші тільки після того, як вони попередньо перетворились у гроші ідеально, тобто після того, як вони дістали *визначення ціни*, виступили як *ціни*. Таким чином, *ціни* є *передумовою* грошового обігу, хоч їх реалізація виступає як результат останнього. Ті обставини, які викликають підвищення або падіння мінової вартості, а через це і *цін* товарів, вищих або нижчих їх середньої вартості, мають бути розглянуті в підрозділі про мінову вартість; вони передують процесові їх дійсної *реалізації* в грошах і, таким чином, виступають на перших порах як цілком незалежні від цього процесу. Відношення між числами від того, що я їх подам у вигляді десяткових дробів, звичайно, не зміняться. Це тільки інше *найменування*.

Для того щоб товари дійсно перебували в обігу, потрібні *транспортні засоби*, а це не може бути виконано грішми. Якщо я купив 1000 фунтів заліза за x ф. ст., то тим самим право власності на це залізо перейшло в мої руки. Мої x ф. ст. виконали свою службу засобу обміну і проробили процес обігу так само, як право власності. А продавець, навпаки, реалізував ціну заліза, реалізував залізо як мінову вартість. Проте в тому, щоб доставити залізо від нього до мене, гроші не беруть ніякої участі; для цього потрібні візок, коні, дорога і т. д. Дійсний обіг товарів у просторі і часі здійснюється не грішми. Гроші тільки реалізують їх *ціну* і тим самим передають право на товар покупцеві, тому, хто виклав засоби обміну. Гроші приводять в обіг не товари, а право власності на останні, і те, що в цьому обігу реалізується в обміні на гроші, чи то під час купівлі чи під час продажу, це знов-таки не товари, а їх *ціни*.

Таким чином, кількість грошей, потрібних для обігу, визначається насамперед високим або низьким рівнем цін товарів, пущених в обіг. Загальна ж сума цих цін визначається, *по-перше*, цінами окремих товарів; *по-друге*, кількістю товарів, що надходять в обіг за певними цінами. Так, наприклад, для того щоб привести в обіг кварталер пшениці за цінами в 60 шил., потрібно в два рази більше шилінгів, ніж для того щоб привести його в обіг за цінами в 30 шилінгів. І якщо повинно бути приведено в обіг 500 таких кварталерів по 60 шил., то необхідно 30 000 шил., тоді як для обігу 200 таких кварталерів треба тільки 12 000 шилінгів. Отже, це залежить від високого або низького рівня товарних цін і від кількості товарів певної ціни.

По-третє. Проте кількість потрібних для обігу грошей залежить не тільки від загальної суми цін, що підлягають реалізації, а й від тієї швидкості, з якою обертаються гроші, здійснюючи справу цієї реалізації. Якщо 1 талер за годину робить 10 покупок за цінами в 1 талер кожна, тобто обмінюється 10 разів, то він виконує абсолютно те саме, що виконали б 10 талерів, які робили б тільки по одній покупці за годину. Швидкість — негативний момент; вона замінює кількість; за її допомогою грошова одиниця помножується.

Обставини, які визначають, з одного боку, масу товарних цін, що підлягають реалізації, а з другого боку — швидкість обороту грошей, треба дослідити пізніше. Одне вже тепер ясно: ціни стоять на високому або низькому рівні не тому, що в обігу

багато чи мало грошей, а навпаки, в обігу перебуває багато чи мало грошей тому, що ціни стоять на високому або низькому рівні. І далі: не швидкість обігу грошей залежить від їх кількості, а [1—38] кількість засобів, які обертаються, залежить від швидкості їх обігу (при великих платежах гроші не підраховуються, а зважуються; цим досягається економія часу).

Проте, як уже згадувалось*, оборот грошей не виходить з єдиного центру і не повертається в єдиний центр з усіх точок, периферії (як це має місце в *емісійних банках* і почасти в державній скарбниці); він виходить з нескінченної кількості точок і повертається в нескінченну кількість точок (само це повернення і той час, протягом якого воно здійснюється,— справа випадку). Через це швидкість засобів обігу може замінити собою кількість засобів, які обертаються, тільки до певного пункту. (Так, наприклад, фабриканти і фермери платять робітникам, робітник платить торговцеві і т. д.; від торговця гроші повертаються до фабрикантів і фермерів.) Яка б не була швидкість обігу, одна й та сама кількість грошей може провести ряд платежів лише в *певній послідовності*. Але певну масу платежів необхідно провадити *одночасно*. Обіг виходить одночасно з багатьох точок. Отже, для обігу потрібна певна кількість грошей, що весь час перебуватиме в обігу і що визначається тією сукупною сумою, яка одночасно надходить з вихідних точок обігу, і тією швидкістю, з якою вона проходить свій шлях (повертається до вихідних точок). Хоч ця кількість засобів, які обертаються, дуже підвладна припливам і відпливам, проте встановлюється деякий середній рівень, бо скільки-небудь сталі зміни відбуваються лише дуже повільно, лише протягом тривалих періодів, і постійно паралізуються, як ми побачимо, масою побічних обставин.

У своєму визначенні як міри гроші байдужі до своєї кількості, або існуюча кількість грошей байдужа для цього визначення. В їх визначеності як засобу обміну, як знаряддя обігу, кількість їх строго визначена. Чи можуть ці два визначення грошей зайти у суперечність одне з одним — з'ясувати далі.

{Поняття *примусового, недобровільного обігу* (див. *Стюарта*⁷⁸) сюди ще не стосується.}

Для *обігу* істотно те, що обмін виступає як процес, як сукупність купівель і продажів, що перебуває в русі. Його першапередумова, це — обіг самих товарів як обіг товарів, що постійно виходить від багатьох сторін. Умовою товарного обігу є те, що товари виробляються як *мінові вартості*, не як *безпосередні споживні вартості*, а як споживні вартості, опосередковані міновою вартістю. Основною передумовою є привласнення шляхом і через відчуження [EntauBerung] і продаж. В обігу, як реалізація мінових вартостей, міститься: 1) що мій продукт є продукт лише остільки, оскільки він — продукт для інших; отже, оскільки він є зняте одиничне, тобто загальне; 2) що він —

* Див. цей том, частина I, стор. 233. Ред.

продукт для мене лише остільки, оскільки він відчужений, оскільки він став продуктом для інших; 3) що він — продукт для інших лише остільки, оскільки цей інший, в свою чергу, відчужує свій продукт; в цьому 4) вже закладено те, що виробництво виступає для мене не як самоціль, а як засіб.

Обіг є такий рух, в якому загальне відчуження виступає як загальне привласнення, а загальне привласнення — як загальне відчуження. Хоч цей рух в цілому виступає як суспільний процес, а окремі моменти цього руху йдуть від свідомої волі і особливих цілей індивідів, проте сукупна цілісність цього процесу виступає як деякий об'єктивний зв'язок, що виникає стихійно; хоч він і походить із взаємодії свідомих індивідів, але він не міститься в їх свідомості і в цілому їм не підпорядкований. Їх власне зіткнення один з одним створює для них деяку чужу їм суспільну силу, що стоїть над ними; їх взаємодія виступає як не залежний від них процес і як не залежна від них влада. Оскільки обіг являє собою деяку цілісність суспільного процесу, то він є також і тією першою формою, в якій як щось незалежне від індивідів виступає вже не просто суспільне відношення, як це має місце, наприклад, у монети або у міновій вартості, а сам суспільний рух у цілому. Суспільний зв'язок індивідів між собою як сила, що стала самостійною, панує над індивідами, як би її не уявляти собі — як силу природи, випадковість або в будь-якій іншій формі, — є необхідний результат того, що вихідним пунктом тут не є вільний суспільний індивід. Обіг, як перша цілісність серед економічних категорій, дуже підходить для того, щоб зробити це наочним.

[1—39] На перший погляд обіг уявляється *нескінченим процесом у розумінні безглуздої нескінченності*⁷⁹. Товар обмінюється на гроші, гроші обмінюються на товар, і це повторюється до нескінченності. Це безперестанне відновлення одного й того ж процесу, справді, утворює істотний момент обігу. Але при найближчому розгляді в обігу виявляються ще інші явища — явища кругообороту, або повернення вихідної точки до самої себе. Товар обмінюється на гроші, гроші обмінюються на товар. Таким чином, товар обмінюється на товар, але тільки обмін цей є обміном опосередкованим. Покупець у свою чергу стає продавцем, а продавець стає знову покупцем. Кожний з них виступає у двоякому і протилежному визначенні, і таким шляхом створюється жива єдність обох визначень.

Проте цілком помилково, як це роблять економісти, тільки-но виявляються властиві грошам суперечності, зненацька хапатися тільки за кінцеві результати без опосередковуючого їх процесу, тільки за єдність без відмінності, тільки за ствердження без заперечення. В обігу товар обмінюється на товар; але в такій же мірі він і не обмінюється на товар, оскільки він обмінюється на гроші. Інакше кажучи, акти купівлі і продажу виступають як два байдужі один до одного акти, що не збігаються в просторі і часі. Коли говорять, що той, хто продає, разом з тим і купує, оскільки він купує гроші, і що той, хто купує, разом з тим і продає, оскільки він продає гроші, то якраз випускають з уваги відмінність, специфічну відмінність між товаром і грошми.

Показавши нам якнайкраще, що мінова торгівля, при якій обидва акти збігаються, не задовольняє більш розвинуту форму суспільства і більш розвинутий спосіб виробництва, економісти раптом починають розглядати опосередковану грошми мінову торгівлю як безпосередню, ігноруючи *специфічний* характер цієї угоди. Після того як вони нам показали, що на відміну від товару необхідні і гроші, вони несподівано твердять, що між грошми і товаром нема ніякої різниці. До цієї абстракції вдаються тому, що в дійсному розвитку грошей бувають такі суперечності, які неприємні апологетиці буржуазного commonsense* і які через це повинні бути затушовані. Оскільки купівля і продаж, два істотні моменти обігу, байдужі у відношенні один до одного, розділені у просторі і в часі, остільки вони зовсім не обов'язково повинні збігатись. Їх байдужість один до одного може привести до зміцнення їх позірної самостійності у відношенні один до одного. Але оскільки обидва вони утворюють істотні моменти одного єдиного цілого, остільки неодмінно настає такий момент, коли самостійна форма насильствено ламається і внутрішня єдність зовнішньо відновлюється шляхом насильственого вибуху. Таким чином, уже у визначенні грошей як посередника, у розпаді обміну на два акти криється зародок криз або принаймні їх можливість, яка може реалізуватись лише там, де є основні умови класично розвинутого, відповідного своєму поняттю обігу.

З'ясувалося далі, що в обігу гроші тільки реалізують ціни. Ціна виступає насамперед як ідеальне визначення товару; але гроші, одержані в обмін на товар, є його реалізована ціна, його справжня ціна. Тому ціна є в такій же мірі ціною, що існує *поза* товаром, незалежно від нього, *поряд* з ним, як і ціною, що ідеально існує в ньому. Якщо товар не може бути реалізований у грошах, то він перестає бути здатним до обігу, і його ціна стає лише уявною,— так само, як спочатку продукт, що перетворився у мінову вартість, перестає бути продуктом, коли він не обмінюється в дійсності. (Ми тут не говоримо про підвищення і падіння цін.)

У пункті *а* ціна виступала як *визначення*, що існує в товарах; у пункті *б* гроші виступають як *ціна поза товаром*. Необхідний не тільки попит на товар, а попит, *представлений грошми*. Виходить, якщо ціна товару не може бути реалізована, якщо товар не може бути перетворений у гроші, то він *знецінюється*, *втрачає свою ціну*. Коли необхідне це специфічне перетворення товару в гроші, доводиться жертвувати міноюю вартістю, вираженою в ціні товару. Звідси скарги, наприклад Буагільбера, на те, що гроші — кат усіх речей, Молох, якому все повинно бути принесене в жертву, деспот товарів⁸⁰. У період виникнення абсолютної монархії, з якою зв'язане перетворення всіх податків у грошові податки, гроші справді виступають як Молох, якому приноситься в жертву реальне багатство. Таку саму роль відіграють гроші під час кожної грошової паніки. З слуги торгівлі,— каже Буагільбер,— гроші

* — здорового розуму. Ред.

перетворилися в її деспота. Насправді, однак, уже в самому визначенні цін міститься у прихованому вигляді те, що виявляється під час обміну на гроші, а саме — що вже не гроші є представниками товару, а товар є представником грошей. Скарги на торгівлю за допомогою грошей як на торгівлю незаконну трапляються у деяких письменників, що знаменують собою перехід від феодальної епохи до нового часу, як і пізніше — у соціалістів.

α) Чим далі розвивається поділ праці, тим у більшій мірі продукт перестає бути засобом обміну. Виникає необхідність у загальному засобі обміну, незалежному від специфічного виробництва кожного. При виробництві, спрямованому на безпосереднє задоволення життєвих потреб, *не всяка річ може бути обмінена на всяку*, і та чи інша певна діяльність може бути обмінена тільки [1—40] на певні продукти. Чим більше відособленими, різноманітними, несамостійними стають продукти, тим необхіднішим стає загальний засіб обміну. Спочатку продукт праці або сама праця є загальний засіб обміну. Але продукт тим більше перестає бути загальним засобом обміну, чим більше він відособлюється. Хоч трохи розвинутий поділ праці передбачає, що потреби кожного стали дуже різносторонніми, а його продукт - дуже одностороннім. *Потреба в обміні і безпосередній засіб обміну* розвиваються у зворотному відношенні. Звідси необхідність *загального засобу обміну*, при якому певний продукт і певна праця повинні обмінюватися на *здатність до обміну*. Мінова вартість речі є не що інше, як кількісне специфічне вираження її здатності бути *засобом обміну*. У грошах *засіб обміну* сам стає річчю, або, інакше кажучи, мінова вартість речі набирає самостійного існування поза цією річчю. Оскільки товар у відношенні до грошей є засіб обміну лише обмеженої сили, то він може перестати бути засобом обміну у відношенні до грошей.

β) Розпад обміну на купівлю і продаж робить можливим, щоб я купував, не продаючи (скуповування товарів), або ж продавав, не купуючи (нагромадження грошей). Він робить можливою спекуляцію. Він перетворює обмін в окреме заняття, тобто створює *стан купців*. Цей розпад обміну зробив можливим велику кількість проміжних угод, що передують остаточному обміну товарів, і дає можливість великій кількості осіб експлуатувати цей поділ купівлі і продажу. Він зробив можливим багато *вигаданих угод*. Поперемінно виявляється, що те, що уявлялось по суті відособленим актом, становить по суті частину єдиного цілого, а те, що мислилось як істотно єдиний акт, у дійсності по суті розділене. В ті моменти, коли купівля і продаж утверджують себе як два по суті різних акти, відбувається загальне знецінення всіх товарів. У ті моменти, коли на перший план висувається, що гроші — лише засіб обміну, відбувається знецінення грошей. Загальне падіння або підвищення цін.

{Разом з грішми дана можливість абсолютного поділу праці, бо дана незалежність праці від її специфічного продукту, від безпосередньої споживної цінності її продукту для цієї праці.}

Загальне підвищення цін у періоді спекуляції не може бути приписане загальному підвищенню *мінової вартості* або *витрат виробництва* товарів; бо якби *мінова вартість* або *витрати виробництва* золота зросли рівномірно з міновою вартістю або витратами виробництва всіх інших товарів, то мінові вартості товарів, виражені в грошах, тобто їх *ціни* лишилися б ті самі. Так само це не може бути приписане і падінню ціни виробництва⁸¹ золота. (Про кредит тут ще нема мови.) Але оскільки гроші не тільки загальний товар, а *також і особливий*, і оскільки як особливий товар вони підлягають законам попиту і пропозиції, то загальний попит на особливі товари на протилежність грошам повинен викликати падіння грошей.

Як ми бачимо, в природі грошей закладено, що вони розв'язують суперечності безпосередньої мінової торгівлі і мінової вартості лише тим шляхом, що надають їм загального характеру. Чи обмінювався *особливий засіб обміну* на інший особливий засіб обміну чи ні — це було справою випадку; тепер же товар повинен обмінятися на *загальний засіб обміну*, у відношенні до якого його особливість перебуває ще в більшій суперечності. Для того щоб забезпечити здатність товару до обміну, сама здатність до обміну протиставляється товару як якийсь самостійний товар. (Тут засіб стає метою.) При безпосередній міновій торгівлі питання полягає в тому, чи знайде даний особливий товар інший особливий товар. А гроші перетворюють сам акт обміну в два байдужих один до одного акти.

(Перш ніж розглядати далі питання про обіг, посилений, слабкий і т. д., і особливо — викликаючий суперечки пункт про кількість грошей в обігу і ціни, слід розглянути гроші в їх третьому визначенні.)

Один з моментів обігу полягає в тому, що товар за допомогою грошей обмінюється на інший товар. Але так само має місце й інший момент, тобто не тільки те, що товар обмінюється на гроші і гроші на товар, а також і те, що гроші обмінюються на товар і товар на гроші; отже, що гроші опосередковуються товаром з самими собою і виступають як таке єдине начало, яке в своєму обороті об'єднується з самим собою. Таким чином, гроші виступають уже не як засіб, а як мета обігу (як, наприклад, у купецтва) (в торгівлі взагалі). Коли розглядати обіг не тільки як постійне чергування товару і грошей, а в тих кругооборотах, які він описує в самому собі, то цей кругооборот виступає двояко: «товар — гроші — гроші — товар»; з другого боку: «гроші — товар — гроші», тобто коли я продаю, щоб купити, то я можу так само і купувати, щоб продавати. У першому випадку гроші — лише засіб, щоб одержати товар, а товар — мета; у другому випадку товар — лише засіб, щоб одержати гроші, а гроші — мета. Це виходить просто тому, що моменти обігу беруться в їх взаємозв'язку. Коли розглядати обіг як всього лише обіг, то не може не бути байдужим, за яку точку вхопитися, щоб фіксувати її як вихідну.

Правда, між товаром, що перебуває в обігу, і грошми, що перебувають в обігу, має місце специфічна відмінність. Товар у певній точці викидається з обігу і виконує своє

остаточне призначення тільки після того, як він остаточно вилучається з обігу, споживається,— чи то в акті виробництва чи [I—41] в споживанні у власному розумінні. Навпаки, призначення грошей — залишатися в обігу як його колесо; як *perpetuummobile** кожного разу знову починав свій оборот.

А проте вказана друга форма руху так само має місце в обігу, як і перша. Проте можуть сказати: обмінювати товар на товар є смисл, оскільки товари — хоч як ціни вони еквівалентні — якісно відмінні, і таким чином їх обмін кінець кінцем задовольняє якісно відмінні потреби. Навпаки, обмінювати гроші на гроші нема ніякого смислу, хіба що тут виходить кількісна різниця, тобто менша сума грошей обмінюється на більшу, продають дорожче, ніж купують, але ж з категорією прибутку ми тут ще не маємо справи. Формула «гроші — товар — товар — гроші», яку ми виводимо з аналізу обігу, уявлялася б, таким чином, тільки довільною і безглуздою абстракцією, подібно до того як коли б хто-небудь захотів для змалювання кругообороту життя застосувати формулу «смерть — життя — смерть», хоч в останньому випадку не можна все-таки заперечувати, що постійне розчинення індивідуалізованого в елементарному є такий самий момент природного процесу, як і постійне індивідуалізування елементарного. Так само в акті обігу має місце постійне перетворення товарів у гроші і постійне перетворення грошей у товари. В реальному процесі купівлі заради продажу мотивом, безперечно, є прибуток, який дістають при цьому, а кінцевою метою — за допомогою товару обміняти меншу кількість грошей на більшу кількість грошей, бо між грішми і грішми нема якісної відмінності (тут мова не йде ні про особливі металеві гроші, ні про особливі види монет). Проте не можна заперечувати, що ця операція може зазнати невдачі, і через це навіть в реальній дійсності обмін грошей на гроші без кількісної різниці часто відбувається, а значить і може відбуватися. Але для того щоб цей процес, на якому ґрунтується торгівля і який внаслідок цього також і щодо своєї поширеності утворює одне з головних явищ обігу, взагалі був можливий кругооборот «гроші — товар — товар — гроші» необхідно визнати особливою формою обігу. Ця форма специфічно відрізняється від тієї, в якій гроші виступають як всього лише засіб обміну товарів, як середній термін, як менша послідовність силогізму. Поряд з тією кількісною визначеністю, яку цей кругооборот має в торгівлі, його треба виділити в його суто якісній формі, в його специфічному русі.

Далі: кругооборот «гроші — товар — товар — гроші» вже містить те, що гроші тут функціонують не тільки як Міра або як засіб обміну і не тільки як те й друге разом, а мають ще й якесь третє визначення. А саме, гроші виступають тут, *по-перше*, як самоціль, для реалізації якої тільки й служать торгівля товарами і обмін. *По-друге*, оскільки кругооборот тут завершується грішми, то гроші *виходять за його межі*, подібно до того як товар, обмінаний за допомогою грошей на свій еквівалент, ви-

* — вічний двигун. Ред.

кидається з обігу. Цілком правильно, що гроші, оскільки вони визначені лише як агент обігу, постійно лишаються вміщеними в його кругообороті. Але тут виявляється, що, крім такого знаряддя обігу, гроші являють собою ще і щось інше, що вони мають також і самостійне існування поза обігом і в цьому новому визначенні так само можуть бути вилучені з обігу, як товар постійно повинен остаточно вилучатися з обігу. Через це ми повинні розглянути гроші в їх третьому визначенні, в якому вони містять у собі і перші два визначення, тобто їх призначення бути мірою і їх призначення бути загальним засобом обміну і, таким чином, реалізацією цін товарів.

Але попередньо треба ще поговорити про гроші як про загальну матерію контрактів і т. д.

с) Гроші як матеріальний представник багатства (нагромадження грошей)

[α) До питання про співвідношення між міноюю вартістю і ціною. Суперечності між функціями грошей як міри вартостей і як засобу обігу]

У природі кругообороту закладено, що кожна точка виступає одночасно як початкова і кінцева точка і притому так, що вона виступає як початкова точка лише остільки, оскільки вона виступає як кінцева. Через це визначення форми $G - T - T - G$ таке ж правильне, як і друге, що виступає як початкове $- T - G - G - T$. Трудність полягає в тому, що другий товар якісно відмінний, а другі гроші — ні. Вони можуть бути лише кількісно різні.

Якщо розглядати гроші як *міру*, то істотне значення має матеріальна субстанція грошей, хоч їх наявність взагалі і, зокрема, їх кількість, та *чисельність*, в якій є порція золота або срібла, що служить *одницею*, зовсім байдужі для грошей в цьому їх визначенні, і гроші тут взагалі вживаються лише як мислено уявна, неіснуюча одиниця. В цьому визначенні вони повинні бути в наявності як одиниця, а не як чисельність. Коли я кажу, що фунт бавовни коштує 8 пенсів, то я кажу, що фунт бавовни дорівнює $1/116$ унції золота (унція золота коштує 3ф. ст. 17 шил. 7 пенсів, або 931 пенс). Це тоді виражає разом з тим визначеність фунта бавовни як мінової вартості у відношенні до всіх інших товарів, визначеність його як еквівалента всіх інших товарів, що містять у собі таку саму кількість золота, бо всі вони теж порівнюються з унцією золота. [1—42] Це початкове відношення фунта бавовни до золота, що визначає, яка кількість золота міститься у фунті бавовни, зумовлене кількістю уречевленого як у тому, так і в другому робочого часу — справжньої загальної субстанції мінових вартостей. Подати це спочатку, взявши з розділу, що трактує про мінову вартість як таку⁸².

Знайти рівняння між золотом і яким-небудь іншим товаром по так важко, як здається. Наприклад, якщо взяти працю, яка безпосередньо виробляє золото, то певна

кількість золота виступає тут безпосередньо як продукт, скажімо, одного робочого дня. Конкуренція, *modificandismodificatis*^{*}, прирівнює інші робочі дні до цього робочого дня — прямо або посередньо. Коротше кажучи, в безпосередньому виробництві золота певна кількість золота безпосередньо виступає як продукт певного робочого часу, а значить — як вартість, як еквівалент цієї певної кількості робочого часу. Отже, треба тільки визначити робочий час, уречевлений у різних товарах, і прирівняти його до робочого часу, який безпосередньо виробляє золото, щоб сказати, скільки золота міститься в якому-небудь певному товарі.

Визначення всіх товарів як цін — як вимірних мінових вартостей — це процес, що розгортається лише поступово, передбачає частий обмін, а тому і часте порівнювання товарів як мінових вартостей; але як тільки існування товарів як цін уже стало передумовою, — передумовою, яка сама є продукт суспільного процесу, результат суспільного процесу виробництва, — визначення нових цін виявляється справою простою, бо тоді елементи витрат виробництва самі вже існують у формі цін і, отже, їх треба просто скласти. {*Часте відчуження, продаж, частий продаж (Стюарт*^{**}). Точніше кажучи, все це повинно мати постійний характер для того, щоб ціни набули певної регулярності.}

Однак той пункт, яким ми тут хотіли зайнятися, полягає ось у чому: оскільки золото повинно бути фіксоване як одиниця- міра, то його відношення до товарів визначається шляхом міни, шляхом безпосередньої мінової торгівлі, як і відношення всіх інших товарів один до одного. Але при міновій торгівлі продукт є міновою вартістю тільки *потенціально*; це — перша форма прояву мінової вартості; однак продукт ще не представлений як мінова вартість. По-перше, це визначення [мінова вартість! не охоплює тут усього виробництва, а стосується тільки його надлишку і через це само більш або менш *зайве* (як і сам обмін); воно стосується випадкового розширення кола потреб, що задовольняються, насолод (зв'язок з новими предметами). Через це обмін здійснюється лише в небагатьох пунктах (спочатку — на межах окремих первісних общин, при їх зіткненні з чужими), він обмежений вузьким колом і становить для виробництва щось минуше, побічне; він припиняється так само випадково, як і виникає. Мінова торгівля, при якій надлишок власної продукції випадково обмінюється на надлишок чужої продукції, є тільки *перша поява* продукту як мінової вартості взагалі і визначається випадковими потребами, примхами і т. д. Але якщо обмін триває далі і стає повторюваним актом, який у самому собі містить засоби для свого постійного відновлення, то поступово так само зовнішньо і випадково тут виникає регулювання взаємного обміну регулюванням взаємного виробництва, в результаті чого мірою обміну стають витрати виробництва, які кінець кінцем усі зводяться до робочого часу. Це показує нам, як виникає обмін і мінова вартість товару.

* — зробивши відповідні зміни. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 240. *Ред.*

Однак ті обставини, за яких яке-небудь відношення вперше з'являється, зовсім ще не показують нам це відношення ні в його чистоті, ні в його цілісності. Продукт, представлений як мінова вартість, по суті визначений уже не як простий продукт; він представлений у якійсь такій якості, яка відмінна від його натуральної якості; він представлений як *відношення*, і притому це відношення є загальне відношення, відношення не до одного товару, а до всякого товару, до будь-якого можливого продукту. Отже, він виражає якесь загальне відношення; це такий продукт, який відноситься до себе як до уречевлення деякої певної кількості загальної праці, суспільного робочого часу і в цьому розумінні є еквівалентом для всякого іншого продукту в пропорції, вираженій у його міновій вартості. Мінова вартість передбачає суспільну працю як субстанцію всіх продуктів, цілком незалежно від їх природних властивостей. Ніщо не може виражати якогось відношення, не відносячись до чогось-небудь, і не може виражати загальне відношення, не відносячись до чогось загального. Оскільки праця є рух, то її природною мірою є час. Мінова торгівля в її найпримітивнішій формі передбачає працю як субстанцію і робочий час як міру товарів, що і виявляється далі, як тільки ця торгівля стає регулярною і постійною, яка повинна містити в самій собі всебічні умови свого відновлення.

Товар є *мінова вартість* лише остільки, оскільки він виражається в іншому товарі, отже — як відношення. Шефель пшениці коштує стільки-то шефелів жита; в цьому разі пшениця є мінова вартість, оскільки вона виражена в житі, а жито є мінова вартість, оскільки воно виражене в пшениці. Оскільки кожний з цих товарів відноситься лише до самого себе, він не є мінова вартість. А в тому відношенні, в якому гроші виступають як міра, самі гроші виражені не як відношення, не як мінова вартість, а як природна кількість певної матерії, як природна вагова частка золота або срібла. Взагалі той товар, в якому виражена мінова вартість іншого товару, ніколи не виражається як мінова вартість, як відношення, а виражається як певна кількість товару в його природній якості. Якщо шефель пшениці коштує три шефелі жита, то як вартість виражений тільки шефель пшениці, а не шефель жита. Правда, *потенціально* визначений як вартість також і шефель жита; одному ніефелю жита тоді дорівнює $\frac{1}{3}$ шефеля пшениці; але це не [1—43] дано, це — всього лише друге відношення, яке, правда, безпосередньо міститься в першому. Коли один товар виражений в іншому товарі, то він береться як відношення, а інший товар — як проста кількість певної матерії. Три шефелі жита самі по собі — не вартість, а жито, яке заповнює певний простір і вимірюється мірою об'єму.

Так само стоїть справа і з грішми як мірою, як тією одиницею, якою вимірюються мінові вартості інших товарів. Це — певна вагова частка тієї природної субстанції, в якій представлені гроші, — золота, срібла і т. д. Якщо шефель пшениці має ціну 77 шил. 7 пенсів, то він виражений як якесь таке інше, якому він дорівнює, як 1 унція золота, як відношення, як мінова вартість. Але 1 унція золота сама по собі не є мінова вартість,

вона виражена не як мінова вартість, а як певна кількість самої себе, своєї природної субстанції, золота. Якщо 1 шфель пшениці має ціну 77 шил. 7 пенсів, або 1 унцію золота, то це може бути більшою або меншою вартістю, бо 1 унція золота підвищуватиметься або падатиме в своїй вартості відповідно до кількості праці, потрібної для її виробництва. Проте для визначення його ціни як такої це не має значення, бо його ціна 77 шил. 7 пенсів точно виражає те відношення, в якому він, шфель пшениці, є еквівалентом усіх інших товарів, тобто те відношення, в якому він може їх купити. Визначеність ціни, все одно, чи коштує шфель пшениці 77 шил. чи 1780 шил., взагалі виходить за межі категорії ціни, тобто за межі установлення пшениці у вигляді ціни. Пшениця має ціну, все одно, чи коштує вона 100 шил. чи 1 шил. Ціна лише виражає її мінову вартість в одиниці, спільній для всіх товарів; отже, передбачає, що ця мінова вартість уже зумовлена іншими відношеннями.

Звичайно, те, що 1 квартал пшениці має ціну 1 унцію золота,— оскільки золото і пшениця, як предмети природи, взагалі не мають одне до одного ніякого відношення; не є як *такі* мірами одне для одного, *байдужі* одне у відношенні до одного,— було знайдено тим шляхом, що унція золота сама в свою чергу була поставлена у відношення до робочого часу, необхідного для її виробництва, і таким чином як пшениця, так і золото були поставлені у відношення до чогось третього, праці, і в рамках цього відношення прирівняні одне до одного; так що обидва порівнювались одне з одним як мінові вартості. Але це показує нам тільки те, як визначається ціна пшениці, тобто та кількість золота, до якої вона прирівнюється. В самому цьому відношенні, де гроші виступають як ціна пшениці, самі вони, в свою чергу, взяті не як відношення, *щ* як мінова вартість, а як певна кількість деякої природної матерії.

У міновій вартості товари (продукти) беруться як відношення до їх суспільної субстанції, до праці; але як ціни вони виражені в певних кількостях інших продуктів відповідно до їх природних властивостей. Можна, звичайно, сказати, що і ціна грошей виражена у вигляді 1 квартера пшениці, 3 кварталів жита і всіх інших кількостей різних товарів, ціною яких є 1 унція золота. Але тоді, щоб виразити ціну грошей, довелося б перелічити все коло товарів, узявши кожен з них у тій кількості, в якій він дорівнює 1 унції золота. Таким чином, гроші мали б стільки ж цін, скільки є товарів, ціну яких самі вони виражають. Відпало б основне визначення ціни — *єдність*. Жодний товар не виражає ціни грошей, оскільки жодний з них не виражає відношення грошей до всіх інших товарів, їх загальної мінової вартості. А специфічним для ціни є те, що сама мінова вартість повинна бути виражена в своїй загальності і разом з тим у деякому певному товарі. Але навіть і це байдуже. Оскільки гроші виступають як та матерія, в якій виражається, вимірюється ціна всіх товарів, то самі гроші дані як певна кількість золота, срібла і т. д., словом — як певна кількість їх природної матерії; просто як певна кількість деякої певної матерії, не як мінова вартість, не як відношення. Так і всякий товар, в якому інший товар виражається у вигляді ціни, сам *даний* не як мінова

вартість, а просто як певна кількість самого себе.

У визначенні грошей як одиниці мінових вартостей, як їх міри, їх загального масштабу порівняння, істотне значення має природна матерія грошей, золото, срібло, бо як ціна товару гроші — не мінова вартість, не відношення, а певна вагова кількість золота, срібла, наприклад фунт з його підрозділами; через це гроші спочатку і виступають як фунт, *aesgrave**. Цим саме і відрізняється ціна від мінової вартості, а ми бачили, що мінова вартість неминуче приводить до визначення ціни. Звідси видно, якого безглуздя припускаються ті, які хочуть зробити робочий час як такий грішми, тобто хочуть встановити відмінність між ціною і міноюю вартістю і разом з тим не встановлювати її.

Отже, гроші як міра, як елемент визначення цін, як одиниця для вимірювання мінових вартостей, відрізняються двома особливостями: 1) коли вже тут визначена мінова вартість унції золота у відношенні до будь-якого товару, то гроші потрібні тільки як мислено уявлювана одиниця; їх дійсна наявність зайва, а тим більше зайве і байдуже те, в якій кількості вони в даний момент є в наявності; для грошей як показника (індикатора) вартості байдужа та сума, в якій вони є в даній країні; вони потрібні лише як рахункова одиниця; 2) в той час як їм, таким чином, досить бути даними лише ідеально, і вони й насправді у вигляді ціни товару дані *на* товарі лише ідеально, вони в той же час є масштабом порівняння, одиницею, мірою просто як певна кількість тієї природної субстанції, в якій вони представлені, просто як певна, прийнята за одиницю, вагова частка золота, срібла і т. д. Мінові вартості (товари) в уявленні перетворені у певні вагові частки золота або срібла й ідеально прирівняні до цієї мислено уявлюваної кількості золота і т. д. як його вираження.

[1—44] Але коли ми перейдемо до другого визначення грошей, до грошей як засобу обміну і реалізатора цін, то ми знайдемо, що тут гроші повинні бути в наявності в певній *кількості*; що для того щоб бути адекватним цьому призначенню, потрібне певне число прийнятих за одиницю вагових часток золота або срібла. Якщо, з одного боку, дано суму підлягаючих реалізації цін, яка залежить від ціни певного товару, помноженої на його кількість, а з другого боку — швидкість грошового обігу, то потрібна буде певна кількість засобів обігу. Але коли розглянути трохи ближче ту початкову форму, ту безпосередню форму, в якій представлений обіг, тобто форму $T — G — G — T$, то в ній гроші виступають виключно як засіб обміну. Товар обмінюється на товар, і гроші виступають лише як засіб обміну. Ціна першого товару реалізується в грошах, щоб за допомогою цих грошей реалізувати ціну другого товару і одержати його таким шляхом замість першого. Після того як реалізовано ціну першого товару, той, хто одержав його ціну у вигляді грошей, не ставить собі за мету одержати ціну другого товару, а оплачує його ціну, щоб одержати сам товар. Отже, по суті гроші по-

* — важка мідь (визначається на вагу). *Ред.*

служили йому тільки для того, щоб обміняти перший товар на другий. Як всього лише засіб обігу гроші не мають іншої мети. Людина, яка продала свій товар за гроші, хоче знову купити товар, а тому, у кого вона його купує, гроші потрібні знов-таки для того, щоб купити товар і т. д.

У цьому визначенні грошей як всього лише засобу обігу само призначення грошей полягає тільки в цьому обігу, який гроші здійснюють завдяки тому, що їх кількість, їх число, визначене заздалегідь. Скільки разів самі гроші, як одиниця, містяться в товарах, заздалегідь визначено товарними цінами, а як знаряддя обігу гроші виступають лише як певне число цих заздалегідь встановлених одиниць. Оскільки гроші реалізують ціну товарів, товар обмінюється на свій реальний еквівалент у золоті і сріблі; його мінова вартість справді виражається в грошах як у іншому товарі; та оскільки цей процес відбувається лише для того, щоб знову гроші перетворити в товар, щоб таким шляхом перший товар обміняти на другий, гроші з'являються тільки скороминущо, і їх сутність [Substanz] полягає лише в тому, що вони безперестану виступають як ця скороминущість, як цей носій опосередковування. Гроші, що функціонують як засіб обігу, є *тільки* засіб обігу. Єдина істотна для них визначеність, необхідна для того, щоб вони могли виступати в цій функції, це визначеність кількості, визначеність тієї чисельності одиниць, у вигляді якої гроші обертаються. (Оскільки потрібна кількість грошей визначається також і швидкістю їх обігу, то останню тут окремо згадувати нема потреби.) Оскільки гроші реалізують ціну, їх матеріальне існування у вигляді золота і срібла має істотне значення; але оскільки ця реалізація тільки скороминуща і повинна сама себе усувати, воно *неважливе*. Це тільки *видимість*, ніби мова йде про те, щоб обміняти товар на золото або срібло як на особливий товар; *видимість*, яка зникає, коли процес закінчений, коли золото і срібло знову обмінюються на товар і таким шляхом товар обмінюється на товар. Через це золото і срібло як всього лише засоби обігу, або засоби обігу як золото і срібло — байдужі до своїх властивостей особливого природного товару.

Припустимо, що сукупна ціна товарів, які обертаються, дорівнює 10 000 талерів. Тоді їх мірою є 1 талер, що дорівнює x ваговим часткам срібла. Нехай потрібно 100 талерів, щоб привести в обіг ці товари за 6 годин, тобто кожний талер оплачує ціну в 100 талерів за 6 годин. Тут істотно те, що в наявності є 100 талерів, сотня тих металевих одиниць, якими вимірюється нагальна сума товарних цін; 100 таких одиниць. Те, що ці одиниці складаються із срібла, для самого процесу не має значення. Це виявляється уже в тому, що один талер у кругообороті обігу є представником такої маси срібла, яка в 100 разів більша від маси, що реально міститься в ній, хоч у кожному окремому акті обміну він є представником лише вагового вмісту срібла, що міститься в одному талері.

Отже, коли взяти обіг в цілому, то 1 талер є представником 100 талерів, у сто разів більшої від вагової кількості срібла, ніж він справді містить. Він на ділі тільки *знак* для

тієї кількості срібла, яка міститься в 100 талерах. Він реалізує ціну в 100 разів більшу від тієї, яку він насправді реалізує, якщо розглядати один талер як певну кількість срібла.

Припустимо, що фунт стерлінгів дорівнює, наприклад, $1/3$ унції золота (в дійсності він менший від цієї кількості). Оскільки оплачується ціна товару в 1 ф. ст., тобто реалізується його ціна в 1 ф. ст. і товар обмінюється на 1 ф. ст., остільки вирішальне значення має те, що 1 ф. ст. дійсно містить $1/3$ унції золота. Якби це був фальшивий фунт стерлінгів, зроблений з якого-небудь неблагородного металу, фунт стерлінгів тільки позірно, то на ділі ціна товару не була б реалізована; для того щоб реалізувати цю ціну, товар довелося б оплатити такою кількістю неблагородного металу, яка дорівнювала б V_3 унції золота.

Таким чином, коли розглядати справу тільки з боку цього окремого моменту обігу, то істотно, щоб грошова одиниця справді представляла певну кількість золота і срібла. Але якщо ми візьмемо обіг у цілому, обіг як внутрішньо об'єднаний процес $T - G - G - T$, то справа стоїть інакше. У першому випадку реалізація ціни була б тільки позірною: лише *частина* ціни товару була б реалізована. Ціна, дана на товарі ідеально, не була б одержана реально. За товар, який ідеально прирівнюється до стількох-то вагових часток золота, в дійсному обміні було б виручено менше вагових часток золота. Але якби фальшивий фунт стерлінгів заміняв в обігу справжній, то в обігу в цілому він виконував би абсолютно ту саму службу, як коли б він був справжнім. Якщо товар *a* ціною в 1 ф. ст. обмінюється на один фальшивий фунт стерлінгів, а цей фальшивий фунт стерлінгів у свою чергу обмінюється на товар *b* ціною в 1 ф. ст., то фальшивий фунт стерлінгів виконав би абсолютно ту саму функцію, як коли б він [1—45] був справжнім.

Отже, насправді в цьому процесі дійсний фунт стерлінгів є лише *знаком*, якщо розглядати не той момент, що він реалізує ціни, а весь процес у цілому, в якому він є лише засобом обігу і в якому реалізація цін є тільки *видимість*, скороминущеопосередкування. Тут золотий фунт стерлінгів служить лише для обміну товару *a* на рівноцінний йому товар *b*. Дійсною реалізацією ціни товару *a* тут є товар *b*, а дійсною реалізацією ціни товару *b* є товар *a*, або *c*, або *d*, що має однакове значення для форми такого відношення, для якого особливий зміст товару цілком байдужий. Обмінюються рівноцінні товари. Замість того щоб прямо обміняти товар *a* на товар *b*, обмінюють ціну товару *a* на товар *b*, а ціну товару *b* на товар *a*.

Таким чином, гроші у відношенні до товару представляють лише його ціну. Товари обмінюються один на одного за своїми цінами. Сама ціна товару виражає в ньому ідеально, що він є певна кількість відомої натуральної одиниці (вагової частки) золота або срібла, тобто тієї матерії, в якій втілені гроші. У грошах, або в його реалізованій ціні, товару протистоїть якась дійсна кількість цих одиниць. Але оскільки реалізація ціни не є останній акт і справа полягає не в тому, щоб мати ціну товару як ціну, а в тому, щоб мати її як ціну іншого товару, то матерія грошей, наприклад золото і срібло,

не має значення. Гроші стають тут суб'єктом як знаряддя обігу, як засіб обміну, а та природна матерія, в якій вони представлені, виступає як щось випадкове, чие значення зникає в самому акті обміну; бо товар, обмінаний на гроші, повинен бути остаточно реалізований не в цій матерії, а в матерії іншого товару.

А це означає ось що: крім тих моментів, що в обігу гроші 1) реалізують ціни і 2) приводять в обіг титули власності, ми 3) маємо тепер ще і той момент, що за допомогою обігу відбувається те, що не могло відбутися прямим шляхом, а саме — мінова вартість товару виражається в будь-якому іншому товарі. Якщо аршин полотна коштує 2 шил., а фунт цукру — 1 шил., то аршин полотна реалізується за допомогою 2 шил. у 2 фунтах цукру, так що цукор перетворюється в матерію мінової вартості полотна, у ту матерію, в якій реалізується мінова вартість аршина полотна.

Як всього лише засіб обігу, у своїй ролі в процесі обігу як безперервному потоці, гроші не являють собою ні міри цін — бо як така міра вони вже дані в самих цінах, — ні засобу реалізації цін — бо як такий засіб вони існують лише в один з моментів обігу, але зникають у цілісності його моментів; гроші тут — тільки *представник* ціни у відношенні до всіх товарів і є лише засіб для того, щоб товари обмінювалися за однаковими цінами. Гроші обмінюються на один певний товар тому, що вони — загальний представник його мінової вартості, а як такий — *представник* всякого іншого товару однакової мінової вартості, загальний представник, у вигляді якого вони перебувають у самому обігу. Гроші *представляють* ціну одного товару у відношенні до всіх інших товарів, або ціну всіх товарів у відношенні до одного товару. В цьому відношенні гроші не тільки *представник* товарних цін, а й *знак* самих себе; а це й означає, що в самому акті обігу їх матерія — золото і срібло — не має значення.

Гроші є ціна; вони — певна кількість золота або срібла; але оскільки ця реальність ціни є тут лише скороминущою, призначеною для того, щоб безперестану зникати, усуватися, вважатися не остаточною реалізацією, а завжди тільки проміжною, опосередковуючою; оскільки тут взагалі справа полягає не в реалізації ціни, а в реалізації мінової вартості особливого товару в матеріалі іншого товару, — оскільки матерія самих грошей не має значення, він скороминущий як реалізація ціни, бо ця реалізація сама скороминуща; через це гроші, оскільки вони перебувають у цьому постійному русі, є лише представником мінової вартості, яка стає дійсною тільки завдяки тому, що дійсна мінова вартість безперестану заступає місце свого представника, безперестану міняється з ним місцями, безперестану обмінюється на нього.

Отже, в цьому процесі реальність грошей полягає не в тому, що вони — ціна, а в тому, що вони її *представляють*, що вони є її представником; вони — існуючий у предметній формі представник ціни, тобто самих себе, і як такий — мінової вартості товарів. Як засіб обміну гроші реалізують ціни товарів лише для того, щоб виразити мінову вартість одного товару в іншому як його еквіваленті, для того, щоб реалізувати його мінову вартість в іншому товарі, тобто представити інший товар як матеріял

мінової вартості першого.

Отже, таким предметним знаком гроші є тільки в обігу; будучи вилучені з нього, вони знову являють собою реалізовану ціну; проте в межах процесу, як ми бачили, кількість, чисельність цих предметних знаків монетної одиниці істотно визначені. Таким чином, якщо в обігу, де гроші виступають у відношенні до товарів як щось існуюче, матеріальна субстанція грошей, їх субстрат як певна кількість золота і срібла неважливі, а їх чисельність, навпаки, істотно визначена, бо вони тут є лише *знаком* для певної чисельності цих одиниць, — то у визначенні грошей як міри, в якому вони були дані лише ідеально, матеріальний субстрат грошей мав істотне значення, а їх чисельність і взагалі їх існування були неважливі. Звідси виходить, що гроші у вигляді золота і срібла, оскільки вони є *тільки* засобом обігу, засобом обміну, можуть бути замінені будь-яким іншим *знаком*, [1—463 який виражає певну кількість їх одиниць, і що таким способом символічні гроші можуть замінити реальні гроші, бо матеріальні гроші, як всього лише засіб обміну, самі символічні.

Цими суперечними один одному визначеннями грошей як міри, як реалізації цін і як всього лише засобу обміну пояснюється те інакше непоясненне явище, що, з одного боку, коли металеві гроші — золото, срібло — *фальсифікуються* шляхом домішування до них дешевшого металу, гроші знецінюються і ціни підвищуються, а, з другого боку, коли субстрат грошей (золото, срібло) повністю усунений і замінений папірцями з позначенням певних кількостей реальних грошей у кількості, що вимагає обіг, ці папірці курсують за повного вартістю золота і срібла. Вся справа в тому, що в першому випадку засіб обігу є одночасно і матеріалом грошей як міри і тим матеріалом, в якому ціна реалізується як остаточна, а в другому випадку гроші виступають лише в своєму визначенні засобу обігу. В першому випадку мірою цін є витрати виробництва вже, наприклад, не унції золота, а, скажімо, унції сплаву, що на $\frac{2}{3}$ складається з міді і т. д. Якщо фальсифікація монет полягає тільки в тому, що фальсифікуються або змінюються назви відповідних вагових часток благородного металу (наприклад, $\frac{1}{8}$ унції золота дістає назву соверена), то це залишає міру абсолютно тією самою і змінює лише її назву. Якщо раніше совереном називалася монета, що містить $\frac{1}{4}$ унції золота, а тепер так називають монету в $\frac{1}{8}$ унції золота, то тепер ціна в 1 соверен виражає всього лише $\frac{1}{8}$ унції золота, і, значить, тепер потрібно буде 2 соверени (приблизно), щоб виразити ту саму ціну, яку раніше виражав 1 соверен. Інакше кажучи, при фальсифікації одних тільки назв, що їх дають відповідним ваговим часткам благородного металу, міра лишається старою, але відповідна вагова частка золота або срібла виражається тепер у подвоєній кількості франків, соверенів і т. д. в порівнянні з старою.

Приклад грубого змішування суперечних один одному визначень грошей:

«Ціна точно визначається кількістю грошей, що є в наявності для купівлі. Всі товари, що існують на світі, не можуть бути продані за більшу кількість грошей, ніж існує на світі» {«*Weekly Dispatch*»⁸³, London, від 8

листопада [1857]).

По-перше, визначення цін не має нічого спільного з дійсним продажем; при визначенні цін гроші є тільки мірою. По-друге, всі товари (що перебувають в обігу) можуть бути продані за кількість грошей у 1000 разів більшу, ніж є на світі, якби кожна монета оберталася тисячу разів.

Оскільки загальна сума цін, що підлягають реалізації в обігу, змінюється разом з цінами товарів і масою товарів, пущених в оборот; оскільки, з другого боку, швидкість засобів обігу, що перебувають в обороті, теж визначена такими обставинами, які не залежать від самого обороту, то кількість засобів обігу повинна мати можливість змінюватися, розширюватися і скорочуватися — *скорочення і розширення обігу*.

Про гроші, як про всього лише засіб обігу, можна сказати, що вони перестають бути товаром (*особливим* товаром), оскільки їх матеріал індіферентний і вони задовольняють лише потреби самого обміну, а не яку-небудь іншу безпосередню потребу: золото і срібло перестають бути товаром, як тільки вони обертаються як гроші. З другого боку, про гроші можна сказати, що вони вже *тільки* — *товар* (*загальний* товар), товар у його чистій формі, байдужий до своїх природних особливостей і через це байдужий до всіх безпосередніх потреб, без якого-небудь природного відношення до певної потреби як такої. Прихильники монетарної системи, почасти навіть прихильники протекціонізму (див., наприклад, Фер'є, стор. 2⁸⁴) додержувалися першої думки, сучасні економісти — другої; наприклад, Сей, який говорить, що гроші розглядаються як якийсь «особливий» товар, як товар, подібний до всякого іншого товару⁸⁵.

Як засіб обміну гроші виступають необхідним посередником між виробництвом і споживанням. При розвинутій системі грошових відносин люди виробляють лише для того, щоб обмінювати, або виробляють лише обмінюючи. Отже, якби гроші були усунуті, то ми або були б відкинуті до нижчого ступеня виробництва (якому відповідає мінова торгівля, що практикується як щось побічне), або ж перейшли б до вищого ступеня, на якому мінова вартість уже не була б найпершим визначенням товару, оскільки загальна праця, чиїм представником вона є, вже не виступала б як приватна праця, що набирає суспільного характеру лише опосередковано.

Питання про те, чи продуктивні гроші як засіб обігу чи непродуктивні, розв'язується так само просто. За Адамом Смітом, гроші непродуктивні⁸⁶. Фер'є ж, наприклад, каже:

«Гроші створюють вартості, оскільки вартості не могли б існувати без грошей» [*Ferrier. Du Gouvernement considere dans ses rapports avec le Commerce*, стор 52]. Треба враховувати не тільки «*вартість* грошей як металу, а також і їх *властивість* як грошей» [там же, стор. 18].

А. Сміт правий, оскільки гроші не є знаряддям якої-небудь особливої галузі виробництва; Фер'є правий, [1—47] оскільки один з моментів загального виробництва, що ґрунтується на міновій вартості, полягає в тому, щоб як продукт, так і фактор виробництва представляти у визначенні грошей, а це визначення передбачає гроші,

відмінні від продукту, бо грошове відношення само є відношення виробниче, якщо розглядати виробництво в його цілісності.

Оскільки $T — Г — Г — T$ може бути розкладено на свої два моменти, хоч *ціни* товарів і дані як передумова (це й становить головну відмінність від безпосередньої мінової торгівлі), обіг розпадається на два акти безпосередньої мінової торгівлі. $T — Г$: мінова вартість товару виражається в другому особливому товарі, в матеріалі грошей, як і мінова вартість грошей виражається в товарі; те саме має місце в акті $Г — T$. Оскільки правий А. Сміт, коли він говорить, що гроші як засіб обміну є лише складніший вид міни (мінової торгівлі)⁸⁷. Оскільки ж розглядається процес у цілому, а не реалізація товару в грошах і грошей у товарі як два байдужих один одному акти, то мають рацію ті противники А. Сміта, які говорять, що він не зрозумів природи грошей і що грошовий обіг витісняє мінову торгівлю, бо гроші служать лише для сальдування «арифметичного поділу», який виникає в результаті поділу праці. Цим «арифметичним цифрам» так само не треба бути золотими і срібними, як і мірам довжини (див. *Solly. The Present Distress, in relation to the Theory of Money. London, 1830, стор. 5—6*).

Товари перетворюються з *marchandises* в *denrees*, надходять у споживання, гроші як засіб обігу — ні; вони в жодному пункті не перестають бути товаром, поки лишаються у визначенні засобів обігу.

[β) Вихід грошей за рамки простого обігу в їх функції матеріального представника багатства. Гроші як самоціль. Гроші як засіб платежу. Перехід до грошей як капіталу]

Ми переходимо тепер до третього визначення грошей, що є найближчим результатом другої форми обігу $Г — T — T — Г$. Тут гроші виступають вже не як *засіб* і не як *міра*, а як самоціль і внаслідок цього виходять з обігу подібно до того певного товару, який вже завершив свій кругообіг і перетворився з *marchandises* в *denree*.

Попередньо треба ще зауважити, що коли передбачається визначення грошей як іманентного відношення виробництва, яке ґрунтується на загальній основі мінової вартості, то можна вказати і на окремі сторони їх служби як знаряддя виробництва.

«Корисність золота і срібла ґрунтується на тому, що вони замінюють працю» (*Lauderdale. Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique. Paris, 1808, стор. 140*).

«Без грошей потрібна була б безліч актів натурального обміну, щоб одержати шляхом обміну бажаний предмет. Далі, під час кожного окремого акту обміну доводилося б робити дослідження про відносну вартість товарів. Від першої незручності звільняють гроші як знаряддя обміну (знаряддя торгівлі); від другої — як вимірник вартості і представник усіх товарів» (там же, стор. 142, 140, 144).

Протилежне твердження, ніби гроші *не* продуктивні^{*}, говорить тільки про те, що поза тією визначеністю, в якій вони продуктивні як міра, знаряддя обігу і представник

^{*} Див. цей том, частина 1, стор. 147. *Ред.*

вартостей, вони — *непродуктивні*, що продуктивна лише та кількість грошей, яка потрібна для виконання цих призначень. Те, що гроші стають не тільки *непродуктивними*, а й *fauxfraisdeproduction*^{**}, як тільки застосовується більше грошей, ніж потрібно для виконання цього їх продуктивного призначення,—це істина, що стосується і будь-якого іншого знаряддя виробництва або обміну: машини так само, як і засобів транспорту. Але коли під цим мають на увазі, що за допомогою грошей обмінюється лише наявне реальне багатство, то це неправильно, бо на гроші обмінюється і за гроші купується також і праця, сама продуктивна діяльність, *потенціальне багатство*.

Трете визначення грошей у своєму повному розвитку передбачає обидва перші і є їх єдністю. Отже, тут гроші мають самостійне існування поза обігом; вони вийшли за межі обігу. Як *особливий* товар вони можуть бути перетворені з своєї грошової форми у форму предметів розкоші, золотих і срібних прикрас (доти, поки ювелірна робота дуже проста, як, наприклад, у старі часи в Англії, срібні гроші постійно перетворюються в срібний посуд і *viceversa*^{***}. Див. *Тейлора*⁸⁸); або ж вони можуть *нагромаджуватись* як гроші і таким шляхом утворювати *скарб*. Оскільки гроші в своєму самостійному існуванні походять з обігу, вони в цьому своєму самостійному існуванні виступають як результат обігу; гроші об'єднуються з самими собою через обіг. У цій визначеності вже міститься в прихованому вигляді їх визначення як *капіталу*. Гроші як всього лише засіб обміну тут заперечуються. Проте, оскільки історично гроші можуть виступати як міра, перш ніж вони виступають як засіб обміну, і можуть виступати як засіб обміну, перш ніж вони виражені як міра,— в останньому випадку вони існували б тільки як *товар*, якому всі віддають перевагу,— то гроші можуть історично виступати і в третьому визначенні, перш ніж вони виражені в перших двох. Але нагромадження золота і срібла як *грошей* можливе тільки в тому разі, якщо вони вже існують в одному з двох перших визначень, а в розвинутому вигляді гроші можуть виступати в третьому визначенні лише за умови, що вони вже розвинуті в обох перших. У протилежному разі їх нагромадження є всього лише нагромадження золота і срібла, а не нагромадження грошей.

[1—48] (Навести як особливо цікавий приклад *нагромадження мідних грошей* в ранню епоху Римської республіки.)

Оскільки гроші як *загальний матеріальний представник багатства* походять з обігу і як такий представник самі є *продукт обігу*, що є одночасно обміном, піднесеним на вищий ступінь, і *особливою* формою обміну,— остільки гроші і в цьому третьому визначенні перебувають у зв'язку з обігом; гроші протистоять обігові як щось самостійне, але ця самостійність грошей є лише його, обігу, власний процес. Гроші виходять з обігу так само, як вони знову вступають у нього. Поза всяким зв'язком з

^{**} - накладними витратами виробництва. Ред.

^{***} - навпаки. Ред.

обігом гроші були б не грішми, а простим предметом природи, золотом і сріблом. У цьому визначенні гроші в такій же мірі передумова обігу, як і його результат. Сама їх самостійність являє собою не припинення зв'язку з обігом, а *негативний* зв'язок з ним. Це закладено в указаній самостійності, що є результатом процесу $G - TT - G$.

У грошах як *капіталі* в них самих виражено: 1) що вони є як передумова обігу, так і результат його; 2) що через це сама їх самостійність є лише *негативний* зв'язок, але завжди зв'язок з обігом; 3) що вони навіть фігурують як *зряддя виробництва*, бо обіг виступає вже не в своїй первісній простоті як кількісна міна, а як процес виробництва, як реальний обмін речовин. І таким чином самі гроші визначені як особливий момент цього процесу виробництва. У виробництві мова йде не тільки про просте визначення цін, тобто про зведення мінових вартостей товарів до спільної одиниці, а й про творення мінових вартостей, значить, також і про творення *визначеності* цін. Не тільки про установлення однієї лише форми, а й про установлення змісту. Через це якщо в простому обігу гроші виступають взагалі як продуктивні остільки, оскільки сам обіг взагалі є момент системи виробництва, то визначення це існує поки що тільки *для нас*, воно ще не *дане* в грошах. 4) Через це, як капітал, гроші виступають також і як відношення до самих себе через обіг — у вигляді *відношення процента і капіталу*. Однак тут ми ще не маємо справи з цими визначеннями, а повинні розглянути гроші просто в тому вигляді, в якому вони в своєму третьому визначенні виникли як щось *самостійне* з обігу, власне кажучи — із своїх двох перших визначень.

{Збільшення кількості грошей є лише збільшення кількості *засобів рахування*} (*SimondedeSismondi. Etudessur l'EconomiePolitique. Tomell, Bruxelles, 1838, стор. 278*).

Це правильно лише остільки, оскільки гроші визначені як всього лише засіб обміну. В іншій їх якості це є також і збільшення кількості *платіжних засобів*.)

«Торгівля відокремила тінь від тіла і принесла можливість володіти ними окремо» (там же, стор. 300).

Отже, гроші тепер, це — мінова вартість, що стала самостійною (як така гроші будучи *засобом обміну* виступають завжди лише скороминущо) в її загальній формі. Правда, вони мають особливу тілесність або субстанцію у вигляді золота і срібла, і це якраз і надає їм їх самостійності, бо те, що існує лише в чому-небудь іншому, як визначення або відношення чого-небудь іншого, те несамотійне. З другого боку, в цій тілесній самостійності, як золото і срібло, гроші є представником не тільки мінової вартості одного товару у відношенні до іншого, а й мінової вартості у відношенні до всіх товарів, і, тимчасом як вони самі мають субстанцію, вони разом з тим у своїй особливій формі існування, як золото і срібло, виступають як загальна мінова вартість всіх інших товарів. Грішми на одному боці володіють як міновою вартістю товарів; товари на другому боці стоять як стільки ж особливих субстанцій мінової вартості, так що остання в такій самій мірі здатна шляхом обміну перетворитись у кожен з цих субстанцій, в якій вона байдужа до їх визначеності й особливості, будучи вищою за цю

їх визначеність і особливість. Через це товари — лише випадкові форми існування. Гроші — це *«екстракт усіх речей»*⁸⁹, в якому їх особливий характер погашений, загальне багатство як коротке резюме на противагу його, багатства, поширенню і розпорошенню в світі товарів У той час як в особливому товарі багатство виступає як момент товару, або цей товар — як особливий момент багатства, в золоті і сріблі саме загальне багатство виступає концентрованим в особливій матерії.

Кожний особливий товар, оскільки він є мінова вартість і має ціну, виражає сам певну кількість грошей лише в недосконалій формі, бо товар ще тільки повинен бути пущений в обіг, щоб бути реалізованим, і, в силу особливості товару, лишається справою випадку, чи буде він реалізований чи ні Але коли розглядати товар не як ціну, а в його натуральній визначеності, то він являє собою момент багатства лише завдяки своєму зв'язку з якою-небудь особливою потребою, яку він задовольняє, і в рамках цього зв'язку він виражає: 1) лише споживне багатство; 2) лише деяку цілком особливу сторону цього багатства. Гроші, навпаки, якщо не брати до уваги те, що їм, як дуже цінному товару, властива якась особлива споживна корисність, 1) являють собою реалізовану ціну, а 2) вони задовольняють будь-яку потребу, оскільки можуть бути обміняні на об'єкт будь-якої потреби, будучи цілком байдужі до всякої особливості. Товар має цю властивість лише через гроші. Гроші мають її безпосередньо у відношенні до всіх товарів, а через це і у відношенні до всього світу багатства, до багатства як такого. В грошах загальне багатство — не тільки форма, але разом з тим і сам зміст? Поняття багатства, так би мовити, реалізоване в деякому особливому предметі, *індивідуалізоване*. В особливому товарі, [II—1] оскільки він є ціною, багатство виражене лише як ідеальна форма, яка ще не реалізована; оскільки товар має певну споживну вартість, він представляє лише деяку зовсім окрему сторону багатства. В грошах, навпаки, ціну реалізовано, і субстанція їх є саме багатство як у його абстракції від особливих форм його існування, так і в його цілісності.

Мінова вартість утворює субстанцію грошей, і мінова вартість є багатство. Через це гроші, з другого боку, являють собою також і втілену форму багатства на противагу всім тим особливим субстанціям, з яких воно складається. Таким чином, якщо, з одного боку, в грошах, оскільки вони розглядаються самі по собі, форма і зміст багатства тотожні, то, з другого боку, гроші, на протилежність усім іншим товарам є у відношенні до товарів загальна форма багатства, тимчасом як субстанцію багатства утворює вся сукупність цих особливостей. Якщо гроші згідно з першим визначенням є саме багатство, то згідно з другим вони — *загальний матеріальний представник багатства*. У самих грошах ця цілісність існує як уявлювана сукупність товарів. Таким чином, багатство (мінова вартість як цілісність і як абстракція) існує, після виключення всіх інших товарів, індивідуалізоване як таке, лише у вигляді золота і срібла, як окремий відчутний предмет. Через це гроші — бог серед товарів.

Через це гроші як окремий відчутний предмет у тому чи іншому випадку можна

шукати, знайти, украсти, відкрити, і загальне багатство може бути відчутним способом передане у володіння окремого індивіда. З своєї рабської подоби, в якій вони виступають як всього лише засіб обігу, гроші раптом перетворюються у володаря і бога в світі товарів. Гроші представляють небесне існування товарів¹ тимчасом як товари представляють земне існування грошей. Кожна форма природного багатства, поки воно не замінене міноюю вартістю, передбачає істотне відношення індивіда до предмета, так що індивід з однією із своїх сторін сам уречевлює себе в предметі і його володіння предметом виступає разом з тим як певний розвиток його індивідуальності; наприклад, багатство у вигляді овець виступає як розвиток індивіда як пастуха, багатство у вигляді зерна — як розвиток його як хлібороба і т. д. *А гроші, як індивідуалізація загального багатства, будучи самі породжені обігом і представляючи лише загальне, як суто суспільний результат, зовсім не передбачають яке-небудь індивідуальне відношення до свого власника; володіння ними не є розвиток якої-небудь з істотних сторін індивідуальності власника; навпаки, це є володіння чимсь позбавленим індивідуальності, бо це суспільне відношення існує разом з тим як чуттєвий, зовнішній предмет, яким можна заволодіти механічно і який може бути так само і втрачений.*

Отже, відношення грошей до індивіда виступає як суто випадкове, тимчасом як це відношення до речі, зовсім не зв'язаної з його індивідуальністю, дає разом з тим індивідові, завдяки характеру цієї речі, загальне панування над суспільством, над усім світом насолод, праці і т. д. Це те саме, як коли б, наприклад, знахідка якогось каменя давала мені, цілком незалежно від моєї індивідуальності, володіння всіма науками. Володіння грішми ставить мене щодо багатства (суспільного) в цілком те саме становище, в яке мене поставило б володіння філософським каменем щодо наук.

Через це гроші — не тільки *один* з об'єктів пристрасті до збагачення, а й *справжній* об'єкт останньої. Ця пристрасть по суті *auri sacra fames*^{*}. Пристрасть до збагачення як така, як особлива форма потягу, тобто на відміну від прагнення до якого-небудь особливого багатства, наприклад до одягу, зброї, прикрас, жінок, вина і т. д., можлива лише тоді, коли загальне багатство, багатство як таке, індивідуалізоване в якій-небудь особливій речі, тобто коли гроші фігурують у своєму третьому визначенні. Таким чином, гроші — не тільки предмет пристрасті до збагачення, але разом з тим і її джерело. Корисливість можлива і без грошей; пристрасть до збагачення сама є продукт певного суспільного розвитку, вона не є щось *від природи дане* на протилежність *історичному*. Звідси скарги стародавніх народів на гроші як на джерело всякого лиха. Пристрасть до насолод в її загальній формі і скнарість — дві особливі форми пожадливості до грошей. Абстрактна пристрасть до насолод передбачає такий предмет, який містив би в собі можливість усіх насолод. Абстрактну

^{*} — «до злата пристрасть клята» (Вергілій, «Енеїда», книга третя, вірш 57). Ред.

пристрасть до насолод гроші здійснюють у тому визначенні, в якому вони — *матеріальний представник багатства*; скнарість вони здійснюють остільки, оскільки вони — всього лише загальна форма багатства на протигагу товарам як його особливим субстанціям. Заради вдержання грошей як таких скнарість змушена жертвувати всяким відношенням до предметів особливих потреб, змушена відректися від них, щоб задовольняти потреби жадоби грошей як такої. Жадоба грошей, або пристрасть до збагачення, неодмінно означала загибель стародавніх суспільних утворень. Звідси протидія цьому. Гроші самі — *суспільний зв'язок* [das Gemeinwesen] і не терплять над собою ніякого іншого суспільного зв'язку. Це передбачає, однак, повний розвиток мінових вартостей, значить — розвиток відповідної організації суспільства.

У стародавніх народів мінова вартість не була *nexus rerum*⁹⁰; вона виступає в цій ролі лише в торговельних народів, які, проте, самі не виробляли і займалися тільки посередницькою торгівлею. Принаймні для фінікіян, карфагенян і т. д. виробництво було справою побічною. Вони так само добре могли жити в порах стародавнього світу, як євреї у Польщі або в середні віки. Точніше кажучи, сам цей світ був передумовою для таких торговельних народів. Вони через це і гинуть кожного разу, як тільки вступають у серйозний конфлікт з античними суспільствами.

У римлян, греків і т. д. гроші виступають спочатку безпосередньо в своїх двох перших визначеннях, як міра і засіб обігу, причому в обох визначеннях не в дуже розвинутому вигляді. Але як тільки у них розвивається торгівля і т. д. або ж, як це було у римлян, як тільки завоювання дають їм маси грошей [II—2] — словом, раптово на певному ступені їх економічного розвитку, — гроші неминуче виступають у своєму третьому визначенні, і чим більше вони розбиваються в цьому визначенні, тим більше гроші виступають як загибель цього суспільства. Щоб діяти продуктивно, гроші в своєму третьому визначенні, як ми вже бачили, повинні бути не тільки передумовою, а так само і результатом обігу, і, будучи передумовою обігу, вони самі повинні бути моментом обігу, породжуваним ним же. Цього не було, наприклад, у римлян, які награвували гроші з усього світу.

Уже в простому визначенні грошей закладено, що вони як розвинутий момент виробництва можуть існувати лише там, де існує *наймана праця*; що, отже, в цьому разі гроші не тільки не розкладають форму суспільства, а є, навпаки, умовою її розвитку і рушійною силою розвитку всіх продуктивних сил, матеріальних і духовних. Окремий індивід може й тепер випадково оволодіти грішми, і володіння ними може діяти на нього так само розкладницьким чином, як вони діяли на суспільства [die Gemeinwesen] стародавніх народів. Проте розклад цього індивіда в сучасному суспільстві сам є лише збагачення продуктивної частини останнього. Власник грошей в античному розумінні розкладається індустріальним процесом, якому він служить проти своєї свідомості і волі. Розклад стосується тільки його особи. Як *матеріальний*

представник загального багатства, як індивідуалізована мінова вартість гроші повинні безпосередньо бути предметом, метою і продуктом загальної праці, праці всіх індивідів. Праця повинна безпосередньо виробляти мінову вартість, тобто гроші. Через це вона повинна бути найманою працею.

Розвивається пристрасть до збагачення, як прагнення всіх; оскільки кожний хоче виробляти гроші, він створює загальне багатство. Тільки таким чином загальна пристрасть до збагачення може стати джерелом загального, все знову себе породжуючого багатства. Коли праця є наймана праця, а її безпосередньою метою є гроші, загальне багатство *утверджується* як її, праці, мета і об'єкт (*у зв'язку з цим слід сказати про структуру античної армії у коли вона стає найманою*). Гроші як мета стають тут засобом загальної працьовитості. Загальне багатство виробляють для того, щоб оволодіти його представником. Таким способом відкриваються справжні джерела багатства.

Оскільки метою праці є не який-небудь особливий продукт, що перебуває в особливому відношенні до особливих потреб індивіда, а гроші, багатство в його загальній формі, то, по-перше, працьовитість індивіда не знає ніяких меж; вона байдужа до своєї особливості і набирає будь-якої форми, що приводить до мети; вона виявляє винахідливість при створенні нових предметів, що задовольняють суспільну потребу, і т. д. Тому ясно, що там, де основою є наймана праця, гроші діють не розкладницьким чином, а продуктивно, тимчасом як античне суспільство вже само по собі перебуває в суперечності з найманою працею як загальною основою. Загальне промислове виробництво можливе тільки там, де будь-яка праця виробляє загальне багатство, а не яку-небудь певну форму останнього; отже, там, де і заробітною платою індивіда є гроші. В іншому випадку можливі лише деякі особливі форми художньої промисловості. Мінова вартість, як безпосередній продукт праці, є гроші, як її безпосередній продукт. Через це праця, що безпосередньо виробляє мінову вартість як таку, є наймана праця. Там, де самі гроші не є основою суспільного зв'язку [dasGemeinwesen], вони неминуче розкладають існуючий суспільний зв'язок.

В античному світі можна було безпосередньо купити працю, купити раба; але раб не міг за свою працю купити гроші. Збільшення кількості грошей могло зробити рабів дорожчими, але не могло зробити продуктивнішою їх працю. *Рабство негрів* — це суто промислове рабство, яке неминуче зникає з розвитком буржуазного суспільства і несумісне з ним,— *передбачав* буржуазне суспільство, і якби поряд з рабовласницькими штатами не існувало інших, вільних штатів з найманою працею, якби рабовласницькі штати були ізольовані, то відразу ж усі суспільні порядки цих штатів перетворилися б у форми, характерні для такого ступеня, який передував цивілізації.

Гроші як індивідуалізована мінова вартість і, отже, як втілене багатство були предметом шукань в алхімії; в цьому ж визначенні вони фігурують у монетарній

(меркантилістській) системі. Епоха, що безпосередньо передувала розвитку сучасного промислового суспільства, відкривається загальною жадобою грошей, що охопила як індивідів, так і держави. Дійсний розвиток джерел багатства відбувається немовби за спиною одержимих жадобою грошей індивідів і держав, виступаючи як засіб для оволодіння представником багатства. Там, де гроші з'являються не з обігу, а їх знаходять в їх тілесному образі, як це було в Іспанії, там нація біднішає, тимчасом як ті нації, які змушені працювати для того, щоб викачувати гроші в іспанців, розвивають джерела багатства і дійсно збагачуються. Знаходження, відкриття золота в нових частинах світу і країнах відіграє таку велику роль в історії революції тому, що тут раптово, неначе в тепличних умовах, розвивається колонізація⁹¹.

Гонитва за золотом в усіх країнах приводить до відкриття нових країн, до утворення нових держав, насамперед до розширення кола товарів, що надходять в обіг, викликають нові потреби і втягують у процес товарного обміну і обміну речовин віддалені частини світу. З цього боку гроші, як загальний представник багатства, як індивідуалізована мінова вартість, і стали через це засобом для здійснення двоякого результату: багатство набрало універсального характеру, а обмін був поширений по всій земній кулі; інакше кажучи, тут вперше було створено дійсну *загальність* мінової вартості — загальність по обмінюваному матеріалу і загальність по охоплюваному обміном простору. Але в розглядуваному тут визначенні грошей закладено те, що цього справді магічного значення їм надає, за спиною індивідів, ілюзія відносно їх природи, тобто чіпляння за одне з їх визначень в його абстрактності і з ігноруванням суперечностей, що містяться в цьому визначенні. Таким могутнім [II-3] * знаряддям у дійсному розвитку суспільних продуктивних сил гроші, насправді, стають завдяки цьому внутрішньо суперечливому і через те ілюзорному визначенню, завдяки цій своїй абстрактності.

Елементарною передумовою буржуазного суспільства є те, що праця безпосередньо виробляє мінову вартість, отже гроші, і що потім гроші так само безпосередньо купують працю, тобто купують робітника лише остільки, оскільки він сам відчуває в обміні свою діяльність. Таким чином, *наймана праця*, з одного боку, *капітал* — з другого, являють собою лише інші форми розвинутої мінової вартості і грошей як її втілення. Тим самим гроші безпосередньо є *реальний суспільний зв'язок [Gemeinwesen]*, оскільки вони — загальна субстанція існування для всіх і разом з тим спільний продукт усіх. Але в грошах, як ми бачили, суспільний зв'язок є разом з тим лише абстракція, лише суто зовнішня, випадкова для індивіда річ і разом з тим лише засіб його задоволення як ізольованого індивіда. Античне суспільство передбачає для себе зовсім інше відношення індивіда. Через це розвиток грошей в їх третьому визначенні і руйнує це суспільство. Всяке виробництво є деяке опредмечування

* У правому верхньому рижку цієї сторінки є така помітка Маркса: «Міна, купівля-продаж, торгівля — три ступеня обміну {Стюарт}». Ред.

індивіда. Але в грошах (у міновій вартості) опредмечування індивіда є не його опредмечування в його натуральній визначеності, а опредмечування його в такому суспільному визначенні (відношенні), яке разом з тим є зовнішнім для нього.

* * *

Гроші, дані у формі засобу обігу, це — *монета*. Як монета вони втратили саму свою споживну вартість; їх споживна вартість збігається з їх визначенням як засобу обігу. Так, наприклад, їх треба попередньо переплавити, щоб вони могли бути грішми як такими. Для цього їх необхідно демонетизувати. Тому у вигляді монети гроші — лише *знак* і байдужі до свого матеріалу. Але разом з тим як монета гроші втрачають свій універсальний характер і набувають національного, місцевого характеру. Гроші розпадаються на монети різних видів, відповідно до того матеріалу, з якого вони складаються,— золото, срібло, мідь і т. д. Гроші дістають політичне найменування, вони говорять, так би мовити, різними мовами в різних країнах. Нарешті, в одній і тій самій країні вони дістають різні найменування і т. д. Через це гроші в своєму третьому визначенні, як гроші, що виходять з обігу як щось *самостійне* і таке, що протистоїть йому, і заперечують свій характер як монети. Вони виступають знову як золото і срібло, все одно, чи переплавляються вони в зливки чи тільки оцінюються за вмістом у монеті вагової частини золота або срібла. Вони знову втрачають також свій національний характер і служать засобом обміну між націями, універсальним засобом обміну, але вже не як *знак*, а як певна кількість золота і срібла. Через це в найбільш розвинутій системі міжнародного обміну золото і срібло знову виступають у тій самій формі, в якій вони відіграють певну роль уже в початковій міновій торгівлі. Золото і срібло, як і сам обмін, з'являються, як уже було відзначено, спочатку не всередині тієї або іншої общини, а там, де вона закінчується, на її кордоні, в нечисленних пунктах її прилягання до чужих общин. Таким чином, вони виступають тепер *товаром* як таким, універсальним товаром, що скрізь зберігає свій характер товару. В цьому визначенні форми гроші користуються повсюдно однаковим визнанням. Лише в такому вигляді гроші — матеріальний представник *загального* багатства. Через це в меркантилістській системі золото і срібло вважаються мірою могутності різних суспільств.

«Як тільки дорогоцінні метали стають предметом торгівлі, універсальним еквівалентом усіх речей, вони разом з тим стають мірою могутності окремих націй». Звідси меркантилістська система (*Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I, Dublin, 1770, стор. 327*),

Хоч сучасні економісти уявляють себе такими, що високо піднялися над меркантилістською системою, але в періоди загальних криз золото і срібло виступають цілком у цьому визначенні,— в 1857 році⁹² абсолютно так само, як у 1600 році. В цій якості золото і срібло відіграють важливу роль у створенні світового ринку. Так, наприклад, циркуляція американського срібла з Заходу на Схід; зв'язок за допомогою металевих грошей між Америкою і Європою, з одного боку, з Азією — з другого, з

початку нової епохи. У первісних общинах ця торгівля золотом і сріблом відіграє лише побічну роль, вона, як і весь обмін взагалі, поширюється тільки на надлишок. Але при розвинутій торгівлі вона утворює момент, який істотно зв'язаний з виробництвом у цілому і т. д. Гроші виступають уже не для обміну надлишку, а для сальдування зайвини в сукупному процесі міжнародного товарообміну. Гроші тепер є монетою лише як *світова монета*. Але як світова монета гроші по суті байдужі до того свого визначення форми, в якому вони виступають як засіб обігу, тоді як їх матеріал становить тепер усе. Як форма, золото і срібло в цьому визначенні лишаються товаром, що повсюди є в обігу, *товаром* як таким.

(У цьому першому підрозділі⁹³, — де розглядаються мінові вартості, гроші, ціни, — товари виступають завжди як такі, що вже є в наявності. Визначення форми просте. Ми знаємо, що вони виражають визначення суспільного виробництва, але саме це виробництво є тільки передумовою. Однак вони *не дані* в цьому визначенні. І відповідно до цього в реальній дійсності первісний обмін виступає лише як обмін надлишку, що не охоплює і не визначає виробництва в цілому. Це — *наявний* надлишок такого сукупного виробництва, яке лежить поза світом мінових вартостей. Так і в розвинутому суспільстві це теж ще виступає на поверхні як безпосередньо наявний світ товарів. Але цей світ товарів самою своєю наявністю виходить за свої межі, вказуючи на такі економічні відносини, що дані як *виробничі відносини*. Через це внутрішня структура виробництва утворює другий підрозділ. Концентроване вираження [буржуазного суспільства] в державі утворює третій підрозділ, міжнародні відносини [виробництва] — четвертий, світовий ринок — закінчення, в якому виробництво, а також і кожний з його моментів виступає як сукупне ціле, але в якому разом з тим розгортаються всі суперечності. Світовий ринок тоді знову виявляється передумовою цілого і його носієм. Кризи є тоді загальною вказівкою на вихід за рамки цієї передумови і тяжіння до набрання якоїсь нової історичної форми.)

* * *

{«Кількість товарів і кількість грошей може лишатися незмінною, а ціни можуть, незважаючи на це, підніматись або падати» (а саме, внаслідок витрат, що збільшилися, наприклад, грошових капіталістів, одержувачів земельної ренти, державних чиновників і т.д.) *Malthus.X*, 43⁹⁴.}

[II—4] Як ми бачили, гроші, коли вони як щось самостійне виходять з обігу і протистоять йому, являють собою заперечення (негативну єдність) свого визначення як засобу обігу і свого визначення як міри^{*}.

* Оскільки гроші є засобом обігу, оскільки «кількість грошей, що перебувають в обігу, ніколи не може вживатися для індивідуального споживання; вона завжди повинна перебувати в обігу» (Н. *Storch*. Cours d'Economie Politique. Tome I, Paris, 1823, стор. 113—114). індивід може користуватися грошми лише відчужуючи їх від себе, вважаючи їх *буттям для іншого*, в їх суспільному визначенні. Це, як правильно зауважує Шторх, і є причиною того, що самий матеріал грошей «не повинен бути безумовно необхідним для існування людини» (там же, стор. 113), подібно, наприклад, до шкір, солі і т. д., які в деяких народів є грошми. Бо кількість грошового матеріалу, що перебуває в обігу, втрачена для споживання. Через це, по-перше, метали у вигляді грошей мають взагалі перевагу над іншими товарами, і, по-друге, благородні метали — над тими, які корисні як знаряддя виробництва. Для економістів характерне таке формулювання Шторха: грошовий матеріал повинен «мати безпосередню вартість, але таку, яка ґрунтується на *штучній потребі*» [там же, стор. 114].

Ми вже з'ясували таке:

По-перше. Гроші, це — заперечення засобу обігу як такого, *монети*. Але разом з тим вони містять її як своє визначення: негативно, оскільки вони завжди можуть бути перетворені в монету, позитивно — як *світова монета*; але як остання вони байдужі до певної форми, і по суті вони — *товар* як такий, всюдисущий товар, не залежний від місцезнаходження. Ця байдужість виражається двояко: *насамперед* у тому, що гроші тепер є грішми тільки як золото і срібло, а не як *знак*, не у формі монети. Тому вартість має не *оформлення*, якого держава надає грошам у монеті, а тільки її металевий вміст. Навіть у внутрішній торгівлі монета має лише тимчасову вартість, локальну,

«бо вона не більш корисна тому, хто нею володіє, ніж тому, хто володіє товарами, які мають бути куплені на цю монету» [Шторх, там же, стор. 175].

Чим усебічніше внутрішня торгівля зумовлюється зовнішньою торгівлею, тим більше зникає також вартість цього *оформлення*: у приватному обміні воно не існує, а виступає лише як податок. *Далі:* для золота і срібла, як такого *загального товару*, як світової монети, повернення до вихідного пункту, взагалі обіг як такий, не обов'язкове. *Приклад:* Азія і Європа. Звідси скарги прибічників монетарної системи на те, що в язичників гроші зникають, не припливають назад (див. *Місселдена*⁹⁵, близько 1600 р.). Чим більше зовнішній обіг зумовлюється і охоплюється внутрішнім, тим більше світова монета як така надходить в обіг (кругооборот). Цей більш високий ступінь нас тут ще не стосується, він ще не міститься в тому простому відношенні, яке ми тут розглядаємо.

По-друге. Гроші являють собою заперечення самих себе як всього лише реалізації цін товарів, під час якої істотно важливим завжди лишається особливий товар. Навпаки, гроші стають ціною, реалізованою в самій собі, і як така — *матеріальним представником багатства*, а так само і *загальною формою багатства* у відношенні до всіх товарів як лише особливих субстанцій останнього; однак,

по-третьє, гроші заперечуються і в тому визначенні, в якому вони — *лише міра мінових вартостей*. Як загальна форма багатства і як його матеріальний представник гроші вже не є ідеальною мірою чогось іншого, мінових вартостей. Бо вони самі — адекватна дійсність мінової вартості, і вони є такою в своєму металевому бутті. Визначення міри повинно бути тут дано в них самих. Гроші виявляються своєю власною одиницею, і мірою їх вартості, мірою грошей як багатства, як мінової вартості, є та кількість, яку вони самі собою представляють, та чи інша чисельність певної маси їх самих, що є одиницею. Для грошей як міри чисельність їх була неважлива; для грошей як засобу обігу неважлива була їх матеріальність, матерія грошової одиниці; для грошей у

Штучною потребою економіст називає, по-перше, потреби, що виникають з *суспільного* буття індивіда; по-друге, — ті що впливають не з його голого існування як предмета природи. Це виявляє безнадійну внутрішню злиденність, яка утворює основу буржуазного багатства і його науки.

цьому третьому визначенні істотна чисельність їх як певної матеріальної маси. Коли мати на увазі гроші як загальне багатство, то в них уже нема ніякої відмінності, крім кількісної. Гроші представляють більшу або меншу кількість загального багатства, залежно від того, чи перебуває у руках тієї або іншої людини більша або менша чисельність їх як певної маси цього багатства.

Якщо гроші — загальне багатство, то людина тим багатша, чим більше в неї грошей, і єдиний важливий процес як для окремого індивіда, так і для націй є *нагромадження* грошей. За своїм визначенням гроші тут виступали як гроші, що виходять з обігу. Тепер це вилучення грошей з обігу і *нагромадження* їх виступають як істотний об'єкт жадоби збагачення і як істотний процес збагачення. У золоті і сріблі я володію загальним багатством у його чистій формі, і чим більше золота і срібла я нагромаджую, тим більше привласнюю собі загального багатства. Якщо золото і срібло — представники загального багатства, то як певні кількості вони представляють його лише в певній мірі, яка здатна розширюватись до невизначених меж. Це нагромадження золота і срібла, яке уявляється як повторюване вилучення їх з обігу, є разом з тим оберігання загального багатства від обігу, в процесі якого воно постійно втрачається, обмінюючись на яке-небудь особливе багатство, що зникає кінець кінцем у споживанні.

У всіх стародавніх народів нагромадження золота і срібла спочатку є привілеєм жерців і царів, бо мати бога і царя товарів подобає лише богам і царям. Тільки вони гідні мати багатство як таке. Це нагромадження, з одного боку, — тільки виставляння напоказ достатку, тобто багатства як якоїсь незвичайної святкової речі; для дарів храмам і їх богам; для предметів мистецтва суспільного призначення; нарешті, як *забезпечення* на випадок надзвичайної нужди, для закупівель зброї і т. д. Пізніше нагромадження стає у стародавніх народів політикою. *Державна скарбниця*, як резервний фонд, і храм є первісні банки, де зберігається ця святая святих. Збирання і нагромадження грошей дістає свій останній розвиток в сучасних банках; але тут [II—5] — з дальшим, більш розвинутим визначенням. З другого боку, у приватних осіб — нагромадження як оберігання багатства в його чистій формі від зрадливостей зовнішнього світу; в цій формі багатство може бути *закопане* і т. д., словом — воно вступає тут у *цілком таємний* зв'язок з індивідом. Це ще й тепер у широкому історичному масштабі має місце в Азії. Повторюється під час усіх потрясінь, воєн і т. д. в буржуазному суспільстві, яке в цих випадках повертається до варварського стану. Так само нагромадження золота і т. д. як прикраси і предмета розкоші у напівварварів. Але і в найбільш розвинутому буржуазному суспільстві дуже значна і всезростаюча частина золота вилучається з обігу як предмет розкоші (див. *Джейкоба*⁹⁶ і т. д.).

Оскільки золото є представником загального багатства, то саме збереження його в себе, коли воно не пускається в обіг і не вживається на задоволення окремих потреб, є доказ багатства індивідів, і в міру того як гроші розвиваються в своїх різних визначеннях, — тобто в міру того як багатство як таке стає загальним мірилом вартості

індивіда,— розвивається прагнення виставити його напоказ, розвивається виставлення напоказ золота і срібла як представників багатства; подібно до того як, наприклад, пан фон Ротшільд вивісив як свій гідний герб, наскільки мені відомо, дві банкноти по 100 000 ф. ст., вставлені у рамку. Виставлення напоказ золота і т. д. у варварів є тільки більш наївна форма цього сучасного виставлення напоказ багатства, бо воно в меншій мірі стосується золота як грошей. Тут [у варварів] ще просто *блиск* золота. Там [у Ротшільда] рефлектована суть справи. Суть полягає в тому, що золотом *не* користуються як грішми; тут важлива форма, протилежна обігові.

Золото і срібло люди почали нагромаджувати раніше, ніж усі інші товари:

1) внаслідок минушого характеру останніх. Метали самі по собі уособлюють довговічність у порівнянні з іншими товарами, їх охоче збирали також уже через їх порівняно більшу рідкісність і винятковий характер як знарядь виробництва *perexcellence**. В свою чергу благородні метали, як такі, що не окисляються в повітрі і т. д., більш довговічні, ніж неблагородні метали. В інших товарів минуща саме їх форма; але якраз ця форма і надає їм мінової вартості, тимчасом як їх споживна вартість полягає у знищенні цієї форми, у споживанні. А в грошах їх субстанція, їх матеріальність є сама та форма, в якій вони представляють багатство. Якщо гроші виступають як загальний товар повсюдно, у просторовому відношенні, то тепер вони виступають як загальний товар також і в часовому відношенні. Гроші зберігаються як багатство в усі часи. Специфічна довговічність грошей. Гроші — скарб, якого не їсть ні тля, ні іржа⁹⁷. Всі товари — лише минущі гроші, гроші — неминущий товар. Гроші — всюдисущий товар, товар — лише місцеві гроші. Нагромадження, однак, по суті своїй є процес, що проходить у часі. В цьому розумінні Петті говорить:

«Великий і кінцевий результат торгівлі — не багатство взагалі, а переважно достаток срібла, золота і коштовностей, які *неминуці* і не такі *змінювані*, як інші товари, і являють собою багатство в усі часи і повсюдно. Достаток вина, зерна, птиці, м'яса і т. д. є багатство, але багатство тільки *hieetnunc*** . Через це виробництво таких товарів і результати такої торгівлі, які забезпечують країну золотом і сріблом, вигідніше за щось інше» [Petty.SeveralEssaysinPoliticalArithmetick. London, 1699, стор. 178—179]. «Якщо гроші шляхом податку відбирають у того, хто їх проїдає або пропиває, і передають тому, хто вживає їх на меліорацію, рибальство, гірничу справу, на мануфактури або навіть на одяг, то для суспільства це завжди вигідно, бо навіть одяг не такий минущий, як їжа; якщо на прикрасу житла, то вигода трохи більша; під час спорудження будинків — ще значніша; під час меліорації, розробки рудників, рибальства — ще значніша; найвигідніше, коли гроші пускають у хід з метою викликати приплив у країну золота і срібла, бо тільки ці речі *неминуці* і ціняться завжди і всюди як багатство» [там же, стор. 195—196].

Так пише автор XVII століття. Ми бачимо, що нагромадження золота і срібла дістає справжній стимул разом з поширенням погляду на золото і срібло як на матеріального представника і на загальну форму багатства. Культ грошей породжує свій аскетизм, своє самозречення, свою самопожертву — ошадливість і скнарість, нехтування мирськими, тимчасовими і минущими насолодами, гонитву за *вічним* скарбом. Звідси

* переважно. Ред.

** - в даному місці і в даний момент. Ред.

зв'язок англійського пуританізму, а також голландського протестантизму з робленням грошей. Один автор на початку XVII століття (*Місселден*) дуже простодушно висловлює цю обставину так:

«Природним предметом торгівлі є товар, а штучним — гроші... Хоч гроші і за природою речей, і за часом з'являються після товару, але тепер вони на практиці здобули найважливіше значення». Він порівнює товар і гроші з двома синами стародавнього Іакова, який «праву руку поклав на молодшого сина, а ліву — на старшого⁹⁸» ([*Misselden.*]FreeTrade. London, 1622, стор. 7).

«Ми споживаємо у себе надто велику кількість вина з Іспанії, Франції, Рейнської провінції, Леванту, з островів; ізюм з Іспанії, коринку з Леванту, лінобатист з Геннегау^{***} і Нідерландів, шовкові вироби з Італії, цукор і тютюн з Вест-Індії, прянощі з Ост-Індії; все це нам не таке вже необхідне і, проте, купується на *дзвінку* монету... Якби менше продавалось іноземних і більше вітчизняних продуктів, то надлишок у формі золота і срібла неодмінно припливав би до нас як скарб» (там же, стор. 12, 13).

Сучасні економісти в загальній частині своїх праць з політичної економії, зрозуміло, глузують з таких міркувань. Проте коли взяти до уваги ту несміливість, яка розкривається особливо в ученні про гроші, і той панічний страх, з яким люди практичного життя стежать за відпливом і припливом золота і срібла в періоди криз, то виявляється, що гроші в тому визначенні, в якому їх з наївною односторонністю розглядали прихильники монетарної і меркантилістської системи, цілком ще зберігають свої права не тільки в уявленні, а й як реальна економічна категорія.

[II—6] Протилежний погляд, що виражає дійсні потреби виробництва на протигагу цій верховній владі грошей, найяскравіше виступає у *Буагільбера* (див. разючі уривки в моєму зошиті⁹⁹).

2) Нагромадження інших товарів, незалежно від їх минушого характеру, у двоякому відношенні істотно відрізняється від нагромадження золота і срібла, які тут тотожні грошам. З одного боку, нагромадження інших товарів має характер нагромадження не багатства взагалі, а багатства особливого, і через це само є той або інший особливий акт виробництва, при якому справа не зводиться до простого нагромадження. Нагромадження хліба потребує особливих пристроїв і т. д. Нагромадження овець ще не перетворює мене у вівчара; нагромадження рабів або землі робить необхідними відносини панування і підкорення і т. д. Отже, все це вимагає відмінних від простого нагромадження, від простого примноження багатства дій і певних відносин. З другого боку, щоб реалізувати нагромаджений товар як загальне багатство, щоб привласнювати собі багатство в усіх його особливих формах, я повинен торгувати нагромадженими мною особливими товарами, стати хліботорговцем, скототорговцем і т. д. Гроші як *загальний* представник багатства звільняють мене від цього.

Нагромадження золота і срібла, грошей, є перша в історії поява збирання капіталу і перший могутній засіб для цього збирання; але як таке воно ще не є нагромадження капіталу. Для цього необхідно, щоб зворотний вступ нагромадженого в обіг сам був

*** — одна з провінцій колишніх «Іспанських Нідерландів» (тобто нинішньої Бельгії). *Ред.*

моментом і засобом нагромадження.

Гроші в своєму останньому, завершальному визначенні тепер виступають з усіх боків як така суперечність, що сама себе знищує, що веде до власного знищення. Грошам як *загальній формі багатства* протистоїть увесь світ дійсних багатств. Вони — чиста абстракція багатств; тому, якщо їх удержують у такій формі, вони — всього лише фантазія. Там, де багатство здається існуючим у цілком матеріальній, відчутній формі як такої, воно має своє існування лише в моїй голові, воно — чиста химера. Мідас¹⁰⁰. З другого боку, як *матеріальний представник загального багатства*, гроші реалізуються лише завдяки тому, що знову пускаються в обіг і зникають під час обміну на окремі особливі види багатства. Вони лишаються в процесі обігу як засіб обігу; але для нагромаджуючого індивіда вони втрачені, і це зникнення є єдиний можливий спосіб використати їх як багатство. Знищення нагромадженого в окремих актах споживання є його реалізація. Тепер гроші знову можуть бути нагромаджені іншими індивідами, але тоді той же процес починається знову. Я можу дійсно утвердити їх буття для мене тільки тим шляхом, що віддаю їх як всього лише буття для інших. Якщо я хочу вдержати їх у себе, то вони непомітно перетворюються всього лише в привид справжнього багатства.

Далі: примноження грошей шляхом їх нагромадження, та обставина, що їх власна кількість є міра їх вартості, виявляється знов-таки хибною. Якщо решта багатства не нагромаджується, то самі гроші втрачають свою вартість у тій мірі, в якій вони нагромаджуються. Те, що уявляється їх збільшенням, насправді є їх зменшення. Їх самостійність є тільки видимістю; їх незалежність від обігу полягає лише у зважанні на цей обіг, яке являє собою залежність від нього.

Гроші видають себе за загальний товар, але, через свою природну особливість, вони в свою чергу є деяким особливим товаром, вартість якого залежить від попиту і пропозиції і змінюється разом із зміною їх специфічних витрат виробництва. І оскільки гроші самі втілюються в золоті і сріблі, то в усякій дійсній формі їм властивий односторонній характер, так що, коли один з цих металів виступає як гроші, то другий — як особливий товар, і *viceversa*^{*}, і таким чином кожний з них виступає в обох визначеннях.

Як абсолютно надійне, цілком незалежне від моєї індивідуальності багатство, гроші разом з тим являють собою щось цілком зовнішнє у відношенні до мене, абсолютно ненадійне, щось таке, що може бути відокремлене від мене в результаті будь-якої випадковості. Так само визначення грошей як міри, як засобу обігу і як грошей як таких абсолютно суперечать одне одному. Нарешті, в останньому визначенні гроші суперечать самі собі ще й тому, що вони повинні представляти вартість як таку, а насправді представляють лише якусь ідентичну кількість [золота або срібла]

* — навпаки. Ред.

змінюваної вартості. Через це гроші як *завершена* мінова вартість знищують самих себе.

Як всього лише міра гроші вже зазнали заперечення в них самих як засобі обігу; як засіб обігу і як міра вони зазнали заперечення в них самих як грошах. Таким чином, заперечення грошей у цьому останньому визначенні є разом з тим заперечення їх в обох перших визначеннях. Через це при запереченні грошей як всього лише *загальної форми багатства* вони повинні реалізуватися в особливих субстанціях дійсного багатства; але дійсно виправдовуючи таким способом своє значення *матеріального представника* сукупного багатства, гроші разом з тим повинні зберігати себе як загальну форму. Їх входження в обіг повинно само бути моментом їх перебування у себе, а їх перебування у себе повинно бути входженням в обіг. Це значить, що як реалізована мінова вартість гроші мають виступати разом з тим як такий процес, в якому мінова вартість реалізується. Разом з тим гроші являють собою заперечення самих себе як суто речової форми, як такої форми багатства, що має зовнішній і випадковий характер у відношенні до індивідів. Гроші повинні, навпаки, виступати як виробництво багатства, а багатство — як результат відношень індивідів один до одного в процесі виробництва.

Таким чином, мінова вартість визначена тепер уже не як проста річ, для якої обіг є лише зовнішній рух або яка існує як індивідуальний предмет в якій-небудь особливій матерії,— а як процес, як відношення до самої себе через процес обігу. З другого боку, і сам обіг уже не є тільки простий процес обміну товарів на гроші і грошей на товари, вже не є тільки посередній рух, який існує для того, щоб реалізовувати ціни різних товарів, прирівнювати їх один до одного як мінові вартості, рух, в якому поза обігом виявляються і товар, і гроші: 1) передуюча обігові мінова вартість, остаточне вилучення товару для споживання, тобто знищення мінової вартості, і 2) вилучення грошей з обігу, здобуття міновою вартістю самостійності у відношенні до субстанції мінової вартості, що знов-таки є лише другою формою знищення мінової вартості.

Сама мінова вартість, але тепер ужене [II—7] мінова вартість взагалі, а строго визначена мінова вартість, повинна, у вигляді передумови, виступати як установа обігом, а у вигляді установленої обігом — як передуюча останньому. Процес обігу має виступати так само і як процес виробництва мінових вартостей. Таким чином, це, з одного боку, зворотний перехід мінової вартості в працю, а з другого боку — зворотний перехід грошей у мінову вартість; ця остання, однак, тепер дана в поглибленому визначенні. При обігу передбачається *певна* ціна, і обіг у вигляді грошей установає цю ціну лише формально. *Визначеність* самої мінової вартості, або міра цін, повинна тепер у свою чергу виступати як акт обігу. Дана таким чином, мінова вартість є *капітал*, а обіг даний разом з тим як акт виробництва.

Додати до попереднього:

В обігу, що виступає як грошовий обіг, завжди передбачається одночасність обох полюсів обміну. Проте може виникнути різночасність існування товарів, що підлягають обміну. В самій природі взаємних поставок може бути закладене те, що поставка здійснюється сьогодні, а зустрінне виконання зобов'язання може бути здійснене лише через рік і т. д.

«У більшості угод»,— говорить Сеніор,— «тільки одна з договірних сторін має в своєму розпорядженні річ у готовому вигляді і позичає її; і для того щоб обмін відбувся, доводиться відразу ж її передати іншій стороні з тією умовою, що еквівалент буде одержано тільки згодом. Але оскільки вартість усіх речей після того, як мине певний час, змінюється, то як засіб платежу береться така річ, вартість якої змінюється якнайменше, яка найдовше зберігає дану середню здатність купувати речі». Так гроші стають «вираженням або представником вартості» (*Senior. Principes fondamentaux de l'économie politique, tires de legons edites et inedites. Paris, 1836, стор. 116, 117*).

Згідно з цією думкою, останнє визначення грошей нічим не зв'язане з попереднім. Проте ця думка помилкова. Лише тоді, коли гроші стають самостійним представником вартості, угоди починають оцінюватися вже, наприклад, не в тих чи інших кількостях зерна або в повинностях, які треба виконати. (Останнє, наприклад, є звичайним явищем при ленній системі.) Коли пан Сеніор каже, що гроші мають «більш тривалу середню здатність» зберігати свою вартість, то це — всього лише його рефлексія. Фактом є те, що загальним матеріалом контрактів («загальним товаром контрактів», як говорить Бейлі ¹⁰¹) гроші служать саме як *загальний товар*, як «представник загального багатства» (як говорить Шторх ¹⁰²), як *мінова вартість, що здобула самостійне буття*. Гроші повинні бути вже досить розвинуті в двох перших своїх визначеннях для того, щоб універсально виступати в цій ролі в третьому визначенні. Тут, справді виявляється що, хоч кількість грошей може лишатися цілком незмінною, вартість їх змінюється; що взагалі гроші, як певна кількість, зазнають загальної змінюваності всіх вартостей. Тут дається взнаки природа грошей як особливого товару на протигагу їх загальному визначенню. Для грошей як міри ця зміна вартості не має значення, бо

«два різних відношення до одного й того самого мірила можуть бути однаково добре виражені як за допомогою змінюваного мірила, так і за допомогою постійного» ¹⁰³.

Для грошей як засобу обігу ця зміна вартості також байдужа, бо кількість їх як засобу обігу встановлена мірою. Але для грошей як *грошей*, якими вони виступають у контрактах, зміна їх вартості має істотне значення, як і взагалі в цьому визначенні властиві грошам суперечності вилазять назовні.

У вигляді окремих підрозділів треба додати:

1) *Гроші як монета*. Дуже коротко про монетну справу. 2) Історичні дані про джерела добування золота і срібла. Відкриття їх і т. д. Історія їх добування. 3) Причини змін вартості благородних металів, а через це і металевих грошей; вплив цих змін на промисловість і на різні класи. 4) *Насамперед*: кількість засобів обігу в зв'язку з

підвищенням і падінням цін (XVI століття, XIX століття). Але при цьому треба також розглянути, як впливає збільшення кількості засобів обігу на гроші як міру. 5) Про обіг: швидкість, необхідна кількість, вплив обігу; більш розвинутий і менш розвинутий обіг і т. д. 6) Розкладницький вплив грошей.

(Це треба додати до попереднього.) (Сюди вмістити специфічно економічні дослідження.)

(Питома вага золота і срібла, те, що вони містять більшу вагу в порівняно малому об'ємі в порівнянні з іншими металами, повторюється у світі вартостей таким чином, що вони містять більшу вартість (більший робочий час) у відносно малому об'ємі. Уречевлений у золоті або сріблі робочий час, мінова вартість, є питома вага товару. Це робить благородні метали особливо придатними для обслуговування обігу (оскільки значну вартість можна носити при собі в кишені) і для нагромадження, оскільки велику вартість можна зберегти і нагромадити у невеликому місці. Золото при цьому не видозмінюється під час нагромадження, як видозмінюється залізо, свинець і т. д. Воно лишається тим, чим воно є.)

«Якби Іспанія ніколи не володіла рудниками Мексика і Перу, то їй ніколи не потрібний був би хліб з Польщі» (*P. Ravenstone. Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, стор. 20*).

«Вони мають одні думки і передають силу і владу свою звіру... І нікому не можна буде ні купувати, ні продавати, крім того, хто має начертання або ім'я звіра, або число імені його» (*Апокаліпсис. Вульгата*¹⁰⁴).

«Ціну товарів конституують співвідносні кількості товарів, що відпускаються один за одного» (*H. Storch. Cours d'économie politique. Tome I, Paris, 1823, стор. 72*).

«Ціна є певна міра мінової вартості» (там же, стор. 73).

* * *

Як ми бачили, у простому обігу як такому (в міновій вартості, що розглядається в її русі) взаємна дія індивідів один на одного за своїм змістом є лише заінтересованість кожного індивіда в задоволенні своїх потреб, а за формою — обмін, прирівнювання (встановлення еквівалентів); тому і власність дана тут ще тільки як привласнення продукту праці за допомогою праці і продукту чужої праці за допомогою власної праці, оскільки продукт власної праці купується чужою працею. Власність на чужу працю опосередкована еквівалентом власної праці. Ця форма власності — так само як свобода і рівність — дана в цьому простому відношенні. В дальшому розвитку мінової вартості це докорінно зміниться, і кінець кінцем виявиться, що приватна власність на продукт власної праці тотожна з розривом між працею і власністю, так що праця створюватиме чужу власність, а власність розпоряджатиметься чужою працею.

[III.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ¹⁰⁵

[Відділ перший]. ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

[(A)] ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ

[1] ПРОСТИЙ ОБІГ ТОВАРІВ У СИСТЕМІ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА. БУРЖУАЗНА РІВНІСТЬ І БУРЖУАЗНА СВОБОДА]

[II—8] Що особливо утруднює розуміння грошей в їх повній визначеності як грошей — цю трудність політична економія намагається обійти тим, що одне з визначень грошей вона забуває заради другого і коли їй пред'являють одне визначення, вона апелює до другого,— так це те, що тут суспільне відношення, певне відношення індивідів один до одного виступає як метал, як камінь, як суто тілесна річ, що існує поза індивідами, як річ, яку, як таку, знаходять у природі і в якій певні форми стають такими, що їх не можна відрізнити від її природного існування. Золото і срібло самі по собі не гроші. Природа не створює грошей, так само як вона не створює вексельного курсу або банкірів¹⁰⁶. У Перу і Мексіці золото і срібло не були грішми, хоч вони траплялись у вигляді прикрас, і хоч там існувала розвинута система виробництва. Бути грішми не є природною властивістю золота і срібла, і через це вона зовсім не відома фізику, хіміку і т. д. як таким. Але гроші — це безпосередньо золото і срібло. В грошах, що розглядаються як міра, ще превалює визначення форми; ще в більшій мірі воно превалює в грошах, що фігурують як монета, де це виявляється також і зовнішньо у карбуванні монети; але в третьому визначенні грошей, тобто в їх завершенні, коли буття грошей як міри і монети виступає лише як функції грошей, всяке визначення форми зникло, або воно безпосередньо збігається з їх буттям як металів. У золоті і сріблі зовсім не розкривається, що їх призначення бути грішми являє собою лише результат суспільного процесу; золото (або срібло) є гроші.

Розуміння золота і срібла як грошей тим важче, що їх безпосередня споживна вартість для живого індивіда ніяк не зв'язана з цією їх роллю і що взагалі в них, як втіленні чистої мінової вартості, стерта всяка згадка про споживну вартість на відміну від мінової вартості. Через це тут у всій своїй чистоті виступає назовні основна суперечність, що міститься у міновій вартості і у відповідному їй суспільному способі виробництва. Вище* вже були піддані критиці спроби зняти цю суперечність тим шляхом, що гроші втрачають їх металеву форму і також і з зовнішнього боку

* Див. цей том, частина 1, стор. 60—75. Ред.

встановлюються як щось *зумовлене* суспільством, як вираження певного суспільного відношення; останньою формою реалізації цих спроб була б форма робочих грошей. Тепер повинно стати цілком ясным, що доти, поки зберігається базис мінової вартості, усі ці спроби являють собою жалюгідну писанину, а ілюзія, нібито металеві гроші фальсифікують обмін, постає з цілковитої необізнаності з їх природою. З другого боку, ясно також, що в міру того як зростає опозиція у відношенні до панівних виробничих відносин, а ці останні самі починають енергійніше підштовхувати до зміни шкіри, — полеміка спрямовується проти металевих грошей або проти грошей взагалі, як найбільш вражаючого погляд, найбільш сповненого суперечностей і найбільш різко вираженого явища, в якому система буржуазного виробництва виступає цілком відчутно. І тоді хочуть за допомогою всіляких фокусів з грішми усунути ті антагонізми, проявом яких, що впадає у вічі, тільки і є гроші. Так само ясно, що, на думку цих реформаторів, над грішми можна було б провести деякі революційні операції, оскільки при цьому здається, ніби напад на гроші залишає все інше в старому вигляді і тільки приводить його в порядок. У цьому разі б'ють по мішку, а мають на увазі осла. Проте поки осел не відчуває ударів по мішку, справді перепадає тільки мішку, а не осла. Як тільки осел відчує удари, б'ють уже осла, а не мішок. Поки операції спрямовані проти грошей як таких, це — всього лише напад на наслідки, причини яких залишаються; отже, це є таке порушення продуктивного процесу, яке залишає незайманою саму основу, так що ця основа і надалі має силу шляхом більш або менш бурхливої реакції зробити *порушення*, яке утворилося, всього лише скороминущим і подолати його.

З другого боку, у визначенні грошового відношення, оскільки воно досі розглядалося в його чистій формі і поза зв'язком з більш розвинутими виробничими відносинами, закладено, що в грошових відношеннях, взятих у їх простому вигляді, всі іманентні буржуазному суспільству антагонізми здаються погашеними; тому буржуазна демократія ще в більшій мірі, ніж буржуазні економісти (ці принаймні настільки послідовні, що повертаються назад до ще простішого визначення мінової вартості і обміну), все знову і знову звертається до грошового відношення з метою апологетики існуючих економічних відношень.

Справді, оскільки товар або праця визначені ще тільки як мінові вартості, а те відношення, в силу якого різні товари ставляться у співвідношення один з одним, визначене як обмін цих мінових вартостей одна на одну, як їх прирівнювання одна до одної, — індивіди, суб'єкти, між якими відбувається цей процес, визначаються просто як такі, що обмінюються. Оскільки до уваги береться тільки визначення форми, — а це є економічне визначення, таке визначення, в якому індивіди перебувають один з одним у відношенні спілкування, показник їх суспільної функції або суспільного відношення їх один до одного, — остільки між індивідами не існує абсолютно ніякої відмінності. Кожний з суб'єктів є суб'єкт, що обмінюється, тобто кожний перебуває в

тому ж самому суспільному відношенні до іншого, в якому інший перебуває до нього. Тому їх відношення як суб'єктів обміну є відношення *рівності*. Не можна помітити між ними яку-небудь відмінність, а тим більше яку-небудь протилежність; між ними нема навіть ніякої неподібності. Далі, товари, якими вони обмінюються, як мінові вартості являють собою еквіваленти або принаймні вважаються такими (можлива тільки суб'єктивна помилка у взаємній оцінці, і в разі, коли один індивід обдурює іншого, це відбувається *не в силу природи тієї соціальної функції, в якій вони протистоять один одному*, бо ця соціальна функція — *одна й та сама*; в ній вони *рівні*; це відбувається лише в силу природної хитрості, мистецтва переконувати і т. д., словом, тільки в силу суто індивідуальної переваги одного індивіда над іншим. Така відмінність була б суто природною відмінністю, ніяк не зв'язаною з природою розглядуваного відношення як такого, і, як буде видно з дальшого дослідження, ця природна відмінність у результаті конкуренції і т. д. навіть ще ослаблюється і втрачає своє первісне значення.)

Оскільки предметом розгляду є чиста форма, економічна сторона відношення — зміст, що існує поза цією формою, виявляється тут, власне кажучи, ще цілком поза політичною економією, або виступає як відмінний від економічного природний зміст, про який можна сказати, що він ще цілком відокремлений від економічного відношення¹ оскільки він ще безпосередньо а ним збігається¹⁰⁷, — остільки тут перед нами вимальовуються тільки три формально різних моменти: суб'єкти відношення, *ті, що обмінюються*, що виступають в одному й тому ж визначенні; предмети їх обміну, мінові вартості, *еквіваленти*, [II—9] які не тільки рівні, а й категорично повинні бути рівні і приймаються за рівні; нарешті, сам акт обміну, опосередкування, внаслідок якого суб'єкти якраз і виступають як такі, що обмінюються, як рівні, а їх об'єкти — як еквіваленти, як рівні. Еквіваленти являють собою опредмечування одного суб'єкта для інших; це значить, що вони самі рівновеликі за вартістю і в акті обміну виявляють себе як рівноцінні і, разом з тим, як байдужі у відношенні один до одного. Суб'єкти в обміні виявляються рівноцінними один одному лише за допомогою еквівалентів і виявляють себе як такі лише за допомогою передачі одним другому тієї предметності, в якій один існує для другого. Оскільки вони є рівноцінними один одному тільки таким чином, тільки як власники еквівалентів і як люди, що виявляють цю еквівалентність в обміні, то як рівноцінні вони разом з тим байдужі один до одного; існуючі між ними інші індивідуальні відмінності їх не стосуються; вони байдужі до всіх існуючих у них інших індивідуальних особливостей.

Що ж до змісту [процесу обміну], який існує поза актом обміну, актом, що являє собою як установлення, так і підтвердження мінових вартостей, а також суб'єктів як таких, що обмінюються, — то цим змістом, що знаходиться за межами економічного визначення форми, може бути лише: 1) природна особливість обмінюваного товару; 2) особлива природна потреба тих, що обмінюються, або — якщо зв'язати те й друге разом — різна споживна вартість обмінюваних товарів. Споживна вартість, становлячи

зміст обміну, що знаходиться цілком за межами його економічного визначення, далека, таким чином, від того, щоб завдавати шкоди соціальній рівності індивідів; навпаки, природну відмінність між ними вона робить основою їх соціальної рівності. Якби індивід *A* мав ту саму потребу, що й індивід *B*, і уречевлював свою працю в тому самому предметі, що й індивід *B*, то між ними не існувало б ніякого відношення; розглядувані з точки зору здійснюваного ними виробництва, вони зовсім не були б різними індивідами. В обох є потреба дихати; для обох існує повітря як атмосфера; все це не встановлює між ними ніякого соціального контакту; як дихаючі індивіди вони перебувають у відношенні один до одного тільки як природні тіла, а не як особи. Тільки відмінність їх потреб і неоднаковість здійснюваного ними виробництва дають привід для обміну і до їх соціального прирівнювання один до одного в обміні; ця природна відмінність є через це передумовою їх соціальної рівності в акті обміну і взагалі є передумовою того відношення, в яке вони вступають між собою як виробляючі індивіди. Розглядувані з боку цієї природної відмінності, індивід *A* є власником якої-небудь споживної вартості для *B*, а *B* є власником якої-небудь споживної вартості для *A*. З цього боку природна відмінність ставить їх взаємно знову у відношення рівності. Але внаслідок цього вони не байдужі один до одного, а доповнюють один одного, потребують один одного, так що індивід *B*, будучи об'єктивованим у товарі, становить потребу для індивіда *A*, і *viceversa**; так що вони перебувають один до одного не тільки у відношенні рівності, а й у суспільному відношенні.

Але це ще не все. Те, що ця потреба одного може бути задоволена продуктом другого і *viceversa*, те, що один може виробити предмет, який є потребою другого, і кожний протистоїть іншому як власник об'єкта, що є потребою іншого,— все це доводить, що кожний індивід як *людина* виходить за межі своєї власної особливої потреби і т. д. і що вони відносяться один до одного як люди; що спільна їм родова суть усвідомлена всіма. До того ж, не буває, щоб слони виробляли для тигрів, взагалі щоб одні тварини виробляли для інших. Наприклад, бджолиний рій становить *aufond*** лише одну бджолу, і всі бджоли виробляють одне й те саме.

Далі. Оскільки ця природна відмінність індивідів і їх товарів*** утворює мотив для об'єднання цих індивідів, для встановлення суспільного відношення між ними як тими, що обмінюються, відношення, в якому вони *заздалегідь дані* як рівні і

* — навпаки. *Ред.*

** — по суті. *Ред.*

*** Продукти праці і праця і т. д. тут ще зовсім не розрізняються між собою¹⁰⁸, а існують лише у формі товарів, або, як говорить пан Бастіа, повторюючи Сея, *послуг*. Бастіа думає, що коли він звів економічне визначення мінової вартості до природного змісту останньої, до товару [як споживної вартості] або до послуги, тобто коли він виявився нездатним фіксувати економічне відношення мінової вартості як такої, то він цим зробив великий крок вперед у порівнянні з економістами-класиками англійської школи, які виявились здатними фіксувати виробничі відносини як такі, в їх визначеності, в їх чистій формі¹⁰⁹,

виявляють себе як рівні,— до визначення рівності приєднується ще й визначення свободи. Хоч індивід *A* відчуває потребу в товарі індивіда *B*, він не захоплює цей товар насильно і *viceversa*, а обидва вони визнають один одного власниками, особами, воля яких пронизує їх товари. Через це сюди насамперед входить юридичне поняття особи і момент свободи, оскільки остання міститься в цьому понятті. Жоден з тих, що обмінюються, не захоплює чужої власності насильно. Кожний передає її добровільно.

Але й це ще не все: індивід *A* задовольняє потребу індивіда *B* за допомогою товару *a* лише остільки і лише тому, що індивід *B* задовольняє потребу індивіда *A* за допомогою товару *b*, і *viceversa*. Кожний обслуговує іншого, щоб обслужити самого себе; кожний взаємно користується іншим як своїм засобом. І те, і друге в свідомості обох індивідів представлено так, що 1) кожний досягає своєї мети лише остільки, оскільки він є засобом для іншого; 2) кожний стає засобом для іншого (буттям для іншого) тільки будучи для себе самоціллю (буттям для себе); 3) взаємозалежність, яка полягає в тому, що кожний є одночасно і засобом, і метою і притому досягає своєї мети лише остільки, оскільки стає засобом, і стає засобом лише остільки, оскільки установлює себе як самоціль, що кожний, таким чином, робить себе буттям для іншого, будучи буттям для себе, а цей інший робить себе буттям для нього, будучи буттям для себе, — ця взаємозалежність є необхідний факт, що передбачається як природна умова обміну, але вона, як така, не має значення для обох суб'єктів обміну і становить для кожного з них інтерес лише остільки, оскільки вона задовольняє його власний інтерес як інтерес, що виключає чужий інтерес, без урахування чужого інтересу.

Інакше кажучи, суспільний інтерес, що виступає як мотив усього акту в цілому, хоч і визнано як факт обома сторонами, але, як такий, не є мотивом, а здійснюється, так би мовити, лише за спиною рефлексованих у самих себе ¹¹⁰ окремих інтересів, за індивідуальним інтересом одного, який протилежний інтересові другого. З цього останнього боку в індивіда ще може в кращому разі бути утішна свідомість того, що задоволення його індивідуального інтересу, протилежного інтересам інших, якраз і є здійсненням знятої [II-10] протилежності, задоволенням суспільного загального інтересу. З самого акту обміну індивід, кожний з індивідів, рефлексований у собі як винятковий і панівний (визначальний) суб'єкт обміну. Тим самим дана, отже, повна свобода індивіда: добровільна угода; відсутність насильства з будь-чєї сторони; установлення себе як засобу, або як обслуговуючого, лише як засобу для того, щоб установити себе як самоціль, як панівний і домінуючий фактор; нарешті, егоїстичний інтерес, який не здійснює ніякого вищестоящего інтересу; другий індивід теж визнається і усвідомлюється як індивід, що в однаковій мірі здійснює свій егоїстичний інтерес, так що обидва знають, що суспільний інтерес полягає якраз тільки в двосторонності, багатосторонності, відособленні різних сторін, що він є обмін егоїстичних інтересів. Загальний інтерес є саме загальність егоїстичних інтересів.

Отже, якщо економічна форма, обмін, установлює всебічну рівність суб'єктів, то зміст, субстанція, як індивідуальна, так і речова, яка спонукає до обміну, установлює свободу. Таким чином, в обміні, що ґрунтується на мінових вартостях, свобода і рівність не тільки поважаються, але обмін міновими вартостями являє собою продуктивний, реальний базис всякої *рівності* і всякої *свободи*. Як чисті ідеї, рівність і свобода являють собою всього лише ідеалізовані вираження обміну міновими вартостями; будучи розвинутими в юридичних, політичних, соціальних відношеннях, вони являють собою все той же базис, але в якійсь іншій мірі. Це підтвердилося також і історично. Рівність і свобода в такому розумінні прямо протилежні античним свободі і рівності, які якраз не мають своєю основою розвинуту мінову вартість, більше того, — вони гинуть внаслідок розвитку останньої. Рівність і свобода в сучасному розумінні передбачають такі виробничі відносини, які ще не існували в стародавньому світі; не існували вони також і в середні віки. Пряма примусова праця — ось основа стародавнього світу; суспільство ґрунтується тут на примусовій праці як на існуючому фундаменті. Базис середньовіччя утворює працю, що сама є привілеєм, працю, що має значення ще в своїй відособленості, а не як праця, що взагалі виробляє мінові вартості. Праця [в капіталістичному суспільстві] не є прямою примусовою працею і не здійснюється, як у середні віки, з оглядкою на щось загальне як на вище (корпорації).

Хоч і правильно те, що відношення між тими, що обмінюються, з точки зору мотивів обміну, тобто природних мотивів, які лежать поза економічним процесом, теж ґрунтується на певному примусі, але це відношення, з одного боку, само означає тільки байдужість іншої людини до моєї потреби як такої, до моєї природної індивідуальності, тобто означає рівність іншого зі мною і його свободу, яка, проте, в такій же мірі є передумовою моєї свободи. З другого боку, оскільки мене визначають і силують мої власні потреби, насильство наді мною вчиняє не щось чуже, а лише моя власна природа, яка є сукупністю потреб і потягів (інакше кажучи, мій *інтерес*, що виступає в загальній рефлексивній формі). Але це якраз і є та сторона, за допомогою якої я піддаю примусові іншого, втягую його в систему обміну.

Через це в римському праві *servus*^{*} правильно визначений як людина, яка нічого не може придбати для себе шляхом обміну (дивись «*Institutiones*»¹¹¹). Звідси зрозуміло також, що *целправо*, — хоч воно і відповідає такому стану суспільства, при якому обмін зовсім не був розвинутий, — все ж, оскільки він дістав розвиток у певній сфері, могло розвинути *визначення юридичної особи, а саме індивіда, що обмінюється*, і таким чином (до лінії основних визначень) могло антиципувати право, придатне для промислового суспільства, і що насамперед на противагу середньовіччю воно з необхідністю було висунуте на перший план як право висхідного буржуазного суспільства. Проте сам розвиток римського права цілком збігається з розкладом

* — раб. Ред.

римського суспільного ладу.

Оскільки лише гроші є реалізацією мінової вартості і оскільки лише при розвинутій системі грошових відносин реалізувалася система мінових вартостей і навпаки, то система грошових відносин дійсно може бути тільки реалізацією цієї системи свободи і рівності. Гроші як міра лише надають еквівалентові певного вираження, роблять його еквівалентом також і за формою. В обігу, правда, виявляється ще одна відмінність форми: обидва ті, що обмінюються, виступають у відмінних один від одного визначеннях як покупець і продавець; мінова вартість виступає один раз як загальна у формі грошей, другий раз — як особлива в натуральній формі товару, який тепер має ціну. Однак, по-перше, ці визначення змінюють одне одного; далі, сам обіг є не встановлення нерівності, а тільки встановлення рівності, зняття лише уявної відмінності. Нерівність тут лише суто формальна. Нарешті, в грошах, коли самі вони обертаються, коли вони з'являються в руках то одного, то другого і байдужі до того, де з'являються, ця рівність виражається навіть і матеріально. Оскільки розглядається процес обміну, кожний виступає у відношенні до іншого як власник грошей, як самі гроші. А тому байдужість і рівноцінність чітко представлені у формі речі. Особливі природні відмінності, що були в товарах, погашені і безперестану погашаються обігом. Робітник, що купує товар на 3 шил., виступає у відношенні до продавця в тій самій функції, в тій самій формі рівності, — у формі 3 шил., — що й король, який купує товар на таку ж суму. Всяка відмінність між ними погашена. Продавець, як такий, виступає тільки як власник товару ціною в 3 шил., так що обидва абсолютно однакові; відмінність тут тільки в тому, що ці 3 шил. одного разу існують у вигляді срібла, іншого разу — у вигляді цукру і т. д.

Може здатися, що в третій формі грошей з'являється відмінність у визначенні суб'єктів процесу. Проте оскільки гроші тут виступають як матеріал для контрактів, як загальний товар контрактів, остільки всякі відмінності між контрагентами, як-раз навпаки, погашені. Коли гроші стають предметом нагромадження, здається, ніби суб'єкт тут [II-11] дістає з обігу гроші, загальну форму багатства лише тому, що він не дістає з нього на однакову суму товарів. Отже, якщо один індивід нагромаджує, а другий — ні, то ніхто з них не робить цього на шкоду іншому. Один користується реальним багатством, другий оволодіває загальною формою багатства. Якщо один біднішає, а другий збагачується, то це їх добра воля, і це зовсім не впливає з самих економічних відносин, з самого економічного зв'язку, в якому вони перебувають між собою. Навіть успадкування і подібні йому юридичні відносини, які увічнюють виникаючі таким чином нерівності, не завдають цим природним свободі і рівності ніякої шкоди. Якщо початкове становище індивіда А не перебуває в суперечності з цією системою, то суперечність ця вже звичайно не може виникнути з того, що на місце індивіда А приходять індивід В, який увічнює початкове становище. Навпаки, тут соціальне визначення набирає сили за рамками природних меж життя індивіда:

відбувається зміцнення цього соціального визначення на протипагу випадковій дії природи, вплив якої, як такий, був би, навпаки, знищенням свободи індивіда. До того ж оскільки в розглядуваному відношенні індивід являє собою лише індивідуалізацію грошей, то в цій якості він такий же безсмертний, як і гроші, і його представництво через спадкоємців є, навпаки, здійсненням вказаного соціального визначення.

Коли такий спосіб розуміння висувається не в його історичному значенні, а використовується полемічно для спростування більш розвинутих економічних відносин, при яких індивіди виступають уже не тільки як такі, що обмінюються, або як покупці і продавці, а й як люди, що перебувають у певних відношеннях один до одного і вже не фігурують всі без різниці в одній і тій самій визначеності, — то це все одно, як коли б хто-небудь захотів твердити, що не існує ніякої різниці, а тим більше протилежності і суперечності між природними тілами, тому що вони, будучи взяті, наприклад, у визначенні ваги, всі мають вагу і тому однакові; або однакові через те, що всі вони існують у просторі трьох вимірів. Саму мінову вартість тут також фіксують в її простій визначеності, на протипагу її більш розвинутих антагоністичним формам. Будучи розглядувані в ході розвитку науки, ці абстрактні визначення якраз виступають першими і найбільш убогими, як це почасти з ними буває і в історії; більш розвинуте виступає як більш пізніше. В існуючому буржуазному суспільстві, взятому в його сукупності, це установлення товарів як цін, їх обіг і т. д. виступають як поверховий процес, тимчасом як у глибині, під ним, відбуваються зовсім інші процеси, в яких ці позірні рівність і свобода індивідів зникають.

З одного боку, забувають, що *передбачення* мінової вартості як об'єктивної основи всієї виробничої системи в цілому з самого початку вже містить у собі примус індивіда; що його безпосередній продукт не є продуктом для нього, а *стає* таким лише в суспільному процесі і *змушений* набирати цієї загальної і все ж зовнішньої форми; що індивід тепер тільки й існує як виробник мінової вартості (тим самим уже дано повне заперечення його природного існування: індивід, отже, цілком визначений суспільством); що ця передумова передбачає, далі, поділ праці і т. д., де індивід поставлений уже в інші відносини, ніж відносини просто *тих, що обмінюються*, і т. д. Отже, забувають, що передбачення мінової вартості не тільки аж ніяк не впливає ні з волі, ні з безпосередньої природи індивіда, а є *історичною* передумовою і вже установлює наявність індивіда як індивіда, що *визначається* суспільством.

З другого боку, забувають, що ті вищі форми, в яких тепер існують обмін і виробничі зв'язки, що реалізуються в ньому, зовсім не застрягають на цій простій визначеності, де найвища відмінність, до якої доходить справа, є формальною, а тому і неістотною.

Нарешті, не помічають того, що вже у простому визначенні мінової вартості і грошей у прихованому вигляді міститься протилежність найманої праці і капіталу і т. д. Таким чином, вся ця премудрість [буржуазних апологетів] зводиться до того, щоб застрягти на найпростіших економічних відносинах, які, будучи взяті самостійно, являють собою

чисті абстракції, а в реальній дійсності, навпаки, опосередковуються найглибшими протилежностями і відбивають тільки ту сторону дійсності, в якій вираження цих протилежностей затушоване.

Разом з тим тут виявляється також дурість тих соціалістів (особливо французьких, які хочуть довести, ніби соціалізм являє собою здійснення ідей *буржуазного* суспільства, проголошених французькою революцією), які доводять, що обмін, мінова вартість і т. д. *спочатку* (в часі) або за своїм *поняттям* (в їх адекватній формі) являють собою систему загальної свободи і загальної рівності, але були перекручені за допомогою грошей, капіталу і т. д. Або ж вони твердять, що історія досі робила лише невдалі спроби здійснити свободу і рівність відповідним їх істинній природі чином, а ось тепер вони, як наприклад Пру-доті, відкрили саме те, що треба, завдяки чому справжня історія цих відносин, мовляв, ставиться на місце їх хибної історії. На це їм слід відповісти, що мінова вартість або, при детальнішому розгляді питання, система грошових відносин дійсно є системою рівності і свободи, а те, що при детальнішому розвитку цієї системи протидіє рівності і свободі і порушує їх, являє собою порушення, іманентні цій системі: це якраз і є здійснення *рівності і свободи*, які виявляються насправді нерівністю і несвободою. Побажання, щоб мінова вартість не розвивалась у капітал або щоб праця, яка виробляє мінову вартість, не розвивалась у найману працю, таке ж благонамірене, як і нерозумне. Від буржуазних апологетів згаданих панів відрізняє, з одного боку, відчуття суперечностей, які містить у собі ця система; з другого боку — утопізм, нерозуміння необхідної відмінності між реальною й ідеальною структурою буржуазного суспільства і впливаюче звідси бажання зробити зовсім зайву справу реалізувати тепер саме ідеальне вираження, яке насправді є всього лише поверховим зображенням цієї реальності.

[II-12] Банальна аргументація, яку висуває проти цих соціалістів звиродніла новітня політична економія^{*}, *що доводить*, що економічні відношення всюди виражають *одні й ті ж* прості визначення, а тому і всюди виражають рівність і свободу, які входять у просте визначення обміну мінових вартостей, — цілком і повністю зводиться до дитячої абстракції. Наприклад, відношення капіталу і процента зводиться нею до обміну мінових вартостей. Отже, запозичивши спочатку з повсякденного досвіду те положення, що мінова вартість існує не тільки в цій простій визначеності, а також і в істотно відмінній визначеності капіталу, вказана політична економія зводить потім капітал знову до простого поняття мінової вартості, а процент, в якому вже виражено певне відношення капіталу як такого, вона також вириває з цієї визначеності й отожднює з міноюю вартістю; вона абстрагується від усього капіталістичного

* Класичним представником цієї звироднілої новітньої політичної економії щодо своєї банальності, афектованої діалектики, наївного чванства, тупої самовдоволеної схильності до загальних місць і цілковитої нездатності зрозуміти історичні процеси може вважатися *Фредерік Бастіа*, бо американець *Пері* принаймні підкреслює відмінність певних американських умов від європейських.

відношень ня в його специфічній визначеності і повертається назад до нерозвинутого відношення обміну товару на товар. Раз я абстрагуюсь від усього того, що відрізняє конкретне від його абстракції, то, зрозуміло, конкретне перетворюється в абстракцію і нічим від неї не відрізняється. *Тим самим всі економічні категорії являють собою лише інші і ще раз інші назви для все одного й того самого відношення, і ця груба нездатність помічати реальні відмінності видається потім за вираження чистого commonsense* як такого.* «Економічні гармонії» пана Бастіа¹¹² і зводяться *au fond* до того, що існує одно-єдине економічне відношення, яке прибирає різні найменування, або що має місце відмінність тільки в назвах. Зведення це не є науковим хоч би навіть формально, коли все зводилося б до деякого дійсного економічного відношення шляхом відкидання тієї відмінності, в якій полягає розвиток; ні, тут відкидають то одну, то другу сторону, щоб то з одного, то з другого боку сконструювати якусь тотожність.

Наприклад, за Бастіа, заробітна плата є оплата послуги, що її надає один індивід іншому. (Економічна форма як така тут, як уже відмічено вище, відкинута.) Прибуток, за Бастіа, теж є оплата послуги, що її надає один індивід іншому. Отже, заробітна плата і прибуток тотожні, і якщо першу оплату називають заробітною платою, а другу — прибутком, то це, власне кажучи, нечіткість висловлювання. Далі розглядаються прибуток і процент. У прибутку, за Бастіа, оплата послуги зазнає гри випадку, у проценті вона фіксована. Отже, оскільки в заробітній платі, говорячи відносно, оплата послуги фіксована, тоді як у прибутку, на протилежність праці, вона зазнає гри випадку, то відношення між процентом і прибутком те саме, що й між заробітною платою і прибутком, а це, як ми бачили, являє собою обмін еквівалентів. Противники¹¹³ цієї банальщини (яка походить від того, що її автори в тих випадках, коли в економічних відносинах виражена протилежність, повертаються від цих відносин до таких відносин, в яких ця протилежність закладена ще тільки в прихованому вигляді і затушована) ловлять її проповідників на слові й доводять, що, наприклад, капітал і процент — це не просто обмін, оскільки капітал не заміщується тут еквівалентом, але після того як власник капіталу 20 разів з'їв цей еквівалент у формі процента, він все ще зберігає його у формі капіталу і може знову обміняти його на 20 нових еквівалентів. Звідси нудна суперечка, в якій одна сторона твердить, що між розвинутою і нерозвинутою міною вартістю нема ніякої різниці, а друга — що, на жаль, ця різниця існує, але по справедливості не повинна була б існувати.

[2) КАПІТАЛ ЯК ПАНІВНЕ ВІДНОШЕННЯ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА]

Гроші як капітал — це таке визначення грошей, яке виходить за межі їх простого визначення як грошей. Гроші як капітал можна розглядати як вищу реалізацію грошей,

* - здорового розуму. Ред.

подібно до того як можна сказати, що мавпа розвивається в людину. Однак в такому разі нижча форма виступає як носій вищої форми, що домінує над нею. Як би там не було, *гроші як капітал* відрізняються від *грошей як грошей*. Це нове визначення треба розібрати. З другого боку, *капітал як гроші* здається поверненням капіталу до нижчої форми. Але це є лише установлення капіталу в такій особливості, що, як некапітал, існує вже до нього і становить одну з його передумов. При всіх пізніших відношеннях знову трапляються гроші, але тоді вони функціонують уже не як прості гроші. Коли, як у даному разі, справа насамперед іде про те, щоб простежити розвиток грошей аж до їх сукупного цілого у вигляді грошового ринку, то розвиток інших відношень при цьому мається на увазі і час від часу повинен включатися в дослідження. Так, у даному разі, перш ніж перейти до особливості капіталу як грошей, треба розглянути загальне визначення капіталу.

Коли я скажу, подібно, наприклад, до Сея¹¹⁴, що капітал є *сума вартостей*, то цим я скажу тільки, що *капітал дорівнює міновій вартості*. Всяка сума вартостей є певна мінова вартість, і всяка мінова вартість є певна сума вартостей. Шляхом простого складання я не можу від мінової вартості прийти до капіталу. В простому нагромадженні грошей, як ми бачили, ще нема відношення капіталізації.

Тільки в так званій роздрібній торгівлі, в повсякденному обороті буржуазного життя, як він проходить безпосередньо між виробниками і споживачами, в дрібній торгівлі, при якій метою однієї із сторін є обмін товару на гроші, а метою другої сторони обмін грошей на товар для задоволення індивідуальних потреб, — тільки в цьому русі, що відбувається на поверхні буржуазного світу, рух мінових вартостей, їх обіг проходить у чистому вигляді. І робітник, що купує хлібину, і мільйонер, що купує таку саму хлібину, виступають у цьому акті лише як прості покупці, так само як крамар у відношенні до них виступає лише як продавець. Всі інші визначення тут погашені. Як *зміст* покупок, так і *обсяг* їх уявляються для цього визначення форми [II-13] зовсім неістотними.

Якщо в теорії поняття вартості передує поняттю капіталу, а, з другого боку, в свою чергу припускає як умову свого чистого розвитку спосіб виробництва, який ґрунтується на капіталі, то це має місце і в практиці. Тому економісти неминуче розглядають в одних випадках капітал як творця вартості, як джерело вартості, а в інших — припускають вартість для пояснення утворення капіталу, а сам капітал зображують всього лише як суму вартостей у якійсь певній функції. Існування вартості в її чистоті і загальності передбачає такий спосіб виробництва, при якому окремий продукт уже перестав бути окремим продуктом для виробника взагалі і, тим більше, для окремого робітника і без реалізації в обігу є нічим. Для того, хто створює якусь нескінченно малу складову частину аршина ситцю, аж ніяк не є формальним визначенням те, що цей аршин являє собою вартість, мінову вартість. Якби він не створив мінової вартості, грошей, то він взагалі нічого б не створив. Таким чином, саме це визначення вартості

має своєю передумовою даний історичний ступінь суспільного способу виробництва і в свою чергу є відношенням, даним разом з цим ступенем, тобто історичним відношенням.

З другого боку, окремі моменти визначення вартості розвиваються на більш ранніх ступенях історичного виробничого процесу суспільства і виступають як результат цього процесу.

Отже, в системі буржуазного суспільства за вартістю безпосередньо йде капітал. *В історії цієї системи передують інші системи*, що утворюють матеріальну основу для менш досконалого розвитку вартості. Оскільки мінова вартість тут відіграє лише побічну роль у порівнянні з споживною вартістю, то як реальний базис такого суспільства виступає не капітал, а відношення земельної власності. Навпаки, сучасна земельна власність зовсім не може бути зрозуміла, — бо вона не може й існувати, — без капіталу як її передумови, і історично вона справді виступає як зумовлена капіталом, пристосована ним до себе форма попереднього історичного укладу земельної власності. Тому якраз на розвитку земельної власності і можна простежити поступову перемогу і зміцнення капіталу; ось чому Рікардо, економіст новітнього часу, поставивши перед собою мету фіксувати відношення капіталу, найманої праці й земельної ренти в їх специфічній формі, з великим історичним чуттям розглядав їх у межах земельної власності. Відношення промислового капіталіста до земельного власника виступає як відношення, що лежить поза земельною власністю. Але як відношення сучасного фермера до одержувача земельної ренти воно виступає як відношення, іманентне самій земельній власності, а земельна власність виступає вже тільки як існуюча в рамках свого відношення до капіталу. Історія земельної власності, яка показала б поступове перетворення феодального лендлорда в одержувача земельної ренти, спадкового напівоброчного і часто невільного орендаря-кріпака в сучасного фермера, а прикріплених до землі кріпаків і панщаних селян у землеробських батраків, — була б по суті історією утворення сучасного капіталу. Вона включала б у себе відношення до міського капіталу, до торгівлі і т. д. Але ми в нашому дослідженні маємо справу з буржуазним суспільством, яке вже склалося і рухається на своїй власній основі.

Спочатку капітал походить з обігу, а саме з грошей як свого вихідного пункту. Ми бачили^{*}, що гроші, які вступають в обіг і одночасно повертаються з нього в самих себе, є тією останньою формою, в якій гроші себе заперечують. Разом з тим це — перше поняття капіталу і перша форма його прояву. Гроші заперечили себе як гроші, що всього лише розчиняються в обігу; але вони заперечили себе також і як гроші, що самостійно протистоять обігові. Це заперечення, будучи взяте в цілому, в своїх позитивних визначеннях, містить у собі перші елементи капіталу. Гроші — перша

^{*} Див. цей том, частина I, стор. 165—166, Ред.

форма, в якій капітал виступає як такий. Форма $G — T — T — G$ означає, що гроші обмінюються на товар, а товар на гроші; *цей рух, що виражає купівлю з метою продажу і утворює визначення форми торгівлі, характеризує капітал як торговельний капітал*, трапляється в найбільш ранніх укладах економічного розвитку; це — перший рух, при якому мінова вартість як така утворює зміст, являє собою не тільки форму, а й свій власний зміст. Рух цей може відбуватися всередині таких народів і між такими народами, в яких мінова вартість аж ніяк ще не стала передумовою для здійснюваного ними виробництва. Рух цей охоплює тільки надлишки продукту їх виробництва, спрямованого на задоволення безпосередніх потреб, і відбувається лише на кордонах між такими общинами і народами. Як євреї всередині старопольського чи взагалі середньовічного суспільства, так і цілі торговельні народи,— наприклад, у стародавні часи, а пізніше ломбардці,— можуть займати це положення між такими народами, спосіб виробництва яких ще не має як основну передумову мінову вартість.

Торговельний капітал є всього лише обіговий капітал, а обіговий капітал є найперша форма капіталу, в якій капітал *ще ні в якій мірі не став основою виробництва*. Дальша, більш розвинута форма — це *грошовий капітал і грошовий процент*, лихварство, самостійний виступ якого теж припадає на ранній ступінь розвитку. Нарешті, щодо форми $T — G — G — T$, де гроші і взагалі обіг є всього лише засобом для *обігового товару*, який, у свою чергу, виходить тепер з обігу і безпосередньо задовольняє певну потребу, то ця форма сама є передумовою зазначеної вище первісної появи торговельного капіталу. Або ці передумови розподілені між різними народами, або всередині суспільства торговельний капітал як такий зумовлений тільки цим обігом, спрямованим виключно на споживання. З другого боку, *обіговий товар*, який реалізується тільки таким шляхом, що набирає форміншого товару, який виходить з обігу й обслуговує безпосередні [II—14] потреби, теж утворює первинну форму капіталу, який істотним чином є *товарним капіталом*.

Разом з тим так само ясно й те, що простий рух мінових вартостей, як він має місце в чистому обігу, ніколи не може реалізувати капітал. Він може приводити до вилучення і нагромадження грошей, але як тільки гроші знову вступають в обіг, вони розчиняються в ряді процесів обміну на товари, що споживаються, а тому гроші зникають, як тільки вичерпується їх купівельна сила. Так само товар, обмінаний за допомогою грошей на інший товар, виходить з обігу, для того щоб бути спожитим, знищеним. А якщо товар у формі грошей, набуває самостійності у відношенні до обігу, то він уже являє собою тільки позбавлену субстанції загальну форму багатства. Оскільки один на одного обмінюються еквіваленти, то форма багатства, фіксована у вигляді грошей, зникає, коли гроші обмінюються на товар, а вміщена в товарі споживна вартість зникає, коли вона обмінюється на гроші. За допомогою простого акту обміну кожний з обох предметів обміну—товар і гроші — може втратити своє

визначення на користь другого тільки тоді, коли він реалізує себе в цьому другому. Жоден з них, переходячи в другий, не може зберегти своє старе визначення. Через це проти софістики буржуазних економістів, які прикрашають капітал, намагаючись звести його до чистого обміну, було висунуто протилежну, таку ж софістичну, але у відношенні до цих економістів правомірну вимогу: *дійсно* звести капітал до чистого обміну, в результаті чого капітал — чи буде він у формі товару чи у формі грошей— зник би як [суспільна] сила, був би знищений*.

Повторення процесу як з боку грошей, так і з боку товару не закладене в умовах самого обміну. Акт може повторюватись тільки доти, поки він не завершений, тобто поки обмін не зроблений на всю суму наявної мінової вартості. Він не може розгорітися знову сам від себе. *Таким чином, обіг у собі самому не несе принципу свого самовідновлення. Моменти обігу передують обігу, а не створюються ним самим.* Необхідно, щоб товари постійно все знову пускали в обіг іззовні, як паливо підкидають у вогонь. Інакше обіг індиферентно згасає. Обіг згас би в грошах як індиферентному результату процесу; гроші,— оскільки вони вже не перебували б у зв'язку з товарами, цінами, обігом,— перестали б бути грішми і виражати виробниче відношення; від них лишилося б тільки їх металеве існування, а їх економічне існування було б знищене. Таким чином, обіг, який на поверхні буржуазного суспільства виступає як щось безпосередньо дане, існує лише остільки, оскільки він завжди опосередкований. Якщо розглядати обіг у собі самому, він являє собою опосередкування заздалегідь даних протилежних один одному моментів. Але сам він не створює цих моментів. Отже, обіг повинен все-таки бути опосередкований не тільки в кожному із своїх моментів, але також і в своєму цілому, як сукупний процес опосередкування. Безпосереднє буття обігу виявляється через це чистою видимістю. *Обіг є зовнішній прояв процесу, що відбувається позаду обігу.*

Тепер обіг зазнав заперечення в кожному із своїх моментів: як товар, як гроші і як відношення обох до одного, як простий обмін і простий обіг обох. Якщо спочатку акт суспільного виробництва виступав як процес створення мінових вартостей, а цей останній у своєму дальшому розвитку виступав як обіг,— як повністю розвинутий рух мінових вартостей у відношенні один до одного,— то тепер сам обіг повертається назад до такої діяльності, яка створює або виробляє мінові вартості. Обіг повертається до неї як до своєї основи. Передумову обігу утворюють товари (чи то в їх особливій формі, чи то в загальній формі грошей), що являють собою втілення певної кількості робочого часу і як таке втілення є вартостями; отже, передумовою обігу є як виробництво товарів працею, так і виробництво їх як мінових вартостей. Це є вихідний пункт обігу, і за допомогою свого власного руху обіг повертається до виробництва, що

* Подібно до того як у *грошах* мінова вартість (тобто всі відношення товарів як мінових вартостей) подається у вигляді речі, так у *капіталі* подаються в речовій формі всі визначення діяльності, що створює мінові вартості, тобто всі визначення *праці*.

створює мінові вартості, як до свого результату.

Таким чином, ми знову добралися до вихідного пункту, до *виробництва*, яке установлює, створює мінові вартості, але цього разу так, що *воно передбачає обіг як розвинутий момент* і виступає як безперервний процес, який установлює обіг і з обігу безперервно повертається в себе з тим, щоб знову установлювати обіг. Отже, рух, що установлює мінову вартість, тепер виступає тут у значно складнішій формі, оскільки він уже не є тільки рухом заздалегідь даних мінових вартостей або рухом, що формально установлює їх як ціни, а являє собою разом з тим і рух, що створює, виробляє мінові вартості як передумови. Саме виробництво тут уже не є в наявності до своїх результатів, тобто воно не дане заздалегідь, а виступає як таке виробництво, яке в той же час саме породжує свої результати; але виробництво породжує свої результати вже не так, як це було на першому ступені, не як виробництво, що всього лише веде до обігу, а як таке виробництво, яке разом з тим передбачає обіг, передбачає розвинутий обіг уже в ході свого власного процесу. (Обіг *aufond*^{*} являє собою лише формальний процес установлення мінової вартості один раз у визначенні товару, другий раз у визначенні грошей.)

Цей рух у різних формах виступає і в ході історичного розвитку, як такий рух, який приводить до праці, що виробляє вартості, і, з другого боку, всередині самої системи буржуазного, тобто створюючого мінові вартості, виробництва.. Спочатку в напівварварські або повністю варварські народи вклинюються народи, що ведуть торгівлю, або ж вступають між собою в контакт і обмінюються своїми надлишками такі племена, виробництво яких має різний характер внаслідок природних умов. Обмежимося розглядом першого випадку, що являє собою більш класичну форму. Обмінювання надлишків є спілкування, що створює обмін і мінову вартість. Проте це спілкування поширюється тільки на обмін надлишками і відбувається всього лише поряд з [11—15] самим виробництвом. А ось якщо появи торговців, які добиваються обміну (ломбардні, норманни і т. д. відіграють цю роль у відношенні майже до всіх європейських народів), повторюються і розвивається регулярна торгівля, при якій виробляючий народ веде тільки так звану *пасивну* торгівлю, оскільки поштовх до діяльності, що створює мінові вартості, дається ззовні, а не породжується внутрішнім ладом виробництва,— то надлишок виробництва має вже бути не просто випадковим надлишком. що з'являється час від часу, а постійно повторюваним надлишком, і таким чином виробництво даної країни саме набирає тенденції орієнтуватися на обіг, на створення мінових вартостей.

Спочатку вплив, якого зазнає виробництво, стосується, скоріше, матеріальної сторони. Коло потреб розширюється; метою є задоволення нових потреб, а звідси — більша регулярність і збільшення виробництва. Сама організація внутрішнього

* - по суті. Ред.

виробництва вже модифікована обігом і міноюю вартістю; але вони ще не охопили виробництво ні по всій його поверхні, ні в усій його глибині. Це і є те, що називають *цивілізуючим впливом* зовнішньої торгівлі. В якій мірі рух, що породжує мінову вартість, зачіпає всю сукупність виробництва — це залежить тоді частково від інтенсивності зазначеного впливу ззовні, частково від ступеня розвитку елементів внутрішнього виробництва країни — поділу праці і т. д. Наприклад, в Англії в XVI і на початку XVII століття ввезення нідерландських товарів привело до того, що ті надлишки вовни, які Англія мала для обміну, набули вирішального значення. Для того щоб збільшити виробництво вовни, орні землі були перетворені в пасовища для овець, була зруйнована система дрібної оренди і т. д., проведено *clearing of estates*^{*} і т. д.

Таким чином, сільське господарство втратило характер праці, здійснюваної заради споживної вартості, а обмін його надлишків втратив характер чогось байдужого у відношенні до сільського господарства, розглядуваного в його внутрішній структурі. В деяких місцевостях саме сільське господарство стало цілком визначатись обігом і перетворилось у виробництво, що створює мінові вартості. При цьому не тільки змінився спосіб виробництва, а й зазнали розкладу всі старі відносини народонаселення і виробництва, що відповідали йому, всі старі економічні відносини. Таким чином, тут передумовою обігу було виробництво, що створювало мінові вартості лише у вигляді надлишку; але воно поступилося місцем такому виробництву, яке може існувати тільки в зв'язку з обігом, виробництву, змістом якого є виключно створення мінових вартостей.

Разом з тим у сучасному виробництві, передумовою якого є мінова вартість і розвинутий обіг, з одного боку, ціни визначають виробництво, а з другого боку, виробництво визначає ціни.

Коли говорять, що капітал «є нагромаджена (реалізована) праця» (власне кажучи, *уречевлена праця*), «яка служить засобом для нової праці (виробництва)»¹¹⁵, то мають на увазі просто матерію капіталу, абстрагуючись від того визначення форми, без якого капітал не є капіталом. Це формулювання означає не що інше, як те, що капітал є знаряддя виробництва, бо в найширшому розумінні слова всякий предмет, навіть дарований природою, як наприклад камінь, повинен спочатку бути привласнений за допомогою якої-небудь діяльності, перш ніж він зможе бути знаряддям, засобом виробництва. Виходить, що капітал існував при всіх формах суспільства, що він є чимсь зовсім неісторичним. Виходить, що кожний орган людського тіла являє собою капітал, бо кожний такий орган, для того щоб мати, можливість функціонувати як орган, повинен не тільки набути певного розвитку завдяки діяльності, праці, а й повинен харчуватися, відтворюватися. У цьому розумінні рука, особливо кисть руки, являє

* — очищення маєтків. *Ред.*

собою капітал. Капітал був би в цьому разі лише новою назвою для речі, такої ж стародавньої, як людський рід, бо всякий вид праці, навіть найнерозвинутіший, як полювання, рибна ловля і т. д., припускає, що продукт минулої праці вживається як засіб для безпосередньої, живої праці.

Дальше визначення, що міститься у вищенаведеній дефініції, полягає в тому, що тут цілком абстрагуються від матеріального вмісту продуктів праці, а саму минулу працю розглядають як єдиний вміст (речовину) продуктів; так сама абстрагуються від певної, особливої мети, для здійснення якої цей продукт має тепер бути засобом, і як мету вважають, навпаки, тільки якесь виробництво взагалі. Все це уявлялося лише продуктом абстракції, яка нібито однаково правильна для всіх суспільних устроїв і лише розвиває аналіз далі і дає більш абстрактне (більш загальне) формулювання, ніж це звичайно робилося раніше.

Якщо таким чином абстрагуватися від певної форми капіталу і підкреслювати тільки зміст, коли капітал являє собою необхідний момент всякої праці, то, зрозуміло, немає нічого легшого, як довести, що капітал є необхідна умова всякого людського виробництва. Доведення провадиться тут якраз шляхом абстрагування від тих специфічних визначень, які роблять капітал моментом певного особливо розвинутого історичного ступеня людського виробництва. Вся суть у тому, що коли всякий капітал — уречевлена праця, яка є засобом для нового виробництва, то не всяка уречевлена праця, яка є засобом для нового виробництва, — капітал. *Капітал розуміється тут як річ, а не як відношення.*

Коли, з другого боку, говорять, що капітал є сума вартостей, яка вживається для виробництва вартостей, то це означає, що капітал є мінова вартість, яка сама себе відтворює. Проте формально мінова вартість відтворюється також і в простому обігу. Хоч у цій дефініції і збережено ту форму, завдяки якій мінова вартість є вихідною точкою капіталу, але випущено зв'язок із змістом (цей зв'язок для капіталу, на відміну від простої мінової вартості, *не байдужий*).

Коли говорять, що капітал є така мінова вартість, яка виробляє прибуток, або принаймні застосовується з метою виробити прибуток, то тут капітал уже даний заздалегідь для свого власного пояснення, бо прибуток є певне відношення капіталу до самого себе. Капітал — це зовсім не просте відношення, а *процес*, у різних моментах якого він завжди лишається капіталом. Тому цей процес і підлягає аналізу.

У понятті *нагромадженої* праці теж є щось неправомірно привнесене, бо [II—16] капітал за визначенням поняття має бути тут тільки *уречевленою* працею, в якій, звичайно, нагромаджено певну кількість праці. Але поняття нагромадженої праці вже охоплює якусь певну кількість таких предметів, в яких уречевлено працю.

«З самого початку кожний забезпечував себе сам, і в обмін надходили тільки предмети, що не мали цінності для кожного з учасників обміну; такому обміну не надавали великого значення, і кожний був задоволений тим, що одержував корисну річ замість речі некорисної. Але коли поділ праці перетворив... кожну людину в купця, а суспільство в торговельне суспільство, то ніхто не хотів віддавати свої продукти

інакше, як за їх еквівалент; і через це, для того щоб визначати цей еквівалент, треба було знати *вартість* того, що давали, і того, що одержували» (*Ganilh.DesSystemesd'economiepolitique. Tomesecund. Paris, 1809, стор. 11—12*).

Інакше кажучи, це означає, що обмін не обмежився формальним установленням мінових вартостей, а з необхідністю привів до того, що саме виробництво було підпорядковане мінорній вартості.

[3] ПЕРЕХІД ВІД ПРОСТОГО ОБІГУ ТОВАРІВ ДО КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[а)] Обіг і виникаюча з обігу мінорна вартість як передумова капіталу

Для того щоб розвинути поняття капіталу, треба виходити не з праці, а з вартості, і притому з мінорної вартості, вже розвинутої в русі обігу. Перейти від праці прямо до капіталу так само неможливо, як неможливо від різниці людських рас перейти прямо до банкіра або від природи — до парової машини. Ми бачили, що в грошах як таких мінорна вартість уже набирає форми, самостійної у відношенні до обігу, але тільки форми негативної, зникаючої — або ілюзорної, якщо вона закріплюється. Гроші існують тільки в зв'язку з обігом і як можливість вступити в нього; але як тільки гроші реалізуються, вони втрачають це визначення і знову повертаються до своїх старих двох визначень: міри мінорних вартостей і засобу обміну. Коли гроші виступають як така мінорна вартість, яка не тільки набуває самостійності у відношенні до обігу, а й зберігає себе в ньому, то це вже не гроші — бо гроші як такі не виходять за межі негативного визначення, — а *капітал*.

Те, що гроші є першою формою, в якій мінорна вартість доходить до визначення капіталу, і що через це перша *форма прояву* капіталу змішується з самим капіталом або розглядається як єдино адекватна форма капіталу, — це є історичний факт, який таким чином аж ніяк не суперечить нашому аналізу, а, навпаки, підтверджує його. Отже, перше визначення капіталу полягає в тому, що мінорна вартість, яка виникає з обігу, а через це і припускає його, зберігає себе в обігу і за допомогою обігу; вступаючи в обіг, мінорна вартість не втрачається; обіг являє собою тут не рух зникнення мінорної вартості, а, навпаки, рух її дійсного самоустановлення як мінорної вартості, її реалізацію як мінорної вартості.

Не можна сказати, що в простому обігу мінорна вартість реалізується як така. Вона реалізується завжди тільки в момент свого зникнення. Коли товар за допомогою грошей обмінюється на інший товар, то його вартісне визначення зникає в той самий

момент, коли він реалізується; товар виходить з вартісного відношення, стає байдужим у відношенні до нього і виявляється тільки прямим об'єктом потреби. Коли гроші обмінюються на товар, то зникнення форми обміну, як суто формального опосередкування, що служить лише для оволодіння природним матеріалом товару, навіть заздальгідь дане. Коли товар обмінюється на гроші, то форма мінової вартості, мінова вартість, дана як мінова вартість, гроші, зберігаються тільки протягом того часу, поки вони перебувають поза обміном, вилучені з нього; отже, в тій формі, в якій відчутно існує самостійність мінової вартості, гроші являють собою суто ілюзорне здійснення, є суто ідеальними. Коли, нарешті, гроші [за допомогою товару] обмінюються на гроші — четверта форма, в якій може аналізуватись обіг, яка *aufond* являє собою, проте, ту саму третю форму, тільки виражену у формі обміну, — то між розрізняваними моментами немає вже й формальної різниці; це *distinction without difference*^{*}; тут зникає не тільки мінова вартість, а й формальний рух її зникнення. *Aufond*ці чотири визначення форм простого обігу можна звести до двох, які, проте, *ansich*^{**} збігаються один з одним; різниця полягає в тому, на якому з двох моментів робиться наголос, робиться акцент, який з двох моментів — товар чи гроші — утворює вихідний пункт. А саме, чи обмінюються гроші на товар, тобто мінова вартість товару зникає в його матеріальному змісті (субстанції), чи товар обмінюється на гроші, тобто його зміст (субстанція) зникає в його формі як міновій вартості. В першому випадку погашається форма мінової вартості, у другому — її субстанція; отже, в обох випадках реалізація мінової вартості скороминуша.

Тільки в *капіталі* мінова вартість дана як мінова вартість, бо вона зберігається в обігу, тобто вона, таким чином, з одного боку, не виявляється позбавленою субстанції, а здійснюється все в нових субстанціях, в сукупності їх; з другого боку, мінова вартість не втрачає тут свого визначення форми, а зберігає в кожній з різних субстанцій свою тотожність з самою собою. Вона, отже, весь час лишається грішми і весь час товаром. Вона міститься в кожному з обох моментів, що зникають під час обігу один в одному. Але мінова вартість є такою тільки тому, що сама являє собою безперервно відновлюваний кругообіг актів обміну. Також і в цьому відношенні її обіг відрізняється від обігу простих мінових вартостей як таких. У дійсності простий обіг є обігом лише з точки зору спостерігача, або *ansich*, а не установлений як такий. Не одна й та ж мінова вартість — саме тому, що її субстанцією є той або інший певний товар — спочатку стає грішми, а потім знову товаром, але все нові мінові вартості, все нові товари протиставляються грошам. Обіг, кругообіг полягає там тільки в простому повторенні або чергуванні [II—17] визначення товару і визначення грошей, а не в тому, що дійсний вихідний пункт є також і пунктом повернення. Через це, коли розглядати простий обіг як такий, де моментом, що зберігається, є тільки гроші, він був

* — розмежування без різниці, надумане, позірне, штучне розрізнення. *Ред.*

** — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. *Ред.*

охарактеризований як всього лише *грошовий обіг*, як всього лише *оборот грошей*.

«Капіталістичні вартості увічнюються» (J. B.Say.Traited'Economiepolitique. Troisiemeedition. Tomesecund, Paris, 1817, стор. 185).

«Капітал являє собою вартість, яка постійно зберігається» («яка примножує себе» сюди ще не належить) «і яка більше не пропадає; ця вартість відокремлюється від товару, який створив її; вона як якась метафізична, неречова якість завжди лишається в руках одного й того ж *землероба*» (це тут не має значення: скажімо *власника*), «для якого вона прибирає різні форми» (Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde edition. Tome I, Paris, 1827, стор. 89). [Російський переклад, том I, стор. 185].

Тієї неминущої довговічності, якої гроші добивалися, стаючи в негативну позицію у відношенні до обігу, вилучаючи себе з нього,— капітал досягає тим, що він зберігає себе якраз вручаючи свою долю обігові. Капітал як мінова вартість, що передує обігу, або як мінова вартість, що передбачає обіг і зберігається в ньому, не тільки *idealiter*^{*} є в будь-який момент кожним з обох моментів, що містяться в простому обігу, а й прибирає по черзі форму то одного, то другого; однак він робить це вже не так, як при простому обігу, тобто вже не тільки переходить з однієї форми в іншу, а в кожному з цих визначень є разом з тим відношенням до протилежного визначення, тобто ідеально містить його в собі.

Капітал стає поперемінно то товаром, то грошми; однак 1) *сам капітал є зміною обох цих визначень*; 2) капітал стає товаром, але не тим або іншим товаром, а певною *сукупністю товарів*. Для капіталу байдужа не субстанція, а певна форма; з цього боку він виступає у вигляді постійного метаморфозу цієї субстанції; таким чином, оскільки капітал дано як особливий зміст мінової вартості, ця особливість сама являє собою деяку сукупність особливості; тому капітал байдужий не у відношенні до особливості як такої, а у відношенні до окремої або відособленої особливості. Та тотожність, та форма загальності, яку прибирає капітал, полягає в тому, що він є мінова вартість і як така — гроші. Через це капітал ще виступає як гроші, фактично обмінюється — як товар — на гроші. Але якщо капітал дано як гроші, тобто дано як цю протилежну товарів форму загальності мінової вартості, то в капіталі разом з тим дано й те, що він повинен втратити — не загальність, як при простому обігу, а — її визначення, яке ґрунтується на протилежності, або він прибирає це визначення загальності, яке ґрунтується на протилежності, лише побіжно, тобто знову обмінюється на товар, але на такий товар, що навіть у своїй особливості виражає загальність мінової вартості, а через це постійно змінює свою певну форму.

Коли ми говоримо тут про капітал, то тут це ще тільки назва. Єдина визначеність, в якій тут дано капітал на відміну від безпосередньої мінової вартості і грошей, є *визначеність мінової вартості, що зберігається і увічнюється в обігу і за допомогою обігу*. Досі ми розглядали тільки одну сторону — самозбереження мінової вартості в обігу і за допомогою його. Друга, така ж важлива сторона полягає в тому, що мінова вартість *передбачається* вже не як проста мінова вартість, у тому вигляді, в

* — ідеально. Ред.

якому вона як ідеальне визначення існує в товарі до того, як він вступає в обіг, або, точніше, як лише можливе визначення, бо товар стає міноюю вартістю тільки тоді, коли він зникає в обігу; і не як мінова вартість у тому вигляді, в якому вона — як гроші — існує як момент обігу; мінова вартість існує тут як гроші, як уречевлена мінова вартість, але так, що в ній представлене щойно окреслене відношення.

Відмінність другого визначення від першого полягає в тому, що мінова вартість тут 1) існує у формі предметності, 2) приходить з обігу, а значить, передбачає його, але разом з тим виходить від самої себе як передумови обігу.

Є дві сторони, відповідно до яких може бути виражений результат простого обігу:

Просто негативна сторона: пущені в обіг товари досягли своєї мети; вони обмінялися один на одного; кожний з них стає об'єктом потреби і споживається. Тим самим обіг закінчився. Не лишилось нічого, крім грошей як простого осадка. Але як такий осадок гроші вже перестали бути грішми, втратили своє визначення форми. Гроші занурюються в свою матерію, що збереглася як неорганічний попіл усього процесу.

Позитивно-негативна сторона: гроші зазнали заперечення не як уречевлена, самодостатня — на відміну від зникаючої в обігу — мінова вартість; заперечення зазнала та самостійність, що ґрунтується на протилежності, та всього лише абстрактна загальність, в якій фіксовані гроші; але

по-третє: будучи передумовою і разом з тим результатом обігу, мінова вартість передбачена як така, що вийшла з обігу, але в такій же мірі вона повинна все знову виходити з нього. Коли б це відбувалося тільки формально, мінова вартість знову стала б просто грішми; якби вона виходила з обігу у вигляді дійсного товару, як у простому обігу, вона стала б просто предметом потреби, як такий предмет була б спожита і разом з тим втратила б і своє визначення форми. Для того щоб вихід з обігу став дійсним, мінова вартість теж повинна стати предметом потреби і бути спожита як такий предмет, але вона повинна бути спожита працею й таким шляхом знову себе відтворити.

Висловимо це інакше. Спочатку мінова вартість за своїм змістом була уречевленою певною кількістю праці або робочого часу; в цій якості мінова вартість за допомогою обігу дійшла в своєму об'єктивуванні до свого буття у вигляді грошей, відчутних грошей. Тепер мінова вартість сама в свою чергу повинна установлювати ту вихідну точку обігу, яка лежала поза обігом, передувала йому і для якої сам обіг уявлявся рухом, що охоплює її ззовні і перетворює її всередині себе, а саме — мінова вартість повинна установлювати працю; але тепер мінова вартість виступає вже не як простий еквівалент або просте уречевлення праці, а як така уречевлена мінова вартість, яка стала самостійною і тільки для того віддає себе праці, стає її матеріалом, щоб відновити саму

себе і з самої себе знову почати обіг. Тим самим це вже і не просте прирівнювання і

збереження тотожності мінової вартості, як це має місце в обігу, а *примноження* її самої. Мінова вартість устанавлює себе як мінову вартість тільки тоді, коли вона реалізує себе [sichverwertet], тобто збільшує свою вартість. *Гроші* (як такі, що повернулися з обігу до самих себе) як *капітал втратили свою закостенілість і з відчутної речі перетворилися в процес*. З другого боку, і праця змінила своє відношення до своєї уречевленості: вона теж повернулася до самої себе. Проте повернення це таке, що праця, уречевлена в міновій вартості, робить живу працю засобом свого відтворення, тимчасом як спочатку мінова вартість виступала тільки як продукт праці.

[б)] Мінова вартість, що виникає з обігу, передує обігові, зберігається в ньому і примножує себе за допомогою праці

* * *

[II—18] {I.1) Загальне поняття капіталу. 2) Особливість капіталу: оборотний капітал, основний капітал. (Капітал як життєві засоби, як сировина, як знаряддя праці.) 3) Капітал як гроші. II. 1) *Кількість капіталу. Нагромадження.* 2) *Капітал, що вимірюється самим собою. Прибуток. Процент. Вартість капіталу;* тобто капітал на відміну від самого себе як процента і прибутку. 3) *Обіг капіталів, α) Обмін капіталу на капітал. Обмін капіталу на доход. Капітал і ціни. β) Конкуренція капіталів, γ) Концентрація капіталів.* III. Капітал як кредит. IV. Капітал як акціонерний капітал. V. *Капітал як грошовий ринок.* VI. Капітал як джерело багатства. Капіталіст. Після капіталу треба буде тоді розглянути земельну власність. Після неї — найману працю. Виклавши спочатку всі ці три моменти, слід розглянути *рух цін* як обіг, ідо визначається тепер у своїй внутрішній цілісності. З другого боку, три класи, дані як виробництво в його трьох основних формах і передумовах обігу. Потім — *державна*. (Державна і буржуазна суспільство.— Податок, або існування непродуктивних класів.— Державний борг.— Народонаселення.— Державна зовні: Колонії. Зовнішня торгівля. Вексельний курс. Гроші як міжнародна монета. — Нарешті, світовий ринок. Вихід буржуазного суспільства за рамки держави. Кризи. Розклад способу виробництва і форми суспільства, що ґрунтуються на міновій вартості. Реальне перетворення індивідуальної праці в суспільну і *viceversa* *.)}

* * *

(Немає нічого більш неправильного, ніж той спосіб, яким користуються і економісти, і соціалісти, коли розглядають *суспільство* під кутом зору його економічних умов. Наприклад, Прудон, заперечуючи Бастіа, говорить («*Gratuité du Crédit*». Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850, стор. 250):

* — навпаки. Ред.

«Для суспільстварізниці між капіталом і продуктом не існує. Ця різниця абсолютносуб'єктивна, вона існує тільки для індивідів».

Отже, якраз суспільне Прудон називає суб'єктивним, а суб'єктивну абстракцію він іменує суспільством. Відмінність між продуктом і капіталом полягає саме в тому, що продукт як капітал виражає певне відношення, що належить певній історичній формі суспільства. Так званий розгляд а точки зору суспільства зводиться всього лише до того, що випускають з уваги ті *відмінності*, які саме й виражають *суспільне відношення* (відношення буржуазного суспільства). Суспільство не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відношень, в яких ці індивіди перебувають один до одного. [Міркувати подібно до Прудона] рівнозначно тому, як коли б хто-небудь захотів сказати: з точки зору суспільства не існує ні рабів, ні громадян; і ті й другі — люди. А насправді людьми вони є поза суспільством. Бути рабом чи бути громадянином — це суспільні визначення, відношення людини А до людини В. Людина А як така — не раб. Вона — раб у суспільстві і через суспільство. Те, що пан Прудон говорить тут про капітал і продукт, означає у нього, що з точки зору суспільства не існує ніякої різниці між капіталістами і робітниками, тимчасом як ця різниця якраз і існує тільки а точки зору суспільства.)

(У своєму полемічному творі, спрямованому проти Бастіа, — «*GratuiteduCredit*», — Прудон обмежується тим, що хоче звести обмін між капіталом і працею до простого обміну товарів як мінових вартостей, до моментів простого обігу, тобто він абстрагується саме від тієї специфічної відмінності, в якій вся суть справи. Прудон говорить:

«Всякий продукт у певний момент стає капіталом, бо все, що споживається, в певний момент споживається продуктивно» («*GratuiteduCredit*». Paris, 1850, стор. 177).

Це зовсім неправильно, але не звертатимемо на це увагу.

«Чому поняття продукту раптом перетворюється в поняття капіталу? Завдяки *ідеї вартості*. Це означає, що продукт, для того щоб стати капіталом, повинен бути точно оцінений, повинен бути куплений або проданий, його ціна повинна бути обговорена і фіксована свого роду законною угодою. Наприклад, шкури, що надходять з м'ясної лавки, являють собою продукт м'ясника. Що станеться, коли ці шкури купить чинбар? Останній зараз же включає їх або їх вартість у свій виробничий фонд. Завдяки праці чинбаря цей капітал знову стає продуктом» і т. д. [там же, стор. 178—180].

Всякий капітал у Прудона є «*усталена вартість*». А гроші — «*найбільш усталена вартість*», вартість, що встановилася в найвищій мірі. Отже, це означає таке. 1) Продукт стає капіталом внаслідок того, що він стає вартістю. Інакше кажучи, капітал є не що інше, як проста вартість. Між ними нема ніякої різниці. Тому Прудон поперемінно говорить один раз про товар (про натуральну сторону товару, вираженого як продукт), другий раз про вартість або, скоріше, про ціну, бо він має на увазі акт купівлі і продажу. 2) Оскільки гроші є завершеною формою вартості в тому вигляді, в якому вартість існує в простому обігу, то вони й виявляються у Прудона справжньою «*усталеною вартістю*».)

** *

Перехід від простої мінової вартості та її обігу до капіталу може бути формульований ще й так. В обігу мінова вартість виступає двояко: один раз як товар, другий раз як гроші. Коли вона перебуває в одному визначенні, то вона не перебуває в другому. Це стосується всякого особливого товару. Але сукупність обігу, розглядуваного в цілому, полягає в тому, що одна і та ж мінова вартість, мінова вартість як суб'єкт, один раз установлює себе як товар, другий раз як гроші і є рухом, який полягає саме в тому, щоб установлювати себе в цих двох визначеннях і в кожному з них зберігати себе як протилежність цього визначення — в товарі зберігати себе як гроші, в грошах зберігати себе як товар. Хоч це *ansich*^{*} і має місце в простому обігу, однак не установлене в ньому. Мінова вартість, встановлена як єдність товару і грошей, є *капітал*, а саме це установлення виступає як обіг капіталу. (Обіг, який, проте, являє собою спіральну лінію, криву, що розширюється, а не просте коло.)

Проаналізуємо насамперед ті прості визначення, які містяться у відношенні між капіталом і працею, щоб таким шляхом знайти внутрішній зв'язок як цих простих визначень, так і їх більш розвинутих форм з тим, що існувало раніше.

[II—19] Перша передумова полягає в тому, що капітал на одному боці і праця — на другому протистоять одне одному як дві самостійні, отже, також і як чужі одна одній фігури. Праця, що протистоїть капіталу, є *чужа* праця, а капітал, що протистоїть праці,— *чужий* капітал. Крайності, які протистоять одна одній, *специфічно* між собою відмінні. У першому встановленні простої мінової вартості працю було визначено так, що її продукт не становив для працівника безпосередньої споживної вартості, не був для нього прямим засобом існування. Це було загальною умовою творення мінової вартості та обміну взагалі. Інакше працівник виробляв би тільки продукт — безпосередню споживну вартість для себе,— але не мінову вартість. Однак ця мінова вартість була матеріалізована в продукті, що як такий мав споживну вартість для інших і як такий був предметом їх потреб. Тим часом та споживна вартість, яку робітник може запропонувати капіталові, яку він таким чином взагалі може запропонувати іншим людям, не матеріалізована в продукті, взагалі не існує поза робітником, отже, існує не справді, а лише в можливості, як його здатність. Ця споживна вартість стає дійсністю тільки тоді, коли вона активізується капіталом, приводиться ним у рух, бо діяльність без предмета є ніщо або в кращому разі є розумова діяльність, про яку тут мова не йде. Як тільки ця споживна вартість дістає рух від капіталу, вона стає певною продуктивною діяльністю робітника; це є сама його життєдіяльність, спрямована на певну мету, а через те виявляється в певній формі.

У відношенні між капіталом і працею мінова вартість і споживна вартість поставлені в таке співвідношення одна з одною, що одна сторона (капітал) протистоїть другій

* - «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. *Ред.*

насамперед як *мінова вартість*^{**}, а друга сторона (праця) протистоїть капіталу насамперед як споживна вартість. У простому обігу кожен з товарів можна поперемінно розглядати в тому або в іншому визначенні. В обох випадках, коли товар береться на товар як такий, він виходить з обігу як предмет потреби і опиняється цілком поза економічним відношенням. Якщо ж товар фіксується як мінова вартість — як гроші, — він прагне до тієї ж безформності, але до безформності, що лежить всередині економічного відношення. В усякому разі, товари в міновому відношенні (в простому обігу) становлять інтерес лише остільки, оскільки вони мають мінову вартість; з другого боку, їх мінова вартість має тільки минутий інтерес, оскільки вона знімає всього лише односторонність — придатність, споживну вартість, зв'язану тільки з певним індивідом і тому таку, що існує *безпосередньо* для нього, — а не саму цю споживну вартість; споживну вартість вона, навпаки, установлює й опосередковує як споживну вартість для інших і т. д. Але коли мінова вартість як така фіксується в грошах, споживна вартість протистоїть їй уже тільки як абстрактний хаос; і саме в результаті відокремлення від своєї субстанції вона зазнає у себе краху і виходить із сфери простої мінової вартості, найвищим рухом якої є простий обіг і найвищим завершенням якої є гроші. Всередині ж самої сфери простої мінової вартості різниця [між товаром і грошми] фактично існує тільки як поверхова відмінність, як суто формальне розмежування. Самі гроші в своїй найвищій фіксованості знову являють собою товар і як такий відрізняються від інших товарів тільки тим, що *більш досконало*

^{**} Чи не слід розуміти *вартість* як єдність споживної і мінової вартості? Чи не являв сама по собі вартість як така щось загальне у відношенні до споживної і мінової вартості, як до її *особливих* форм? Чи має це значення в політичній економії? Споживна вартість передбачається також і в простому обміні, або в чистому обміні. Але в цьому випадку, де обмін здійснюється саме тільки заради споживання товару обома сторонами, споживна вартість, тобто зміст, природна особливість товару як така, не існує як економічне визначення форми. Навпаки, визначенням форми товару є мінова вартість. Зміст поза цією формою не має значення; він не є змістом цього відношення як відношення соціального. Але чи не розвивається цей зміст як такий в системі потреб і виробництва? Чи не входить споживна вартість як така в саму форму, як фактор, що визначає саму економічну форму, наприклад, у відношенні між працею і капіталом, у різних формах праці? — Землеробство, промисловість і т. д. — Земельна рента? — Вплив пір року на ціни сировини і т. д.? Якби в політичній економії відіграла роль *тільки* мінова вартість як така, то як могли б згодом фігурувати в політичній економії такі елементи, які належать виключно до споживної вартості, — наприклад, відразу ж при розгляді капіталу як такого, що складається з сировини, і т. д.? Звідки у Рікардо раптом, як сніг на голову, з'явилися фізичні властивості земель? і т. д. Слово «*товар*» (по-німецькому *Guter*, можливо, так само відрізняється від *Ware*, як по-французькому *denree* від *marchandise*?) містить у собі відношення. Ціна виступає як суто формальне визначення товару. Цьому зовсім не суперечить те, що мінова вартість є переважаюче визначення. Але споживання, звичайно, не припиняється через те, що воно визначається *тільки* за допомогою обміну; хоч, звичайно, завдяки цьому воно дістає свій напрям. В усякому разі, при дослідженні вартості це треба точно з'ясувати, а не цілком абстрагуватися від цього, як робить Рікардо, і не робити так, як робить вульгарний Сей, з поважним виглядом всього лише подаючи перед цим тут слово «корисність». В якій мірі споживна вартість лишається як передуючий матеріал поза політичною економією та економічними визначеннями форми і в якій мірі вона входить у політичну економію, — з'ясується і повинно бути з'ясовано насамперед при розробленні окремих підрозділів. Про прудонівську вульгарність дивись «Злиденність філософії»¹¹⁶. В усякому разі ясно одне: в обміні (в обігу) ми маємо товар — споживну вартість — як ціну; само собою зрозуміло, що поза своєю ціною товар є товаром, предметом споживання. Обидва визначення не вступають ні в яке інше відношення одне до одного крім того співвідношення, що особлива споживна вартість виступає як природна межа товару і тому породжує — однак лише формально — гроші, тобто мінову вартість товару, як щось існуюче разом з тим поза самим товаром у грошах. Самі гроші являють собою товар, субстанцією їх є та або інша споживна вартість.

виражають мінову вартість, але саме через це у формі монети [II—20] втрачають *мінову вартість* як своє іманентне визначення і стають *тільки* споживною вартістю, хоч і споживною вартістю для встановлення цін товарів і т. д. Тут ми маємо ще безпосередній збіг і таке ж безпосереднє розходження обох визначень. Там, де вони відособлюються, набуваючи самостійності одне проти одного, виходить таке: якщо це відособлення має *позитивний* характер, як це має місце в товарі, що стає предметом споживання, то відповідне визначення перестає бути моментом економічного процесу; якщо ж відособлення має негативний характер, як це має місце в грошах, то відповідне визначення перетворюється в *безумство* — в безумство, яке є, правда, моментом політичної економії і фактором, що визначає практичне життя народів.

Як ми вже бачили, не можна сказати, що в простому обігу мінова вартість себе реалізує. Але відбувається це тому, що споживна вартість протистоїть їй не як така, не як визначена нею ж самою споживна вартість, споживна ж вартість як така не перебуває у відношенні до мінової вартості, а тільки тому стає певною міноюю вартістю, що загальна властивість споживних вартостей — бути робочим часом — накладається на них як зовнішній масштаб. Їх єдність ще безпосередньо розпадається, а їх відмінність перебуває ще безпосередньо в єдності. Тепер повинно бути дано, що споживна вартість стає такою через мінову вартість і що мінова вартість сама опосередковує себе споживною вартістю. У грошовому обігу ми мали тільки дві різні форми мінової вартості (ціна товару — гроші) або тільки різні споживні вартості (Т—Г), для яких гроші, мінова вартість, були тільки скороминущим опосередкуванням. Справжнього відношення між міноюю вартістю і споживною вартістю не було. Через це товар як такий — його особливість — і являє собою не вартий уваги, лише випадковий і в найзагальнішому вигляді уявний зміст, що лежить поза економічним співвідношенням форм; або економічне співвідношення форм є лише поверхова форма, формальне визначення, галузь якого не поширюється на дійсну субстанцію і яке ніяк не стосується цієї субстанції як такої; тому, якщо це визначення форми як таке зберігають у вигляді грошей, то воно непомітно перетворюється в неістотний природний продукт, у метал, в якому погашено будь-який зв'язок як з індивідом, так і з спілкуванням між індивідами. Метал як такий, зрозуміло, не виражає ніяких соціальних відношень; у ньому погашено також і монетну форму, останню життєву ознаку його соціального значення.

Мінова вартість, що протистоїть самій споживній вартості як одна із сторін відношення, протистоїть їй у вигляді грошей, але гроші, що протистоять їй таким чином,— це вже негроші в їх визначенні грошей як грошей, а гроші у визначенні *капіталу*. *Споживна вартість*, або товар, що протистоїть капіталу, або установленій *міновій вартості*,— це вже не товар у тому вигляді, як він виступав у відношенні до грошей, коли визначеність його форми була такою ж неістотною, як і його зміст, і коли він виступав лише як яка-небудь субстанція взагалі.

По-перше, [товар виступає тепер] як споживна вартість для капіталу, тобто, отже, як такий предмет, при обміні на який капітал не втрачає свого вартісного визначення, як втрачають його, наприклад, гроші, коли вони обмінюються на який-небудь певний товар. Єдина корисність, яку будь-який предмет взагалі може становити для капіталу, може полягати лише в здатності цього предмета зберігати або збільшувати капітал. При розгляді грошей ми вже бачили, що вартість, яка стала самостійною як така, — або загальна форма багатства, — не здатна ні до якого іншого руху, крім кількісного; вона здатна тільки збільшуватись. За самим своїм поняттям, вона являє собою сукупність усіх споживних вартостей; але оскільки вказана вартість завжди є лише певною кількістю грошей (у даному разі — капіталу), то її кількісні межі перебувають у суперечності з її якістю. Через це в природі вказаної вартості закладене прагнення постійно виходити за свої власні межі. (Тому, коли вказана вартість прибирає форму багатства, що служить для насолоди, як, наприклад, за часів Римської імперії, вона виступає як безмежне марнотратство, яке — пожиранням перлинного салату і т. д. — і насолоду намагається довести до уявної безмежності.) Для вартості, яка міцно відособилась як вартість, зростання і самозбереження збігаються вже внаслідок того і зберігається вона саме тільки завдяки тому, що постійно прагне вийти за свої кількісні межі, які суперечать визначенню її форми, суперечать її внутрішній загальності.

Збагачення виявляється, таким чином, самоціллю. Доцільна діяльність капіталу може полягати тільки в збагаченні, тобто у збільшенні, примноженні самого себе. Певна сума грошей (а гроші існують для свого власника завжди тільки в якій-небудь певній кількості, вони є в наявності завжди як певна сума грошей; це слід розвинути уже в розділі про гроші) може бути цілком достатня для певного споживання, де гроші якраз і перестають бути грішми. Але коли гроші виступають як представник загального багатства, цього трапитися не може. Як кількісно визначена сума, як обмежена сума, гроші є лише обмеженим представником загального багатства або представником обмеженого багатства, межі якого встановлюються міноюю вартістю цього багатства, точно виміряні нею. Через це гроші зовсім не мають тієї здатності, яку вони повинні були б мати відповідно до свого загального поняття — здатності купити всі насолоди, всі товари, всю сукупність матеріальних субстанцій багатства; гроші через це не «*precisdetoutesleschoses*»¹¹⁷; і т. д. Таким чином, гроші, що фіксуються як багатство, як загальна форма багатства, як вартість, що виступає у вигляді вартості, — являють собою постійне прагнення вийти за свої кількісні межі: нескінченний процес. Виключно в цьому і полягає їх власне життя; гроші *зберігають* себе як відмінну від споживної вартості самодостатню мінову вартість тільки завдяки тому, що вони *постійно себе примножують*.

(Панам економістам страшенно важко теоретично перейти від самозбереження вартості в капіталі до її зростання; а саме — до зростання, що корениться в основному визначенні капіталу, а не тільки як до випадкової властивості чи всього лише як до

результату. Дивись, наприклад, як *Шторх* вводить це основне визначення за допомогою прислівника «eigentlich»¹¹⁸. «Правда, економісти намагаються ввести цей момент як істотний відносно капіталу, але якщо це робиться не в такій грубій формі, коли капітал визначається як те, що дає прибуток, причому саме зростання капіталу як особлива *економічна форма* вже передбачене в прибутку, то [II—21] це робиться лише крадькома і дуже слабо, як ми це покажемо пізніше в короткому огляді всього того, що економісти дали для визначення поняття капіталу. Базикання про те, що ніхто не став би застосовувати свій капітал, якби не мав з цього прибутку, зводиться або до нісенітниць, нібито браві капіталісти лишилися б капіталістами навіть і в тому разі, якби вони *не* застосовували свій капітал, або до того, що тут у дуже банальній формі твердять, що в самому понятті капіталу закладено його прибуткове застосування. Чудово. Але в такому разі це саме і треба було б довести.)

Гроші як грошова сума вимірюються їх кількістю. Ця їх вимірність суперечить тому визначенню грошей, яке з необхідністю спрямоване на безмірне. Все те, що тут сказано про гроші, ще в більшій мірі стосується капіталу, в якому гроші, власне кажучи, вперше тільки й розвиваються у своєму закінченому визначенні. Як споживна вартість, тобто як щось корисне, капіталові як такому може протистояти тільки те, що його збільшує, примножує, а тому зберігає його як капітал.

По-друге*. За своїм поняттям капітал є гроші, однак такі гроші, які існують уже не в простій формі золота і срібла, а також і не як гроші на протилежність обігові, а існують у формі всіх субстанцій — у формі товарів. Остільки гроші як капітал не перебувають через це в протилежності до споживної вартості; навпаки, перебуваючи поза грошовою формою, капітал існує саме тільки в споживних вартостях. Таким чином, самі ці субстанції капіталу виявляються тепер минущими субстанціями, які не мали б мінової вартості, якби вони не мали споживної вартості; які як споживні вартості втрачають, однак, свою вартість, розкладаються в результаті простого природного обміну речовин, якщо вони не зазнають дійсного споживання; і які тим більше зникають, коли вони зазнають дійсного споживання. З цього боку протилежність капіталу не може бути сама знов-таки яким-небудь особливим товаром; бо особливий товар як такий не утворює протилежності капіталові, бо субстанція капіталу сама являє собою споживну вартість; капітал — це не той чи інший товар, а будь-який товар. Спільна всім товарам субстанція, тобто їх субстанція, взята знов-таки не як їх матеріальна речовина, тобто не як їх фізичне визначення, а їх спільна їм усім субстанція як *товарів*, а тому і як *мінових вартостей*, полягає в тому, що товари являють собою *уречевлену працю*.

{Однак про цю економічну (суспільну) субстанцію споживних вартостей, тобто про їх економічне визначення як змісту на відміну від їх форми (а їх формою є *вартість*,

* Пор. цей том, частина I, стор. 121. Ред.

бо вона є певна кількість *праці*, уречевленої в цих споживних вартостях), мова може йти лише тоді, коли відшукується протилежність цьому змісту. Щодо природних відмінностей між споживними вартостями, то ні одна з них не виключає для капіталу можливості заволодіти даною споживною вартістю, зробити її своїм власним тілом, оскільки ні одна з цих відмінностей не виключає визначення мінової вартості і товару.}

Єдине, що відрізняється від *уречевленої* праці, є праця *неуречевлена*, але така, що перебуває ще в процесі уречевлення, *праця* як суб'єктивність. Інакше кажучи, *уречевлена праця*, тобто *праця, що існує в просторі*, може бути протиставлена *праці, що здійснюється* в часі, також і як *минула праця*. Оскільки праця повинна тут існувати як праця, що здійснюється в часі, як жива праця, вона може існувати лише як *живий суб'єкт*, в якому вона існує як здатність, як можливість; отже, вона може існувати лише в особі *робітника*. Тому єдиною *споживною вартістю*, яка може утворити протилежність капіталові, є *праця*, і *притому праця, що створює вартості, тобто продуктивна праця*.

{Це побічне зауваження забігає вперед; його слід ще ґрунтовно розвинути згодом. Праця як всього лише обслуговування, спрямоване на задоволення безпосередніх потреб, не має ніякого відношення до капіталу, оскільки капітал шукає не її. Якщо капіталіст накаже нарубати собі дров, щоб засмажити свого барана, то не тільки відношення дроворуба до нього, але і його відношення до дроворуба зводиться до відношення простого обміну. Дроворуб надає йому свою послугу,— споживну вартість, яка не збільшує капіталу, а, навпаки, за допомогою якої капітал споживається,— а капіталіст дає дроворубові взамін інший товар у формі грошей. Так стоїть справа з усіма тими послугами, які робітники безпосередньо обмінюють на гроші інших осіб і які споживаються цими особами. Це є споживання не капіталу, а доходу, обмін якого як такий завжди відноситься до простого обігу. Оскільки один з контрагентів протистоїть другому не як капіталіст, то ця робота прислуги не може бути віднесена до категорії продуктивної праці. Є багато такого наброду, починаючи з повії і кінчаючи папою. Але сюди належить також і чесний і «трудящий» люмпен-пролетаріат; наприклад, численна банда носильників і т. п., що пропонують свою допомогу в портових містах, і т. д. Особі, що є представником грошей, послуга носильника потрібна тільки заради її споживної вартості, яка для нього відразу ж і зникає; а носильникові потрібні гроші, й оскільки того, хто дає гроші, цікавить товар, носильника ж, який доставляє товар, цікавлять гроші, то обидва вони становлять у відношенні один до одного лише дві сторони простого обігу; в усякому разі ясно, що носильник, якому потрібні гроші, тобто безпосередньо загальна форма багатства, хоче збагатитися за рахунок свого імпровізованого друга, а це тим сильніше завдав прикро-сті останньому як черстовому калькулятору, що ця послуга, якої він тепер потребує, повинна бути просто приписана його загальнолюдській слабості і зовсім не потрібна йому як *капіталістові*.

В усьому *істотному* в ученні про *продуктивну* і *непродуктивну* працю був правий, з точки зору буржуазної політичної економії, А. Сміт¹¹⁹. Все те, що проти цього вчення А. Сміта висувають інші економісти, або являє собою пусту балаканину (наприклад Шторх, а ще паршивіше Сеніор і т. д.¹²⁰), а саме, коли вони твердять, що кожна дія все-таки що-небудь та робить, тобто має місце змішання продукту в його природному і в економічному розумінні; в такому випадку шахрай теж є продуктивним працівником, оскільки він [II—22] посередньо виробляє книги з кримінального права (це міркування принаймні так само правильне, як правильно називати суддю продуктивним працівником на тій підставі, що він захищає *від* крадіжок). Або ж сучасні економісти настільки перетворилися в сикофантів* буржуа, які хочуть його запевнити в тому, що коли хто-небудь шукає воші у нього в голові або тре йому певний делікатний орган, то така праця теж продуктивна, тому що остання операція, наприклад, прочищає його тупу голову для роботи наступного дня в конторі. Тому цілком правильно,— але разом з тим і характерно,— що послідовні економісти вважають, наприклад, що робітники майстерень, які виготовляють предмети розкоші, є продуктивними робітниками, хоч тих молодчиків, які споживають такі предмети, вони напевно засуджують як непродуктивних марнотратів. Правильно, що ці робітники й насправді є продуктивними, оскільки вони збільшують капітал свого хазяїна; але вони непродуктивні щодо матеріального результату своєї праці. Справді, адже цей «продуктивний» робітник в однаковій мірі заінтересований у тому мотлосі, що йому доводиться виробляти, як і сам капіталіст, який застосовує робітника і якому теж наплювати на весь цей непотріб. Але коли придивитись уважніше, то по суті виявиться, що справжнє визначення продуктивного робітника полягає ось у чому: це людина, якій треба і яка вимагає собі всього лише стільки, скільки необхідно для того, щоб робити її здатною надавати своєму капіталістові максимальну вигоду. Все це дрібниці. Відступ. Але треба буде повернутися до цього і детальніше розглянути питання про продуктивну і непродуктивну працю¹²¹ }.

[4] ДВА РІЗНИХ ПРОЦЕСИ В ОБМІНІ МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ

[а) Вступні зауваження]

Споживна вартість, що протистоїть капіталові як установленій¹²² міновій вартості, є *праця*. Капітал обмінюється на *не-капітал*, або він існує в цій своїй визначеності лише в зв'язку з *не-капіталом*, з запереченням капіталу, і є капіталом тільки у співвідношенні з цим запереченням капіталу; справжній не-капітал, це — *праця*.

Якщо ми розглянемо обмін між капіталом і працею, то побачимо, що цей обмін

* - підлабузників, прислужників. Ред.

розпадається на два не тільки формально, але і якісно відмінних і навіть протилежних один одному процеси:

1) Робітник обмінює свій товар, працю, споживну вартість, яка, будучи товаром, так само має *ціну*, як і всі інші товари,— на певну суму мінових вартостей, певну суму грошей, яку йому відпускає капітал.

2) Капіталіст одержує в обмін саму працю, працю як діяльність, що створює вартості, як продуктивну працю; тобто він одержує в обмін таку продуктивну силу, яка зберігає і примножує капітал і тим самим стає продуктивною силою капіталу, силою, що відтворює капітал і належить самому капіталові.

Розрив між двома цими процесами настільки очевидний, що вони можуть стосуватися різних моментів часу і зовсім не обов'язково повинні збігатись. Перший процес може бути завершений — а здебільшого він у певній мірі і буває завершений — ще навіть до того, як почався другий. Завершення другого акту передбачає завершення виробництва продукту. Виплата заробітної плати не може чекати завершення виробництва продукту. Згодом ми побачимо, що те, що виплата заробітної плати не чекає цього моменту, є навіть істотним визначенням відношення [між робітником і капіталістом].

При простому обміні, обігу, цей двоякий процес не має місця. Якщо товар *a* обмінаний на гроші *b*, а ці останні потім обмінані на призначений для споживання товар *c*,— який з самого початку і був об'єктом обміну для *a*,— то використання товару *c*, його споживання, здійснюється цілком за межами обігу; воно не стосується форми [економічного] відношення; воно лежить по той бік самого обігу і являє собою суто матеріальний інтерес, що виражає лише відношення індивіда *A*, в його зумовленості природою, до того чи іншого предметного відособленої потреби. Що цей індивід зробить з товаром *c*, це питання, яке перебуває поза економічним відношенням.

Навпаки, тут [при обміні між капіталом і працею] споживна вартість обмінаного на гроші [товару] виступає як особливе економічне відношення, а певне застосування обмінаного на гроші [товару] утворює кінцеву мету обох процесів. Таким чином, це вже формально відрізняє обмін між капіталом і працею від простого обміну. Це — два різних процеси.

Якщо ми, далі, подивимось, чим обмін між капіталом і працею відрізняється від простого обміну (обігу) за своїм змістом, то ми побачимо, що ця відмінність виявляється не шляхом зовнішнього зіставлення або порівняння цих двох форм обміну, а що в сукупному процесі обміну між капіталом і працею друга форма сама відрізняє себе від першої, що це порівняння само міститься в цьому процесі. Відмінність другого акту від першого — а згаданий особливий процес привласнення праці капіталом і становить другий акт — якраз і є відмінність обміну між капіталом і працею від такого обміну, коли гроші опосередковують обмін товарів. *При обміні між капіталом і працею перший акт являє собою обмін, цілком стосується звичайного*

обігу; другий акт являє собою процес, якісно відмінний від обміну, і тільки зловживаючи словами його можна було взагалі назвати обміном якого б то не було роду. Цей процес прямо протистоїть обміну; він являє собою істотно іншу категорію.

[б) До питання про розчленування дослідження про капітал. Капітал і сучасна земельна власність. Перехід від земельної власності до найманої праці. Ринки]

{Капітал.

I. *Загальність*: 1) а) Становлення капіталу з грошей. б) Капітал і праця (опосередкування чужою працею), с) Елементи капіталу, згруповані відповідно до їх відношення до праці (продукт, сировина, знаряддя праці). 2) *Відособлення капіталу*: а) Оборотний капітал, основний капітал. Оборот капіталу. 3) *Одиничність капіталу*: Капітал і прибуток. Капітал і процент. Капітал як *вартість*, що відрізняється від самого себе як процента і прибутку.

II. *Особливість*: 1) Нагромадження капіталів. 2) Конкуренція капіталів. 3) Концентрація капіталів (кількісна відмінність капіталу як разом з тим якісна відмінність, як *міра* величини і дії капіталу).

[II—23] III. *Одиничність*: 1) Капітал як кредит. 2) Капітал як акціонерний капітал. 3) Капітал як грошовий ринок.

У грошовому ринку капітал даний у своїй цілісності; тут він виступає як *такий*, що визначає ціни, надає роботу, регулює виробництво, словом, виступає як *джерело виробництва*; проте капітал — не тільки як виробник самого себе (виробляє матеріально за допомогою промислового виробництва і т. д.; встановлює ціни, розвиває продуктивні сили), але разом з тим як творець вартостей — змушений створювати вартість або форму багатства, специфічно відмінну від капіталу. Такою є *земельна рента*. Це є єдине творення капіталом вартості, що відрізняється від нього самого, від його власного виробництва. Як за своєю природою, так і історично капітал є *творець* сучасної земельної власності, земельної ренти; тому його дія виступає також і як розклад старої форми земельної власності. Нова форма виникає в результаті впливу капіталу на стару форму. Розглядаючи справу з певного боку, можна сказати, що сучасну земельну власність капітал створює як творець сучасного землеробства. Тому в економічних відносинах, зв'язаних з сучасною земельною власністю, що виступає як процес «земельна рента — капітал — наймана праця» (форму цього силогізму можна побудувати і так: «наймана праця — капітал — земельна рента», причому, однак, капітал завжди повинен виступати як активний середній термін силогізму), — знаходить собі вираження внутрішня структура сучасного суспільства, або капітал в усій сукупності його відношень.

Тепер постає питання, як здійснюється перехід від земельної власності до

найманої праці? (Перехід від найманої праці до капіталу здійснюється сам по собі, оскільки наймана праця — це повернення капіталу до своєї активної основи.) Історично перехід від земельної власності до найманої праці незаперечний. Він полягає уже в тому, що [сучасна] земельна власність є продукт капіталу. Через це ми бачимо, що скрізь, де під впливом капіталу на старіші форми земельної власності ця остання перетворюється в грошову ренту (те саме, але іншим способом відбувається там, де створюється сучасний селянин), а здійснюване капіталом землеробство внаслідок цього одночасно перетворюється в промислову агрономію,— скрізь котери *, кріпаки, панщанні селяни, спадкові орендарі, безземельні селяни і т. д. неминуче перетворюються в поденників, у найманих робітників. Отже, *наймана праця* у своїй повноті вперше створюється в результаті впливу капіталу на земельну власність, а потім, коли остання як форма вже вироблена,— наймана праця створюється і самим земельним власником» Тоді сам земельний власник, як говорить Стюарт ¹²³, очищає землю від зайвих ротів, відриває дітей землі від груді, що вигодувала їх, і перетворює, таким чином, навіть обробку землі, яка за своєю природою є безпосереднім джерелом існування, в опосередковане джерело існування, яке цілком залежить від суспільних відносин. (Взаємна залежність повинна бути спочатку вироблена в чистому вигляді, перш ніж можна думати про дійсну соціальну спільність [Gemeinschaftlichkeit]. Усі відношення виступають як зумовлені суспільством, а не як визначені природою.) Тільки завдяки цьому вперше стає можливим застосування науки, і повністю розвивається продуктивна сила.

Отже, не може бути ніякого сумніву в тому, що *наймана праця* в її класичній формі найманої праці, що поширюється в суспільстві на всю його широчінь і стає замість землі тим ґрунтом, на якому базується суспільство,—що в цій класичній формі наймана праця вперше створюється лише сучасною земельною власністю, тобто земельною власністю як створеною самим капіталом вартістю. Таким чином, земельна власність веде назад до найманої праці. З певної точки зору це — не що інше, як перенесення найманої праці з міст у село, тобто поширення найманої праці по всій поверхні суспільства. Старий земельний власник, якщо він багатий, не потребує капіталіста для того, щоб перетворитися в сучасного земельного власника. Йому треба лише перетворити своїх працівників у найманих робітників і виробляти заради одержання прибутку, а не заради доходу. Тоді в його особі сполучаються сучасний фермер і сучасний земельний власник. Однак те, що міняється форма, в якій земельний власник одержує свій дохід, або та форма, в якій оплачується працівник,— це не є формальною відмінністю, а передбачає *цілковите перетворення* самого способу виробництва (в землеробстві); створення сучасної земельної власності має через це свої передумови, що ґрунтуються на певному розвитку промисловості, торгів-

* — бідняки-орендарі. Ред.

лії науки, словом — продуктивних сил.

Та й взагалі виробництво, що ґрунтується на капіталі і найманій праці, не тільки формально відрізняється від інших способів виробництва, а й передбачає також повну революцію в розвитку матеріального виробництва. Хоч капітал як торговельний капітал і може повністю розвинутися (тільки не в таких великих розмірах) без цього перетворення земельної власності, але він не може зробити цього як промисловий капітал. Навіть розвиток мануфактури передбачає початок розкладу старих економічних відносин земельної власності. З другого боку, з цього розкладу, що здійснюється в окремих точках, нова форма земельної власності виникає в усій своїй повноті й широті лише тоді, коли сучасна промисловість досягає високого ступеня розвитку, а цей розвиток у свою чергу завжди йде вперед тим швидше, чим більше розвинулися сучасне землеробство, відповідна йому форма власності, відповідні їй економічні відносини. В цьому відношенні Англія є взірцем для інших, континентальних, країн.

Так само: якщо перша форма промисловості, велика мануфактура, вже передбачає розклад земельної власності, то цей розклад у свою чергу зумовлений більш або менш підпорядкованим розвитком капіталу, що відбувся в містах, у його ще нерозвинутих (середньовічних) формах, а також і впливом мануфактури інших країн, що процвітала там разом з торгівлею (так Голландія впливає на Англію в XVI столітті і в першій половині XVII століття). У самих цих країнах процес розкладу старої земельної власності до цього часу вже завершено, і землеробство принесене в жертву скотарству, а зерно доставляється з відсталих країн, таких як Польща та інші, шляхом ввезення (Голландія знов-таки може бути прикладом).

Треба пам'ятати, що нові продуктивні сили і виробничі відносини не розвиваються з *нічого*, з повітря або з лона ідеї, яка сама себе устанавлює; вони розвиваються всередині і в боротьбі з наявним розвитком виробництва і з успадкованими, традиційними відносинами власності. Якщо в закінченій буржуазній системі кожне економічне відношення передбачає інше в буржуазно-економічній формі і таким чином кожне устанавлене є разом з тим і передумова, то це має місце в будь-якій (II—241 органічній системі. Сама ця органічна система як сукупне ціле має свої передумови, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні в неї органи. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність. Становлення системи такою цілісністю утворює момент її, системи, процесу, її розвитку.

З другого боку, якщо всередині суспільства сучасні виробничі відносини, тобто капітал, розвинулися до своєї цілісності і це суспільство оволодіває новою територією, наприклад у колоніях, то воно — в особі свого представника-капіталіста — виявляє, що його капітал при відсутності найманої праці перестає бути капіталом і що однією з

передумов для того, щоб він був капіталом, є не тільки земельна власність взагалі, а сучасна земельна власність; така земельна власність, за яку, як за капіталізовану ренту, доводиться платити високу ціну і яка через це виключає безпосереднє використання землі індивідами. Звідси походить та теорія колонізації *Уейкфілда*¹²⁴, якої додержується в своїй практиці англійський уряд в Австралії. Земельна власність тут штучно дорожчає, щоб перетворювати працівників у найманих робітників, давати капіталові можливість діяти як капітал і таким шляхом робити нову колонію *продуктивною*; розвивати в новій колонії багатство, замість того щоб використовувати її, як це було в Америці, для поставок туди найманих робітників на короткий строк. Теорія *Уейкфілда* безмірно важлива для правильного розуміння сучасної земельної власності.

Отже, капітал як творець земельної ренти повертається назад до виробництва найманої праці як своєї загальної творчої основи. Капітал виникає з обігу і встановлює працю як найману працю; таким шляхом капітал формується, і, розвинувшись як ціле, він установлює земельну власність і як свою умову, і як свою протилежність. Проте тут виявляється, що капітал цим тільки створив найману працю як свою загальну передумову. Отже, тепер наймана праця повинна бути розглянута сама по собі. З другого боку, сучасна земельна власність сама наймогутніше виступає в процесі *clearing of estates* перетворення сільських працівників у найманих робітників.

Таким чином, ми маємо двоякий перехід до найманої праці. Це з позитивної сторони. Розглядаючи питання з негативної сторони, ми маємо таке. Після того як капітал встановив земельну власність і цим досяг своєї двоякої мети: 1) створення промислового землеробства і тим самим розвитку продуктивної сили землі; 2) створення найманої праці, тобто панування капіталу повсюди на селі,— після цього капітал починає розглядати існування самої земельної власності як всього лише мимущий розвиток, який потрібен для впливу капіталу на старі відносини земельної власності і являє собою *продукт їх розкладу*, але який як такий — коли цієї мети досягнуто — є всього лише обмеженням прибутку, а не необхідністю для виробництва. Через це капітал прагне знищити земельну власність як приватну власність і передати її державі. Це — негативна сторона: прагнення перетворити таким чином усе суспільство всередині країни в капіталістів і найманих робітників.

Якщо капітал зайшов так далеко, то і наймана праця теж зайшла настільки далеко, що, з одного боку, вона в тій самій формі, що й буржуа, прагне заради спрощення відносин, пом'якшення податків і т. д. усунути земельного власника як паразитичний нарост; з другого боку, робітник вимагає роздроблення великої земельної власності для того, щоб позбутися найманої праці і стати самостійним виробником, який працює заради безпосереднього споживання. Таким чином, земельна власність заперечується з двох боків; заперечення з боку капіталу є тільки зміна форми [приватної власності], що має на меті встановлення єдиновладдя капіталу. (Встановлення земельної ренти як загальної державної ренти (державного

податку) означало б, що буржуазне суспільство іншим способом відтворює середньовічну систему, але як цілковите заперечення останньої.) Заперечення земельної власності з боку найманої праці є лише приховане заперечення капіталу, а значить, і самої себе, найманої праці. Через це тепер найману працю слід розглядати як щось самостійне у відношенні до капіталу.

Отже, перехід тут двоякий: 1) *позитивний перехід* від сучасної земельної власності або від капіталу за допомогою сучасної земельної власності до загальної найманої праці; 2) *негативний перехід*: заперечення земельної власності капіталом, тобто, отже, заперечення капіталом самостійної вартості, тобто саме заперечення капіталу самим собою. Але заперечення земельної власності і капіталу є *наймана праця*. Далі слід розглянути заперечення земельної власності і заперечення за допомогою неї капіталу з боку найманої праці. Тобто тут мова йде про таку найману працю, яка хоче встановити себе як щось самостійне.}

{*Ринок*, який спочатку виступає в політичній економії як абстрактне визначення, прибирає цілісні обриси. По-перше, *грошовий ринок*. Він охоплює вексельний ринок; взагалі кредитний ринок; тобто торгівлю грішми, ринок зливків. Як *грошово-позичковий ринок* грошовий ринок виступає також у банках, наприклад у вигляді дисконтної ставки, по якій банки здійснюють дисконтні операції: ринок позик, вексельні маклери і т. д. Грошовий ринок виступає потім ще як ринок усіх *паперів, що дають проценти*: ринок державних цінних паперів і ринок акцій. Акції в свою чергу поділяються на більш або менш великі групи. Насамперед, *акції* самих *грошових установ*: акції банків, акції акціонерних банків; *акції* засобів сполучення (найважливіші з них — *залізничні акції*; *акції каналів*; *акції пароплавств*, *акції телеграфу*, *акції омнібусних компаній*); *акції загальнопромислових підприємств* (найважливіші з них — *гірничопромислові акції*). Потім — постачання благ загального користування (*акції газових підприємств*, водопроводу). *Акції різних підприємств*, тут є тисячі різновидів. Підприємства по *зберіганню товарів* (акції складських приміщень і т.д.). Безліч *різних акцій*, наприклад, таких, які ґрунтуються на акціях підприємств промислових і торговельних компаній. Нарешті, як забезпечення всього — *акції страхових компаній* усіх видів.

Так само як ринок у цілому розпадається на внутрішній ринок і зовнішній ринок, внутрішній ринок сам у свою чергу розпадається на ринок вітчизняних акцій, вітчизняних державних цінних паперів і т. д. і на ринок іноземних державних цінних паперів, іноземних [II—25] акцій і т. д. Однак, власне кажучи, все це стосується світового ринку, який є не тільки внутрішнім ринком у відношенні до всіх поза ним існуючих іноземних ринків, а разом з тим і внутрішнім ринком для всіх тих іноземних ринків, які в свою чергу існують як складові частини вітчизняного ринку.

Концентрація грошового ринку відбувається в одному головному пункті всередині країни, тим часом як інші ринки здебільшого розподіляються по країні

відповідно до поділу праці; хоч і в цьому випадку відбувається значна концентрація в столиці, якщо остання разом з тим є експортним портом.

Ринки, що відрізняються від грошового, насамперед такі ж відмінні між собою, як відмінні продукти й галузі виробництва. Головні ринки цих відмінних продуктів утворюються в центрах, які служать такими або щодо ввезення чи вивезення, або ж внаслідок того, що ці центри самі є центрами певного виробництва або служать безпосередніми місцями підвезення з таких центрів. Однак від простого розрізнення цих ринків слід перейти до більш або менш органічного поділу їх на великі групи, які відповідно до основних елементів самого капіталу неодмінно розпадаються на ринок продуктів і сировинний ринок. Знаряддя виробництва як таке не утворює окремого ринку; воно як таке представлене на ринку головним чином, по-перше, самими сировими матеріалами, що продаються як засоби виробництва; далі, особливо, металами, бо метали виключають будь-яку думку про безпосереднє споживання, і потім такими продуктами, як вугілля, нафта, хімічні речовини, що призначені до зникнення як допоміжні засоби виробництва. Так само фарби, ліс, москательні товари і т. д.

Відповідно до вищесказаного ми маємо:

I. *Продукти.* 1) *Ринок зерна* з його різними підрозділами. Наприклад, насінневий ринок: рис, саго, картопля і т. д. Економічно цей ринок дуже важливий; це — одночасно ринок для виробництва і для безпосереднього споживання. 2) *Ринок колоніальних продуктів.* Кофе, чай, какао, цукор, тютюн; прянощі (перець, стручковий перець, кориця, касія, гвоздика, імбир, мускатний цвіт, мускатний горіх і т. д.). 3) *Фрукти.* Мигдаль, коринка, винні ягоди, сливи, чорнослив, ізюм, апельсини, лимони і т. д. *Чорна патока* (для виробництва і т. д.). 4) *Харчові продукти.* Масло; сир; бекон; шинка; свиняче сало; свинина; яловичина (копчена); риба і т. д. 5) *Спиртні напої.* Вино, ром, пиво і т. д.

II. *Сировинні продукти.* 1) *Сировина механічної промисловості.* Льон; коноплі; бавовна; шовк; вовна; шкіра невичинена; шкіра вичинена; гутаперча і т. д. 2) *Сировина хімічної промисловості.* Поташ; селітра; скипидар; нітрат соди і т. д.

III. *Сировина, що одночасно являє собою знаряддя виробництва.* *Метали* (мідь, залізо, олово, цинк, свинець, сталь і т. д.). *Лісоматеріали.* Дрова. Будівельна деревина. Фарбувальне дерево. Кораблебудівельна деревина і т. д. *Допоміжні засоби виробництва і допоміжні матеріали.* Москательні товари і фарбники (кошеніль, індиго і т. д.; смола; сало; масла; вугілля і т. д.).

Звичайно, кожний продукт повинен потрапити на ринок; однак справді великі ринки, на відміну від роздрібною торгівлі, утворюються тільки продуктами масового споживання (економічно важливі тільки зерновий ринок, ринок чаю, цукру, кофе; в певній мірі ринок вина і взагалі спиртних напоїв) або ж тими продуктами, які є сировиною для промисловості: ринок вовни, шовку, деревини, металів і т. д. В якому

місці повинна бути введена абстрактна категорія ринку, з'ясується далі.}

[в] Обмін між капіталом і робочою силою¹²⁵

Обмін робітника з капіталістом є простий обмін; кожний одержує еквівалент; один одержує гроші, другий — товар, *ціна* якого точно дорівнює сплаченим за нього грошам. Капіталіст одержує в цьому простому обміні споживну вартість: розпорядження чужою працею. З боку робітника,— а в цьому обміні робітник виступав як продавець,— очевидно, що у нього, так само як і у продавця всякого іншого товару, всякої іншої споживної вартості, те вживання, яке покупець робить з проданого йому товару, не зачіпає визначення форми відношення. Робітник продає розпорядження своєю працею, яка є певною працею, певним умінням і т. д.

Зовсім байдуже, що капіталіст робить з працею робітника, хоч, звичайно, він може застосувати її тільки відповідно до певного характеру цієї праці, і само його розпорядження працею робітника обмежується розпорядженням тільки *певною* працею і *певною за часом* можливістю розраховувати на неї (такою-то кількістю робочого часу). Система поштучної оплати праці вносить, правда, видимість, ніби робітник одержує певну частку в продукті. Та це тільки інша форма виміру часу (замість того щоб сказати: ти працюватимеш протягом 12 годин, кажуть: ти одержуватимеш стільки-то за одну штуку; тобто ми будемо вимірювати пророблений тобою час за кількістю продуктів); тут, при розгляді загального відношення, це нас зовсім не стосується.

Якби капіталіст задовольнився однією тільки можливістю мати в розпорядженні працю, не примушуючи робітника насправді працювати,— наприклад, якби він задовольнився однією тільки можливістю мати в розпорядженні його працю як резерв і т. д., або ж для того, щоб позбавити конкурента такої можливості (так, наприклад, директори театрів купують співачку на сезон не для того, щоб вона співала, а для того, щоб вона не співала в конкуруючому театрі),— то обмін був би однак повністю здійснений. Правда, у вигляді грошей робітник одержує мінову вартість, загальну форму багатства в тій або іншій певній кількості, і та більша або менша кількість мінової вартості, яку він одержує, забезпечує йому більшу або меншу частку в загальному багатстві. Однак те, як саме визначається ця більша або менша кількість, як вимірюється та кількість грошей, яку одержує робітник,— все це до такої міри не стосується загального відношення, що не може бути виведено з нього як такого. Взагалі мінова вартість його товару не може визначатися тим, як покупець *використовує* цей товар, а може визначатися тільки тією кількістю уречевленої праці, яка існує в самому товарі; значить, у даному випадку — тією кількістю праці, якої вартє виробництво самого робітника. Бо та споживна вартість, яку [II—26] надає робітник, існує тільки як можливість, як здатність його організму; поза його організмом вона не

існує. Уречевлена праця, необхідна як для того, щоб фізично зберегти ту загальну субстанцію, в якій існує робоча сила робітника, тобто фізично зберегти самого робітника, так і для того, щоб модифікувати цю загальну субстанцію з метою розвитку специфічних здібностей робітника,— є праця, уречевлена в цій субстанції. Цією працею і вимірюється загалом та кількість вартості, та сума грошей, яку робітник одержує при обміні. Дальший виклад того, як заробітна плата, подібно до всіх інших товарів, вимірюється робочим часом, необхідним для того, щоб створити робітника як такого,— сюди ще не відноситься.

В обігу, коли я обмінюю товар на гроші, а на них купую товар і задовольняю свою потребу, акт закінчений. Так стоїть справа і з робітником. Але робітник має можливість знову почати цей акт з самого початку, бо його життєдіяльність є те джерело, завдяки якому його власна споживна вартість,— до певного часу, поки вона не спрацюється,— безперестанно відроджується знову і постійно продовжує протистояти капіталові, щоб все знову починати той самий обмін. Подібно до всякого індивіда, що виступає в обігу як суб'єкт, робітник є власником певної споживної вартості; він перетворює її в гроші, у загальну форму багатства, але все це тільки для того, щоб знову перетворити загальну форму багатства в товари як предмети свого безпосереднього споживання, як засоби для задоволення своїх потреб. Оскільки робітник обмінює свою споживну вартість на загальну форму багатства, він стає співучасником у споживанні загального багатства в межах одержаного ним еквівалента — кількісна межа, яка, зрештою, переходить у якісну, як і при всякому обміні. Проте робітник не зв'язаний ні певними предметами, ні певним способом задоволення потреб. Коло його потреб обмежене не якісно, а тільки кількісно. Це відрізняє його від раба, кріпака і т. д.

Споживання, зрозуміло, справляє зворотний вплив на саме виробництво; але цей зворотний вплив так само мало зачіпає робітника при його обміні, як і всякого іншого продавця будь-якого товару; навпаки, з точки зору простого обігу,— а ми поки що не маємо справи з більш розвинутим відношенням,— споживання випадає з економічного відношення. Однак уже зараз можна мимохідь зауважити, що відносно, тільки кількісне, а не якісне, і таке, що лише через кількість стає якісним, обмеження кола споживання робітників надає їм і як споживачам зовсім іншого, важливішого значення агентів виробництва, ніж те, яке безпосередні працівники мали в античному світі чи в середні віки або яке вони мають в Азії (під час дальшого дослідження капіталу необхідно взагалі докладніше розглянути відношення між споживанням і виробництвом). Але це, як уже сказано, сюди ще не стосується.

Так само, в результаті того що робітник одержує еквівалент у формі грошей, у формі загального багатства, він у цьому обміні протистоїть капіталістові як рівний, подібно до всякого іншого учасника обміну; принаймні *зовні*. Фактично ця рівність порушується вже тим, що цей зовні простий обмін передбачає його відношення до капіталіста як робітника, як споживної вартості у формі, специфічно відмінній від

мінової вартості, на протилежність вартості, установлені як вартість; передбачає, отже, що — крім відношення обміну, при якому природа споживної вартості, особлива споживна вартість товару як така не варта уваги, — робітник уже перебуває і в якомусь іншому відношенні, економічно визначеному інакше.

Проте ця видимість рівності фактично існує як ілюзія робітника, а до певної міри і в другій стороні, і внаслідок цього вона істотно модифікує його відношення, на відміну від відношень працівників при інших суспільних способах виробництва. Але що особливо істотно, так це те, що метою обміну для робітника є задоволення своєї потреби. Предметом обміну для нього є безпосередній предмет потреби, а не мінова вартість як така. Правда, робітник одержує гроші, але тільки в їх визначенні монети; тобто лише як скороминуще опосередкування, яке само себе знімає. Те, що він одержує в обмін, є, таким чином, не мінова вартість, не багатство, а життєві засоби, предмети для підтримання його життєдіяльності, для задоволення його потреб взагалі, фізичних, соціальних і т. д. Ми маємо тут певний еквівалент у вигляді життєвих засобів, уречевленої праці, що вимірюється витратами виробництва праці робітника.

Те, що робітник віддає, є розпорядження його працею. З другого боку, правильно й те, що навіть у рамках простого обігу монета переходить у гроші і що таким чином, оскільки робітник одержує в обміні монету, він може перетворити її в гроші, збираючи монети і т. д., вилучаючи їх з обігу, фіксуючи монету як загальну форму багатства, а не як скороминущий засіб обміну. В цьому розумінні можна було б сказати, що при обміні між робітником і капіталом об'єктом, а значить також і продуктом обміну для робітника є не життєві засоби, а багатство, не яка-небудь особлива споживна вартість, а мінова вартість як така. Згідно з цією точкою зору, робітник може робити мінову вартість своїм власним *продуктом* тільки таким чином, яким взагалі тільки й може *з'являтися* багатство у вигляді *продукту простого обігу*, що ґрунтується на обміні еквівалентів, — а саме тільки тим шляхом, що він субстанціальне задоволення потреб приносить у жертву *формі* багатства, тобто в результаті свого *самовідречення*, ощадливості, урізування свого споживання має з обігу менше *благ*, ніж дає їх йому. Це єдино можлива форма збагачення, встановлювана самим обігом.

Самовідречення може, далі, проявитися також і в більш активній формі, яка не закладена в простому обігу: робітник може в більшій мірі пожертвувати своїм відпочинком, взагалі всім своїм буттям, що відрізняється від його буття як робітника, і по можливості бути тільки робітником, тобто частіше відновлювати акт обміну або ж кількісно розширювати його, інакше кажучи, виявляти *старанність*. Тому в нинішньому суспільстві вимога старанності, а також *ощадливості*, *самовідречення* ставиться не капіталістам, а робітникам, і саме з боку [II—271 капіталістів. Сучасне суспільство ставить прямо-таки парадоксальну вимогу, згідно з якою до самовідречення покликаний саме той, для кого предметом обміну є життєвий засіб, а

не той, для кого предметом обміну є збагачення. Від ілюзії, ніби капіталістам фактично було властиве «самовідречення», ніби вони й стали капіталістами саме завдяки цьому — вимога і уявлення, які взагалі мали смисл тільки в епоху, що передувала капіталізму, коли капітал розвивався з феодалських і т. п. відносин,— від цієї ілюзії відмовилися всі скільки-небудь розсудливі сучасні економісти. Заощаджувати, на їх думку, повинен робітник, і в зв'язку з цим багато галасу було знято навколо ощадних кас і т. д.

{А втім, відносно ощадних кас навіть економісти визнають, що їх справжньою метою теж є не багатство, а тільки більш доцільний розподіл витрат робітника, спрямований до того, щоб робітник на старості або в разі хвороби, кризи і т. д. не завдавав клопоту богадільням, державі, особам, які роздають милостиню (словом, увесь тягар повинен упасти на самий робітничий клас, а ні в якому разі не на капіталістів, і робітники, що втратили роботу, мусять животіти аж ніяк не за рахунок кишені капіталіста); отже, завданням ощадних кас є робити заощадження для капіталістів, скорочувати їх витрати виробництва на дані цілі.}

Проте жоден економіст не заперечуватиме того, що якби робітники *взагалі*, тобто як *робітники* (те, що робить або може робити одиничний робітник на відміну від свого *genus*^{*}, може бути лише *винятком*, а не *правилом*, бо це не закладено у визначенні самого відношення), виконували, як *правило*, ці вимоги заощадження, то (не кажучи вже про ту шкоду, якої вони цим завдали б загальному споживанню,— скорочення споживання було б величезне,— а отже, і виробництву, а значить, також кількості і загальному обсягу актів обміну, які робітники могли б здійснити з капіталом, отже, нарешті, і самим собі як робітникам) робітники тут, безумовно, застосовували б такий засіб, який знищив би саму мету і неминуче звів би їх до рівня ірландців, до рівня поденників, для яких єдиним предметом і метою обміну з капіталом є суто тваринний мінімум потреб і життєвих засобів.

Якби робітник, замість того щоб робити своєю метою споживну вартість, зробив своєю метою багатство, він не тільки не добився б багатства, але втратив би до того ж ще й споживну вартість. Бо, як правило, максимум старанності, праці і мінімум споживання — а останнє й означає максимум його самовідречення і гонитви за грішми — спричинилися б не більш як до того, що за максимум праці робітник почав би одержувати мінімум заробітної плати. Напруженням своїх сил він тільки понизив би загальний *рівень* витрат виробництва своєї власної праці, а тому і її звичайну ціну. Лише як виняток робітникові може вдасться завдяки силі волі, фізичній силі і витримці, скнарості і т. д. перетворити свою монету в гроші, в порядку винятку у відношенні до свого класу і до загальних умов існування робітника.

Якщо надмірну старанність виявляють усі або більшість робітників (у тій мірі, в

* — роду. Ред.

якій старанність у сучасній промисловості взагалі полишена на їх розсуд, чого нема у найважливіших і найбільш розвинутих галузях виробництва), то вони збільшують не вартість вироблюваного ними товару, а тільки його кількість; тобто вони збільшують ті вимоги, які можна було б поставити до них як до споживної вартості. Якщо всі робітники почнуть робити заощадження, то неминуче в результаті цього загальне зниження заробітної плати дуже скоро поверне їх до належного способу життя, бо наявність заощаджень у всіх робітників показала б капіталістові, що їх заробітна плата взагалі надто висока, що за свій товар, за надання можливості розпоряджатися їх працею, вони одержують більше, ніж еквівалент. Адже суть простого обміну,— а саме таким є те відношення, в якому вони перебувають до капіталіста,— полягає саме у тому, що ніхто не пускає в обіг більше, ніж одержує з нього; і що, з другого боку, кожний може одержати лише пущене ним у цей обіг.

Окремий робітник може бути *старанний* понад середній рівень, старанний більше, ніж це потрібно для того, щоб він міг жити як робітник, тільки тому, що інший стоїть нижче цього рівня, більш ледачий; робітник може робити заощадження тільки тому, що інший марнотратний, і тільки в тому разі, якщо інший марнотратний. Максимум того, чого робітник у середньому може досягти своєю ощадливістю, це дістати можливість краще переносити вирівнювання цін — їх підвищення і зниження, кругооборот цін,— тобто тільки доцільніше розподілити своє споживання, а зовсім не придбати багатство. І в цьому по суті й полягає вимога капіталістів. Робітники, на думку капіталістів, при хорошій кон'юктурі повинні зробити стільки заощаджень, щоб бути спроможними якось прожити під час поганої кон'юктури, перенести неповний робочий тиждень або зниження заробітної плати і т. д. (В результаті чого заробітна плата знизилася б ще більше.) Таким чином, це вимога того, щоб робітники завжди додержувалися мінімуму в користуванні життєвими благами і полегшували капіталістам тягар кризи т. д.; щоб вони оплачувались як прості робочі машини і, наскільки тільки можливо, самі оплачували своє зношення. Ми вже не говоримо тут про те, що це спричинилося б до справжнього зведення робітників до рівня худоби, а таке зведення зробило б неможливим навіть саме прагнення до багатства в його загальній формі, у формі грошей, зібраних грошей.

(Та участь, яку робітники беруть у споживанні вищого порядку, а також і в духовному споживанні,— агітація за свої власні інтереси, передплата газет, відвідування лекцій, виховання дітей, розвиток смаку і т. д.,— та єдина його участь у цивілізації, якою він відрізняється від раба, економічно можлива тільки завдяки тому, що він розширює коло своїх потреб у періоди хорошої кон'юктури, тобто якраз у ті періоди, коли до певної міри є можливість робити заощадження.)

Але навіть якщо не говорити про все це, необхідно констатувати: якби робітник почав справді по-аскетичному робити заощадження і таким способом нагромаджувати премії для люмпен-пролетаріату, шахраїв і т. д., які зростали б пропорціонально

попитові; якби, далі, його заощадження за своїми розмірами вийшли за межі скарбнички офіційних ощадних кас, які платять робітникам мінімальний процент для того, щоб капіталісти могли загібати на цих заощадженнях великий процент або ж щоб ці заощадження поглинула держава, в результаті чого робітник тільки збільшив би силу своїх ворогів і свою власну залежність,— то він міг би зберегти свої заощадження і зробити їх доходними, тільки поклавши їх в банки і т. д.; але в цьому випадку він втратив би потім свої вклади в періоди криз, тимчасом як у періоди процвітання він позбавляв би себе всякого користування благами життя і тим посилював би могутність капіталу; таким чином, в усіх випадках робітник робить заощадження не [II—28] для себе, а для капіталу.

До того ж,— якщо все це не є всього лише лицемірною фразою буржуазної «філантропії», яка взагалі полягає в тому, що робітника годують «благочестивими побажаннями»,— хоч кожний капіталіст і вимагає, щоб його робітники робили заощадження, але він вимагає, щоб це робили тільки його робітники, бо вони протистоять йому як робітники; але ні в якому разі не вся інша маса робітників, бо решта робітників протистоїть йому як споживач. Тому, всупереч усім «благочестивим» фразам, капіталіст вишукує всілякі засоби, щоб стимулювати їх споживання, надати своїм товарам більшої привабливості, нав'язати робітникам нові потреби і т. д. Саме ця сторона відношення між капіталом і працею являє собою істотний момент цивілізації і саме на ньому ґрунтується історична правомірність капіталу, а разом з тим і його нинішня могутність. (Це співвідношення між виробництвом і споживанням слід розвинути тільки в розділі «Капітал і прибуток» і т. д. або ж у розділі про «Нагромадження і конкуренцію капіталів».)

А втім, усе це — екзотеричні міркування, доречні тут лише остільки, оскільки вони доводять, що вимоги лицемірної буржуазної філантропії самі себе знищують і, значить, якраз підтверджують те, що повинні були спростувати, а саме, що в обміні між робітником і капіталом робітник перебуває у відношенні простого обігу і, отже, одержує не багатство, а тільки життєві засоби, споживні вартості для безпосереднього споживання. Що ця вимога робити заощадження суперечить самому відношенню між капіталом і працею, видно з такого простого міркування^{*}: якщо заощадження робітника не повинні лишатися тільки продуктом обігу, заощадженими грішми, які можуть бути реалізовані тільки тим шляхом, що рано чи пізно вони будуть перетворені в субстанціальний зміст багатства, у предмети споживання,— то зібрані гроші повинні були б самі стати капіталом, тобто купувати працю, відноситися до праці як до

^{*} Щодо вимоги надати робітникам певну участь у прибутку, яка самовдоволено висувалась іноді останнім часом, треба буде сказати в розділі про *заробітну плату*; тут перед нами або *особлива премія*, яка може досягти своєї мети тільки як виняток із загального правила і яка в практиці, що заслуговує на згадку, обмежується фактично лише підкупом окремих наглядачів, прикажчиків і т. д. в інтересах роботодавця і *всупереч* інтересам робітничого класу; яка, словом, дається вже не *простим робітником*, отже, вже не впливає на загальне відношення: або ж це є особливий спосіб обдурювати робітників і *незаконно утримувати* них частину їх заробітної плати більш ненадійній формі прибутку» що залежить від стану підприємства.

споживної вартості. Таким чином, ці заощадження знову передбачають працю, яка не є капіталом, і передбачають, що праця стала своєю протилежністю — не-працею. Щоб стати капіталом, заощадження робітника самі передбачають працю як не-капітал, що протистоїть капіталові; отже, передбачають, що та протилежність, яка, згідно з цією концепцією, повинна бути знищена в одному пункті, відновлюється в іншому пункті.

Отже, якби в самому первісному відношенні предметом і *продуктом* обміну, здійснюваного робітником,—а будучи продуктом простого обміну, він не може бути ніяким іншим продуктом,— була не споживна вартість, не життєвий засіб, не задоволення безпосередньої потреби, не вилучення з обігу еквівалента того, що в нього введено, з тим щоб цей еквівалент знищити через споживання,— то праця протистояла б капіталові не як праця, не як не-капітал, а як капітал. Але й капітал не може протистояти капіталові, якщо капіталові не протистоїть праця, оскільки капітал є капіталом тільки як не-праця, тільки в цьому відношенні, яке ґрунтується на протилежності. Отже, в цьому випадку було б знищене саме поняття і відношення капіталу.

Зрозуміло, ніхто не заперечує, що існують устрої, де один з одним обмінюються власники, які трудяться самі. Проте такі устрої не є устроями такого суспільства, в якому капітал як такий існує в розвинутому вигляді; ось через це такі устрої й знищуються всюди в результаті розвитку капіталу. Капітал може установлювати себе як капітал, тільки установлюючи працю як не-капітал, як чисту споживну вартість.

(Будучи рабом, працівник має *мінову вартість, вартість*; будучи вільним робітником, він *не має вартості*; а вартість має тільки придбана шляхом обміну з робітником можливість розпоряджатися його працею. Не робітник протистоїть капіталістові як мінова вартість, а капіталіст йому. *Відсутність вартості* в робітника, *позбавлення його вартості* є передумова капіталу і умова *вільної* праці взагалі. Ленге вважає це регресом ¹²⁶; він забуває, що завдяки цьому робітник формально даний як особа, яка дещо значить сама по собі, *крім своєї* праці і яка відчужує прояв своєї життєдіяльності тільки як засіб для свого власного життя. Поки працівник як такий має *мінову вартість, промисловий капітал* як такий не може існувати, тобто взагалі не може існувати розвинутий капітал. Капіталові повинна протистояти праця як *чиста споживна вартість*, яка самим своїм власником пропонується у вигляді товару замість капіталу, замість *мінової вартості* цього товару, замість монети, яка, правда, стає дійсною в руках робітника тільки в своєму визначенні загального засобу обміну; а в іншому зникає.) Гаразд.

Отже, робітник перебуває тільки у відношенні простого обігу, простого обміну і одержує замість своєї споживної вартості тільки *монету*; він одержує життєві засоби, але одержує їх опосередковано. Ця форма опосередкування, як ми бачили, істотна і

характерна для вказаного відношення*. Те, що робітник може дійти до перетворення монети в гроші, до заощадження, доводить лише те, що його відношення є відношення простого обігу; він може зібрати більше або менше; але він не виходить за межі простого обігу; він може реалізувати свої заощадження тільки шляхом тимчасового розширення кола свого споживання. Важливо те, — і це істотно впливає на визначення самого відношення, — що оскільки продуктом обміну для робітника є гроші, то його у вигляді пануючої над ним ілюзії підштовхує і робить заповзятливим загальне багатство. Разом з тим у результаті цього не тільки формально відкривається простір для сваволі при здійсненні [II—29]

[.....].**

...[III—8]¹²⁷ процесів того самого суб'єкта; так, наприклад, говорять, що речовина ока ц капітал зору, і т. д. Такі белетристичні фрази, в яких за якою-небудь аналогією підводиться що завгодно під що завгодно, можуть здатися навіть дотепними, коли їх висловлюють уперше, і притому тим більше, чим різнорідніші речі вони ототожнюють. Але коли їх повторюють, та ще з самовдоволенням, з претензією на науковість, то вони просто безглузді. Вони хороші тільки для тих белетристичного типу базік, які прагнуть усе пофарбувати в рожеві тони і які своїм солоденьким немов локриця мотлохом забруднюють усі науки.

Те, що для робітника, поки він працездатний, праця постійно є все новим джерелом обміну, — причому не просто обміну, а обміну з капіталом, — це впливає з самого визначення поняття, згідно з яким робітник продає лише тимчасове розпорядження своєю здатністю до праці [Arbeitsfähigkeit] і, значить, може постійно відновлювати цей обмін, як тільки робітник прийме належну кількість речовини, для того щоб мати можливість відтворити свою життєдіяльність. Замість того щоб висловлювати свій подив з приводу того, що робітник взагалі живе і, отже, може, після того як він виспить і досита наїється, кожного дня повторювати певні життєві процеси; замість того щоб ставити це на карб робітникові як велику заслугу капіталу, — сикофантам буржуазної політичної економії, які все на світі прикрашають, скоріше слід було б звернути свою увагу на те, що в результаті постійно повторюваної праці робітникові завжди доводиться пропонувати в обміні *тільки* саму свою живу, безпосередню працю. Саме повторення [процесу] є насправді лише видимість. *Те, що робітник обмінює з капіталом, є вся його здатність до праці, яку він витрачає, скажімо, протягом 20 років.* Замість того щоб оплатити робітникові його здатність до

* Див. це видання, частина I, стор 215. Ред.

** Останньої, 29-ї сторінки II зошита рукопису немає. Про зміст цієї сторінки можна судити з такого уривка із складених Марксом влітку 1861 року «Рефератів» до зошитів рукописів 1857—1858 років (див. це видання, частина II) : «Капітал протистоїть робітникові тільки як влада речей. Не має особистого характеру. Відмінність від usługовування. Мета робітника в обміні з капіталом — споживання. Робітник завжди повинен починати знову. *Праця як капітал робітника*». Кінець тексту сторінки, якої немає, див. у примітці 127. Ред.

праці відразу, капітал оплачує її дозами, в міру того як робітник надає її в розпорядження капіталу,— скажімо, щотижня. Отже, це абсолютно нічого не міняє в суті справи і менш за все дає право робити той висновок, що — оскільки робітникам, перше ніж він зможе повторити свою працю і свій обмін з капіталом, треба 10—12 годин відпочити — праця утворює *капітал робітника*. Фактично те, що тут розглядається як капітал, означає лише межу праці робітника, перерву в його праці, означає лише те, що робітник не є *perpetuummobile**. Боротьба за білля про десятигодинний робочий день¹²⁸ і т. д. показує, що капіталіст нічого так дуже не хоче, як того, щоб робітник *витрачав свої дози життєвої сили по можливості без перерв*.

Тепер ми підходимо до другого процесу, який утворює відношення між працею і капіталом *після* цього обміну. Додамо ще тільки, що самі політико-економі вищенаведене положення висловлюють так: *заробітна плата непродуктивна*. Бути продуктивним у них, звичайно, означає бути продуктивним у розумінні створення багатства. А оскільки продуктом обміну між робітником і капіталом — і притому єдиним продуктом, даним у самому цьому акті обміну — є заробітна плата, то політико- економі визнають, що робітник у цьому обміні *не виробляє багатства* ні для капіталіста, ні для робітника: робітник не виробляє багатства для капіталіста, бо для капіталіста оплата грішми споживної вартості — а ця *оплата* утворює в даному відношенні єдину функцію капіталу — являє собою відмову від багатства, а не створення його, внаслідок чого він намагається платити якнайменше; робітник не виробляє багатства і для робітника, оскільки заробітна плата створює для робітника тільки життєві засоби, задоволення, в більшій або меншій мірі, його індивідуальних потреб, *але ніколи не створює для нього загальної форми багатства, ніколи не створює багатства*.

Робітник не може виробити багатство в обміні з капіталом ще й тому, що зміст того товару, який він продає, аж ніяк не ставить цей товар вище загальних законів обігу, які передбачають, що за вартість, яку робітник пускає в обіг, він, за допомогою монети, може одержати тільки еквівалент у вигляді іншої споживної вартості, яку він споживає. Зрозуміло, така операція ніколи не веде до збагачення, а того, хто її здійснює, повинна в кінці процесу повернути до того самого пункту, в якому він знаходився спочатку. Це, як ми бачили**, не виключає, а, навпаки, передбачає, що коло потреб робітника, які безпосередньо задовольняються, може зазнавати певного звуження або розширення. З другого боку, якби капіталіст,— який у цьому обміні виступає ще зовсім не як капіталіст, а тільки як *гроші*,— все знову й знову повторював цей акт, його гроші незабаром робітник проїв би і [III—9] витратив на ряд інших потреб — латання штанів, чищення чобіт,— словом, на одержані ним послуги. В усякому разі, можливість повторення цієї операції була б точно обмежена розмірами гаманця

* — вічний двигун. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 214—217, 220. *Ред.*

капіталіста. Повторення її збагатило б капіталіста не більше, ніж витрачання ним грошей на всі інші споживні вартості для своєї шановної персони, які, як відомо, ніякого доходу капіталістові не дають, а викликають одні лише витрати.

Може здатися дивним, що хоч у відношенні між працею і капіталом, а також у цьому першому процесі обміну між ними робітник купує мінову вартість, а капіталіст споживну вартість, причому праця протистоїть капіталові не як *одна із* споживних вартостей, а як *сама* споживна вартість взагалі, — капіталіст повинен одержувати багатство, а робітник тільки споживну вартість, згасаючу у споживанні. {У тій мірі, в якій це стосується капіталіста, це треба розглянути лише в зв'язку з другим процесом в обміні між капіталом і працею.} Це здається такою діалектикою, яка обертається якраз у щось протилежне тому, чого слід було б чекати. Проте коли розглянути це уважніше, то виявиться, що робітник, який обмінює свій товар, здійснює в процесі обміну форму $T - G - G - T$. Якщо в обігу виходити з товару, із споживної вартості як принципу обміну, то ми неминуче приходимо знову до товару, оскільки гроші виступають тільки у вигляді монети і як засіб обміну є лише скороминущим опосередкуванням; товар же як такий, описавши свій кругообіг, споживається у вигляді прямого об'єкта потреби. З другого боку, капітал є представником протилежного моменту: $G - T - T - G$.

Як необхідний закон цього обміну між капіталом і працею виступає *відокремлення власності від праці*. Праця, представлена у вигляді *не-капіталу* як такого, є:

1) *Не-опредмечена [не-уречевлена] праця, яку розглядають негативно* (сама ще щось предметне; саме непередметне в об'єктивній формі). Праця, яку розглядають таким чином, є не-сировина, не-знаряддя праці, не-напівфабрикат: праця, відокремлена від усіх засобів праці і предметів праці, від усієї своєї об'єктивності. Жива праця (так само і не-вартість), що існує як *абстракція* від цих моментів її реальної дійсності; це цілковита відсутність усього необхідного, позбавлена всякої об'єктивності, суто суб'єктивне існування праці. Праця як *абсолютна бідність*: бідність не в розумінні нестатку, а в розумінні цілковитого виключення предметного багатства. Або можна сказати ще й так: як реально існуюча *не-вартість*, а через це суто предметна споживна вартість, що існує без опосередкування, ця предметність може бути лише предметністю, невіддільною від особи, лише такою предметністю, яка збігається з безпосередньою тілесністю особи. Оскільки ця предметність є суто безпосередньою, вона так само безпосередньо є не-предметність. Інакше кажучи: вона не в такою предметністю, яка існувала б поза безпосереднім існуванням самого індивіда, яка не збігалася б з ним.

2) Як *не-опредмечена [не-уречевлена] праця, не-вартість*, які розглядаються *позитивно*, або як негативність, що сама до себе відноситься, праця є *не-опредмечена*, а значить, непередметне, тобто суб'єктивне існування самої праці. Праця не як предмет, а як діяльність; не як те, що саме є *вартість*, а як *живе джерело*

вартості. На протилежність капіталові, в якому загальне багатство існує предметно, як дійсність, праця є загальне багатство як *загальна можливість* багатства, можливість, що як така реалізує себе в дії. Таким чином, аж ніяк не є суперечливими або, точніше, є в усіх відношеннях суперечливими одне одному положення, що праця, з одного боку, як *предмет*, є *абсолютна бідність*, і що, з другого боку, праця є *загальна можливість* багатства як суб'єкт і як діяльність: обидва ці положення взаємно зумовлюють одне одного і впливають із суті тієї праці, яку *передбачає* капітал як його протилежність, як протилежне капіталові існування і яка, з другого боку, в свою чергу передбачає капітал.

Останній пункт, на який ще слід звернути увагу при розгляді того, як праця протистоїть капіталові, полягає в тому, що, будучи споживною вартістю, яка протистоїть грошам, установленим як капітал,— праця являє собою не таку-то або таку-то певну працю, а *просто працю*, абстрактну працю, працю, абсолютно байдужу у відношенні до своєї особливої *визначеності*, але здатної до будь-якої визначеності. Звичайно, тій особливій субстанції, з якої складається той або інший певний капітал, повинна відповідати особлива праця; але оскільки капітал як *такий* байдужий у відношенні до будь-якої особливості своєї субстанції і є як сукупністю всіх цих особливостей, так і абстракцією від них, то і праця, що протистоїть йому, суб'єктивно містить у собі таку ж сукупність [усіх особливих видів праці] і таку ж абстракцію [від особливостей кожного з них]. Наприклад, в умовах цехової, ремісничої праці, коли капітал сам ще має обмежену форму, ще цілком занурений у певну субстанцію і, отже, ще не є *капіталом як таким*,— праця теж виступає ще зануреною в свою особливу визначеність: виступає не в тій сукупності й абстрактності, в якій виступає *праця*, коли вона протистоїть капіталові. Останнє означає, що хоч у кожному окремому випадку праця і є визначеною працею, але капітал може протипоставити себе *кожній окремій праці*; капіталові протистоїть *сукупність* усіх видів праці, і є справою випадку, яка саме праця протистоїть йому в даний момент.

З другого боку, для самого робітника абсолютно байдужа визначеність його праці; вона як така не становить для нього інтересу, а цікавить його лише остільки, оскільки це взагалі *праця* і як така — споживна вартість для капіталу. [III—10] Бути носієм праці як такої — тобто праці як *споживної вартості* для капіталу — ось у чому полягає економічний характер робітника; він — *робітник* на протилежність капіталістові. Не такий економічний характер ремісника, члена цеху і т. п.; він полягає якраз у *визначеності* їх праці і в їх відношенні до *певного майстра* і т. д.

Це економічне відношення — характер, який мають капіталіст і робітник як полюси певного виробничого відношення,— розвивається через це в тим більш чистому й адекватному вигляді, чим більше праця втрачає всякий характер мистецтва. Особливі навички праці все більше стають чимсь абстрактним, неістотним, а праця дедалі більше стає *суто абстрактною діяльністю*, діяльністю суто механічною, атому

байдужою, індиферентною до своєї особливої форми; стає всього лише *формальною* або, що те саме, всього лише *матеріальною* діяльністю, діяльністю взагалі, байдужою у відношенні до форми. Тут знову виявляється те, як особлива визначеність виробничого відношення, категорії — в даному разі капіталу й праці — стає істинною лише з розвитком особливого *матеріального способу виробництва* і тільки на особливому ступені розвитку промислових *продуктивних сил*. (Взагалі кажучи, цей пункт слід спеціально розвинути далі— відповідно до цього відношення між працею і капіталом, бо тут він *даний* уже в самому відношенні, тимчасом як при розгляді абстрактних визначень мінової вартості, обігу, грошей він ще стосується більше нашої суб'єктивної рефлексії.)

[г] Процес праці, включений у капітал

Отже, ми підходимо до другої сторони процесу обміну між капіталом і працею. Обмін між капіталом (або капіталістом) і *робітником* тепер завершено, оскільки взагалі мова йде про процес *обміну*. Тепер здійснюється перехід до відношення капіталу до праці як споживної вартості для капіталу. Праця є не тільки *споживна вартість*, що протистоїть капіталові, а вона є *споживна вартість* самого капіталу. У вигляді небуття вартостей як уречевлених вартостей, праця є їх буття як неуречевлених вартостей, їх ідеальне буття; вона є можливість вартостей і, у вигляді діяльності, творення вартостей. У відношенні до капіталу праця є всього лише абстрактна форма, всього лише можливість діяльності, що створює вартість, діяльності, яка існує тільки як здатність, як потенція в організмі робітника. Але ставши завдяки контактів з капіталом дійсною діяльністю,— сама по собі ця здатність не може привести себе в дію, оскільки позбавлена предмета діяльності,— здатність стає дійсною продуктивною діяльністю, що створює вартість. У відношенні до капіталу ця діяльність може взагалі полягати лише у відтворенні самого капіталу — в збереженні і збільшенні капіталу як *дійсної* і *дійової* вартості, а не просто уявної, як це має місце в грошах як таких. Шляхом обміну з робітником капітал привласнив собі саму працю; праця стала одним з його моментів, який тепер у вигляді запліднюючої життєдіяльності впливає на його лише існуючу, а через те мертву предметність.

Капітал є гроші (самостійно установа мінова вартість), але вже не гроші, що існують в особливій субстанції поряд з іншими субстанціями мінових вартостей і тому виключені з усіх інших субстанцій мінових вартостей, а гроші, що зберігають своє ідеальне визначення в усіх субстанціях, у мінових вартостях будь-якої форми і будь-якого способу існування уречевленої праці. Оскільки капітал у вигляді грошей, що існують в усіх особливих формах уречевленої праці, вступає тепер у процес не з уречевленою, а з живою працею, що існує як процес і як акт, він являє собою насамперед цю якісну відмінність субстанції, в якій він існує, від тієї форми, в якій він

тепер існує *також і* у вигляді праці. Саме в процесі установаження і зняття цієї відмінності капітал сам стає процесом.

Праця є той фермент, який, будучи кинутий у капітал, приводить його в бродіння. З одного боку, та предметність, в якій існує капітал, повинна бути перероблена, тобто спожита працею; з другого боку, повинна бути знята чиста суб'єктивність праці як всього лише форми, і праця повинна бути опредмечена [уречевлена] в матеріалі капіталу. Відношення капіталу (який розглядають з боку його змісту) до праці, тобто уречевленої праці до праці живої,— а тут капітал виступає у відношенні до праці як щось пасивне, і саме його пасивне буття у вигляді особливої субстанції протистоїть праці як формуючій діяльності,— це відношення взагалі може бути тільки відношенням праці до своєї предметності, до свого матеріалу (все це слід з'ясувати вже у першому розділі, який повинен іти перед розділом про мінову вартість і трактувати про виробництво взагалі); а до праці як діяльності матеріал, уречевлена праця може мати тільки два відношення: відношення *сировини*, тобто безформної речовини, простого матеріалу для доцільної діяльності праці, що створює форму, і відношення *знаряддя праці*, тобто такого засобу, який сам є чимсь предметним і за допомогою якого суб'єктивна діяльність у вигляді свого провідника сама розміщує між собою і предметом якийсь інший предмет¹²⁹.

Визначення [уречевленої праці, що протистоїть живій праці] як *продукту*, яке привносять тут економісти як визначення, *відмінне* від визначення сировини і знаряддя праці,— сюди ще зовсім не стосується. Продукт виступає як *результат*, а не як *передумова* процесу, що здійснюється між пасивним змістом капіталу і працею як діяльністю. Як *передумова* продукт не є таким відношенням предмета до праці, яке відрізнялося б від сировини і знаряддя праці, оскільки сировина і знаряддя праці, будучи субстанцією вартостей, уже самі являють собою *уречевлену працю, продукти*. Взагалі субстанція вартості являє собою не якусь особливу природну субстанцію, а уречевлену працю. Остання, в свою чергу, сама [III—11] виступає у відношенні до *живої праці* як *сировина і знаряддя праці*. Якщо розглядати сам по собі простий акт виробництва, то знаряддя праці і сировина можуть виступати як такі, які можна знайти в самій природі, так що їх треба тільки *привласнити*, тобто зробити предметом і засобом праці, що само по собі ще не є процесом праці. У відношенні до такої сировини і до такого знаряддя праці *продукт* виступає як щось якісно інше і є продуктом не тільки як результат впливу праці на матеріал за допомогою знаряддя, але й як перше *уречевлення праці* поряд з ними. Проте як складові частини капіталу сировина і знаряддя праці самі вже являють собою уречевлену працю, отже — *продукт*.

Цим відношення [між капіталом і працею] ще не вичерпується. Бо, наприклад, продукт праці може стати засобом і предметом нової праці і в такому виробництві, де нема ніяких мінових вартостей, а значить, і ніякого капіталу. Наприклад, у земле-

робстві, що виробляє виключно заради споживної вартості. Лук мисливця, невідрибалки, словом, найпримітивніші умови вже передбачають такий продукт, який перестав вважатися продуктом і стає *сировиною* або, особливо, *знаряддям виробництва*, бо це є власне перша специфічна форма, в якій продукт виступає як засіб відтворення. Отже, це відношення аж ніяк не вичерпує того відношення, в якому *сировина* і *знаряддя праці* виступають як моменти самого капіталу.

А втім, економісти подають *продукт* ще і в зовсім іншому зв'язку, як третій елемент субстанції капіталу. Це — продукт, оскільки його призначенням є виходити як з процесу виробництва, так і з обігу і бути безпосереднім предметом індивідуального споживання: *approvisionnement*, як називає його Шербюльє ¹³⁰. А саме: це — ті продукти, які повинні бути в наявності для того, щоб робітник жив як робітник і міг прожити під час виробництва доти, поки не буде створений новий продукт. Що капіталіст має здатність забезпечити робітникові таке життя, впливає вже з того, що кожний елемент капіталу являє собою гроші і у вигляді таких може бути перетворений з самого себе як загальної форми багатства у речовину багатства, в предмет споживання. Поняття «*фонд життєвих засобів*» в економістів стосується через це тільки робітників; тобто цей фонд являє собою гроші, виражені у формі предметів споживання, у формі споживної вартості, гроші, які робітники одержують від капіталіста в акті обміну між ними. Але це стосується першого акту [обміну між капіталом і працею]. В якій мірі цей перший акт перебуває у зв'язку з другим, про це тут мова ще не йде. Єдиним поділом [уречевленої праці в її відношенні до праці як діяльності], який дано самим процесом виробництва, є первісний поділ, у свою чергу зумовлений відмінністю між уречевленою і живою працею, тобто поділ між *сировиною* і *знаряддям праці*. Що економісти змішують ці визначення, — цілком природна річ, бо вони не можуть не змішувати два моменти відношення між капіталом і працею і не наважуються фіксувати їх специфічну відмінність.

Отже: сировина споживається тим шляхом, що вона видозмінюється, формується працею, а знаряддя праці споживається тим шляхом, що його вживають, використовують у цьому процесі. З другого боку, праця теж споживається тим шляхом, що вона застосовується, приводиться в рух і що, отже, витрачається певна кількість мускульної сили і т. д. робітника, в результаті чого робітник стомлюється і виснажується. Однак праця не тільки споживається, а разом з тим переходить з форми діяльності у форму предмета, спокою, фіксується в предметі, матеріалізується; здійснюючи зміни в предметі, праця змінює свій власний вигляд і перетворюється з діяльності в буття. Кінцем процесу виробництва є *продукт*, в якому сировина виявляється зв'язаною з працею, а знаряддя праці теж перетворюється з простої можливості у дійсність тим, що стає дійсним провідником праці; але в той же час знаряддя праці внаслідок свого механічного або хімічного відношення до матеріалу праці саме споживається при цьому в своїй спочиваючій формі.

Усі три моменти процесу виробництва: матеріал, знаряддя, праця, зливаються в нейтральному результаті — *продукті*. Разом з тим у продукті виявляються відтвореними ті моменти процесу виробництва, які були в цьому процесі спожиті. Тому процес в цілому виступає як *продуктивне споживання*, тобто як таке споживання, що закінчується не *нічим* і не простим суб'єктивуванням предметного, а саме в свою чергу виступає як якийсь *предмет*. Це споживання — не просте споживання матеріального, а споживання самого споживанням знятті матеріального тут міститься зняття цього зняття, а тому — *установлення* матеріального. Діяльність, що *надає форми*, споживає предмет і споживає саму себе, проте вона споживає тільки дану їй форму предмета з тим, щоб надати йому нової предметної форми, і споживає саму себе тільки в своїй суб'єктивній формі, у формі діяльності. В предметах вона споживає предметне — байдужість у відношенні до форми, — а в діяльності споживає суб'єктивне; предмет вона формує, саму себе матеріалізує. Але як *продукт* результат процесу виробництва є *споживною вартістю*.

[III—12] Якщо ми розглянемо тепер одержаний досі результат, то побачимо:

По-перше. Завдяки привласненню праці, включенню її у капітал, — гроші, тобто акт купівлі права розпоряджатися робітником, виступають тут тільки як засіб викликати цей процес, а не як момент самого цього процесу, — капітал починає бродити і стає процесом, *процесом виробництва*, в якому, як у сукупному цілому, капітал як жива праця відноситься до самого себе не тільки як до уречевленої праці, але, оскільки це є уречевлена [опредмечена] праця, він відноситься до себе як до простого *предмета* праці.

По-друге. В простому обігу, — поки товар і гроші лишалися моментами обігу, — сама субстанція товару і грошей була неістотна для визначення форми. Товар, оскільки справа стосувалася його субстанції, як предмет споживання (потреби) випадав з економічного відношення. Гроші, коли їх форма набувала самостійного буття, ще зберігали зв'язок з обігом, але тільки в негативному розумінні, і були тільки цим негативним відношенням до обігу. Будучи фіксованими самі по собі, гроші теж згасали у мертвій матеріальності, переставали бути грішми. І товар і гроші були вираженнями мінової вартості і відрізнялись одно від одного тільки як загальна і як особлива мінова вартість. Сама ця відмінність була в свою чергу суто уявною, бо в дійсному обігу обидва визначення змінювали одне одного, а коли розглядати кожне з них саме по собі, то гроші самі були особливим товаром, а товар як ціна сам був загальними грішми. Відмінність між ними була тільки формальною. Як товар, так і гроші виступали в одному з цих визначень лише тому і лише остільки, оскільки вони не виступали в іншому визначенні. Тепер же, у процесі виробництва, сам капітал як форма відрізняє себе від себе як субстанції. Він виявляється одночасно обома цими визначеннями і разом з тим є відношенням обох визначень одне до одного. Але:

По-третє. Капітал виступав як це відношення ще тільки *в собі*. Відношення це

ще не *дане* або саме воно є даним тільки у визначенні одного з двох моментів, а саме *матеріального* моменту, який усередині самого себе розрізняється як матерія (сировина і знаряддя) і форма (праця) і як відношення обох, як дійсний процес сам у свою чергу являє собою лише матеріальне відношення — відношення обох матеріальних елементів, що утворюють зміст капіталу, відмінний від його відношення форми як капіталу.

Коли ми розглядаємо капітал з того його боку, з якого він спочатку виступає на відміну від праці, то в процесі виробництва він являє собою тільки пасивне, тільки матеріальне буття, в якому повністю погашене те визначення форми, в силу якого він є капіталом, тобто якимсь для-себе-сущим¹³¹ суспільним відношенням. У процес виробництва капітал вступає тільки з боку свого змісту, тобто він вступає в цей процес як уречевлена праця взагалі; однак те, що він є уречевленою працею, це для тієї праці, відношення якої до капіталу й утворює процес виробництва, зовсім байдуже; більше того, капітал вступає в процес виробництва і переробляється в ньому тільки як предмет, а не як *опредмечена [уречевлена] праця*. Бавовна, перетворювана в бавовняну пряжу, або бавовняна пряжа, перетворювана в тканину, або тканина, що є матеріалом для набивання і фарбування,— існують для праці тільки як наявні бавовна, бавовняна пряжа, тканина. У тому вигляді, в якому вони самі являють собою продукти праці, уречевлену працю, вони ні в який процес не вступають, а вступають вони в процес тільки як матеріальні існування з певними природними властивостями. *Яким чином* ці природні властивості були їм надані, це зовсім не стосується відношення до них живої праці; для останньої вони існують лише остільки, оскільки вони існують на відміну від неї самої, тобто оскільки вони існують як матеріал праці.

Все це має місце, як тільки виходять з капіталу в його матеріальній формі, що передує праці. З другого боку, оскільки праця в результаті обміну між капіталом і робітником сама стала одним з матеріальних елементів капіталу, сама її відмінність від матеріальних елементів капіталу є тільки матеріальна відмінність: матеріальні елементи капіталу перебувають у формі спокою, праця — у формі діяльності. Це відношення є матеріальне відношення одного з елементів капіталу до другого, але не *власне* відношення *капіталу* до них обох.

Отже, капітал, з одного боку, виступає при такому розгляді

тільки як *пасивний предмет*, в якому погашене всяке відношення форми; з другого боку, він виступає тільки як простий *процес виробництва*, до якого капітал як такий, як відмінний від своєї субстанції, не входить. Капітал тут зовсім не виступає навіть і в тій своїй субстанції, яка властива йому самому,— як уречевлена праця, бо така є субстанція мінової вартості,— а виступає тільки в природній формі буття цієї субстанції, в якій погашено всяке відношення до мінової вартості, до уречевленої праці, до самої праці як споживної вартості для капіталу, а тому погашене також всяке відношення до самого капіталу.

Процес капіталістичного виробництва, який розглядають з цього боку, [III—13] збігається з простим процесом виробництва „ як таким, в якому визначення капіталу як капіталу так само погашене у формі процесу, як було погашене у формі вартості визначення грошей як грошей. У тих межах, в яких ми досі розглядали процес виробництва, до нього зовсім не входить для-себе-сущий капітал, тобто зовсім не входить капіталіст. Праця споживає як сировину і знаряддя праці не капіталіста. Та й споживає [ці речі] теж не капіталіст, а праця. Таким чином, процес виробництва капіталу виступає не як процес виробництва капіталу, а просто як процес виробництва, капітал же *на відміну від праці* виступає тільки у матеріальній визначеності *сировини і знаряддя праці*. Ось саме цю сторону — яка являє собою не тільки довільну абстракцію, а й абстракцію, що зникає в самому процесі виробництва — економісти і фіксують для того, щоб зобразити капітал як необхідний елемент усякого процесу виробництва. Звичайно, вони можуть це робити тільки тому, що забувають, що треба постежити за його поведінкою як капіталу під час цього процесу.

Тут доречно буде звернути увагу на один момент, який вперше тут не тільки виступає вперед з точки зору спостереження, але й даний у самому економічному відношенні. В першому акті, в обміні між капіталом і працею, праця як така, як *для-себе-суцця* праця, необхідно виступала у вигляді *робітника*. Так само тут, у другому процесі, капітал, взагалі кажучи, даний як *для-себе-суцця*,— так би мовити, *самодостатня*,—вартість (у грошах це було виражене тільки як прагнення). Але *для-себе-сущий* капітал — це *капіталіст*. Правда, соціалісти говорять: нам потрібен капітал, а не капіталіст¹³². У цьому разі капітал подається просто як річ, а не як виробниче відношення, яке, будучи рефлексоване в себе, якраз і є капіталістом. Я можу, звичайно, відокремити капітал від цього окремого капіталіста, і він може перейти до іншого капіталіста. Але, втрачаючи капітал, капіталіст втрачає і властивість бути капіталістом. Отже, капітал може бути відокремлений від окремого капіталіста, але не від *капіталіста взагалі*, що як такий протистоїть *робітникам взагалі*. Так і окремий робітник може перестати бути *для-себе-буттям праці*; він може одержати гроші в спадщину, украсти їх і т. п. Але тоді він перестає бути *робітником*. Як робітник він є тільки *для-себе-суцця праця*. (Це слід потім розвинути далі.)

[Б)] ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

[1)] ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРАЦІ В КАПІТАЛ

В кінці процесу не може виявитися нічого такого, що вже на початку процесу не було б його передумовою й умовою. Але, з другого боку, все це повинно також і виявитися. Тому якщо в кінці процесу виробництва, для початку якого передумовою

був капітал, виявляється, що капітал як відношення форми зник, то це може бути тільки через те, що були випущені з уваги ті невидимі нитки, якими капітал пронизує весь процес. Отже, розглянемо цю сторону процесу виробництва.

Таким чином, перший висновок полягає ось у чому.

а) В результаті включення праці в капітал останній стає процесом виробництва; але насамперед — *матеріальним* процесом виробництва; процесом виробництва взагалі, так що процес виробництва капіталу не відрізняється від матеріального процесу виробництва взагалі. Визначення його форми цілком погашене. Завдяки тому що капітал обміняв частину свого предметного [матеріального] буття на працю, його предметне [матеріальне] буття саме розділилося всередині себе на предмет і на працю; відношення обох утворює процес виробництва, або, ще точніше, *процес праці*. Тим самим *процес праці, який, як вихідний пункт, дано ще до вартості і який внаслідок своєї абстрактності і чистої матеріальності однаково властивий усім формам виробництва,— знову з'являється в рамках капіталу як такий процес, який відбувається в речовині капіталу і утворює зміст капіталу.*

(Те, що також і всередині самого процесу виробництва це *погашення визначення форми* є лише видимістю,—з'ясується згодом.)

Оскільки капітал являє собою вартість, але як процес виступає насамперед у формі простого процесу виробництва, даного не в якій-небудь особливій *економічній* визначеності, а як процес виробництва взагалі, то можна сказати,— дивлячись по тому, на яку особливу сторону простого процесу виробництва звертати увагу (як ми бачили, простий процес виробництва як такий зовсім не передбачає капітал, а властивий усім способам виробництва),— що капітал перетворюється в продукт або що він є знаряддя праці або також сировина для процесу праці. Якщо, далі, під капіталом знову-таки розуміють одну з сторін, що протистоїть праці як речовина або всього лише засіб, то з повним правом твердять, що капітал не продуктивний ¹³³, бо в цьому випадку його розглядають саме тільки як предмет, що протистоїть праці, як матерію, як щось тільки пасивне. Правильним же буде сказати, що капітал виступає не як одна з сторін процесу виробництва і не як специфічна відмінність однієї з сторін самої по собі, а також не як всього лише результат (продукт) процесу виробництва, а як сам простий процес виробництва; що цей останній виступає тепер як саморушний *зміст* капіталу.

* * *

[III—14] (Розв'язання питання про те, яка праця є *продуктивною працею* або не є такою,— питання, про яке багато сперечалися і так і сяк відтоді, як *А дам Сміт* встановив цю відмінність ¹³⁴,— повинно впливати з аналізу різних сторін самого капіталу. *Продуктивна праця* — це всього лише така праця, яка виробляє *капітал*. Хіба не дико, запитує, наприклад (принаймні щось подібне), пан Сеніор, що фортепіанного майстра слід вважати *продуктивним працівником*, а *піаніста* ні, хоч

без піаніста фортепіано було б абсурдом? ¹³⁵ Однак справа стоїть саме так. Фортепіанний майстер відтворює *капітал*; піаніст обмінює свою працю тільки на дохід ¹³⁶. Але ж піаніст виробляє музику і задовольняє наше музичне почуття, а в певному розумінні також і виробляє його? Справді, він це робить: його праця щось виробляє; але через це вона ще не стає *продуктивною працею* в економічному розумінні; вона так само мало продуктивна, як і праця божевільного, що виробляє маячні фантазії. *Праця є продуктивною лише в тому разі, коли вона виробляє свою власну протилежність*. Тому інші економісти твердять, що так званий непродуктивний працівник є посередньо продуктивним. Наприклад, піаніст дає стимул виробництву: почасти тим, що він наструює нашу індивідуальність на більш активний, життєрадісний лад, або ж у тому буденному розумінні, що він пробуджує нову потребу, для задоволення якої застосовується більше старанності в безпосередньому матеріальному виробництві. Але тим самим уже визнається, що продуктивною є тільки та праця, яка виробляє капітал; визнається, отже, що та праця, яка цього не робить, хоч би якою *корисною* вона була,— а вона з таким же успіхом може бути й шкідливою,— не є продуктивною з точки зору процесу капіталізації і, виходить, є непродуктивною працею.

Інші економісти говорять, що відмінність продуктивної і непродуктивної праці слід ставити у зв'язок не з виробництвом, а з споживанням. Якраз навпаки. Виробник тютюну продуктивний, хоч споживання тютюну непродуктивне. Виробництво для непродуктивного споживання так само продуктивне, як і виробництво, розраховане на продуктивне споживання,— при незмінній умові, що як те, так і друге виробництво виробляє або відтворює капітал. Через це *Мальтус*(X, 40) ¹³⁷ цілком правильно говорить:

«Продуктивний працівник — той, хто безпосередньо збільшує багатство свого хазяїна».

Це правильно принаймні з одного боку. Але висловлено це положення занадто абстрактно, оскільки в такому формулюванні воно застосовне і до раба. «Багатство хазяїна», яке розглядають у його відношенні до робітника, є самою формою багатства в його відношенні до праці, є капіталом. Продуктивний робітник — той, хто безпосередньо збільшує капітал.» [III—14]

* * *

[III—14] p) Тепер слід розглянути визначення форми капіталу з точки зору того, як воно зберігається і видозмінюється в процесі виробництва.

Як *споживна вартість* праця існує тільки для *капіталу* і є споживною вартістю самого капіталу, тобто тією опосередковуючою діяльністю, завдяки якій капітал *збільшує свою вартість*. Капітал як такий, що відтворює свою вартість і збільшує її, являє собою самостійну мінову вартість (гроші), що виступає як процес, як *процес зростання вартості*. Через це праця не є споживною вартістю для робітника; праця не є через це для нього *силою, що виробляє багатство*, засобом збагачення або зба-

гачуючою діяльністю. Робітник приносить свою працю як споживну вартість для обміну з капіталом, який протистоїть йому, таким чином, не як капітал, а як *гроші*. Капітал стає у відношенні до робітника капіталом як таким тільки завдяки споживанню праці, яке спочатку не входить у цей обмін і не залежить від нього. Будучи *споживною вартістю* для капіталу, праця для робітника являє собою *тільки мінову вартість*, наявну в нього *мінову вартість*. Як мінова вартість праця устанавлює себе в акті обміну з капіталом, через продаж себе за гроші.

Споживна вартість якої-небудь речі зовсім не стосується її продавця як такого, а стосується тільки її покупця. Властивість селітри служити для виготовлення пороху не визначає ціни селітри, а ціна її визначається витратами виробництва самої селітри, кількістю уречевленої в ній праці. В обігу, куди споживні вартості вступають у вигляді цін, їх вартість не б результатом обігу, хоч вона й реалізується тільки в обігу; вона *передує* обігу і лише реалізується через обмін на гроші.

Так і праця, яку робітник продає капіталові як *споживну вартість*, є для робітника належною йому *міноюю вартістю*, яку робітник хоче реалізувати, але яка вже *визначена* до акту цього обміну, *передує* йому як умова, визначена, як і вартість усякого іншого товару, попитом і пропозицією або загалом і в цілому — з чим ми тут тільки й маємо справу — витратами виробництва, кількістю уречевленої праці, яка потрібна для того, щоб виробити здатність робітника до праці [Arbeitsfähigkeit], і яку робітник через це одержує як еквівалент.

Отже, та [III—15] мінова вартість праці, реалізація якої відбувається в процесі обміну з капіталістом, заздалегідь *дана*, заздалегідь визначена і зазнає лише такої формальної модифікації, якої зазнає при своїй реалізації і всяка ціна, встановлена тільки ідеально. Мінова вартість праці не визначається її споживною вартістю. Для самого робітника праця має споживну вартість лише остільки, оскільки вона є *мінова вартість*, а не тому, що вона виробляє мінові вартості. Для капіталу праця має мінову вартість лише остільки, оскільки вона є споживна вартість. Споживною вартістю, відмінною від її мінової вартості, праця є не для самого робітника, а тільки для капіталу. Отже, робітник обмінює працю як просту, заздалегідь зумовлену, визначену минулим процесом виробництва мінову вартість — він обмінює саму працю як *уречевлену працю*; обмінює лише остільки, оскільки ця праця вже являє собою уречевлення певної кількості праці і, значить, її еквівалент є вже встановленим, даним.

Капітал дістає в результаті обміну цю працю як живу працю, як загальну силу, що виробляє багатство, як діяльність, що збільшує багатство. Отже, ясно, що за допомогою такого обміну робітник не може *збагатитися*, бо подібно до того як Ісав поступився своїм первородством за сочевичну юшку, так робітник за [вартість] своєї здатності до праці, що виступає як якась наявна величина, віддає свою *творчу силу*. Навпаки, як ми побачимо далі, робітник повинен збідніти, оскільки творча сила його праці тепер протистоїть йому як сила капіталу, як *чужа сила*. Робітник

відчужує[*entaufiert*] від себе працю як силу, що виробляє багатство; капітал привласнює собі працю як таку продуктивну силу. Тому відокремлення праці від власності на продукт праці, відокремлення праці від багатства закладене вже в самому цьому акті обміну. Те, що здається парадоксальним *результатом*, закладене вже в самій передумові. Економісти виразили це більш або менш емпірично.

Таким чином, у відношенні до робітника продуктивність його праці *стає чужою силою*, як і взагалі його праця, оскільки вона являє собою не *здатність*, а *рух, дійсну працю*; а капітал, навпаки, збільшує свою власну вартість шляхом *привласнення чужої праці*. (Щонайменше, цим створена можливість збільшення вартості капіталу; створена як результат обміну між працею і капіталом. Реалізується це відношення лише в самому акті виробництва, коли капітал дійсно споживає чужу працю.)

Подібно до того як для робітника праця як *заздалегідь дана* мінова вартість обмінюється на еквівалент у вигляді грошей, гроші ці в свою чергу обмінюються робітником на еквівалент у вигляді *товару*, який він споживає. В цьому процесі обміну праця не є продуктивною; вона стає продуктивною тільки для капіталу; з обігу праця може здобути лише те, що вона в нього кинула, тобто ту або іншу *наперед визначену* кількість товару, яка так само мало є його власним продуктом, як і його власна вартість.

Робітники, говорить *Сісмонді*, обмінюють свою працю на хліб, який з'їдають, тимчасом як їх праця «зробилася *капіталом* для їх хазяїна» (J. C. L. *SimondedeSismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde edition. Tome I, Paris, 1827, стор. 90). [Російський переклад, том I, стор. 186].

«Обмінюючи свою працю, робітники *перетворюють* її в капітал» (там же, стор. 105) [Російський переклад, том I, стор. 193].

«Продаючи свою працю капіталістові, робітник одержує право тільки на *ціну праці*, але в нього нема права ні на *продукт цієї праці*, ні на ту вартість, яку вона до нього *приєднала*» (A. *Cherbuliez*. Richesseoupaupvrete. Paris, 1841, стор. 55—56).

«Продаж праці рівнозначний відреченню від усіх плодів праці» (там же, стор. 64).

Тому всі успіхи цивілізації, або, інакше кажучи, всяке збільшення *суспільних продуктивних сил*, коли хочете, *продуктивних сил самої праці* — у тому вигляді, в якому вони є плодом науки, винаходів, поділу і комбінування праці, поліпшення засобів сполучення, створення світового ринку, машин і т. д.— збагачують не робітника, а *капітал*; отже, тільки ще більше примножують ту силу, яка панує над працею; лише збільшують продуктивну силу капіталу. Оскільки капітал є протилежністю робітника, то успіхи цивілізації лише збільшують *об'єктивну владу* капіталу над працею.

Перетворення праці (як живої доцільної діяльності) в *капітал* є *ansich** результат обміну між капіталом і працею, оскільки цей обмін дає капіталістові право власності на продукт праці (і право командування працею). *Здійснюється ж це перетворення* лише в самому процесі *виробництва*. Отже, питання про те, є капітал

* «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. Ред.

продуктивним чи ні,— безглузде. Там, де капітал утворює основу виробництва і капіталіст є, таким чином, командиром виробництва, сама праця є *продуктивною тільки тоді*, коли вона включена в капітал. Продуктивність праці так само стає продуктивною силою капіталу, як загальна мінова вартість товарів фіксується в грошах. Праця в тому вигляді, як вона на протилежність капіталові існує в робітничій *самі по собі*, тобто праця в своєму *безпосередньому бутті*, праця, відокремлена від капіталу, є *непродуктивною*. Як діяльність робітника праця ніколи не стає *продуктивною*, поки вона входить тільки до простого процесу обігу, який викликає всього лише формальні зміни. Тому ті, хто доводить, що вся продуктивна сила, яку приписують [III—16] капіталові, являє собою *переміщення, перестановку продуктивної сили* праці, забувають якраз про те, що сам капітал по суті своїй є це *переміщення, ця перестановка* і що наймана праця як така передбачає капітал і, отже, коли розглядати справу з боку праці, теж являє собою це *перетворення* однієї субстанції в іншу; являє собою необхідний процес перетворення власних сил праці в сили, *чужі* робітничі. Тому вимога [дрібнобуржуазних соціалістів] зберегти найману працю і разом з тим знищити капітал є вимога, яка суперечить самі собі і сама себе знищує.

Інші автори, які самі є економістами, наприклад Рікардо, Сімонді і т. д., говорять, що продуктивна *тільки праця*, а не капітал¹³⁸. Однак у цьому випадку вони беруть капітал не в його *специфічній визначеності форми*, не як рефлексоване в себе *виробниче відношення*, а мають на увазі лише його матеріальну субстанцію, сировину та ін. Але ці матеріальні елементи ще не роблять капітал капіталом. З другого боку, їм потім знову спадає на думку, що капітал в той же час являє собою *вартість*. тобто щось *нематеріальне*, щось байдуже у відношенні до свого матеріального складу. Так, Сей говорить таке:

«Капітал завжди є нематеріальна сутність, бо не матерія становить капітал, а вартість цієї матерії, вартість, в якій немає нічого тілесного»

(J. B. Say. Traite de l'Economie politique. Troisieme edition. Tome second, Paris, 1817, стор. 429).

Або ж Сімонді:

«Капітал є комерційне поняття» (J. C. L. SimondedeSismondi. Etudes sur l'Economie politique. Tome II, Bruxelles. 1838, стор 273).

Але потім їм спадає на думку, що капітал все-таки являє собою і якесь інше економічне визначення, ніж *вартість*, бо інакше взагалі не можна було б говорити про капітал *на відміну від вартості*, і якщо всі капітали є вартості, то вартості як такі ще не є капіталом. Тоді вони знову перебігають до того матеріального вигляду капіталу, який він має всередині процесу виробництва. Це ми бачимо, наприклад, у Рікардо, коли він визначає капітал як нагромаджену працю, що застосовується для виробництва нової праці, тобто визначає капітал як всього лише *знаряддя праці* або *матеріал праці*¹³⁹. В цьому розумінні Сей говорить навіть про *«продуктивну послугу капіталу»*¹⁴⁰, на якій має ґрунтуватися винагорода капіталу, ніби знаряддя праці як таке може претендувати на вдячність робітника і ніби не саме він, робітник, уперше

перетворює його в дійсне знаряддя праці, в щось *продуктивне*. Самостійність знаряддя праці, тобто його *суспільне* визначення, тобто його визначення як капіталу припускається тут для того, щоб обґрунтувати домагання капіталу. *Прудонівське* положення: «капітал коштує, праця виробляє»¹⁴¹ не означає абсолютно нічого, крім такого: капітал є вартість, а оскільки тут про капітал більше нічого не говориться крім того, що він є вартість, це означає, що вартість є вартість (суб'єкт у цьому міркуванні є всього тільки інше позначення предиката); а слова про те, що праця виробляє, є продуктивною діяльністю, означають: праця є праця, бо поза цим «виробництвом» праця є просто ніщо.

Не може не бути очевидним, що ці тавтологічні міркування не містять ніяких особливих глибин мудрості і, зокрема, що вони неспроможні виразити те відношення, в яке вступають між собою вартість і праця і в якому вони самі одне з одним співвідносяться і одне від одного відрізняються, а не знаходяться одне біля одного як байдужі й індіферентні одне до одного. Вже те, що *праця* виступає у відношенні до капіталу як суб'єкт, тобто що робітник виступає тільки у визначенні *праці*, а праця це не *сам робітник*,— вже це повинно було б відкрити очі. Тут, уже не кажучи про капітал, закладений такий зв'язок, таке відношення робітника до своєї власної діяльності, яке аж ніяк не є «*природним*», а саме вже містить якесь специфічне *економічне* визначення.

Капітал, оскільки ми розглядаємо його тут як таке відношення, яке треба відрізнити від вартості і грошей, є *капітал взагалі*, тобто сукупність тих визначень, які відрізняють вартість як капітал від неї ж як простої вартості або грошей. Вартість, гроші, обіг і т. д., ціни і т. д. припускаються даними, так само як і праця і т. д. Але ми не маємо ще тут справи ні з якою-небудь *особливою* формою капіталу, ні з *окремим капіталом*, що відрізняється від інших окремих капіталів, і т. д. Ми присутні при процесі його виникнення. Цей діалектичний процес виникнення капіталу є лише ідеальне вираження того дійсного руху, в якому виникає капітал. Пізніші відношення треба розглядати як розвиток цього зародку. Необхідно, однак, фіксувати ту певну форму, в якій капітал виступає в тому чи іншому *конкретному* пункті. Інакше вийде плутанина.

[2] САМОЗРОСТАННЯ ВАРТОСТІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА]

[III—17] Досі капітал розглядали з його матеріального боку як *простий процес виробництва*. Проте з боку визначеності форми цей процес є *процес самозростання вартості*. Самозростання вартості включає в себе як збереження вартості, що існувала раніше, так і примноження її.

Вартість виступає як суб'єкт. Праця є доцільна діяльність, і таким чином з матеріального боку заздалегідь припускається, що в процесі виробництва знаряддя праці справді використане як засіб для досягнення певної мети і що сировий матеріал, перетворившись у продукт, придбав споживну вартість вищого порядку, ніж він мав раніше,— або в результаті хімічного обміну речовин, або в результаті механічної зміни. Проте саме ця сторона, оскільки вона стосується тільки споживної вартості, стосується ще простого процесу виробництва. Тут справа не в тому,— це скоріше припускається, мається на увазі, — що створено споживну вартість вищого порядку (саме це досить відносно; коли зерно перетворюється в горілку, то вже сама споживна вартість вищого порядку встановлюється у відношенні до обігу); для індивіда, для виробника тут і не створено споживної вартості вищого порядку (принаймні це справа випадку і не зачіпає відношення як такого), а споживну вартість вищого порядку створено *для інших*. Суть справи полягає в тому, що [в капіталістичному процесі виробництва] породжується *вища мінова вартість*.

При простому обігу процес для окремого товару закінчується тим, що товар як споживна вартість надійшов до свого покупця і споживався. Тим самим товар виходив з обігу, втрачав свою мінову вартість, взагалі своє економічне визначення форми. А капітал спожив свій матеріал за допомогою праці і спожив працю за допомогою свого матеріалу; капітал спожив себе як споживну вартість, але тільки як *споживну вартість для нього самого* у спожив себе як капітал. Отже, саме споживання капіталу у вигляді споживної вартості входить тут до обігу, або, точніше, сам капітал кладе тут *початок обігові* або знаменує собою його кінець, як завгодно. Саме споживання споживної вартості входить тут в економічний процес, оскільки сама споживна вартість визначена тут міновою вартістю. В процесі виробництва капітал ні на один момент не перестає бути капіталом або вартість— вартістю і як така — *міновою вартістю*. Нічого немає нерозумнішого, як говорити, подібно до пана Прудона ¹⁴², що капітал перетворюється з продукту в мінову вартість завдяки актові обміну, тобто завдяки тому, що він знову вступає в простий обіг. Тим самим ми були б знову відкинуті назад до самого початку, навіть до безпосередньої мінової торгівлі, де можна спостерігати виникнення мінової вартості з продукту.

Те, що капітал після закінчення процесу виробництва, після того як його спожито як споживну вартість, знову вступає і може вступити в обіг як товар, закладено вже в тому, що капітал заздалегідь був передбачений як самозбережна мінова вартість. Але оскільки капітал тепер знову стає товаром тільки як продукт, а міновою вартістю — тільки як товар, оскільки капітал дістає ціну і як така має бути реалізований у грошах,— він являє собою простий товар, мінову вартість взагалі; а тому в обігу доля його може скластися і так, що він буде реалізований у грошах, і так, що він не буде в них реалізований; це означає, що його мінова вартість може перетворитися в гроші, але може і не перетворитися. Через це мінова вартість капіталу — яка до цього була

встановлена ідеально — скоріше стала проблематичною, ніж *виникла*. Відносно ж того, що капітал *реально* виступає в обігу як вища мінова вартість, то це й тим більше не може походити з самого обігу, в якому, згідно з його простим визначенням, обмінюються тільки еквіваленти. Якщо капітал виходить з обігу як вища мінова вартість, то й вступати в обіг він повинен як така.

За своєю формою капітал складається не з предметів праці і праці, а з *вартостей* або, ще точніше, з *цін*. Те, що вартісні елементи капіталу під час процесу виробництва існують у вигляді різних субстанцій, аж ніяк не стосується їх визначення як вартостей; вони від цього не змінюються. Якщо вони з форми неспокійного руху, процесу в кінці останнього знову з'єднуються в продукті в об'єктивній формі, що перебуває в спокої, то у відношенні до вартості це знов-таки є всього лише зміна речовин, яка її не змінює. Правда, субстанції як такі зруйновані, але вони перетворилися не в ніщо, а в іншу, інакше сформовану субстанцію. Раніше вони виступали як елементарні, неістотні умови продукту. Тепер вони стали продуктом. Отже, вартість продукту може дорівнювати тільки сумі тих вартостей, які були матеріалізовані в певних матеріальних елементах процесу виробництва, в сировині, в знарядді праці (сюди належать також і такі товари, які є всього лише допоміжними матеріалами) і в самій праці. Сировину спожито цілком, працю спожито цілком, знаряддя спожито лише почасти і, значить, продовжує ще мати деяку частину вартості капіталу в тій його визначеній формі існування, яка була йому властива ще до процесу виробництва. Отже, ця частина вартості капіталу тут зовсім не береться до уваги, оскільки вона не зазнала ніяких змін. Різні способи існування вартостей були чистою видимістю, сама ж вартість становила ту суть, яка лишалася рівною собі в процесі зникнення цих різних способів її існування. З цієї точки зору продукт, що розглядається як вартість, є не *продуктом*, а, скоріше, вартістю, що лишається ідентичною, незмінною і лише має якусь іншу форму існування, форму, яка, проте, для вартості теж неістотна і може бути обміняна на гроші.

Вартість продукту дорівнює вартості сировини плюс вартість знищеної частини знарядь праці (тобто тієї частини знарядь праці, яка перейшла в продукт, була знищена у своїй первісній формі) плюс вартість праці. Іншими словами, ціна продукту дорівнює витратам виробництва, тобто дорівнює сумі цін тих товарів, які були спожиті в процесі виробництва. Це означає, інакше кажучи, тільки те, що процес виробництва з свого матеріального боку [III—18] був неістотний для вартості; що через це вартість лишилася тотожною самій собі і лише прибрала інший матеріальний спосіб існування, матеріалізувалася в іншій субстанції й іншій формі. (Форма субстанції не має нічого спільного з економічною *формою*, з вартістю як такою.)

Якщо капітал спочатку дорівнював 100 талерам, то він, як і раніше, дорівнює 100 талерам, незважаючи на те що ці 100 талерів у процесі виробництва існували у вигляді 50 талерів бавовни, 40 талерів заробітної плати і 10 талерів прядильної машини, а

тепер існують у вигляді бавовняної пряжі ціною в 100 талерів. Це відтворення 100 талерів є всього лише збереження ними рівності з самими собою, з тією тільки різницею, що збереження це опосередковане тут матеріальним процесом виробництва. Тому цей процес повинен завершитися продуктом, інакше бавовна втратить свою вартість, даремно спрацьовуватиметься знаряддя праці, даремно буде сплачено заробітну плату. Єдина умова самозбереження вартості полягає в тому, щоб процес виробництва був дійсно повним процесом, тобто завершувався продуктом. Повнота процесу виробництва, тобто те, що він завершується продуктом, тут справді являє собою умову самозбереження вартості, збереження нею рівності з самою собою; але це вже закладено в тій первісній умові, що капітал дійсно стає споживною вартістю, стає дійсним процесом виробництва; отже, це в даному пункті *припущено*.

З другого боку, процес виробництва є для капіталу процесом виробництва *лише* остільки, оскільки в цьому процесі, а значить, і в продукті, капітал зберігає себе як вартість. Через це твердження, що необхідна ціна дорівнює сумі цін витрат виробництва, є суто аналітичним¹⁴³. Це — передумова виробництва самого капіталу. Спочатку капітал дано як 100 талерів, як проста вартість; потім у цьому процесі виробництва він виступає як сума цін визначених — визначених самим процесом виробництва — вартісних елементів самого капіталу. Ціна капіталу, його вартість, виражена в грошах, дорівнює ціні його продукту. Це означає, що вартість капіталу як результат процесу виробництва є такою самою, якою вона була як передумова цього процесу.

Однак під час процесу виробництва вартість капіталу не зберігає ні тієї простоти, яку вона має на початку його, ні тієї, яку вона знову набуває в кінці процесу виробництва, як його результат; навпаки, вона розпадається на такі, на перший погляд цілком неістотні, кількісні складові частини, як вартість праці (заробітна плата), вартість знаряддя праці і вартість сировини. Тут ще не дано ніякого іншого відношення, крім того, що в процесі виробництва проста вартість чисельно розпадається на якусь кількість вартостей, які в продукті знову з'єднуються в своїй однорідній простоті, а тепер є *сумою*. Проте ця сума дорівнює первісному єдиному цілому. Якщо розглядати тільки вартість, то, крім її кількісного поділу, тут ще не міститься ніякої іншої різниці у співвідношенні між різними кількостями вартості. 100 талерів були первісним капіталом; 100 талерів є продуктом, але тепер ці 100 талерів виступають як сума: $50 -f- 40 + 10$ талерів. Я міг би також і з самого початку розглядати ці 100 талерів як суму $50 + 40 + 10$ талерів, але з такою ж підставою міг би розглядати їх і як суму $60 + 30 + 10$ талерів і т. д. Те, що 100 талерів виступають тепер як сума певних кількостей одиниць, зумовлена тим, що кожен з тих різних матеріальних елементів, на які розпадався капітал у процесі виробництва, являв собою одну з частин вартості капіталу, але частину цілком визначену.

Пізніше виявиться, що між самими цими кількостями, на які розпадається

первісне єдине ціле, існують певні співвідношення, але тут це нас ще зовсім не стосується. В тій мірі, в якій під час процесу виробництва має місце рух самої вартості, він є суто формальним і полягає в такому простому акті. [По-перше], вартість існує спочатку як єдине ціле, тобто як певна кількість одиниць, яка сама розглядається як єдність, як ціле: капітал в 100 талерів; по-друге, під час процесу виробництва це єдине ціле ділиться на 50 талерів, 40 талерів і 10 талерів,— поділ, що має істотне значення, оскільки матеріал праці, знаряддя праці й праця вживаються в певних кількостях, але тут, у відношенні до самих 100 талерів, є лише байдужим розкладом їх на різні кількості однієї й тієї ж одиниці; нарешті, [по-третє], в продукті ці 100 талерів з'являються знову вже як сума. У відношенні до вартості єдиним процесом є те, що вона спочатку виступає як ціле, як єдність, потім — як поділ цієї єдності на певну кількість частин і, нарешті,— як сума. Ті 100 талерів, які виступають як сума в кінці, в такій же мірі являють собою якраз ту саму суму, яка виступала як єдине ціле спочатку. Визначення суми, визначення додавання одержано тільки завдяки тому поділу, який відбувся в акті виробництва; але це визначення не існує в самому продукті як такому. Отже, положення про те, що ціна продукту дорівнює ціні витрат виробництва, або що вартість капіталу дорівнює вартості продукту, означає тільки те, що вартість капіталу збереглася в акті виробництва і виступає тепер як сума.

Розглядаючи одну тільки цю тотожність капіталу, або відтворення його вартості протягом всього процесу виробництва, ми не просунулися б ні на крок уперед. Те, що спочатку було в наявності як передумова, тепер в наявності [III—19] як результат, і притому в незмінній формі. Що економісти насправді мають на увазі не це, коли говорять про визначення ціни витратами виробництва, це ясно. Інакше ніколи не можна було б створити більшу вартість, ніж та, яка була в наявності спочатку; не можна було б створити більшу мінову вартість, хоч можна було б створити споживну вартість вищого порядку, про що тут зовсім нема мови. Йдеться про *споживну вартість капіталу* як такого, а не про споживну вартість товару.

Коли говорять, що витрати виробництва, або необхідна ціна товару, дорівнює 110, то розрахунок ведеться так: первісний капітал дорівнює 100 (отже, наприклад, сировина дорівнює 50, праця дорівнює 40, знаряддя праці дорівнює 10) +5% (процент) + 5% (прибуток). Отже, витрати виробництва дорівнюють 110, а не 100; отже, витрати виробництва [Produktionskosten]¹⁴⁴ вищі від собівартості виробництва [KostenderProduction].

Якщо ми перебіжимо, як це люблять робити деякі економісти, від мінової вартості товару, до його споживної вартості, то це ніскільки не допоможе справі. Чи буде ця остання як споживна вартість споживною вартістю вищого чи нижчого порядку, вона як така не визначає мінової вартості. Ціни товарів часто падають нижче їх цін виробництва¹⁴⁶, хоч товари ці безперечно дістали споживну вартість вищого порядку, ніж вони мали в період *до початку* виробництва.

Так само марно було б шукати порятунку в обігу. Я виробляю на 100, але продаю на 110.

«Прибуток не створюється обміном. Якби він не існував раніше, він не міг би існувати й після цієї операції» (*G. Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стор. 184*).

Це означало б спробу вивести збільшення вартості з простого обігу, тимчасом як у простому обігу вартість, навпаки, *якнайпевніше* виступає тільки як еквівалент. Та й емпірично ясно, що коли всі продають на 10% дорожче від витрат виробництва, то це те саме, як коли б усі продавали за витратами виробництва. Додаткова вартість¹⁴⁶ була б тоді суто номінальною, фіктивною, умовною, була б просто фразою. А оскільки гроші самі є товаром, продуктом, то й вони продавалися б на 10% дорожче, тобто продавець, який одержав 110 талерів, фактично одержав би тільки 100.

(Дивись у *Рікардо* про зовнішню торгівлю, яку він розглядає як простий обіг і тому говорить:

«Зовнішня торгівля ніколи не може збільшити мінові вартості якої- небудь країни»¹⁴⁷.

Докази, які *Рікардо* наводить для обґрунтування цього положення, абсолютно ті самі, які «доводять», що обмін як такий, простий обіг, отже торгівля взагалі, оскільки вона розглядається як простий обіг,— ніколи не можуть збільшити *мінові вартості*, ніколи не можуть створити *мінову вартість*.)

В протилежному разі й теза про те, що ціна дорівнює витратам виробництва, повинна була б говорити: ціна товару завжди більша від його витрат виробництва.

Крім простого числового ділення і додавання, до вартості в процесі виробництва приєднується ще й формальний елемент, який полягає в тому, що елементи вартості виступають тепер як *витрати виробництва*, тобто що елементи самого процесу виробництва зберігаються не в їх матеріальній визначеності, а як *вартості*, які в тому вигляді, в якому вони існують *да* процесу виробництва, в цьому процесі споживаються.

З другого боку ясно, що якби акт виробництва зводився тільки до відтворення вартості капіталу, то капітал зазнавав би тільки матеріальних, а не економічних змін, і що подібне просте збереження його вартості суперечить поняттю капіталу.

Правда, капітал не лишався б, подібно до самостійно існуючих грошей, поза обігом, а прибирав би вигляд різних товарів, але це він робив би ні за що ні про що; це був би безцільний процес, бо в кінці його капітал представляв би лише ту саму суму грошей і тільки наражався б на риск зазнати шкоди в акті виробництва, який може й не вдасться і в якому гроші втрачають свою неминущу форму.

Ну гаразд, ось процес виробництва закінчено, продукт реалізувався в грошах і знову прибрав первісну форму 100 талерів. Але ж капіталістові теж треба їсти й пити; він не може жити за рахунок цієї зміни форми грошей. Значить, частину цих 100 талерів довелося б обміняти не як капітал, а як монету на товари як споживні вартості і в цій формі їх спожити. 100 талерів перетворилися б у 90, а оскільки капіталіст завжди

відтворює капітал в кінцевому підсумку у формі грошей, і притому у формі тієї ж самої кількості грошей, з якою він почав виробництво, то кінець кінцем ці 100 талерів були б з'їдені, і капітал зник би. Але, можуть сказати, капіталіст повинен одержати плату за *працю* у яка виявляється в тому, що він пускає 100 талерів як капітал у процес виробництва, а не проїдає їх. Але з яких же джерел зелите її оплачувати? І чи не виявляється його праця зовсім марною, оскільки капітал включає в себе заробітну плату і, отже, робітники могли б жити за рахунок простого відтворення витрат виробництва, що для капіталіста неможливо? Отже, капіталіст виступав би під рубрикою *fauxfraisdeproduction**. І які б не були заслуги капіталіста, відтворення» було б можливе і без нього, оскільки робітники в процесі виробництва вимагають собі лише ту вартість, яку вони туди вкладають, і, отже, вони зовсім не потребують капіталістичного відношення для того, щоб постійно знову відновлювати процес виробництва; та й, крім того, не було б фонду, з якого можна було б оплатити заслуги капіталіста, бо ціна товару дорівнювала б витратам виробництва. А якщо розглядати працю капіталіста як особливу працю поряд з працею робітників і понад їх працю, наприклад як працю по нагляду і т. д., то капіталіст одержував би, як і робітники, певну заробітну плату, належав би до тієї ж категорії, що й вони, і ставився б до праці зовсім не як капіталіст; він і не збагачувався б, а одержував би тільки таку мінову вартість, яку повинен був би споживати через обіг.

Наявність капіталу, що протистоїть праці, вимагає, щоб для-себе-сущий капітал — капіталіст — міг бути в наявності, міг жити як *не-робітник*. З другого боку, так само ясно, — це впливає також і з [III—20] звичайних економічних визначень, — що такий капітал, який міг би тільки зберігати свою вартість, *не зберіг би її*. *Виробничий ризик повинен бути компенсований*. Капітал повинен зберігатися під час коливань цін. Повинно бути компенсоване знецінення капіталу, яке безперервно відбувається в результаті підвищення продуктивної сили, і т. д. Ось через це економісти банально кажуть, що якби не одержували баришу, прибутку, то кожний проїдав би свої гроші, замість того щоб укладати їх у виробництво, застосовувати їх як капітал. Словом, припустити таке *не-зростання вартості*, тобто не-примноження вартості капіталу, — значить припустити, що капітал не є дійсною ланкою виробництва, не є *особливим виробничим відношенням*; це значить припустити такий стан, при якому витрати виробництва не мають форми капіталу, а капітал не виступає як умова виробництва.

Неважко зрозуміти, яким чином праця може примножувати споживну вартість; трудність полягає в розумінні того, яким чином праця може створювати більше мінових вартостей, ніж їх передувало виробництву.

Припустимо, що мінова вартість, яку капітал виплачує робітникові, являє собою точний еквівалент тієї вартості, яку праця створює в процесі виробництва. В цьому

* — непродуктивних витрат виробництва. *Ред.*

випадку збільшення мінової вартості продукту було б неможливе. Те, що праця як така привнесла б у процес виробництва понад передуючу цьому процесові вартість сировини і знаряддя праці, було б виплачене робітникові. Вартість самого продукту, оскільки вона являє собою надлишок над вартістю сировини і знаряддя, припадала б робітникові, з тією лише різницею, що капіталіст виплачує робітникові цю вартість у вигляді заробітної плати, а робітник повертає її капіталістові у вигляді продукту.

* * *

{Що під *витратами виробництва* мається на увазі не сума вартостей, які вступають у виробництво,— притому мається на увазі навіть і тими економістами, які на словах зводять справу до цієї суми,— ясно видно щодо процента на позичений капітал. Для промислового капіталіста процент прямо належить до видатків цього капіталіста, до його *дійсних витрат виробництва*. Але сам процент уже передбачає, що капітал виходить з виробництва у вигляді додаткової вартості, оскільки процент сам є лише *однією з форм* цієї додаткової вартості. Отже, оскільки процент з точки зору одержувача позики вже входить до його *безпосередніх витрат виробництва*, то виявляється, що до витрат виробництва входить капітал як такий, а капітал як такий не є просто сумою своїх вартісних складових частин.

У проценті сам капітал у свою чергу виступає у визначенні *товару*, але товару, *специфічно* відмінного від усіх інших товарів; *капітал як такий* — не як проста сума мінових вартостей — вступає в обіг і стає *товаром*. Тут характер самого товару виявляється *економічним, специфічним* визначенням; він не байдужий, як це має місце в простому обігу, і не співвіднесений прямо з працею, протилежністю капіталу, його [капіталу] споживною вартістю, як це має місце у промисловому капіталі — капіталі, яким він виступає в своїх найближчих визначеннях, що походять з виробництва і обігу. Тому товар як капітал, або капітал як *товар*, не обмінюється в обігу на еквівалент; вступаючи в обіг, він *зберігає своє для-себе-буття*; таким чином, він зберігає своє первісне відношення до свого власника, навіть коли він переходить у руки чужого власника. Капітал, що фігурує як товар, через це всього лише *позичається*. Для його власника споживною вартістю цього капіталу як такою є *збільшення його вартості*, гроші як гроші, а не як засіб обігу; їх *споживна вартість як капіталу*.

Поставлена паном Прудонм вимога, щоб капітал не віддавався в позику і не давав процентів, а як товар продавався б за свій еквівалент, як всякий інший товар,— взагалі являє собою не що інше, як вимогу, щоб мінова вартість ніколи не ставала капіталом, а лишалася простою міновою вартістю; щоб *капітал не існував як капітал*¹⁴⁸. Ця вимога, висунута спільно з вимогою, щоб наймана праця лишалася загальним базисом виробництва, свідчить про смішну плутанину щодо найпростіших економічних понять. Звідси та жалюгідна роль, яку Прудон відіграє в полеміці з Бастіа, про що ми говоритимемо згодом. Базікання про міркування справедливості і права

зводиться лише до того, що відношення власності, або правове відношення, у тому вигляді, в якому воно відповідає простому обміну, хочуть як масштаб застосувати до відношення власності і правового відношення на вищому ступені розвитку мінової вартості. Тому Бастіа, сам того не усвідомлюючи, в свою чергу наголошує на тих моментах простого обігу, які штовхають до капіталу.

Капітал, який сам виступає як товар, являє собою *гроші як капітал*, або *капітал як гроші*.)

{Третім моментом, який слід розглянути в процесі формування поняття капіталу, є *первісне нагромадження* на протилежність праці, а значить і позбавлена предметності праця на протилежність нагромадженню.

Перший момент виходив з вартості як такої, що виникає з обігу і передбачає його. Це було *просте поняття* капіталу: гроші, безпосередньо в їх дальшому визначенні — визначенні капіталу. *Другий момент* виходив з капіталу як передумови виробництва і його результату. *Третій момент* устанавлює капітал як *певну єдність* обігу і виробництва. (Відношення між капіталом і працею, між капіталістом і робітником саме виступає як результат процесу виробництва.)

Первісне нагромадження слід відрізнити від нагромадження [III—21] капіталів; останнє передбачає капітали; передбачає відношення капіталу як *існуючого*, а значить, припускає також відношення капіталу до праці, до цін (тих товарів, з яких складається основний і оборотний капітал), до процента і прибутку. Але для того щоб виникнути, капітал уже передбачає певне нагромадження, яке закладене вже у самостійно існуючій протилежності між уречевленою і живою працею, закладене в самостійному існуванні цієї протилежності. Це нагромадження,— яке необхідне для виникнення капіталу і яке, отже, вже включене як передумова, як один з моментів, у поняття капіталу,— слід відрізнити по суті від нагромадження капіталу, яке вже стало капіталом, від нагромадження, при якому вже мають бути в наявності *капітали*.}

* * *

{Ми вже бачили^{*}, що капітал передбачає: 1) процес виробництва взагалі, у тому вигляді, в якому він властивий усім суспільним укладам, тобто процес виробництва поза його історичним характером, коли хочете, *загальнолюдський* процес; 2) *обіг*, який навіть у кожному з своїх моментів, а ще більше у своїй цілісності є певним *історичним* продуктом; 3) *капітал* як *певна* єдність обох.

В якій мірі сам загальний процес виробництва видозмінюється історично, як тільки він починає виступати вже тільки як елемент капіталу,— це повинно виявитися в ході його аналізу, як і взагалі з простого розгляду специфічних особливостей капіталу повинні виявитися його історичні передумови.}

** *

* Див. цей том, частина 1, стор. 166-167, 186-187, 190-195. Ред.

{Все інше є переливанням з пустого в порожнє. Які визначення слід включити в перший підрозділ: «*Про виробництво взагалі*», і які в перший відділ другого підрозділу, що трактує про *мінову вартість взагалі*,— це може з'ясуватись лише в кінці і як результат всього дослідження. Наприклад, ми вже бачили **, що розрізнення споживної вартості і мінової вартості стосується самої політичної економії і що споживна вартість не лишається, як це має місце у Рікардо, лежати мертвою як проста передумова. Розділ про виробництво об'єктивно закінчується продуктом як результатом виробництва; розділ про обіг починається *товаром*, який у свою чергу сам є *споживною вартістю* і *міноюю вартістю* (а значить, також і *вартістю*, відмінною від них обох); обіг виступає як єдність споживної вартості і мінової вартості, проте як така єдність, яка є лише формальною і тому руйнується, перетворюючись у товар як всього лише предмет споживання (щось позаекономічне) і в мінову вартість, що відособилась у вигляді грошей як чогось цілком самостійного.}

[3] ДОДАТКОВА ПРАЦЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.ІСТОРИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КАПІТАЛУ]

Додаткова вартість, яку капітал мав в кінці процесу виробництва,— додаткова вартість, що як зросла ціна продукту реалізується лише в обігу, однак тільки так, як це має місце з усіма цінами, які реалізуються в обігу лише внаслідок того, що вони вже ідеально передують обігу, визначені ще до того, як вони вступають в обіг,— додаткова вартість, коли її виразити відповідно до загального поняття мінової вартості, означає, що уречевлений у продукті робочий час, або кількість праці (будучи виражена у стані спокою, величина праці виступає як розподілена у просторі кількість, а будучи виражена в стані руху, вона може бути виміряна тільки за допомогою часу), більший за той робочий час, який містився у первісних складових частинах капіталу. А це можливо лише за тієї умови, якщо праця, уречевлена в ціні праці, менша за той живий робочий час, який був куплений за допомогою цієї уречевленої праці.

Уречевлений у капіталі робочий час є, як ми бачили, сумою, що складається з трьох частин; а) з робочого часу, уречевленого в сировині; б) з робочого часу, уречевленого в знарядді; с) з робочого часу, уречевленого в ціні праці. Частини а і б лишаються як частини капіталу незмінними; хоч у ході процесу вони й міняють свій вигляд, свій матеріальний спосіб існування, але як вартості вони лишаються незмінними. Тільки частина обмінюється капіталом на щось якісно інше: дана кількість уречевленої праці обмінюється на певну кількість живої праці. Якби живий робочий час тільки відтворював робочий час, уречевлений у ціні праці, то й цей обмін був би теж тільки формальним, і, щодо вартості, тут взагалі мав би місце обмін на живу

** Див. цей гом, частина 1, стор. 198—199. Ред.

працю як на всього лише іншу форму існування тієї самої вартості, подібно до того як щодо вартості матеріалу праці і знаряддя праці мала місце лише зміна матеріальної форми їх існування. Якщо капіталіст сплатив робітникові ціну, яка дорівнює одному робочому дню, і робочий день робітника додав до сировини і знаряддя тільки один робочий день, то це означало б, що капіталіст просто обміняв мінову вартість водній формі на мінову вартість в іншій формі. Він діяв би не як капітал. З другого боку, робітник не лишився б тут у рамках простого процесу обміну: по суті він одержав би на сплату продукт своєї праці, але так, що капіталіст зробив би йому послугу, виплативши йому наперед ціну продукту ще до його реалізації. Капіталіст надав би йому кредит, і притому задаром, *pour leroide Prusse**. *Voilà tout***.

Той обмін між капіталом і працею, результатом якого є ціна праці, хоч і являє собою з боку робітника простий обмін, з боку капіталіста має бути не-обміном. Капіталіст повинен одержати більше вартості, ніж він віддав. Обмін, розглядуваний з боку капіталу, повинен бути тільки *уявним* обміном, тобто він повинен підпадати під інше економічне визначення форми, ніж визначення форми обміну; інакше були б неможливі капітал як капітал і праця як праця на протилежність капіталові. Капітал і праця обмінювалися б тільки як рівні мінові вартості, що матеріально існують у різних формах буття.

Ось чому економісти, бажаючи виправдати капітал, апологетизувати його, використовують цей простий [III—22] процес і пояснюють капітал саме таким процесом, який робить неможливим його існування. Для того щоб демонструвати капітал, вони демонструють відсутність капіталу. Ти [капіталіст] платиш мені [робітникові] за мою працю, одержуєш її в обмін на її власний продукт і відраховуєш у мене вартість сировини і матеріалу, які ти мені доставив. Це означає, що ми є *компаньйонами*, які вносять у процес виробництва різні елементи і обмінюють їх між собою відповідно до їх вартості. Отже, продукт перетворюється в гроші, а гроші діляться таким чином, що ти, капіталіст, одержуєш ціну твоєї сировини і знаряддя, а я, робітник, одержую ту ціну, яку додала до них праця. Для тебе вигода полягає в тому, що ти маєш тепер сировину і знаряддя в придатній для споживання (здатній до обігу) формі, для мене вигода полягає в тому, що моя праця реалізувала себе. Правда, незабаром ти потрапив би в таке становище, що твій капітал у формі грошей виявився б з'їденим, тоді як я як робітник заволодів би і тим і другим [і сировиною і знаряддям праці]. —

Тим, що робітник обмінює на капітал, є сама його праця (в обміні фігурує можливість розпоряджатися його працею); він *відчужує* свою працю. Те, що робітник одержує як ціну, є *вартість* цього відчуження. Робітник обмінює діяльність, що створює вартість, на певну, заздалегідь визначену, вартість, незалежно від результатів

* — буквально: «для короля Пруссії», тобто ні за що ні про що, ні з того ні з сього. *Ред.*

** - От і все. *Ред.*

своєї діяльності.

* * *

[Пан Бастіа виявляє надзвичайну глибокодумність, твердячи, що *система найманої праці* є неістотною, суто формальною формою, такою формою асоціації, яка *як така* не має нічого спільного з економічними відношеннями праці і капіталу^{***}. Якби, говорить він, робітники були такими багатими, що могли б чекати, поки продукт буде виготовлений і проданий, то система найманої праці не заважала б їм укласти з капіталістом такий же вигідний контракт, який один капіталіст укладає з іншим. Таким чином, біда полягає не у формі найманої праці, а в умовах, від неї не залежних. Що самі ці умови є *умовами системи найманої праці* — це панові Бастіа, звичайно, на думку не спадає. Якби робітники одночасно були і капіталістами, то вони, справді, відносилися б до непрацюючого капіталу не як працюючі робітники, а як працюючі капіталісти,— тобто не у формі найманих робітників. Через це для пана Бастіа заробітна плата *по суті* те саме, що *прибуток*, а *прибуток* те саме, що *процент*. Це він називає *гармонією економічних відносин*, яка полягає в тому, що економічні відносини існують лише *позірно*, а в дійсності, по суті, є тільки одне відношення, відношення простого обміну. Тому *істотні* форми самі по собі уявляються панові Бастіа *беззмістовними*, тобто недійсними формами.]

* * *

Як же визначається вартість того товару, що його відчужує робітник? Вона визначається тією уречевленою працею, яка міститься в його товарі. Цей товар існує в живій особі робітника. Для того щоб день у день підтримувати свою життєдіяльність, робітник (про робітничий клас, отже про те відшкодування зносу, яке необхідне для збереження ним себе як класу, тут поки що немає мови, бо робітник тут ще протистоїть капіталові як *робітник*, отже як заздалегідь даний суб'єкт, що має певне довголіття, а не як смертний індивід роду робітників) повинен споживати певну кількість життєвих засобів, відновлювати витрачену кров і т. д. Робітник одержує тільки еквівалент. Отже, завтра, після завершення обміну,— а закінчивши обмін формально, робітник насправді виконує його лише в процесі виробництва,— його здатність до праці існує в тому ж вигляді, як і до обміну: робітник одержав точний еквівалент, оскільки одержана ним ціна дає йому можливість лишитися власником тієї ж мінової вартості, яку він мав раніше. Та кількість уречевленої праці, яка містилася в його життєдіяльності, оплачена йому капіталом. Робітник спожив цю кількість уречевленої праці, і оскільки вона існувала не як річ, а як здатність живої людини, то робітник в силу *специфічної* природи свого товару — специфічної природи життєвого процесу — може знову піти на обмін. Те, що крім робочого часу, уречевленого в життєдіяльності робітника,— тобто того робочого часу, який потрібен для оплати продуктів, необхідних

*** Див. цей том, частина 1, стор. 9-14, 180-181. Ред.

для збереження життєдіяльності робітника,— в його безпосередньому бутті уречевлена ще й дальша праця, а саме ті вартості, які робітник спожив, щоб досягти певної *здатності до праці, особливої майстерності*,— а вартість цієї здатності, цієї особливої майстерності вимірюється тим, з якими витратами виробництва може бути здійснена майстерність у праці,— це нас тут ще не стосується, бо тут мова йде не про *особливо* кваліфіковану працю, а про працю взагалі, про просту працю.

Якби для того, щоб підтримати існування робітника протягом одного робочого дня, потрібен був цілий робочий день, то капітал не існував би, оскільки робочий день обмінювався б на свій власний продукт і, отже, капітал не міг би збільшуватися за своєю вартістю, а через те і зберігатися як капітал. Самозбереження капіталу є його самозростання. Якби капіталові, для того щоб жити, теж треба було працювати, то він зберігався б не як капітал, а як праця. Власність на сировину і знаряддя праці була б тоді тільки *номінальною*; [III—23] економічно вони належали б робітникові в такій самій мірі, в якій вони належали б капіталістові, оскільки вони створювали б для капіталіста *вартість* лише остільки, оскільки він сам був би робітником. Тому він відносився б до них не як до капіталу, а як до простого матеріалу і засобу праці, як це робить сам робітник у процесі виробництва.

Якщо ж, навпаки, для того щоб підтримати життя робітника протягом цілого робочого дня, потрібно, наприклад, тільки половину робочого дня, то додаткова вартість, що міститься в продукті, виходить сама собою, тому що в ціні [праці] капіталіст оплатив тільки половину робочого дня, а в продукті одержує в уречевленому вигляді цілий робочий день; отже, за другу половину робочого дня він не дав в обмін *нічого*. Зробити його капіталістом може не обмін, а тільки такий процес, в якому він без усякого обміну одержує *уречевлений робочий час* тобто *вартість*. Половина робочого дня не коштує капіталові *нічого*; отже, він одержує вартість, за яку не дав еквівалента. А збільшення вартостей може мати місце лише завдяки тому, що та або інша вартість виходить, а значить, і *створюється* понад еквівалент.

Додаткова вартість — це взагалі вартість понад еквівалент. За своїм визначенням еквівалент є лише тотожністю вартості з самою собою. Тому додаткова вартість ніколи не може виникнути з еквівалента; а значить, вона і не може виникнути спочатку з обігу; вона повинна походити з самого процесу виробництва капіталу. Це можна висловити ще й так: коли робітникові, для того щоб прожити цілий день, потрібно тільки половину робочого дня, то для того щоб підтримувати своє існування як робітника, йому треба працювати тільки півдня. Друга половина робочого дня являє собою примусову працю, додаткову працю [surplus-Arbeit]. Те, що на боці капіталу виступає як додаткова вартість, якраз це саме на боці робітника виступає як додаткова праця, як праця понад його потребу як робітника, тобто понад ту його потребу, від задоволення якої безпосередньо залежить підтримання його життєдіяльності.

Велика історична сторона капіталу полягає в *створенні* цієї *додаткової праці*,

зайвої з точки зору однієї лише споживної вартості, з точки зору простого підтримання існування робітника, й історичне призначення капіталу буде виконано тоді, коли, з одного боку, потреби будуть розвинуті настільки, що сама додаткова праця, праця за межами абсолютно необхідного для життя, стане загальною потребою, що виникає з самих індивідуальних потреб людей, і коли, з другого боку, загальна працьовитість завдяки суворій дисципліні капіталу, через яку пройшли покоління, що змінювали одне одного, розвинеться як загальне надбання нового покоління,— коли, нарешті, ця загальна працьовитість, завдяки розвиткові продуктивних сил праці, постійно підхльостуваних капіталом, що проїнятий безмежною пристрастю до збагачення і діє в таких умовах, в яких він тільки й може реалізувати цю пристрасть, приведе до того, що, з одного боку, володіння загальним багатством і збереження його вимагатимуть від усього суспільства лише порівняно незначної кількості робочого часу і що, з другого боку, працююче суспільство буде по-науковому ставитись до процесу свого прогресуючого відтворення, свого відтворення у всезростаючому достатку;— отже, тоді, коли припиниться така праця, при якій людина сама робить те, що вона може примуситиречі робити для себе, для людини.

Таким чином, капітал і праця відносяться тут одне до одного як гроші і товар: якщо капітал є загальна форма багатства, то праця є такою субстанцією, яка ставить собі за мету тільки безпосереднє споживання. Але як нестримне прагнення до загальної форми багатства капітал жене працю за межі зумовлених природою потреб робітника і тим самим створює матеріальні елементи для розвитку багатї індивідуальності, яка однаково всебічна і в своєму виробництві і в своєму споживанні і праця якої виступає через це вже не як праця, а як повний розвиток самої діяльності, де зумовлена природою необхідність зникає в своїй безпосередній формі, бо на місце зумовленої природою потреби стає потреба, створена історично. Ось через це *капіталі продуктивний*, тобто ось через це він і є *істотним відношенням для розвитку суспільних продуктивних сил*. Таким капітал перестає бути тільки тоді, коли розвиток самих цих продуктивних сил знаходить межу в самому капіталі.

В газеті «Times» у листопаді 1857 року вміщено чудовий крик люті одного вест-індського плантатора ¹⁴⁹. З великим моральним обуренням цей прихильник відновлення рабства негрів зображує, як *квоти*(вільні негри на Ямайці) задовольняються виробництвом тільки того, що конче потрібно для їх власного споживання, а справжнім предметом розкоші поряд з цією «споживною вартістю» вважають саме ледарювання (розбещеність і неробство); як вони недбало ставляться і до цукру і до вкладеного в плантації основного капіталу; як вони зате з іронічним злорадством посміюються над плантатором, що розоряється, і навіть християнство, якого їх навчили, використовують тільки для виправдання цього свого злорадства і своїх лінощів.

Вони перестали бути рабами, але не для того, щоб стати найманими

робітниками, а для того, щоб бути самостійними селянами, які працюють заради свого власного мізерного споживання. У відношенні до них капітал не існує як капітал, тому що відособлене у вигляді самостійної сили багатство може взагалі існувати *тільки* завдяки примусовій праці: *безпосередній* примусовій праці — рабству або *опосередкованій* примусовій праці — *найманій праці*. Безпосередній примусовій праці багатство протистоїть не як капітал, а як *відношення панування*; тому на основі безпосередньої примусової праці і відтворюється тільки відношення панування, для якого саме багатство має цінність тільки як насолода, а не як багатство саме по собі, і яке [III—24] через це ніколи й не може створити *загальне промислове виробництво*. (До цього співвідношення рабства і найманої праці ми ще повернемося.)

[4] ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ІСТОРІЇ БУРЖУАЗНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. БУРЖУАЗНЕ БАГАТСТВО ЯК ПОСЕРЕДНИК МІЖ МІНОВОЮ ВАРТІСТЮ І СПОЖИВНОЮ ВАРТІСТЮ]

Трудність у розумінні виникнення [додаткової] вартості виявляється, по-перше, у сучасних англійських економістів, які дорікають Рікардо в тому, що він не зрозумів надлишку [вартості над витратами виробництва товару], не зрозумів *додаткової вартості*¹⁵⁰ (дивись «Onvalue»¹⁵¹ Мальтуса, який принаймні намагається підійти до справи по-науковому), хоч з усіх економістів один тільки Рікардо і зрозумів її, як це показує його полеміка проти допущеного А. Смітом змішання визначення вартості заробітною платою і визначення її уречевленим у товарі робочим часом¹⁵².

Новітні економісти просто вульгарні дурні. Правда, Рікардо нерідко сам впадає в плутанину, бо він, хоч і вважає виникнення додаткової вартості передумовою капіталу, проте нерідко виявляється неспроможним на цій основі* уявити собі збільшення вартості інакше, ніж в результаті того, що в тій же кількості продукту тепер міститься *більше уречевленого робочого часу*, інакше кажучи, в результаті того, що виробництво продукту стає *важчим*¹⁵³. Звідси у Рікардо абсолютна протилежність між *вартістю* і *багатством*. Звідси односторонність його теорії земельної ренти; його помилкова теорія міжнародної торгівлі, результатом якої нібито є тільки споживна вартість (те, що Рікардо називає багатством), але ніяк не мінова вартість¹⁵⁴. Єдиним засобом для збільшення вартостей як таких, крім *зростаючої трудності виробництва* (теорія ренти), лишається у Рікардо тільки зростання *населення* (природне збільшення кількості робітників внаслідок зростання капіталу), хоч сам він ніде не виразив цього співвідношення у простій легкозрозумілій формі. Основна помилка Рікардо полягає в тому, що він ніде не досліджує, звідки ж власне виникає відмінність між визначенням вартості заробітною платою і визначенням її уречевленою працею. Тому в його

* - на основі трудової теорії вартості. Ред.

політичній економії гроші і сам обмін (обіг) виступають лише як суто формальний елемент, і хоч, на його думку, в політичній економії мова йде *тільки* про мінову вартість, прибуток і т. д. виступають у нього *тільки* як частка участі в продукті, яка має місце також і на основі рабства. Рікардо ніде не досліджував форму опосередкування.

По-друге, *фізіократи*. Тут трудність у розумінні капіталу, самозростання вартості, а через це і в розумінні додаткової вартості, яку капітал створює в акті виробництва, виступає назовні з цілковитою ясністю, та вона і не могла не виступити назовні у батьків сучасної політичної економії, так само як вона не могла не виступити назовні в останньому класичному завершенні політичної економії у Рікардо щодо творення додаткової вартості, яке Рікардо [уявляв собі] у формі ренти *.

Aufond** це питання про поняття капіталу і найманої праці, а тому — фундаментальне питання, що виникає вже на самому порозі системи сучасного суспільства. Монетарна система розуміла самостійність вартості лише в тому вигляді, в якому вартість виходить з простого обігу,— у вигляді *грошей*; тому вона перетворювала цю *абстрактну форму* багатства у виняткову мету народів, що вступали якраз у такий період, коли *збагачення як таке* вважалося самоціллю суспільства.

Потім виникла *меркантилістська система*, що стосується тієї епохи, коли промисловий капітал, а через те і наймана праця з'являються в мануфактурі і розвиваються на протилежність непромислому багатству, феодальній земельній власності і за її рахунок. В очах меркантилістів гроші вже виступають як капітал, але по суті виступають знову-таки тільки у формі грошей, у формі обігу *торговельного* капіталу, капіталу, що *перетворюється в гроші*. Для меркантилістів промисловий капітал має цінність і навіть найвищу цінність — як засіб, а не як саме багатство в його продуктивному процесі — тому, що він створює торговельний капітал, а цей останній у процесі обігу перетворюється в гроші. Мануфактурна праця, тобто aufondпромислова праця [— ось що, на думку меркантилістів, дає країні гроші] ***. Землеробська праця, навпаки, була для них працею, що виробляє головним чином споживну вартість. Сировина, що зазнала обробки, уявлялася їм чимсь ціннішим тому, що вона в ясній, придатній для обігу, пристосованій для торгівлі меркантильній формі дає більше грошей (при цьому тут відбився погляд, що історично склався, на багатство неземлеробських народів, таких, особливо, як Голландія,— на протилежність землеробським, феодальним народам; землеробство тоді взагалі виступало не в промисловій, а в феодальній формі, отже як джерело феодального, а не буржуазного багатства). Таким чином, одна з форм найманої праці, промислова праця, і одна з форм капіталу, промисловий капітал, були визнані джерелом багатства, але лише в тій

* В рукопису кінець фрази не дописаний: «die Schopfung des Mehrwerts, die er in der Form der Rente». Ред.

** - По суті. Ред.

*** В рукопису кінець фрази не дописаний. Ред.

мірі, в якій вони створювали гроші. Через це сама мінова вартість ще не була усвідомлена у формі капіталу.

Перейдемо до *фізіократів*. Вони відрізняють капітал від грошей і беруть його в його загальній формі, як мінову вартість, що стала самостійною, що зберігається в процесі виробництва і збільшується за допомогою нього. Тому-то вони і розглядають відношення [між найманою працею і капіталом] саме по собі; розглядають його не так, як воно саме виступає як момент простого обігу, а, навпаки, розглядають це відношення як передумову простого обігу, що як така постійно знову відновлює себе з самого обігу. Отже, вони є батьками сучасної політичної економії¹⁵⁵.

Фізіократи розуміють також, що творення додаткової вартості найманою працею являє собою самозростання капіталу, тобто його реалізацію. Але яким чином капітал, тобто існуючі вартості, створює за допомогою праці додаткову вартість? Тут фізіократи зовсім відкидають форму і розглядають тільки простий процес виробництва. Через це продуктивною працею, на їх думку, може бути тільки праця, що здійснюється в такій сфері, де природна сила знаряддя праці явно дає робітникові можливість виробляти більше вартостей, ніж він споживає. Таким чином, додаткова вартість виникає у них не з праці як такої, а з сили природи, що використовується і керується працею,— [III—25] з землеробства. Тому для фізіократів землеробство є *єдиною продуктивною працею*: адже [в своєму аналізі капіталу] вони просунулися вже так далеко, що вважають *продуктивною працею тільки працю, яка створює додаткову вартість*; проте ця додаткова вартість непомітно перетворюється в них у надлишок тієї кількості споживної вартості, яка виходить з виробництва, над тією її кількістю, яка була в ньому спожита.

(Примітивний світогляд, згідно з яким додаткова вартість неодмінно має бути виражена в якому-небудь матеріальному продукті, зустрічається ще в А. Сміта¹⁵⁶. Актори є продуктивними працівниками не тому, що вони виробляють спектакль, а тому, що вони збільшують багатство свого хазяїна. Але яка праця має місце, отже, в якій формі праця матеріалізується,— це для *відношення, що розглядається*, зовсім байдуже. Ця обставина знову стає небайдужою з тих точок зору, до розгляду яких ми перейдемо пізніше.)

Вказане збільшення кількості споживної вартості, тобто надлишок продукту над тією його складовою частиною, яка має служити для нового виробництва,— надлишок, частина якого може бути, отже, спожита непродуктивно,— відчутно виступає тільки у співвідношенні між існуючим у природі насінням та його продуктом. Тільки частина врожаю має бути знову безпосередньо повернута землі як насіння; за допомогою продуктів, теж наявних у природі, за допомогою таких елементів, як повітря, вода, земля, світло, а також речовин, що привносяться у вигляді гною або яким-небудь іншим способом, насіння відтворюється в зростаючих кількостях у вигляді зерна і т. д. Коротше кажучи, для того щоб одержати надлишок продукту, тобто для того щоб ті

самі речовини природи з форми, непридатної для споживання, перетворити у форму, придатну для нього,— людська праця повинна тільки спрямовувати хімічний обмін речовин, почасти сприяючи йому також механічними засобами (у землеробстві), або ж спрямовувати сам процес відтворення життя (у тваринництві). Звідси [на думку фізіократів] впливає, що справжньою формою загального багатства є надлишок продуктів землі (хліба, худоби, сировини). Отже, говорячи по-економічному, формою багатства є тільки *рента*. Таким чином, виходить, що перші пророки капіталу вважають представником *буржуазного* багатства тільки не-капіталіста, *феодалного земельного власника*. Але висновок, який вони роблять з цього,— перекладання всіх податків на ренту,— цілком уже в інтересах буржуазного капіталу. В принципі феодалізм прославляється на буржуазний лад,— і це обмануло деяких феодалів, наприклад Мірабо-старшого,— лише для того, щоб на практиці його зруйнувати.

У всіх інших вартостях [створюваних не в сільському господарстві] представлені [на думку фізіократів] тільки сировина і праця; сама праця є представником хліба або інших продуктів землі, що їх споживає праця. Отже, фабричний робітник і т. п. додає до сировини не більше того, що він з інших сирових матеріалів споживає. Значить, його праця, так само як і його роботодавець нічого не додають до багатства,— яке є надлишок понад товари, спожиті у процесі виробництва,— а тільки надають існуючому багатству форм, прийнятних і корисних для споживання.

За часів фізіократів ще не було розвинуте застосування сил природи в промисловості, а також не був розвинутий поділ праці і т. д., що збільшує природну силу самої праці. Але все це вже мало місце за часів А. Сміта. Тому у Сміта праця взагалі є джерелом вартостей, так само як і джерелом багатства, але додаткову вартість праця створює, власне кажучи, теж лише остільки, оскільки при поділі праці надлишок виступає в тій же мірі як природний дар суспільства, як результат даної від природи сили суспільства, в якій у фізіократів цей надлишок виступає як дар землі. Звідси те значення, якого А. Сміт надає поділові праці.

З другого боку, *капітал* у Сміта спочатку не містить у собі, як свою протилежність, момент найманої праці^{*}, а виступає в тому вигляді, як він виходить з обігу, у вигляді грошей, і тому він виникає з обігу за допомогою *заощадження*. Таким чином, спочатку капітал [у Сміта] не самозростає, бо в саме його поняття не включене якраз привласнення чужої праці. Лише *заднім числом*, після того як він уже припущений як *капітал*, виступає — *mauvais cercle*^{**} — як *розпорядження чужою працею*. Через це, згідно з А. Смітом, праця, власне кажучи, повинна була б одержувати як винагороду свій власний продукт, заробітна плата повинна була б дорівнювати

^{*} Це відбувається тому, що хоч Сміт і розглядає працю як щось таке, що створює вартості, але саму працю він розуміє як споживну вартість, як для-себе-сущу продуктивність, як *людську природну силу* взагалі (це відрізняє його від фізіократів),— а не як найману працю, не в її *специфічному* визначенні форми в рамках протилежності капіталові.

^{**} — зачароване коло. *Ред.*

продуктові, отже праця не повинна була б бути найманою працею, а капітал — капіталом. Через це для того щоб ввести прибуток і ренту як початкові елементи витрат виробництва, тобто щоб примусити додаткову вартість виникати з процесу виробництва капіталу, Сміт у надзвичайно незграбній формі заздалегідь передбачав існування прибутку і ренти. Мовляв, капіталіст не хоче безплатно надавати для виробництва свій капітал, а земельний власник — свою землю. Вони вимагають чогось взамін. Таким чином, вони разом з своїми претензіями введені Смітом як факти, що історично склалися, але ніяк не пояснені. Власне кажучи, у Сміта виходить, що заробітна плата є *єдиною економічно* правомірною складовою частиною витрат виробництва, бо тільки вона економічно необхідна. Прибуток і рента являють собою лише *вирахування* із заробітної плати, довільно примушувані в ході історичного процесу капіталом і земельною власністю, і вони правомірні тільки *юридично*, а не економічно.

Але оскільки, з другого боку, Сміт знов-таки протиставляє праці засоби виробництва і матеріали виробництва як самостійні елементи у формі земельної власності і капіталу, то по суті він бере працю як найману працю. Таким чином, у Сміта мають місце суперечності. Звідси його хитання у визначенні вартості; прагнення поставити на одну дошку прибуток і земельну ренту; помилкові [III—26] погляди щодо впливу заробітної плати на ціни і т. д.

Тепер про *Рікардо* (дивись пункт перший^{**}). І в нього наймана праця і капітал виступають не як історично визначена суспільна форма, а як дана природою форма для виробництва багатства у вигляді споживної вартості. Це означає, що форма найманої праці і капіталу як така — саме тому, що її розуміють як дану природою — виявляється *індиферентною* і береться не в її певному зв'язку з формою багатства, подібно до того як і саме багатство, в його формі мінової вартості, виступає у Рікардо як суто формальне опосередкування свого матеріального існування. Внаслідок цього у Рікардо виявився незбагненим певний характер буржуазного багатства — саме тому, що цей характер виступає у нього як адекватна форма багатства взагалі. Через це також і в *економічній* площині, хоч Рікардо і виходить з *мінової вартості*, певні *економічні форми обміну* самі по собі не відіграють в його політичній економії абсолютно ніякої ролі, а весь час говориться лише про розподіл сукупного продукту праці і землі між трьома класами, ніби в понятті багатства, що ґрунтується на *міновій вартості*, мова йде тільки про *споживну вартість*, а мінова вартість є всього лише церемоніальною формою, яка у Рікардо зникає так само, як в обміні зникають гроші як засіб обігу. Тому для того щоб показати значення справжніх законів політичної економії, Рікардо любить посилатися на це відношення грошей як на щось всього лише формальне. Цим пояснюється також слабкість його теорії самих грошей.

^{**} Див. цей том, частина I, стор. 161—258. Ред.

* * *

Необхідно точно розвинути поняття капіталу, оскільки воно є основним поняттям сучасної політичної економії, подібно до того як сам капітал,— абстрактним відображенням якого служить його поняття,— є основою буржуазного суспільства. З чіткого розуміння основної передумови [капіталістичного] відношення повинні виявитися всі суперечності буржуазного виробництва, так само як і той рубіж, досягаючи якого це відношення жене буржуазне виробництво до виходу за свої власні межі.

* * *

{Важливо відмітити, що багатство як таке, тобто буржуазне багатство, там, де воно виступає як *посередник*, як опосередкування самих крайностей мінової вартості і споживної вартості, в найвищій мірі завжди виражається у міновій вартості. Це опосередковуюче начало виступає завжди як завершене *економічне* відношення, тому що воно охоплює воєдино обидві протилежності, і кінець кінцем воно завжди виступає як однобічно вищий ступінь у порівнянні з самими крайностями, тому що той рух або те відношення, яке *спочатку* виступає як опосередковуюче обидві крайності, діалектично неодмінно приводить до того, що воно виявляється опосередкуванням самого себе, суб'єктом, лише моментами якого є ті крайності, самотійне подання яких воно знімає з тим, щоб шляхом самого їх зняття утвердити самого себе як єдине самотійне. Так у сфері релігії Христос, посередник між богом і людиною — всього лише знаряддя обігу між ними — стає їх єдністю, боголюдиною і, як такий, стає важливішим за самого бога; святі — важливішими за Христа, попи — важливішими за святих.

Цілісний економічний вираз, будучи сам однобічним щодо охоплюваних ним крайностей, завжди є — там, де він виступає як середній член,— міновою вартістю; наприклад, гроші в простому обігу; капітал, коли він сам виступає як посередник між виробництвом і обігом. Всередині самого капіталу одна в його форм знов-таки займає становище споживної вартості щодо другої форми як мінової вартості. Так, наприклад, промисловий капітал виступає як виробник у відношенні до купця, який виступає як обіг. Таким чином, перший представляє матеріальну сторону, другий — сторону форми, тобто багатство як багатство. Разом з тим торговельний капітал сам у свого чергу є посередником між виробництвом (промисловим капіталом) і обігом (споживаючою публікою), або між міновою вартістю і споживною вартістю, причому обидві сторони виступають поперемінно: то виробництво — як гроші, а обіг — як споживна вартість (споживаюча публіка), то перше як споживна вартість (продукт), а друге — як мінова вартість (гроші).

Те саме має місце всередині самої торгівлі: оптовий торговець, як посередник між фабрикантом і роздрібним торговцем або між фабрикантом і землеробом або між різними фабрикантами, являє собою таке ж опосередковуюче начало на вищому рівні.

Те саме являють собою товарні маклери у відношенні до оптового торговця. Потім — банкір у відношенні до промисловців і купців; акціонерне товариство у відношенні до простого виробництва; фінансист як посередник між державою і буржуазним суспільством на вищому ступені.

Багатство як таке представлене тим виразніше й ширше, чим далі воно знаходиться від безпосереднього виробництва і чим більше воно саме в свою чергу опосередковує такі сторони, кожна з яких, розглядувана сама по собі, вже установлена як економічне відношення форми. [Це зв'язано з тим,]^{*} що гроші з засобу перетворюються в мету і що вища форма опосередкування як капіталу всюди установлює нижчу форму — форму, що виступає знов-таки як праця — як всього лише джерело додаткової вартості. Наприклад, біржовий маклер, банкір і т. д. у відношенні до фабрикантів і фермерів, які у відношенні до нього установлені відносно у визначенні праці (споживної вартості), тимчасом як він у відношенні до них установлює себе як капітал, як творення додаткової вартості; в найбільш божевільній формі це виступає у фінансиста.}

Капітал є безпосередня єдність продукту і грошей або, точніше,— єдність виробництва і обігу. Таким чином, сам капітал знов є щось *безпосереднє*, а його розвиток полягає втому, щоб установлювати і знімати самого себе як таку єдність,— єдність, яка установлена як визначене і тому просте відношення. Ця єдність спочатку виступає в капіталі як щось *просте*.

* * *

[III—27] (Хід думки Рікардо, просто кажучи, такий:

Продукти обмінюються один на одного,— а значить, і капітал на капітал — відповідно до тієї кількості уречевленої

праці, яка в них міститься. Робочий день завжди обмінюється на робочий день. Це є заздалегідь даною передумовою. Отже, сам обмін можна зовсім лишити осторонь. Продукт — капітал, установлений як продукт,— *ansich*^{**} є мінова вартість; обмін привносить сюди тільки форму, у Рікардо — формальну форму.

Питання полягає тепер тільки в тому, в яких *пропорціях* розподіляється цей продукт. Ці *пропорції*, чи будуть вони розглядатись як певні кількості існуючої як передумова мінової вартості чи як певні кількості її змісту, матеріального багатства,— одні й ті самі. Справді, коли обмін як такий являє собою всього лише обіг — гроші як обіг,— то вже краще зовсім від нього абстрагуватись і розглядати тільки ті частки матеріального багатства, які в ході процесу виробництва або як його результат розподіляються між різними його агентами. У формі *обміну* всяка вартість і т. д. лише *номінальна*; реально вона виступає у формі *пропорції*. Весь обмін, раз він не створює більшої *матеріальної* різноманітності, є *номінальним*. Оскільки завжди цілий робочий

* В рукопису фраза починається просто з сполучника «dab». Ред.

** — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. Ред.

день обмінюється на цілий робочий день, то сума *вартостей* лишається незмінною: зростання продуктивних сил впливає тільки на зміст багатства, а не на його форму. Тому примноження вартостей може виникнути тільки завдяки збільшенню трудності виробництва,— а це може мати місце тільки там, де сила природи при затраті тієї ж кількості людської праці вже не дає попередніх результатів, тобто там, де зменшується родючість природних елементів,— у сільському господарстві. Тому падіння прибутку викликається, на думку Рікардо, рентою.

Насамперед, Рікардо виходить з хибного припущення, ніби завжди при всіх укладах суспільства працюють *цілий робочий день*; і т. д. і т. д. (дивись вище **).}

[5] ВПЛИВ ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ ПРАЦІ НА ВЕЛИЧИНУ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.ЗМЕНШЕННЯ ПРИРОСТУ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В МІРУ ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ ПРАЦІ]

Ми вже бачили*: робітникові треба працювати, наприклад, тільки половину робочого дня, щоб прожити цілий день і, таким чином, бути спроможним наступного дня відновити тойсамий процес. У здатності робітника до праці — оскільки вона існує в робітникові як у *живій* істоті, або в ньому як у *живому* знарядді праці — уречевлена тільки половина робочого дня. Цілий живий день (день життя) робітника являє собою спочиваючий результат, уречевлення половини робочого дня. В результаті обміну з тією працею, яка уречевлена в робітникові,— тобто з половиною дня праці — капіталіст привласнює собі весь робочий день і потім споживає його в процесі виробництва на тому матеріалі, з якого складається його капітал, створюючи таким чином додаткову вартість свого капіталу,— яка в розглядуваному випадку дорівнює половині дня уречевленої праці.

Припустимо тепер, що продуктивні сили праці подвоюються, тобто що за той самий час та сама праця дає подвійну *споживну вартість*. (У розглядуваному зараз відношенні споживною вартістю поки що визначено тільки те, що робітник споживає для підтримання свого існування як робітника; ту кількість життєвих засобів, на яку за допомогою грошей він обмінює працю, уречевлену в його живій здатності до праці.) В разі подвоєння продуктивних сил праці робітникові, для того щоб жити цілий день, доводилося б працювати тільки $1/4$ дня. Капіталіст повинен був би в цьому разі давати робітникові в обмін всього лише $1/4$ дня уречевленої праці, для того щоб за допомогою процесу виробництва збільшити свою додаткову вартість із $1/2$ до $3/4$; таким

** Див. цей том, частина I, стор. 257—258. *Ред.*

* Там же, стор. 255—256. *Ред.*

чином, замість $\frac{1}{2}$ дня уречевленої праці він одержував би для себе $\frac{3}{4}$ дня уречевленої праці. Вартість капіталу в той момент, коли він виходить з процесу виробництва, підвищилась би вже не на $\frac{2}{4}$, а на $\frac{3}{4}$ ***. Отже, для того щоб приєднати до капіталу попередню додаткову вартість, що дорівнює $\frac{1}{2}$, або $\frac{2}{4}$ дня уречевленої праці, капіталістові потрібно було б примушувати робітника працювати тільки $\frac{3}{4}$ дня.

Проте, будучи представником загальної форми багатства — грошей,— капітал є безмежне і безмірне прагнення виходити за свої межі. Всякий рубіж є і повинен бути для нього обмеженням. Інакше він перестав би бути капіталом — грошми, які самі себе відтворюють. Якби капітал уже не відчував того або іншого певного рубежу як обмеження, а відчував би його як такий рубіж, у межах якого він почував би себе добре, то він сам перетворився б з мінової вартості у споживну вартість, від загальної форми багатства він скотився б до того або іншого певного субстанціального існування багатства. Капітал як такий створює якусь певну додаткову вартість, бо він не може відразу створити нескінченну додаткову вартість; але він являє собою постійне прагнення створити більше додаткової вартості. Кількісний рубіж додаткової вартості уявляється йому лише як дана природою межа, як необхідність, яку він постійно прагне подолати і за межі якої він постійно прагне вийти.

(Обмеження уявляється капіталові випадковістю, яку треба подолати. Це виявляється навіть при найповерховішому спостереженні. Якщо капітал зростає з 100 до 1000, то тепер уже 1000 є тим вихідним пунктом, від якого повинно відбуватися збільшення. Збільшення вдесятеро, зростання капіталу на 1000% не значить нічого: прибуток і процент самі знову перетворюються в капітал. *Те, що виступало як додаткова вартість, тепер виступав як проста передумова і т. д.*, як те, що само включене в *просте існування капіталу*).

Отже, капіталіст (ми зовсім абстрагуємося від привхідних згодом визначень: конкуренції, цін і т. д.) примусить робітника працювати не тільки $\frac{3}{4}$ дня, тому що ці $\frac{3}{4}$ дня дадуть капіталістові *ту саму додаткову вартість*, яку раніше давав йому цілий день, а примусить робітника працювати цілий день. І те збільшення продуктивної сили, яке дає можливість робітникові прожити цілий день за рахунок $\frac{1}{4}$ робочого дня, виражається тепер просто в тому, що йому доводиться тепер працювати [III—28] на капітал $\frac{3}{4}$ дня, тимчасом як раніше робітник працював на капітал тільки $\frac{2}{4}$ дня. Оскільки зросла продуктивна сила його праці приводить до скорочення часу, необхідного для відшкодування уречевленої в робітникові праці (для створення споживної вартості, засобів існування), то це зростання продуктивної сили праці робітника виступає як подовження його робочого часу, що використовується для збільшення вартості капіталу (для створення мінової вартості).

Коли поглянути на справу з боку робітника, то для того щоб прожити день, він

*** Маркс абстрагується тут від вартості постійного капіталу. Ред.

змушений тепер виконувати додаткову працю протягом $\frac{3}{4}$ дня, тимчасом як раніше він повинен був виконувати додаткову працю лише протягом $\frac{2}{4}$ дня. Завдяки збільшенню продуктивної сили, завдяки її подвоєнню, додаткова праця робітника збільшилася на $\frac{1}{4}$ дня. Тут треба відмітити одну обставину: продуктивна сила подвоїлася, додаткова ж праця робітника не подвоїлася, а збільшилася тільки на $\frac{1}{4}$ дня; так само і додаткова вартість капіталу не подвоїлася, а зросла теж тільки на $\frac{1}{4}$ дня [тобто у півтора рази]. Таким чином, виявляється, що додаткова праця (з боку робітника) або додаткова вартість (з боку капіталіста) зростає не в тій самій кількісній пропорції, в якій зростає продуктивна сила. Звідки це?

Подвоєння продуктивної сили являє собою скорочення необхідної праці [dernotwendigenArbeit] (для робітника) на $\frac{1}{4}$ дня, а отже, і [збільшення] виробництва додаткової вартості на $\frac{1}{4}$ дня, бо первісне відношення [праці, уречевленої в її ціні, до праці, уречевленої в продукті робочого дня] визначалось як $\frac{1}{2}$. Якби робітникові доводилося спочатку працювати $\frac{2}{3}$ дня, щоб прожити день, то додаткова вартість, так само як і додаткова праця дорівнювала б тоді $\frac{1}{3}$ дня. Отже, в цьому випадку подвоєння продуктивної сили праці дало б можливість робітникові скоротити необхідну працю вдвоє, з $\frac{2}{3}$ до $\frac{2}{3 \times 2}$, тобто до $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{3}$ дня, а капіталіст вигадав би вартість, що відповідає $\frac{1}{3}$ дня. А вся додаткова праця становила б $\frac{2}{3}$ дня. Подвоєння продуктивної сили, що виразилося в першому прикладі в $\frac{1}{4}$ дня додаткової вартості і додаткової праці, тепер виразилося б в $\frac{1}{3}$ дня додаткової вартості або додаткової праці. Отже, множник продуктивної сили — число, на яке вона множиться, — [як правило] не є множником додаткової праці або додаткової вартості: якщо первісне відношення праці, уречевленої в її ціні, дорівнювало $\frac{1}{2}$ праці, уречевленої в одному робочому дні, який завжди виступає як межа*, то подвоєння продуктивної сили рівнозначне діленню первісного відношення — $\frac{1}{2}$ — на 2, що дає $\frac{1}{4}$; якщо первісне відношення дорівнювало $\frac{2}{3}$, то це подвоєння рівнозначне діленню $\frac{2}{3}$ на 2, тобто дає $\frac{2}{6}$, або $\frac{1}{3}$, — отже, дає подвоєння додаткової вартості (додаткової праці).

Таким чином, множник продуктивної сили завжди є не множником, а дільником первісного відношення, множником не його чисельника, а його знаменника. Якби він був множником чисельника, то множення продуктивної сили відповідало б множенню додаткової вартості. Але приріст додаткової вартості завжди дорівнює частці від ділення первісного відношення на множник продуктивної сили. Якщо первісне відношення дорівнювало $\frac{8}{9}$, тобто якщо робітникові, для того щоб прожити, потрібно було $\frac{8}{9}$ робочого дня, так що капітал при обміні на живу працю вигравав тільки $\frac{1}{9}$, тобто додаткова праця дорівнювала $\frac{1}{9}$, то тепер робітник зможе прожити на половину $\frac{8}{9}$ робочого дня, тобто на $\frac{8}{18}$, або $\frac{4}{9}$ робочого дня (все одно, чи поділимо

* А втім, пани фабриканти поширили робочий день також і на ніч; *білль про десятигодинний робочий день*; дивись звіт Леонарда Хорнера. Сам робочий день не обмежується природним днем, він може бути подовжений до глибокої ночі; це стосується розділу про заробітну плату¹⁵⁷.

ми чисельник чи помножимо знаменник), а капіталіст, який і тепер примушує робітника працювати цілий день, одержав би додаткову вартість у розмірі $\frac{5}{9}$ робочого дня; віднімемо звідси первісну додаткову вартість, що дорівнює $\frac{1}{9}$ дня, лишається $\frac{4}{9}$. Таким чином, тут подвоєння продуктивної сили рівнозначне зростанню додаткової вартості або додаткового часу на $\frac{4}{9}$ робочого дня.

Це відбувається просто тому, що додаткова вартість завжди залежить від відношення цілого робочого дня до тієї його частини, яка необхідна для того, щоб підтримати життя робітника. Та величина, за допомогою якої обчислюється додаткова вартість, завжди є дріб, тобто та певна частина дня, яка точно становить ціну праці. Якщо ця величина дорівнює $\frac{1}{2}$, то збільшення [III—29] продуктивної сили в два рази відповідає скороченню необхідної праці до $\frac{1}{4}$ робочого дня; якщо ж вона дорівнює $\frac{1}{3}$, то відбудеться зменшення необхідної праці до $\frac{1}{6}$ робочого дня. Отже, в першому випадку вся додаткова вартість дорівнюватиме $\frac{3}{4}$, а в другому випадку — $\frac{5}{6}$ робочого дня. Відносна додаткова вартість, тобто приріст додаткової вартості у порівнянні з тією, яка була раніше, в першому випадку дорівнює $\frac{1}{4}$, у другому — $\frac{1}{6}$ робочого дня.

Отже, вартість капіталу зростає не в тій самій пропорції, в якій збільшується продуктивна сила, а в тій пропорції, в якій складова частина робочого дня, що виражає ту його частку, яка належить робітникові, ділиться на збільшення продуктивної сили, на множник продуктивної сили. В якій мірі [зросла] продуктивна сила праці збільшує вартість капіталу, це залежить, таким чином, від того первісного відношення, в якому частка праці, уречевленої в робітникові, перебуває до його живої праці. Ця частка завжди виражається у вигляді дробової частини цілого робочого дня — $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ і т. д. Збільшення продуктивної сили, тобто її множення на певне число, рівнозначне діленню чисельника або множенню знаменника цього дроби на те саме число. Наскільки велике або мале збільшення вартості капіталу — це залежить, таким чином, не тільки від тогочисла, яке виражає множення продуктивної сили, але також і від того заздалегідь даного відношення, яке визначає частину робочого дня, що відповідає ціні праці. Якщо це відношення дорівнює $\frac{1}{3}$, то подвоєння продуктивної сили робочого дня рівнозначне скороченню цієї частини до $\frac{1}{6}$; якщо це відношення дорівнює $\frac{2}{3}$, то подвоєння продуктивної сили робочого дня рівнозначне скороченню цієї частини до $\frac{2}{6}$ робочого дня.

Уречевлена праця, що міститься в ціні праці, завжди являє собою складову частину цілого робочого дня; завжди, висловлюючись арифметично, вона являє собою дріб; вона завжди є числовим відношенням, але ніколи не буває цілим числом. Якщо продуктивна сила подвоюється, множиться на 2, то для того щоб заробити ціну праці, робітникові треба працювати вже тільки $\frac{1}{2}$ попереднього часу; але скільки робочого часу йому потрібно буде для цієї мети тепер — це залежить від спочатку даного відношення, тобто від того, скільки часу потрібно було йому для цього до підвищення продуктивної сили. Множник продуктивної сили є для цього первісного дроби

дільником. Тому додаткова вартість або додаткова праця зростають не в тій самій кількісній пропорції, як продуктивна сила. Якщо первісне відношення становить $\frac{1}{2}$, а продуктивна сила подвоюється, то *необхідний* (для робітника) робочий час скорочується до $\frac{1}{4}$ робочого дня [тобто вдвоє], а додаткова вартість зростає тільки на $\frac{1}{4}$ робочого дня [тобто у півтора рази]. Якщо продуктивна сила почотверяється, то первісне відношення дорівнює $\frac{1}{8}$ [необхідний робочий час скорочується в чотири рази], а додаткова вартість зростає тільки на $\frac{3}{8}$ робочого дня [тобто менш як у два рази].

Додаткова вартість ніколи не може дорівнювати цілому робочому дню; це означає, що певна частина робочого дня завжди повинна обмінюватись на працю, уречевлену в робітників. Додаткова вартість взагалі визначається лише відношенням живої праці до праці, уречевленої в робітників; *тому один член цього відношення* [а саме, праця, уречевлена в робітників] *завжди повинен бути в наявності*. Вже тим, що відношення постійно лишається відношенням, хоч фактори його і міняються, дано певне співвідношення між збільшенням продуктивної сили і збільшенням додаткової вартості. З одного боку, ми бачимо, таким чином, що відносна додаткова вартість точно дорівнює відносній додатковій праці: якщо [необхідний] робочий день дорівнював V_2 робочого дня, а продуктивна сила подвоюється, то частка, що належить робітникові, *необхідна праця*, скорочується до $\frac{1}{4}$ робочого дня, а додаткова вартість, що знову додається, теж точно дорівнює $\frac{1}{4}$ робочого дня; сукупна додаткова вартість дорівнює тепер $\frac{3}{4}$ робочого дня. В той час як додаткова вартість збільшилася на $\frac{1}{4}$ робочого дня, тобто приріст додаткової вартості відноситься до робочого дня як 1 : 4, уся додаткова вартість дорівнює $\frac{3}{4}$ робочого дня, тобто відноситься до робочого дня як 3 : 4.

Припустимо тепер, що спочатку *необхідний* робочий день дорівнював $\frac{1}{4}$ робочого дня і що відбулося подвоєння продуктивної сили; тоді *необхідна праця* скоротиться до $\frac{1}{8}$ робочого дня, а приріст додаткової праці або додаткової вартості дорівнюватиме точно V_8 робочого дня, тобто відноситиметься до робочого дня як 1 : 8. Навпаки, сукупна додаткова вартість відноситиметься до робочого дня як 7 : 8. У першому прикладі вся первісна додаткова вартість існувала в пропорції 1 : 2 (тобто дорівнювала $\frac{1}{2}$ робочого дня) і зросла тепер до співвідношення 3 : 4; у другому прикладі вся первісна додаткова вартість дорівнювала $\frac{3}{4}$ робочого дня і зросла тепер до співвідношення 7 : 8 (тобто дорівнює тепер $\frac{7}{8}$ робочого дня). У першому випадку вона зросла з $\frac{1}{2}$, або $\frac{2}{4}$, до $\frac{3}{4}$ робочого дня, у другому — з $\frac{3}{4}$, або $\frac{6}{8}$, до $\frac{7}{8}$ робочого дня. У першому випадку вона зросла на $\frac{1}{4}$; у другому випадку — на $\frac{1}{8}$ робочого дня, тобто в першому випадку приріст додаткової вартості вдвоє більший, ніж у другому. [III—30] Проте в першому випадку сукупна додаткова вартість [після подвоєння продуктивної сили праці] становить тільки $\frac{3}{4}$, або $\frac{6}{8}$, робочого дня, тимчасом як у другому випадку вона становить $\frac{7}{8}$ робочого дня, тобто на $\frac{1}{8}$ робочого дня більше.

Припустимо, що *необхідна праця* становить $\frac{1}{16}$ робочого дня. У цьому випадку сукупна додаткова вартість дорівнює $\frac{15}{16}$ робочого дня, тоді як при попередньому співвідношенні вона становила $\frac{6}{8}$, або $\frac{12}{16}$, робочого дня; отже, сукупна додаткова вартість, згідно з нашим новим припущенням, на $\frac{3}{16}$ робочого дня вища, ніж у попередньому випадку. Припустимо тепер, що продуктивна сила подвоюється; тоді *необхідна праця* дорівнює $\frac{1}{32}$, а раніше вона дорівнювала $\frac{2}{32}$ ($\frac{1}{16}$) робочого дня. Отже, додатковий час, а значить також і додаткова вартість підвищилися на $\frac{1}{32}$ робочого дня. Коли ми розглянемо сукупну додаткову вартість, яка дорівнювала $\frac{15}{16}$, або $\frac{30}{32}$, робочого дня, то тепер вона дорівнює $\frac{31}{32}$ робочого дня. У порівнянні з припущеним раніше співвідношенням (коли *необхідна праця* дорівнювала $\frac{1}{4}$, або $\frac{8}{32}$, робочого дня) сукупна додаткова вартість становить тепер $\frac{31}{32}$ робочого дня, тимчасом як у попередньому прикладі вона дорівнювала тільки $\frac{28}{32}$ робочого дня, тобто на $\frac{3}{32}$ робочого дня менше. Але якщо розглядати відносне збільшення додаткової вартості, то в першому випадку вона зросла, внаслідок подвоєння продукції, на $\frac{1}{8}$, або на $\frac{4}{32}$, робочого дня, тимчасом як тепер вона зросла тільки на $\frac{1}{32}$, тобто приріст додаткової вартості у другому прикладі на $\frac{3}{32}$ робочого дня менший, ніж приріст її у першому прикладі.

Якби *необхідна праця* вже скоротилася до 0,001 робочого дня, тоді сукупна додаткова вартість дорівнювала б 0,999 робочого дня. Якби продуктивна сила зросла тепер у тисячу разів, то *необхідна праця* впала б до 0,000 001 робочого дня, а сукупна додаткова вартість становила б 0,999 999 робочого дня, тимчасом як до цього збільшення продуктивної сили вона становила тільки 0,999 робочого дня. Таким чином, вона зросла б на 0,000 999 робочого дня; інакше кажучи, при збільшенні продуктивної сили в тисячу разів сукупна додаткова вартість не підвищилася б навіть на 0,001 робочого дня, тимчасом як у попередньому випадку при всього лише подвоєнні продуктивної сили вона підвищилася на $\frac{7}{32}$ робочого дня. Якщо *необхідна праця* скорочується з 0,001 до 0,000 001, то вона скорочується точно на 0,000 999 робочого дня, тобто на величину приросту додаткової вартості.

Резюмуючи все це, знаходимо:

По-перше. Збільшення продуктивної сили живої праці збільшує *вартість* капіталу (або знижує вартість робітника) не завдяки тому, що воно збільшує кількість продуктів або споживних вартостей, створюваних однією й тією ж працею,— продуктивна сила праці є її природна сила,— а тому, що вона скорочує *необхідну* працю і, отже, в тій же пропорції, в якій воно скорочує її, створює *додаткову працю* або, що те саме, додаткову вартість. Бо додаткова вартість капіталу, яку він здобуває в процесі виробництва, взагалі полягає тільки в наявності додаткової праці понад *необхідну працю*. Збільшення продуктивної сили може збільшити додаткову працю,— тобто надлишок праці, уречевленої в капіталі як продукті, над працею, уречевленою в міновій вартості робочого дня,— лише остільки, оскільки воно зменшує відношення

необхідної праці до додаткової праці, і лише в такій пропорції, в якій воно зменшує це відношення. Додаткова вартість точно дорівнює додатковій праці; збільшення її точно вимірюється скороченням *необхідної праці*.

По-друге. Додаткова вартість капіталу збільшується не пропорціонально множникові продуктивної сили, тобто тому числу, на яке множиться продуктивна сила (взята як вихідна величина, як множене), а відповідно до надлишку тієї складової частини живого робочого дня, яка спочатку представляла необхідну працю, над цією ж складовою частиною, поділеною на множник продуктивної сили. Таким чином, якщо *необхідна праця* дорівнює $\frac{1}{4}$ живого робочого дня, а продуктивна сила подвоюється, то вартість капіталу [додаткова вартість! зростає не вдвоє, а [III—31] на $\frac{1}{8}$ робочого дня. Це дорівнює різниці між $\frac{1}{4}$, або $\frac{2}{8}$ (тією первісною складовою частиною робочого дня, яка представляла необхідну працю), і $\frac{1}{4}$, поділеною на 2, тобто різниці $\frac{2}{8} - \frac{1}{8} = \frac{1}{8}$ (Коли та або інша величина подвоюється, то це може бути виражене ще й так, що вона зростає в $\frac{4}{2}$, або $\frac{12}{6}$ разів. Отже, коли б у наведеному вище прикладі¹⁵⁸ продуктивна сила зросла в $\frac{12}{6}$ разів [тобто на $\frac{6}{6}$ своєї попередньої величини], то прибуток зріс би тільки на $\frac{1}{8}$ робочого дня [тобто на $\frac{1}{6}$ своєї попередньої величини]. Зростання прибутку відносилось б до зростання продуктивної сили як 1 : 6. (That is it!*) Якщо спочатку складова частина робочого дня, що представляє необхідну працю, дорівнювала 0,001, а продуктивна сила зростає в тисячу разів, то вартість капіталу [додаткова вартість] зростає не в 1 000 разів і навіть не на 0,001 робочого дня; вона зростає на 0,001—0,000 001, тобто на 0,000 999 робочого дня.)

Отже, та *абсолютна сума*, на яку капітал збільшує свою вартість завдяки тому або іншому певному збільшенню продуктивної сили, залежить від тієї *даної складової частини* робочого дня, від тієї відповідної частини робочого дня, яка представляє *необхідну* працю і яка, отже, виражає первісне відношення *необхідної праці* до живого робочого дня. Через це збільшення продуктивної сили в певній пропорції може, наприклад, неоднаково збільшувати вартість капіталу в *різних країнах*. Загальне підвищення продуктивної сили в одній і тій самій пропорції може неоднаково збільшувати вартість капіталу в різних галузях промисловості; збільшення вартості капіталу залежатиме від існуючого в цих галузях різного відношення *необхідної праці* до живого робочого дня. Звичайно, в системі вільної конкуренції це відношення було б однаковим в усіх галузях підприємництва, якби праця повсюди була простою працею, а значить, якби *необхідна праця* була одна й та сама (якби вона представляла одну й ту ж кількість уречевленої праці).

По-третє. Чим більша додаткова вартість капіталу *до підвищення продуктивної сили*, чим більша кількість додаткової праці або додаткової вартості капіталу, що існували вже до цього підвищення, або чим уже менша та складова частина робочого

* — Ось воно які Ред.

дня, яка утворює еквівалент робітника, виражає необхідну працю,— тим менший приріст додаткової вартості, що його одержує капітал від підвищення продуктивної сили. Додаткова вартість капіталу зростає, але в усе меншій пропорції у відношенні до розвитку продуктивної сили. Отже, чим більше вже розвинутий капітал, чим більше ним уже створено додаткової праці, тим завзятіше змушений він розвивати продуктивну силу, щоб, хоч і в меншій пропорції, збільшувати свою вартість, тобто приєднувати додаткову вартість,— бо межею капіталу завжди лишається співвідношення між тією складовою частиною дня, яка виражає *необхідну працю*, і всім робочим днем. Тільки в цих межах капітал і може рухатись. Чим уже менша та складова частина, яка припадає на *необхідну працю*, чим більша *додаткова праця*, тим менше яке б то не було підвищення продуктивної сили може відчутно скоротити необхідну працю, оскільки знаменник [дроби, що виражає відношення необхідної праці до всього робочого дня] значно зріс. Самозростання вартості капіталу стає все більше утрудненим у тій же мірі, в якій капітал уже встиг зрости. Збільшення продуктивних сил стало б для капіталу неістотним, як і саме зростання вартості, бо пропорції цього зростання стали б мінімальними, і капітал перестав би бути капіталом.

Коли б необхідна праця дорівнювала $\frac{1}{1000}$ робочого дня, а продуктивна сила підвищилася б у три рази, то необхідна праця зменшилася б всього лише до $\frac{1}{3000}$ робочого дня, або додаткова праця зросла б лише на $\frac{2}{3000}$ робочого дня. Але це відбувається не тому, що підвищилася заробітна плата, або частка праці в продукті, а тому, що частка ця *вже* так низько впала, коли розглядати її у відношенні до продукту праці або до живого робочого дня.

{Праця, уречевлена в робітникові, сама виявляє себе тут як складову частину *його власного живого робочого дня*; бо це є те саме, що й те відношення, в якому уречевлена праця, одержувана робітником від капіталіста у вигляді заробітної плати, перебуває до всього робочого дня.}

(Всі сформульовані вище положення правильні в цій абстракції лише для даного ступеня дослідження. Далі сюди будуть включені нові відношення, які їх значно модифікують. Усе в цілому — в тій мірі, в якій воно не виступає в цілком загальному вигляді,— *стосується взагалі вже вчення про прибуток.*)

Поки що обмежимося такою загальною констатацією. Розвиток продуктивної сили праці — насамперед установа додаткової праці — є необхідна умова для зростання або збільшення вартості капіталу. Через це капітал, будучи безмежним прагненням до збагачення, прагне до безмежного збільшення продуктивних сил праці і викликає до життя таке збільшення їх. Проте, з другого боку, всяке збільшення продуктивної сили праці — не кажучи вже про те, що воно збільшує кількість споживних вартостей для капіталіста,— є збільшенням продуктивної сили капіталу і, з панівної тепер точки зору [vom jetzigen Standpunktaus], являє собою продуктивну силу праці лише остільки, оскільки воно є продуктивною силою капіталу.

[В)] АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

[1)] ПРО ЗРОСТАННЯ ВАРТОСТІ КАПІТАЛУ. [ПОМИЛКИ І НЕЯСНОСТІ У РІКАРДО В ЦЬОМУ ПИТАННІ]

[III—32] Ясно вже тепер і принаймні може бути попередньо відмічено таке: підвищення продуктивної сили само по собі не викликає підвищення цін. Візьмемо, наприклад, бушель пшениці. Якщо в одному бушелі пшениці уречевлена половина робочого дня і такою була б ціна робітника, то додаткова праця могла б виробити тільки 1 бушель пшениці. Таким чином, 2 бушелі пшениці становлять вартість одного робочого дня, і якщо грошовим виразом цієї вартості є 26 шилінгів, то 2 бушелі пшениці відповідають 26 шилінгам. Один бушель дорівнює 13 шилінгам.

Якщо тепер продуктивна сила подвоюється, то бушель пшениці дорівнюватиме вже тільки $\frac{1}{4}$ робочого дня, тобто $6\frac{1}{2}$ шилінгам. Ціна цієї одиниці товару завдяки зростанню продуктивної сили впала. Сукупна ж ціна [одноденного продукту] лишилася попередньою; проте додаткова праця становить тепер $\frac{3}{4}$ робочого дня. Кожна чверть робочого дня дорівнює 1 бушелю пшениці, або $6\frac{1}{2}$ шилінгам. Таким чином, сукупний продукт дорівнює 26 шилінгам, або 4 бушелям. Ціна всього продукту точно така сама, як і раніше. Вартість капіталу зростає тепер не на 13, а на $19\frac{1}{2}$ шилінгів; вартість праці скорочується з 13 до $6\frac{1}{2}$ шилінгів. Матеріальна продукція зросла з 2 до 4 бушелів. [Отже, додаткова вартість капіталу] тепер дорівнює $19\frac{1}{2}$ шилінгам.

Якщо продуктивна сила у виробництві золота також подвоїлась, тобто якщо 13 шилінгів раніше були продуктом половини робочого дня, а *необхідна праця* теж становила половину робочого дня, то тепер ці 13 шилінгів є продуктом $\frac{1}{4}$ робочого дня, а робітник виробляє 52 шилінги, тобто [капіталіст одержує] $52 - 13$, або 39 шилінгів додаткової вартості. Один бушель пшениці тепер коштує 13 шилінгів; як до, так і після зміни продуктивної сили має місце одна й та сама ціна одиниці товару; однак сукупний продукт [одноденної праці] коштує 52 шилінги, тоді як раніше він коштував тільки 26 шилінгів. Але, з другого боку, ці 52 шилінги купують тепер 4 бушелі, тимчасом як раніше 26 шилінгів купували тільки два.

Well*. Насамперед ясно, що коли капітал вже настільки розширив додаткову працю, що в процесі виробництва споживається увесь живий робочий день (а ми беремо тут робочий день як ту природну кількість робочого часу, яку робітник може

* - Гаразд. Ред.

надати в розпорядження [капіталіста]; він надає в його розпорядження свою здатність до праці завжди тільки на певний час, тобто надає певний робочий час), то збільшення продуктивної сили не може збільшити робочий час, а значить, не може збільшити і уречевлений робочий час. У продукті уречевлений один робочий день незалежно від того, чи представлений необхідний робочий час 6 чи 3 годинами, $\frac{1}{2}$ чи $\frac{1}{4}$ робочого дня. Додаткова вартість капіталу зросла, тобто зросла його вартість у відношенні до робітника; бо коли раніше вона дорівнювала тільки $\frac{2}{4}$, то тепер вона дорівнює $\frac{3}{4}$ уречевленого робочого часу. Але вартість капіталу зросла не тому, що зросла абсолютна, а тому, що зросла відносна кількість праці; тобто зросла не сукупна кількість праці. Як до, так і після подвоєння продуктивної сили робітники працюють один день; отже, тут немає абсолютного приросту додаткового часу (додаткового робочого часу), але кількість необхідної праці скоротилася, і внаслідок цього збільшилася відносна додаткова праця.

Справді, раніше робітник працював цілий день, але додатковий час становив тільки робочого дня; тепер він працює, як і раніше, цілий день, але додатковий час становить $\frac{3}{4}$ робочого дня. Оскільки, отже, ціна (вартість золота і срібла припускається незмінною) або мінова вартість капіталу в результаті подвоєння продуктивної сили не збільшується. Значить, це подвоєння зачіпає норму прибутку, а не ціну продукту або вартість капіталу, який у вигляді продукту знову перетворився в товар. Але фактично в цьому випадку збільшуються також і абсолютні вартості, тому що збільшується та частина багатства, яка установа як капітал, як самозростаюча вартість. (Нагромадження капіталів.)

Візьмемо наш попередній приклад*. Нехай капітал дорівнює 100 талерам і при цьому розпадається в процесі виробництва на такі частини: 50 талерів — бавовна, 40 талерів — заробітна плата, 10 талерів — знаряддя праці. Разом з тим для спрощення розрахунку припустимо, що все знаряддя праці цілком споживається за час одного акту виробництва (тут це ще зовсім не має значення), так що його вартість цілком знову з'являється у формі продукту. Припустимо, що в цьому випадку праця при обміні на 40 талерів, — які виражають робочий час, уречевлений в його живій робочій силі, скажімо, робочий час у 4 години, — дає капіталові 8 годин. Коли врахувати знаряддя і сировий матеріал, то в тому разі, якби робітник працював тільки 4 години, тобто якби сировий матеріал і знаряддя належали робітникові і він працював би тільки 4 години, сукупний продукт становив би 100 талерів. Затрачені на сировий матеріал і на знаряддя праці 60 талерів робітник збільшив би на 40 талерів, які він міг би спожити, оскільки він, по-перше, заміщує 60 талерів — необхідну для виробництва сировину і знаряддя — і [по-друге] приєднує до них додаткову вартість [Mehrwert] в 40 талерів як відтворення своєї власної живої робочої сили або уречевленого в ній часу. Робітник міг

* Див. цей том, частина 1, стор. 243—248. Ред.

би все знову й знову починати свою роботу спочатку, оскільки в процесі виробництва він відтворював би як [III—33] вартість сирового матеріалу і знаряддя, так і вартість робочої сили, причому вартість останньої він відтворював би саме тим, що постійно збільшував би вартість перших на 4 години уречевленої праці. Тепер же робітник одержує заробітну плату в 40 талерів лише в тому разі, якщо він працює 8 годин, тобто якщо він додає до матеріалу праці і знаряддя, які протистоять йому тепер як капітал, додаткову вартість у 80 талерів, тимчасом як попередня додаткова вартість у 40 талерів, яку він додавав до них раніше, точно відповідає лише вартості його праці. Таким чином, [до вартості сирового матеріалу, знаряддя праці і своєї робочої сили] робітник повинен був би приєднати ще певну додаткову вартість, яка точно дорівнює додатковій праці або додатковому часу.

{Для цього етапу дослідження, на якому ми перебуваємо тепер, ще немає потреби брати до уваги, що разом з додатковою працею або додатковим часом має збільшитись також кількість матеріалу і знарядь. Про те, як сама по собі додаткова праця збільшує кількість сировини, дивись у *Баббеджа*, наприклад, філігранні вироби із золота і т. д.⁵⁹}

Вартість капіталу збільшилася б, таким чином, з 100 талерів до 140 талерів.

{Припустимо ще, що кількість сировини, яка споживається, подвоюється і вдвоє ж (для простоти розрахунку) зростає кількість знарядь праці. В цьому випадку витрати капіталу на бавовну тепер становлять 100 талерів, на знаряддя — 20 талерів, тобто всього 120 талерів, а на працю, як і раніше, витрачається 40 талерів; разом 160 талерів. Якщо додаткова праця за 4 години збільшує 100 талерів на 40%, то 160 талерів вона збільшить на 64 талери. Таким чином, сукупний продукт коштуватиме 224 талери. Тут ще припускається, що норма прибутку при зростанні капіталу лишається тією ж, а матеріал і знаряддя праці ще не розглядаються самі як уречевлення додаткової праці, як капіталізація додаткового робочого часу; як ми бачили*, чим більший уже реалізований додатковий час, тобто чим більша величина капіталу як такого, тим більше припускається, що *абсолютне збільшення робочого часу* неможливе і що уповільнюється збільшення відносного робочого часу, яке відбувається в геометричній прогресії, внаслідок зростання продуктивної сили.}

Так от, капітал, який розглядають як просту мінову вартість, абсолютно зріс би, дорівнював би 140 талерам замість 100; але фактично була б лише створена певна нова вартість, тобто певна вартість понад ту, яка необхідна просто для того, щоб покрити затрати в 60 талерів на матеріал праці і знаряддя і 40 талерів на працю, нова вартість у 40 талерів. Вартості, що перебувають в обігу, збільшилися б на 40 талерів; уречевленого робочого часу виявилось б більше на 40 талерів.

Візьмемо все той же припущений вище приклад. Є капітал в 100 талерів, а саме:

* Див. цей том, частина I, стор. 273—274. Ред.

50 — на бавовну, 40 — на працю, 10 — на знаряддя виробництва; додатковий робочий час лишається таким самим, як і в попередньому випадку, а саме 4 години, а сукупний робочий час дорівнює 8 годинам. Таким чином, продукт в усіх випадках дорівнює тільки 8 годинам [новоприєданого] робочого часу, [а всього] дорівнює 140 талерам. Припустимо тепер, що продуктивна сила праці подвоюється; тобто що робітникові було б досить двох годин для того, щоб збільшити вартість сировини і знаряддя настільки, наскільки це необхідно для збереження його робочої сили. Якщо 40 талерів являли собою уречевлений у сріблі робочий час, що дорівнює 4 годинам, то 20 талерів являють собою уречевлений робочий час у 2 години. Ці 20 талерів виражають тепер ту саму споживну вартість, яку раніше виражали 40 талерів. Мінова вартість робочої сили зменшилася вдвоє, оскільки половина первісного робочого часу створює ту саму споживну вартість, а мінова вартість споживної вартості вимірюється тільки уречевленим у ній робочим часом.

Але капіталіст, як і раніше, примушує робітника працювати 8 годин, і, отже, продукт робітника, як і раніше, представляє робочий час у 8 годин, представляє 80 талерів робочого часу, тимчасом як вартість сировини і знаряддя лишилася тією ж, а саме рівною 60 талерам; разом, як і раніше, 140 талерів.

(Самому робітникові, для того щоб жити, треба було б до 60 талерів сировини і знаряддя приєднати лише вартість у 20 талерів, і він створив би, отже, вартість всього лише у 80 талерів. Сукупна вартість його продукту завдяки подвоєнню продуктивної сили скоротилася б з 100 до 80, на 20 талерів, тобто на $\frac{1}{5}$ від 100, на 20%.)

Але додатковий час або додаткова вартість капіталу становить тепер 6 годин замість 4, або 60 талерів замість 40. Приріст додаткової вартості становить 2 години, або 20 талерів. Розрахунок тепер треба було б вести так: на сировий матеріал витрачається 50 талерів, на працю — 20, на знаряддя — 10; витрати становлять 80 талерів. Прибуток дорівнює 60 талерам. Капіталіст, як і раніше, продавав би продукт за 140 талерів, але мав би прибуток у 60 талерів замість попередніх 40. З одного боку, капіталіст пускає, таким чином, в обіг ту саму мінову вартість, що й раніше, 140 талерів,— не більше. Але додаткова вартість його капіталу збільшилася на 20 талерів. Це значить, що збільшилася тільки та частка, яка належить йому в 140 талерах, збільшилася тільки норма його прибутку. Робітник фактично працював на капіталіста безплатно на 2 години більше,— а саме 6 годин замість 4, що для робітника те саме, як коли б він за дотеперішніх умов працював 10 годин замість 8, як коли б збільшився його *абсолютний робочий час*.

Але насправді тут виникла також і *нова вартість*; а саме, додаткові 20 талерів виступають як *самостійна* вартість, як така уречевлена праця, яка тепер вивільнилася, звільнилася від необхідності служити для обміну тільки на робочу силу [Arbeitskraft], що функціонувала вже й раніше. Це може статися двояко. Або за допомогою цих додаткових 20 талерів приводиться в рух більша кількість праці, в тій мірі більша, в

якій ці 20 талерів перетворюються в *капітал* і створюють зростаючу мінову вартість, тобто роблять вихідним пунктом нового процесу виробництва більшу кількість уречевленої праці; або ж капіталіст обмінює ці 20 талерів як гроші на товари, крім тих товарів, які він вживає в своєму виробництві як промисловий [III—34] капітал. В цьому разі всі товари, крім праці і самих грошей, обмінюються на ці додаткові 20 талерів, обмінюються на додаткові 2 години уречевленого робочого часу. Отже, їх *мінова вартість* підвищилася якраз на цю *вивільнену суму*.

Звичайно, 140 талерів є 140 талерів, як зауважує, заперечуючи *Буагільберу*, дуже «дотепний» французький видавець фізіократів ¹⁶⁰. Однак неправильно, що ці 140 талерів представляють лише більшу споживну вартість; вони представляють збільшену частину *самостійної мінової вартості, грошей, потенціального капіталу*; тобто вони представляють більше багатства, що устанавлюється як *багатство*. Це визнають і самі економісти, коли вони згодом, при розгляді нагромадження капіталів, припускають нагромадження не тільки маси споживних вартостей, а й маси *мінових вартостей*; адже згідно з самим же Рікардо ¹⁶¹ відносна додаткова праця цілком так само повно устанавлює елемент нагромадження капіталів, як і абсолютна додаткова праця,— та це й не може бути інакше.

З другого боку, вже з положень, якнайкраще розвинутих самим Рікардо ¹⁶², впливає, що ці надлишкові 20 талерів, створені тільки в результаті підвищення продуктивної сили, знову можуть стати капіталом. Раніше з одержаних капіталістом 140 талерів (споживання капіталіста ми поки що лишаємо без уваги) зробитися новим капіталом могли тільки 40 талерів; 100 талерів не ставали капіталом, а лишалися капіталом; тепер же капіталом можуть стати 60 талерів; отже, тепер є капітал, мінова вартість якого більша на 20 талерів. Отже, мінові вартості, *багатство як таке*, примножилися, хоч, як і раніше, загальна сума багатства безпосередньо *не зросла*. Чому ж багатство збільшилось? Тому, що збільшилася та частина загальної суми, яка являє собою не просто засіб обігу, а гроші, або яка являє собою не просто еквівалент, а *самостійну мінову вартість*.

Вивільнені 20 талерів або нагромаджуються у вигляді грошей, тобто додаються до наявних мінових вартостей у загальній (абстрактній) формі мінової вартості; або всі вони обертаються, і тоді ціни товарів, що купуються на них, підвищуються; всі ці мінові вартості, що обертаються, в цьому останньому випадку представляють додаткову кількість золота, а оскільки витрати виробництва золота не зменшилися (а, навпаки, збільшилися у порівнянні з витратами виробництва товару, виробленого капіталом, який став продуктивнішим), то вони представляють і додаткову кількість уречевленої праці (це приводить до того, що той надлишок, який спочатку виступав на боці одного виробляючого капіталу, тепер виступає на боці інших капіталів, що виробляють товари, які стали дорожчими). Або ж ці 20 талерів прямо використовуються як капітал самим капіталом, що спочатку обертався. В цьому разі створено новий капітал у 20 талерів,

суму самозберігаючого і самозростаючого багатства. Капітал збільшився на мінову вартість у 20 талерів.

(Обіг, власне кажучи, нас ще не стосується, оскільки ми маємо тут справу з капіталом взагалі, а обіг може служити лише опосередкуванням між формою капіталу як грошей і його формою як капіталу; капітал у формі грошей може реалізувати гроші як такі, тобто обміняти їх на товари, які він споживає у більшій кількості, ніж споживав раніше; однак у руках виробника цих товарів ці гроші перетворюються в капітал. Таким чином, гроші стають капіталом або безпосередньо в руках першого капіталу, або кружним шляхом, в руках другого капіталу. Але другий капітал у свою чергу завжди є капітал як такий, і ми маємо тут справу з *капіталом як таким*, скажімо, з капіталом усього суспільства. Відмінність і т. д. капіталів нас тут ще не стосується.)

Вивільнені 20 талерів взагалі можуть виступати лише в двох формах. По-перше — як гроші, так що сам капітал знову існує у визначенні грошей, які ще не стали капіталом, у визначенні свого вихідного пункту, знову існує як абстрактно-самостійна форма мінової вартості, або загального багатства. Або ж ці вивільнені 20 талерів самі знову існують як капітал, як нове панування уречевленої праці над живою працею. Інакше кажучи, розглядувані 20 талерів виступають або як загальне багатство, матеріалізоване у формі грошей (у формі такої речі, в якій багатство існує тільки абстрактно), або як *нова жива праця*.

(В розглядуваному прикладі продуктивна сила подвоїлася, зросла на 100%, вартість капіталу [додаткова вартість] підвищилась на 50%.)

(Будь-яке збільшення маси застосовуваного капіталу може підвищувати *продуктивну силу* не тільки в арифметичній, а й у геометричній прогресії; в той же час капітал як збільшувач продуктивної сили може збільшувати прибуток лише в значно меншій пропорції. Таким чином, збільшення капіталу справляє незрівнянно більший вплив на збільшення продуктивної сили, ніж збільшення продуктивної сили на зростання капіталу.)

Припустимо, що з 140 талерів капіталіст за допомогою грошей як засобу обігу споживає на себе самого як споживні вар тості 20 талерів. Таким чином, капіталіст міг у першому з припущених випадків почати процес самозростання вартості капіталу з міновою вартістю, що зросла з 100 талерів лише до 120 талерів. Після подвоєння продуктивних сил капіталіст може, не скорочуючи свого споживання, почати процес самозростання вартості з [капіталізованою] додатковою вартістю в 40 талерів. Більша, ніж раніше, частина мінових вартостей закріплюється у вигляді мінової вартості, замість того щоб зникати у вигляді споживної вартості (все одно, чи відбувається це закріплення безпосередньо чи за допомогою процесу виробництва). Створити більший капітал це значить створити більшу мінову вартість; і хоч мінова вартість у своїй *безпосередній* формі простої мінової вартості не збільшується в результаті зростання продуктивності, однак вона збільшується в результаті цього зростання у

своїй потенційованій формі *капіталу*.

Більший капітал у 160 талерів* представляє абсолютно більшу кількість уречевленої праці, ніж раніше [до подвоєння продуктивної сили] представляв капітал у 100 талерів. [III—35] Через це він приводить у рух більшу, принаймні відносно, кількість живої праці, а тому і відтворює в кінцевому підсумку більшу просту мінову вартість. Капітал у 100 талерів при [нормі прибутку] 40% виробляв продукт або просту мінову вартість у 40 талерів. Капітал у 160 талерів виробляє просту мінову вартість у 64 талери. Тут збільшення мінової вартості у формі капіталу виступає також і безпосередньо як збільшення мінової вартості в її простій формі.

Встановити все це надзвичайно важливо. Не досить сказати, як це робить Рікардо¹⁶³, що [в результаті зростання продуктивної сили] мінова вартість не збільшується; тобто не збільшується мінова вартість як абстрактна форма багатства, а збільшується тільки мінова вартість як капітал. Рікардо при цьому має на увазі тільки первісний процес виробництва. Але якщо збільшується відносна додаткова праця і в результаті цього відбувається абсолютне збільшення капіталу,— то неодмінно збільшується також і *відносна мінова вартість, що існує в обігу як мінова вартість*, збільшується кількість грошей як таких, а тому, за допомогою процесу виробництва, збільшується і *абсолютна мінова вартість*. Інакше кажучи, з тієї ж кількості мінової вартості — або грошей,— а продукт процесу зростання вартості якраз і виступає в цій простій формі (додаткова вартість є продуктом лише у відношенні до капіталу, до вартості в тому її вигляді, як вона існувала до процесу виробництва; розглядувана сама по собі, як самостійне існування, додаткова вартість являє собою просто *кількісно визначену мінову вартість*),— вивільнилася деяка частина, що існує не як еквівалент для вже наявних мінових вартостей або для вже наявного робочого часу. Якщо вивільнена мінова вартість обмінюється на вже наявні мінові вартості, то вона не становить для них еквівалента, а перевищує цей еквівалент, і, таким чином, на їх боці частина мінової вартості виділяється у вільному вигляді. В стані спокою ця вивільнена мінова вартість, на яку збагатилося суспільство, може бути тільки грішми, і тоді збільшується лише абстрактна форма багатства; а в стані руху вона може реалізуватися тільки в *новій живій праці* (чи відбувається це так, що приводиться в рух праця, яка раніше перебувала в бездіяльності, або так, що створюються *нові робітники* (прискорюється зростання народонаселення), або ж так, що розширюється нове коло мінових вартостей, які перебувають в обігу (це може бути здійснене з боку виробництва тим шляхом, що вивільнена мінова вартість відкриває *нову галузь виробництва*, тобто новий об'єкт обміну, уречевлену працю у формі нової споживної вартості), або, нарешті, так, що це розширення кола мінових вартостей, що обертаються, досягається завдяки розширенню торгівлі, яка вводить у коло обігу уречевлену працю з якої-

* Див. цей том, частина I, стор. 278. Ред.

небудь нової країни}. Отже, в результаті збільшення продуктивної сили повинна бути викликана до життя нова жива праця.

Та форма, в якій намагається усвідомити собі справу Рікардо (а він тут дуже неясний), означає *aufond** тільки те, що Рікардо відразу вводить деяке певне відношення, замість того щоб просто сказати, що з тієї самої суми простих мінових вартостей менша, ніж раніше, частина виступає у формі простої мінової вартості (у формі еквівалента) і більша, ніж раніше, частина у формі грошей (грошей як первісної, допотопної форми, з якої все знову і знову виникає капітал; грошей у їх визначенні як грошей, а не як монети і т. д.); що через це збільшується та частина, яка виступає як мінова вартість сама по собі, тобто виступає як *вартість*; що збільшується *багатство в його формі багатства*** . (Тим часом Рікардо якраз приходить до хибного висновку, що багатство збільшується тільки у формі *матеріального, речового* багатства, багатства як споживної вартості.) Через це виникнення *багатства як такого*, оскільки воно походить не з *ренти*,— тобто не є таким багатством, яке, згідно з Рікардо, породжується не *збільшенням* продуктивної сили, а навпаки, *зменшенням її*,— для нього *абсолютно незбагненне*, і він заплутується в найбезглуздіших суперечностях.

Спробуємо розібрати це питання в тій формі, в якій його розглядає Рікардо. Нехай капітал у 1 000 приводив у рух 50 робітників, або 50 живих робочих днів; завдяки подвоєнню продуктивної сили він міг би привести в рух 100 робочих днів. Однак ці останні не існують у Рікардо як передумова і привноситься ним довільно, тому що інакше — коли не з'явиться *більша кількість дійсних робочих днів* — Рікардо не зможе зрозуміти збільшення мінової вартості в результаті зрослої продуктивності. З другого боку, ним *ніде не досліджується як елемент збільшення мінових вартостей зростання народонаселення*; він навіть ніде не говорить про це скільки-небудь ясно і певно.

Згідно з даним припущенням, нехай капітал дорівнюватиме 1 000, а кількість робітників — 50. Правильний висновок, який *робить також і* Рікардо (дивись зошит¹⁶⁴), полягає в тому, що капітал у 500 з 25 робітниками може [в результаті подвоєння продуктивної сили] виробити ту саму споживну вартість, що й раніше; капітал, що залишився, в 500 з рештою 25 робітниками засновує яке-небудь нове діло і також виробляє мінову вартість у 500. Прибуток лишається той самий, оскільки він походить не з обміну 500 на 500, а з тієї пропорції, в якій 500 спочатку поділялися на прибуток і заробітну плату; а обмін, навпаки, є обміном еквівалентів, який так само не може збільшити вартість, як і *зовнішня торгівля*, відносно якої Рікардо показав це спеціально¹⁶⁵. Адже обмін еквівалентів означає не що інше, як те, що вартість, яка перебувала в руках *A* до обміну з *B*, залишається в його руках і після обміну з *B*.

* — по суті. Ред.

** [III—36](*Гроші*, розглядувані самі по собі, мають бути охарактеризовані не як споживна вартість і не як мінова вартість, а як *вартість*.) [III—36]

Сукупна вартість, або сукупне багатство, [після подвоєння продуктивної сили] лишилася тією ж. Але споживна вартість, або *речовина багатства*, подвоїлась. Оскільки розглядається *збільшення продуктивних сил*, нема абсолютно ніяких підстав для того, щоб взагалі зросло *багатство як багатство, мінова вартість як така*. Якщо продуктивні сили знову подвоюються в обох [III—36] галузях, то й капітал *A* і капітал *B* можуть у свою чергу розпастися кожний на два капітали по 250 з $12\frac{1}{2}$ робочими днями. Тепер існують чотири капітали з тією ж міноюю вартістю в 1 000 фунтів стерлінгів, вони споживають тепер усі разом, як і раніше, 50 живих робочих днів (було *baufond* ~~неправильно сказати~~, що жива праця споживає капітал: насправді капітал (уречевлена праця) споживає в процесі виробництва живу працю) і виробляють учетверо більшу споживну вартість, вартість якої лишилася такою ж, якою вона була до подвоєння вироблюваної кількості споживних вартостей, що відбулося двічі.

Рікардо надто класичний, щоб впадати в банальність, як це роблять ті, хто, намагаючись його поліпшити, виводить породжену підвищенням продуктивних сил більшу вартість з того, що в обігу один з тих, хто обмінюється, продає дорожче. Замість того щоб обміняти капітал у 500, коли він став товаром, простою міноюю вартістю, на 500, він обмінює його на 550 (з надбавкою в 10%); але тоді другий одержить, очевидно, у формі мінової вартості всього лише 450 замість 500, і загальна сума залишиться, як і раніше, рівною 1 000. Це досить часто й трапляється в торгівлі, але цим прибуток одного капіталу можна пояснити тільки за рахунок збитків другого, значить не *прибуток капіталу взагалі*, а поза цією передумовою не існує прибутку ні для однієї, ні для другої сторони.

Отже, зображений Рікардо процес [зростання маси споживних вартостей] може тривати нескінченно, для нього немає іншої межі, крім того *підвищення продуктивної сили* (а це останнє знов-таки має матеріальний характер і лежить — принаймні безпосередньо — поза самим *економічним відношенням*), яке можливе для капіталу в 1 000 талерів і 50 робітників. Дивись таке місце у Рікардо:

«Капітал є та частина багатства країни, яка використовується з метою майбутнього виробництва, і він може бути збільшений тими ж способами, що й багатство» [D. Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стор. 327 (Російський переклад, том 1, стор. 230)].

(Справавтому, що *багатство* означає у Рікардо достаток споживних вартостей, а з точки зору простого обміну одна й та сама уречевлена праця може виражатись у безмежній масі споживних вартостей, але доти, поки вона лишається однією й тією ж кількістю уречевленої праці, вона завжди лишається *однією й тією ж міноюю вартістю*, бо її *еквівалент* вимірюється не тією кількістю споживних вартостей, в якій вона існує, а її власною кількістю.)

«Додатковий капітал буде однаково ефективним при виробництві майбутнього багатства незалежно від того, чи його одержали шляхом удосконалень у методах праці і в машинах чи шляхом вживання більш значної частини доходу на цілі відтворення. Бо багатство» (споживна вартість) «завжди залежить від *кількості*

вироблених товарів» (мабуть, воно трохи залежить також і від їх різноманітності) «безвідносно до легкості, з якою зроблені ті засоби, що були застосовані під час виробництва» (тобто безвідносно до кількості уречевленого в них робочого часу). «Певна кількість одягу і предметів харчування підтримуватиме існування і даватиме заняття для однієї і тієї ж кількості людей...; але ці предмети харчування й одягу матимуть удвоє більшу вартість» (*мінову вартість*), «якщо під час їх виробництва було зайнято [не 100, а] 200 чоловік» [(там же, стор. 327—328) (Російський переклад, том I, стор. 230—231)].

Якщо в результаті збільшення продуктивної сили 100 робітників виробляють стільки ж споживних вартостей, скільки раніше виробляли 200, то відбувається таке:

«Якщо з 200 робітників половину буде звільнено, то решта 100 вироблять стільки ж, скільки раніше 200. Отже, половина капіталу може бути вилучена з даної галузі; тут вивільнилося стільки ж капіталу, скільки й праці. І оскільки половина капіталу виконує тепер ту саму службу, яку раніше виконував увесь капітал, то тепер утворилося два капітали і т. д.»¹⁶⁶ (порівняй *там же*, стор. 39, 40 — про зовнішню торгівлю¹⁶⁷, до чого нам ще доведеться повернутися).

Рікардо говорить тут не про робочий день (так що коли капіталіст раніше обмінював половину уречевленого робочого дня на цілий живий робочий день робітника, то він вигадував *aufondt* тільки половину живого робочого дня, віддаючи робітникові в уречевленій формі другу половину робочого дня і одержуючи її назад від робітника у формі живої праці робітника, тобто сплачуючи робітникові половину робочого дня), а про одночасні робочі дні, тобто про робочі дні різних робітників. Та це нітрохи не міняє суті справи, а міняє тільки її вираження. [В результаті збільшення продуктивної сили] кожен з цих робочих днів дає відповідно більшу кількість додаткового часу. Якщо раніше [при розрахунку на робочий день] межею для капіталіста був *один* робочий день як такий, то тепер у його розпорядженні 50 робочих днів і т. д. Як уже сказано, збільшення капіталів у результаті зростання продуктивності, в тій формі, як це збільшення розглядається у Рікардо, не передбачає збільшення мінових вартостей, і тому населення, згідно з Рікардо, могло б скоротитися, скажімо, з 10 000 000 до 10 000 без зменшення мінової вартості або кількості споживних вартостей (дивись кінець його книги¹⁶⁸).

Ми менше, ніж хто б то не був інший, станемо заперечувати, що в *капіталі* містяться суперечності. Навпаки, нашою метою є повністю їх розкрити. Рікардо ж *їх не розкриває*, а просто відкидає, твердячи, що мінова вартість є щось неістотне для утворення багатства. Інакше кажучи, він твердить, що в суспільстві, яке ґрунтується на міновій вартості і багатстві як результаті такої вартості, ті суперечності, в які ця форма багатства ввергається з розвитком продуктивних сил і т. д., не існують і що збільшення вартості не є в такому суспільстві необхідною умовою для збільшення багатства,— [III— 37] отже, що вартість як форма багатства зовсім не впливає на саме це багатство і на його розвиток. Інакше кажучи, Рікардо розглядає мінову вартість як щось всього лише *формальне*.

Але тут йому все-таки знову спадає на думку: 1) що капіталістів цікавить вартість, 2) що історично разом із зростанням продуктивних сил (йому *слід було б згадати і про розвиток міжнародної торгівлі*) зростає *багатство як таке*, тобто сума вартостей. Як

же все це пояснити? Рікардо пояснює це тим, що капітали нагромаджуються швидше, ніж зростає населення; внаслідок цього підвищується заробітна плата; в результаті зростає населення; внаслідок цього зростають хлібні ціни; в результаті зростає трудність виробництва, а тому зростають *мінові вартості*. Ось таким круглим шляхом Рікардо кінець кінцем добирається до мінових вартостей.

Момент, зв'язаний з рентою, ми тут поки що зовсім не беремо до уваги, оскільки тут мова йде не про збільшення труднощів виробництва, а навпаки, про зростання продуктивних сил. В міру нагромадження капіталів,— говорить Рікардо,— якщо не відбувається одночасного зростання населення, підвищується заробітна плата; робітник одружується, дається стимул для виробництва [дітей], або ж його діти живуть у кращих умовах, не вмирають передчасно і т. д. Словом, населення зростає. Але зростання населення викликає конкуренцію серед робітників і таким чином змушує робітника знову продавати свою робочу силу капіталістові за її *вартість*, а часом і нижче її. Нагромаджений капітал, зростання якого до цього уповільнювалося, має тепер певний надлишок; цей надлишок раніше витрачався ним у формі заробітної плати, тобто у вигляді монети, для того щоб купувати споживну вартість праці, а тепер він має його знов у вигляді грошей, для того щоб використати ці гроші як капітал в обміні на [нову] живу працю, а оскільки капітал має тепер також і більшу кількість робочих днів, то його *мінова вартість* знову зростає.

(Навіть це не розвинуте у Рікардо правильно, а дане впереміш з теорією ренти; бо той надлишок, який раніше капітал втрачав у формі заробітної плати, тепер відбирається у нього у формі ренти зростанням населення.) Та навіть і зростання населення розуміється в теорії Рікардо неправильно. Рікардо ніде не показав, що існує *іманентне* відношення між сукупністю праці, уречевленої в капіталі, і живим робочим днем (чи буде цей робочий день представлений як робочий день, що дорівнює 50 X 12 годинам, чи як дванадцятигодинна праця 50 робітників,— це для розглядуваного відношення неважливо) і що цим іманентним відношенням є якраз *відношення тієї складової частини живого робочого дня*, яка утворює еквівалент за уречевлену працю, який дають робітникам як заробітну плату, до живого робочого дня; цілим тут є сам день, а іманентним відношенням є змінне відношення (сам день є постійна величина) між *часткою необхідних годин праці* і *часткою додаткових годин праці* [в робочому дні]. Саме тому, що Рікардо не з'ясував цього відношення, він не з'ясував також і того (досі це нас ще нітрохи не цікавило, бо мова йшла про *капітал як такий*, а розвиток продуктивних сил розглядався як привхідне ззовні відношення), що хоч розвиток продуктивної сили і передбачає збільшення як капіталу, так і одночасних робочих днів, проте в рамках даних меж капіталу, який приводить у рух один робочий день (хоч би це й був день, що дорівнює 50 X 12 годинам, тобто 600 годинам), він сам виявляється межею для розвитку продуктивної сили капіталу.

Заробітна плата включає не тільки підтримання життя робітника, а і його

відтворення; так що коли помирає даний представник робітничого класу, його замінює інший; якщо померли 50 робітників, є 50 нових, готових їх замінити. В самих 50 робітниках — як у живих робочих силах — представлені не тільки витрати їх власного виробництва, а й ті витрати, які мали бути сплачені їх батькам понад заробітну плату цих батьків як індивідів, для того щоб вони могли створити собі зміну у вигляді 50 нових індивідів. Виходить, населення зростає також і без підвищення заробітної плати. Чому ж населення зростає не досить швидко і повинно одержувати для свого зростання особливий стимул? Тільки тому, що капітал ніяк не може вдовольнитися одержанням всього лише більшої кількості «багатства» в рікардовському розумінні, а хоче розпоряджатися більшою *вартістю*, більшою кількістю уречевленої праці. Однак, згідно з Рікардо, капітал на ділі може одержати в своє розпорядження більшу кількість уречевленої праці тільки в тому разі, якщо падає заробітна плата; тобто якщо для функціонування того самого капіталу на уречевлену працю обмінюється більша кількість живих робочих днів, у результаті чого створюється більша вартість. Для того щоб примусити заробітну плату знижуватись, Рікардо припускає збільшення населення. А для того щоб пояснити збільшення населення, він припускає, що зростає попит на робочі дні, припускає, інакше кажучи, що капітал може купити більше *уречевленої праці* (уречевленої в робочій силі), що, отже, зросла *вартість* капіталу. Однак спочатку Рікардо виходив з прямо протилежної передумови і звернув на круглий шлях тільки *тому*, що з неї виходив. Якщо 1 000 фунтів стерлінгів могли купити 500 робочих днів, а продуктивна сила зростає, то капітал може або, як і раніше, застосовувати ці 500 робочих днів у тій же галузі праці, або розщепитись і застосовувати 250 робочих днів в одній галузі і 250 в іншій, так що при цьому і капітал у 1 000 фунтів стерлінгів також розпадеться на два капітали по 500. Але весь цей капітал ніколи не зможе розпоряджатися більше, ніж 500 робочими днями, оскільки в протилежному разі, згідно з Рікардо, мали б зростати не тільки вироблені цим капіталом споживні вартості, а й їх *мінова вартість*, той *уречевлений робочий час*, яким він розпоряджається. Таким чином, коли виходити з рікардовської передумови, то не може бути збільшення попиту на працю. Якщо ж воно все-таки є [III—38], то це означає, що *мінова вартість* капіталу зросла. Порівняй «Onvalue» Мальтуса, який відчуває суперечності, але сідає в калюжу, коли намагається міркувати самостійно ¹⁶⁹.

[2] ПОСТІЙНИЙ і ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

[а] Збереження вартості постійного капіталу в процесі виробництва]

Ми весь час говорили тільки про два елементи капіталу, про дві частини живого робочого дня, з яких одна представляє заробітну плату, а друга — прибуток, одна представляє необхідну працю, а друга — додаткову працю. Де ж у такому разі ли-

шаються дві інші частини капіталу, які втілені в матеріалі праці і в знарядді праці? Щодо простого процесу виробництва, то праця припускає наявність знаряддя, яке полегшує працю, і матеріалу, в якому праця себе втілює і який вона формує. Ця форма надає матеріалові споживної вартості. В обміні ця споживна вартість стає міноюю вартістю в тій мірі, в якій вона містить у собі уречевлену працю. Але чи є матеріал праці і знаряддя праці як складові частини капіталу тими вартостями, які праця має замістити?

Так, у наведеному вище прикладі*, коли капітал, що дорівнює 100 талерам, розпадається на 50 талерів, вкладених у бавовну, 40 — у заробітну плату, 10 — у знаряддя; коли заробітна плата в 40 талерів дорівнює 4 годинам уречевленої праці, а капітал примушує робітника працювати 8 годин,— може здатися, що за цих умов робітник повинен відтворювати 40 талерів заробітної плати, 40 талерів додаткового робочого часу (прибутку), 10 талерів знаряддя, 50 талерів бавовни, разом — 140 талерів, тимчасом як він відтворює всього лише 80 талерів (безліч подібних докорів робилося на адресу Рікардо: він, мовляв, розглядає як складові частини витрат виробництва тільки прибуток і заробітну плату, не включаючи туди машини і матеріал праці). 40 талерів [заробітної плати] являють собою продукт половини робочого дня, а другі 40 талерів — це друга, додаткова половина. А 60 талерів являють собою вартість двох інших складових частин капіталу. Оскільки справжній продукт робітника дорівнює 80 талерам, то робітник може відтворити тільки 80 талерів, а не 140. Він ніби навіть знизив вартість цих 60 талерів [витрачених на знаряддя і матеріал], бо з 80 відтворених ним талерів 40 покривають його заробітну плату, а решта 40 талерів — результат додаткової праці — на 20 менше, ніж 60. Замість прибутку в 40 талерів капіталіст начебто зазнав збитку у 20 талерів на первісну частину свого капіталу, що складається із знаряддя і матеріалу.

Яким же чином робітник повинен, крім 80, створити ще вартість у 60 талерів, коли половина його робочого дня, як показує його заробітна плата, створює за допомогою знаряддя і матеріалу тільки 40 талерів, друга половина теж створює тільки 40 талерів; адже робітник має тільки один робочий день і не може протягом одного робочого дня пропрацювати два дні.

Припустимо, що 50 талерів матеріалу відповідають x фунтам бавовняної пряжі, а 10 талерів знаряддя — одному ткацькому верстатові. Так от, щодо, насамперед, *споживної вартості*, то ясно, що якби бавовна не мала вже форми пряжі, а залізо і дерево — форми ткацького верстата, то робітник не міг би виробити ніякої *тканини*, ніякої споживної вартості вищого порядку. Для самого робітника ці 50 талерів і ці 10 талерів являють собою в процесі виробництва *тільки пряжу і ткацький верстат, а не мінові вартості*. Його праця перетворила їх у споживну вартість вищого порядку,

* Див. цей том, частина I, стор. 276—279. Ред.

додала до них певну кількість уречевленої праці — 80 талерів, а саме: 40 талерів, в яких він відтворив свою заробітну плату, і 40 талерів додаткового часу. В споживній вартості — тканині — міститься на один робочий день більше, причому, однак, половина цього робочого дня лише заміщає ту частину капіталу, на яку було куплено право розпоряджатися робочою силою. Того уречевленого робочого часу, який міститься у пряжі й ткацькому верстаті і утворює частину вартості продукту, робітник не створив; для нього вони були і лишилися тим матеріалом, якому він надав іншої форми і в який він вклав нову працю. Єдиною умовою є те, що робітник їх не розтринькав, а цього він не зробив, оскільки його продукт має споживну вартість, притому споживну вартість вищого порядку, ніж раніше. У продукті містяться тепер дві частини уречевленої праці: робочий день даного робітника і та праця, яка вже містилася в матеріалі праці — пряжі — і в ткацькому верстаті незалежно від даного робітника і до початку його праці.

Праця, уречевлена раніше, була умовою *його* [теперішньої! праці; тільки ця раніше уречевлена праця зробила його [теперішню] працю працею, але вона нічого не коштує робітникові. Припустимо, що пряжа і ткацький верстат не були б заздалегідь дані як складові частини капіталу, як *вартості*, і нічого не коштували б *капіталові*. Тоді вартість продукту дорівнювала б 80 талерам, якщо робітник працював цілий день, і 40 талерам, якщо він працював половину дня. Ця вартість якраз дорівнювала б одному уречевленому робочому дню. Насправді пряжа і ткацький верстат у процесі виробництва нічого не коштують робітникові; але цим уречевлений у них робочий час не з'являється, він залишається і тільки набирає іншої форми. Якби робітник протягом того самого робочого дня повинен був крім тканини виробити ще також пряжу і ткацький верстат, то процес [виробництва] фактично був би неможливий. Отже, та обставина, що пряжа і ткацький верстат ні як споживні вартості в їх первісній формі, ні як мінові вартості не потребують праці даного робітника, а вже *є в наявності*, — якраз і веде до того, що праця даного робітника протягом одного робочого дня створює продукт вищої вартості, ніж вартість, створювана за один робочий день. Проте робітник створює такий продукт тільки тому, що йому не доводиться самому виробляти цей надлишок вартості понад робочий день, а він *має його вже готовим*, як передумову, у вигляді матеріальних умов його праці.

Отже, сказати, що робітник відтворює ці вартості, можна тільки в тому розумінні, що без його праці вони б згнили, були б некорисні; але так само і його *праця без них* була б некорисна. Якщо робітник у вказаному розумінні відтворює ці вартості, то це відбувається не тому, що він надає матеріалові і знаряддю більшої мінової вартості або вступає в який-небудь процес з їх міновою вартістю, а тому, що він взагалі піддає їх простому процесові виробництва, що він взагалі *працює*. [III—39] Але це не коштує робітникові додаткового робочого часу *поряд* з тим, який йому потрібен для їх обробки і для збільшення їх вартості. Такою є та умова, в яку робітника поставив

капітал з тим, щоб він працював. Робітник відтворює вартість матеріалу і знаряддя лише тим, що надає їм більшої вартості, і це надання їм більшої вартості точно дорівнює його робочому дню. В усьому іншому він залишає ці вартості такими, якими вони є. Стара вартість матеріалу і знаряддя зберігається внаслідок того, що до неї приєднується нова вартість, а не тому, що *відтворюється*, створюється сама стара вартість. Оскільки матеріал і знаряддя являють собою продукт попередньої праці, то цей продукт попередньої праці, ця сума уречевленої раніше праці лишається елементом *продукту* даного робітника, і продукт цей крім своєї нової вартості містить також і стару вартість.

Таким чином, робітник насправді виробляє в цьому продукті тільки вартість, що дорівнює тому робочому дню, який він до нього приєднав, а збереження старої вартості не коштує йому абсолютно нічого понад те, що йому коштує приєднання нової вартості. Стара вартість для робітника — це лише матеріал, і вона лишається для нього тільки матеріалом, як би не змінювалась форма цього матеріалу; вона, отже, лишається чимсь уже наявним *незалежно* від праці даного робітника. Та обставина, що ці матеріали [і знаряддя], які залишаються, оскільки вони лише набирають іншої форми, самі вже містять у собі робочий час, — це стосується капіталу, а не робітника; цей робочий час так само *не залежить* від праці даного робітника і продовжує існувати *після* цієї праці, як він існував до її початку. Це так зване відтворення не коштує робітникові ніякого робочого часу, а є умовою його робочого часу, бо воно полягає тільки в тому, щоб наявну речовину використати як матеріал [і знаряддя] його праці і відноситись до неї як до матеріалу [і знаряддя].

Отже, робітник заміщає старий робочий час самим *актом* праці, а не тим, що додає для цієї мети окремий робочий час. Він заміщає його просто шляхом приєднання *нового* робочого часу, в результаті чого старий робочий час зберігається в продукті і стає елементом нового продукту. Таким чином, робітник своїм робочим днем не заміщає вартості сировини і знаряддя. *Отже, це збереження старої вартості дістається капіталістові так само безплатно, як і додаткова праця.* Проте воно дістається капіталістові безплатно [не] тому, що воно й робітникові нічого не коштує; ні, це є результатом того, що матеріал і знаряддя праці вже за *припущенням* перебувають у руках капіталіста і що через це робітник не може *працювати*, не перетворюючи праці, яка вже перебуває в руках капіталу в предметній формі, в матеріал [і знаряддя] своєї власної праці і не зберігаючи тим самим працю, уречевлену в цьому матеріалі [і знарядді]. Таким чином, капіталіст нічого не платить робітникові за те, що пряжа і ткацький верстат — їх вартість — знову з'являються у вартості тканини, отже, зберігаються. Це збереження виходить просто в результаті приєднання нової праці, яка надає [пряжі і ткацькому верстатові] більшої вартості.

Таким чином, з первісного відношення між капіталом і працею випливає, що та сама послуга, яку жива праця робить уречевленій праці внаслідок свого зв'язку з нею

як жива праця,— нічого не коштує капіталові, як нічого не коштує вона й робітникові, а тільки виражає те відношення, згідно з яким матеріал і знаряддя праці є для робітника капіталом, незалежними від робітника передумовами. Збереження старої вартості не являє собою акту, окремого від приєднання нової вартості, а виходить саме по собі, виступає як природний результат приєднання нової вартості. А та обставина, що це збереження нічого не коштує капіталові, а також нічого не коштує і робітникові,— це дано вже в самому відношенні між *капіталом і працею*, яке саме по собі вже є прибуток для одного і заробітна плата для другого.

Окремий капіталіст може подумати (і це не відбивається на його розрахунках), що коли він має капітал у 100 талерів, з яких 50 талерів витрачаються на бавовну, 40 талерів — на життєві засоби для утримання праці, 10 талерів — на знаряддя, і коли він нараховує на свої витрати виробництва 10% прибутку,— то праця повинна замінити йому 50 талерів за бавовну, 40 талерів — за життєві засоби, 10 талерів — за знаряддя, а також 10% на 50, на 40 і на 10 талерів; так що в уяві капіталіста праця створює йому сировину на 55 талерів, життєві засоби на 44 талери і знаряддя на 11 талерів, усього — 110 талерів. Але для економістів це — дивна уява, хоч вона і висувалася проти Рікардо з великою претензійністю як щось зовсім нове.

Якщо робочий день робітника дорівнює 10 годинам, а протягом 8 годин робітник може створити 40 талерів, тобто створити свою заробітну плату, або, що те саме, зберегти і відновити свою робочу силу, то йому потрібно $\frac{4}{5}$ робочого дня, для того щоб замінити капіталові заробітну плату, а $\frac{1}{5}$ робочого дня, або 10 талерів, він віддає капіталові як додаткову працю. Таким чином, в обмін на 40 талерів заробітної плати, на 8 годин уречевленої праці капітал одержує 10 годин живої праці, і цей надлишок утворює весь його прибуток. Отже, уся уречевлена праця, створена робітником, становить 50 талерів, і які б не були витрати на знаряддя і сировину, робітник не може приєднати до них ні на один талер більше, тому що його робочий день не може об'єктивуватись у більшій кількості уречевленої праці. Що ж до тієї обставини, що ці 50 талерів, або 10 годин праці (з яких 8 годин є лише заміщенням заробітної плати), робітник приєднує до 60 талерів, затрачених на сировину і знаряддя,— то цим самим робітник зберігає матеріал і знаряддя, а зберігаються вони саме тому, що знову вступають у контакт з живою працею і використовуються як знаряддя і матеріал; це не коштує робітникові ніякої праці (та у нього й нема надлишкового часу для такої праці) і не оплачується йому капіталістом. Ця живильна природна сила праці, яка полягає в тому, що праця, використовуючи матеріал і знаряддя, в тій або іншій формі їх зберігає, а значить, зберігає також і уречевлену в них працю, їх мінову вартість,— стає, як і всяка природна або суспільна сила праці, що не є продуктом попередньої праці або продуктом такої попередньої праці, яка повинна бути повторювана (наприклад, історичний розвиток робітника і т. д.), *силою капіталу* у а не праці. Тому-то вона й не оплачується капіталом. Так само, як робітникові не платять за те, що він здатний

мислити і т. д.

[III—40] Ми бачили ^{*}, що спочатку тією передумовою, з якої виникає *капітал*, є *вартість*, яка відокремилась у щось самостійно *протипоставлене* обігові,— тобто такий товар, для якого визначення мінової вартості не є всього лише формальним, скороминущим визначенням, потрібним тільки для того, щоб він міг обмінятися на іншу споживну вартість і кінець кінцем зникнути як об'єкт споживання,— *гроші як гроші*, гроші, які вилучені з обігу і які утверджують себе *негативно* у відношенні до нього. З другого боку, продукт капіталу,— в тій мірі, в якій він не є всього лише *відтворенням* самого капіталу (це відтворення є, проте, тільки формальним, оскільки з трьох частин вартості капіталу справді споживається, а отже, відтворюється, тільки одна, та, яка заміщає заробітну плату; а прибуток є не відтворенням, а додатком до вартості, додатковою вартістю),— знов-таки має своїм результатом таку вартість, яка більше не вступає в обіг як еквівалент, а з другого боку, ще не зведена знову в ступінь капіталу,— тобто вартість, яка відокремилась у щось самостійне і *негативно* протистоїть обігові,— *гроші* (в їх третій, адекватній формі ^{*}). Якщо спочатку гроші виступали як передумова капіталу, як його причина, то тепер вони виступають як його наслідок. У першому русі гроші походили з простого обігу; у другому русі вони походять з процесу виробництва капіталу. У першому русі *гроші переходять* у капітал; у другому русі вони виступають як установа самим капіталом передумова капіталу і тому вже *самі по собі* установлені як капітал, уже в самих собі містять ідеальне відношення до капіталу. Вони вже не просто переходять у капітал, а в них, як у *грошах*, уже дано те, що вони можуть бути перетворені в капітал.

[б)Збереження споживної вартості постійного капіталу за допомогою нової живої праці]

Отже, збільшення вартостей є результат самозростання капіталу, причому це самозростання капіталу в свою чергу може бути результатом *абсолютного* або *відносного додаткового часу*: дійсного збільшення абсолютного робочого часу або збільшення відносного додаткового часу, тобто зменшення тієї складової частини робочого дня, яка визначена як робочий час, необхідний для збереження робочої сили, визначена як *необхідна* праця взагалі.

Живий робочий час відтворює тільки ту частину уречевленого робочого часу (капіталу), яка виступає як еквівалент за право розпоряджатися живою робочою силою робітника і яка через це, як еквівалент, повинна замінити уречевлений у цій робочій силі робочий час, тобто компенсувати витрати виробництва живої робочої сили,— інакше кажучи, зберегти життя робітника як робітника. Те, що жива праця виробляє

^{*} Див. цей том, частина I, стор. 181—206. *Ред.*

^{*} Там же, стор. 149—150. *Ред.*

понад це, є не відтворенням, а новим творенням, а саме — новим творенням вартості, оскільки це є уречевлення нового робочого часу в якій-небудь споживній вартості. Те, що при цьому одночасно виявляється збереженням і робочий час, який міститься в сировині і знарядді, являє собою результат *не кількості праці*, а її *якості* як праці взагалі; і ця її загальна якість, яка не є особливою кваліфікацією праці, не є специфічно визначеною працею, а полягає в тому, що *праця як праця є працею*,— ця якість праці не оплачується окремо, оскільки капітал купив *цю якість* при обміні з робітником.

А еквівалент цієї якості (цієї специфічної споживної вартості праці) вимірюється просто тією *кількістю* робочого часу, яка виробила цю специфічну споживну вартість праці. Робітник, застосовуючи знаряддя як знаряддя і змінюючи форму сировини, насамперед приєднує до вартості сировини і знаряддя таку кількість нової праці, яка дорівнює робочому часу, що міститься в його власній заробітній платі; все, що робітник додає понад це, являє собою додатковий робочий час, додаткову вартість. Але внаслідок простого відношення, яке полягає в тому, що знаряддя використовується як знаряддя праці, а сировий матеріал стає сировим матеріалом праці, внаслідок простого процесу, який полягає в тому, що сировий матеріал і знаряддя вступають у контакт з працею, стають її засобом і предметом, а значить і опредмечуванням живої праці, моментами самої праці,— внаслідок цього сировий матеріал і знаряддя зберігаються не за своєю формою, а за своєю субстанцією; а субстанцією їхньою, якщо розглядати справу економічно, є уречевлений робочий час. Уречевлений [у сировому матеріалі і знарядді] робочий час перестає існувати в односторонній предметній формі, а тому перестає зазнавати розкладу як просто річ, шляхом хімічних і т. п. процесів; перестає тому, що цей уречевлений робочий час виступає тепер як матеріальний спосіб існування — як засіб і об'єкт — живої праці.

З простого уречевленого робочого часу, в речовому бутті якого праця зберігається вже тільки як щось зникле, як *зовнішня форма* природної субстанції цього уречевленого робочого часу, зовнішня у відношенні до самої цієї субстанції (наприклад, форма стола — у відношенні до деревини або форма валу — у відношенні до заліза), як праця, що існує всього лише в зовнішній формі матеріального,— з такого уречевленого робочого часу розвивається байдужість речовини у відношенні до форми. Уречевлений робочий час зберігає цю свою форму не в силу якого-небудь живого іманентного закону відтворення, подібно до того як, наприклад, дерево зберігає свою форму дерева (у вигляді дерева деревина зберігає себе в певній формі тому, що ця форма є форма деревини, тоді як форма стола випадкова для деревини, не є формою, іманентною її субстанції); форма існує тут лише як форма, зовнішня у відношенні до матеріального змісту, або сама вона існує тільки матеріально. Через це руйнування, якого зазнає речовина цієї форми, руйнує також і її форму. Проте коли сировина і знаряддя виступають як умови живої праці, вони самі знову виявляються одушевленими. Уречевлена праця перестає існувати в речовині як щось мертво у

вигляді зовнішньої, байдужої форми, бо вона сама знову виступає як момент живої праці, як відношення живої праці до самої себе в предметному матеріалі, як *предметність* живої праці, як її засіб і об'єкт (*предметні [матеріальні]* умови живої праці).

В результаті того що жива праця, здійснюючись у матеріалі, тим самим змінює самий цей матеріал,— зміна, яка визначається метою праці і її доцільною діяльністю (і яка не зводиться, як у мертвому предметі, до створення форми, зовнішньої речовини, до створення всього лише скороминущої видимості існування предмета), — в результаті цього матеріал зберігається у певній формі, а зміна форми речовини підпорядковується меті праці. Праця є живий, перетворюючий вогонь; вона є тлінність речей, їх тимчасовість, що виступає [III—41] як їх формування живим часом. У простому процесі виробництва — абстрагуючись від процесу збільшення вартості — минаючий характер форми речей використовується для того, щоб зробити їх придатними для споживання.

Коли бавовна перетворюється у пряжу, пряжа — у тканину, тканина — у вибивну або гладкофарбовану тканину і т. п., а остання, скажімо, у сукню, то 1) субстанція бавовни зберігається у всіх цих формах. (У хімічному процесі, в регульованому працею обміні речовин, скрізь обмінювались еквіваленти (природні) і т. д.) 2) В усіх цих послідовних процесах речовина набирала дедалі більш корисної форми, оскільки вона набирала форми, яка все більше пристосовувала її до споживання; поки в кінцевому підсумку вона не набрала такої форми, в якій вона може безпосередньо стати предметом споживання, в якій, отже, споживання речовини і знищення її форми стає людським споживанням, а сама зміна речовини виявляється її безпосереднім використанням. В усіх цих процесах речовина бавовни зберігається; вона зникає в одній формі споживної вартості, для того щоб *поступитися місцем перед вищою формою, поки не утвориться такий предмету який служить предметом безпосереднього споживання.*

Однак тим, що бавовна перетворена у пряжу, вона поставлена у певне відношення до наступного виду праці. Якщо ця наступна праця не настала, то не тільки виявляється некорисною надана бавовні форма, інакше кажучи, попередня праця не тільки не підкріплюється новою працею, але виявляється зіпсованим і матеріал, бо бавовна у формі пряжі лише остільки має споживну вартість, оскільки вона знову зазнає обробки: вона являє собою споживну вартість тільки у відношенні до того вживання, яке дає їй наступна праця. Перероблена у пряжу бавовна є споживною вартістю лише в тій мірі, в якій її форма — форма пряжі — знищується, замінюючись формою тканини, тимчасом як бавовна в її бутті як бавовни може мати безліч застосувань.

Таким чином, без дальшої праці споживна вартість бавовни і пряжі, матеріал і його форма, пропали б марно; ця споживна вартість була б знищена, замість того щоб

бути виробленою. І матеріал і його форма, і речовина і її форма зберігаються за допомогою дальшої праці,— зберігаються як споживні вартості,— поки вони не наберуть вигляду такої споживної вартості, використання якої є її споживання. Отже, в простому процесі виробництва закладено те, що попередній ступінь виробництва зберігається за допомогою наступного ступеня і що за допомогою створення споживної вартості вищого порядку стара споживна вартість зберігається або ж змінюється лише в тій мірі, в якій вона підвищується як споживна вартість. Саме жива праця зберігає споживну вартість незавершеного продукту праці, зберігає її тим, що перетворює цей продукт у матеріал дальшої праці. Проте жива праця зберігає незавершений продукт праці,— тобто уберігає його від непридатності і загибелі,— тільки тим шляхом, що переробляє його відповідно до своєї мети, взагалі робить його об'єктом нової живої праці.

Це *збереження старої споживної вартості* не являє собою такого процесу, який проходив би поряд з переробкою старої споживної вартості (або завершенням її) за допомогою нової праці; ні, збереження старої споживної вартості здійснюється за допомогою самої цієї нової праці, що створює споживну вартість вищого порядку. Тим, що праця по виготовленню тканини перетворює пряжу в тканину, тобто поводить ся з пряжею як з сировиною для ткацтва, для окремого виду живої праці (а пряжа має споживну вартість лише остільки, оскільки вона тчеться),— праця ткача зберігає ту споживну вартість, яку мала бавовна як така і яку вона в специфічній формі зберігала в пряжі. Праця ткача зберігає продукт [попередньої] праці тим, що перетворює його у сировину для нової праці; однак вона, по-перше, не додає для цього ніякої додаткової нової праці, а по-друге, зберігає споживну вартість сировини побіжно, за допомогою іншої праці. *Праця ткача зберігає корисність бавовни як пряжі тим у що вона перетворює пряжу у тканину.* (Все це стосується вже 1-го розділу *про виробництво взагалі.*) Вона зберігає бавовну за допомогою ткацтва. Це збереження праці як продукту, або збереження споживної вартості продукту праці тим, що цей продукт стає сировиною для нової праці, виступаючи знову як матеріальна предметність доцільної живої праці,— дано в простому процесі виробництва. У відношенні до споживної вартості праця має ту властивість, що вона зберігає наявну споживну вартість, підвищуючи її, і що вона підвищує її, перетворюючи її в предмет нової праці, зумовленої кінцевою метою,— тобто знову переводячи споживну вартість з форми байдужого існування у форму предметного матеріалу праці, її тіла.

(*Те саме стосується і знаряддя.* Веретено зберігається як споживна вартість тільки тим, що воно використовується для прядіння. В противному разі, внаслідок тієї певної форми, яка тут надається залізу і дереву, пропали б для споживання і та праця, яка надала їм цієї форми, і той матеріал, якому ця форма надана. Тільки в результаті того що веретено виступає як засіб живої праці, як один з предметних моментів життєдіяльності останньої,— тут зберігається споживна вартість дерева і заліза, так

само, як і їх форма. Призначення веретена як знаряддя праці полягає в тому, щоб бути спрацьованим, але спрацьованим саме в процесі прядіння. Вища продуктивність, якої веретено надає праці, створює більше споживних вартостей і таким шляхом заміщає споживну вартість, знищену в процесі споживання знаряддя. Найбільш виразно це виявляється у землеробстві, оскільки там найлегше — бо раніше, ніж де б там не було — [продукт] безпосередньо виступає як життєвий засіб і споживна вартість, виступає як споживна вартість на відміну від мінової вартості. Якщо мотика дає землеробові вдвоє більше хліба, ніж він міг би одержати без неї, то на виробництво самої мотики йому треба витратити менше часу; у нього є досить продовольства, для того щоб виготовити нову мотику.)

Складові частини вартості капіталу — з яких одна існує у формі матеріалу, а друга у формі знаряддя — в процесі збільшення вартості виступають у відношенні до робітника, тобто у відношенні до живої праці (бо робітник у цьому процесі існує тільки як жива праця), не як вартості, а як прості моменти процесу виробництва, виступають як споживні вартості для праці, як предметні умови її ефективності, або як її предметні моменти. Те, що, використовуючи знаряддя як знаряддя і надаючи сировині [III—42] форми споживної вартості вищого порядку, жива праця тим самим їх зберігає,— закладено в природі самої праці. Однак споживні вартості праці, що зберігаються таким шляхом, як складові частини капіталу являють собою мінові вартості і, як такі, визначаються витратами виробництва, що містяться в них, кількістю уречевленої в них праці. (До споживної вартості має відношення тільки *якість* вже уречевленої праці.) Кількість *уречевленої праці* зберігається тим шляхом, що її *якість як споживної вартості для дальшої праці* зберігається за допомогою контакту з живою працею.

Споживна вартість бавовни, так само як і її споживна вартість як пряжі, зберігається в результаті того, що бавовна як пряжа переробляється у тканину; в результаті того, що бавовна [у вигляді пряжі] існує в ткацтві як один з його предметних моментів (поряд з ткацьким верстатом). *В результаті цього зберігається також і та кількість робочого часу, яка містилась у бавовні і бавовняній пряжі. Те, що в простому процесі виробництва виступає як збереження якості минулої праці, а тому також і того матеріалу, в якому ця минула праця міститься,— те в процесі збільшення вартості виступає як збереження кількості вже уречевленої праці. Для капіталу це є збереження кількості уречевленої праці на допомогу процесу виробництва; для самої живої праці це є лише збереження вже існуючої, існуючої для праці, споживної вартості.*

Жива праця додає *нову кількість праці*; але вже уречевлену кількість праці вона зберігає не в результаті цього *кількісного додавання*, а в результаті властивої їй *якості живої праці*, або в результаті того, що до тих споживних вартостей, в яких міститься минула праця, вона відноситься як праця. Але й оплачується жива праця не за цю *якість*, яку вона має як жива праця,— коли б вона не була живою працею, її б взагалі

не купували,— а за вміщену в ній самій *кількість* праці. Сплачується, як і в усіх інших товарів, лише *ціна* її споживної вартості. Та специфічна якість, яку має жива праця,— додаючи нову кількість праці до вже уречевленої кількості праці, одночасно зберігати уречевлену працю в її якості уречевленої праці,— їй не оплачується, та й робітникові вона теж нічого не коштує, бо є природною властивістю його робочої сили.

У процесі виробництва *знімається* відокремлення праці від предметних моментів її існування — знаряддя і матеріалу. *На цьому відокремленні ґрунтується існування капіталу і найманої праці. Зняття цього відокремлення, яке справді відбувається в процесі виробництва, адже інакше взагалі не можна було б працювати,— капіталом не оплачується.* (Це зняття і відбувається не шляхом обміну з робітником, а за допомогою самої праці в процесі виробництва. Проте як така виконувана в даний час праця ця праця сама вже включена в капітал, є одним з моментів останнього. Ця зберігаюча сила праці виступає, таким чином, як *сила самозбереження* капіталу. Робітник тільки додав нову працю; минула праця — оскільки існує капітал — має вічне існування як вартість, зовсім незалежне від її матеріального буття. Так уявляється справа капіталові і робітникові.) Коли б капітал мав оплачувати також і це зняття, то він перестав би бути капіталом. Воно цілком стосується тієї матеріальної ролі, яку праця за своєю природою виконує в процесі виробництва; стосується споживної вартості праці.

Але праця як споживна вартість належить капіталістові; як всього лише мінова вартість — робітникові. Жива якість праці, її здатність у самому процесі виробництва зберігати уречевлений робочий час таким шляхом, що вона перетворює його в предметний спосіб існування живої праці,— зовсім не стосується робітника. *Це привласнення, за допомогою якого жива праця в самому процесі виробництва робить знаряддя і матеріал тілом своєї душі і тим самим воскрешає їх із мертвих, фактично перебуває в суперечності з тим, що праця безпредметна, тобто існує в робітникові як щось дійсне тільки в безпосередній життєдіяльності робітника,— а матеріал праці і знаряддя праці існують у капіталі як щось для-себе-сущє.* (Повернутися до цього потім.)

Процес збільшення вартості капіталу здійснюється через простий процес виробництва і в простому процесі виробництва завдяки тому, що жива праця ставиться у відповідне природі відношення до матеріальних моментів її існування. Але оскільки жива праця вступає у це відношення, останнє існує вже не для самої праці, а для капіталу; сама жива праця є вже моментом капіталу.

Таким чином, виявляється, що капіталіст — в результаті того що він фактично оплачує робітникові еквівалент витрат виробництва, які містяться в його робочій силі, тобто дає йому засіб зберегти свою робочу силу, а собі привласнює живу працю,— за допомогою обміну з робітником одержує безплатно дві речі: по-перше, додаткову працю, яка збільшує вартість його капіталу, і разом з тим, по-друге, ту якість живої праці, завдяки якій він зберігає матеріалізованою в складових частинах капіталу

минулу працю і тим самим зберігає вже існуючу вартість капіталу. Однак це збереження має місце не тому, що жива праця *збільшує кількість уречевленої праці*, створює вартість, а просто тому, що жива праця при додаванні нової кількості праці існує як *жива* праця, перебуває в зумовленому процесом виробництва іманентному відношенні до матеріалу і знаряддя праці; отже, вже існуючу вартість капіталу жива праця зберігає завдяки своїй *якості* живої праці. Але в цій своїй якості жива праця сама є моментом простого процесу виробництва, і капіталістові так само не доводиться платити за цю її якість, як не доводиться йому під час купівлі пряжі і ткацького верстата, крім їх ціни, платити ще й за те, що вони теж є моментами процесу виробництва.

Коли, наприклад, в часи торговельних криз і т. д. зупиняються фабрики, то виявляється на ділі, що машини ржавіють, а пряжа стає непотрібним баластом і крім того псується, як тільки припиняється їх зв'язок з живою працею. Хоч капіталіст примушує робітника [III—43] працювати виключно для того, щоб створити додаткову вартість,— створити вартість, якої ще немає,— проте, як тільки він перестає примушувати робітника працювати, відразу виявляється, що і його вже наявний капітал знецінюється; виявляється, отже, що жива праця не тільки додає нову вартість, а самим актом додавання нової вартості до старої вартості зберігає й увічніює останню.

(Таким чином, виявляється з цілковитою ясністю безглуздість зробленого на адресу Рікардо докору в тому, що як необхідні складові частини витрат виробництва він розглядає *тільки* прибуток і заробітну плату і не прираховує до них тієї частини капіталу, яка складається з сировини і знаряддя. Оскільки вміщена в сировині і знарядді вартість тільки зберігається, то це не потребує ніяких нових витрат виробництва. Що ж до самих цих уже наявних вартостей, то всі вони в свою чергу зводяться до уречевленої праці — до необхідної праці і додаткової праці — до прибутку і заробітної плати. Всього лише природний матеріал,— оскільки в ньому *не* уречевлено ніякої людської праці, оскільки він через це являє собою всього лише матерію й існує незалежно від людської праці,— не має ніякої *вартості*, бо вартість є тільки уречевлена праця; він так само не має вартості, як її не мають і загальні елементи взагалі.)

Таким чином, збереження наявного капіталу за допомогою праці, яка збільшує його вартість, нічого не коштує капіталові, а тому і не належать до витрат виробництва. Хоч наявні вартості зберігаються в продукті і, отже, при обміні за них повинні бути одержані еквіваленти, *але збереження цих вартостей* у продукті нічого не коштує капіталові і тому не може включатися ним у витрати виробництва. Ці вартості не заміщаються також і працею, оскільки вони не споживаються, якщо не зважати на те, що вони споживаються у своїй байдужій у відношенні до праці формі існування, яка перебуває поза працею, тобто за допомогою праці *споживається* (знищується) якраз те, що в них є *минущого*. Реально споживається тільки заробітна плата.

[3] СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОСТІЙНИМ І ЗМІННИМ КАПІТАЛОМ]

[а)Різна роль постійного і змінного капіталу в утворенні норми прибутку]

Повернемося ще раз до нашого прикладу*. Є 100 талерів капіталу, причому 50 талерів витрачаються на сировину, 40 талерів — на працю, 10 талерів — на знаряддя виробництва. Нехай робітникові потрібно 4 години для того, щоб створити 40 талерів, засоби, необхідні йому для життя, тобто ту частину продукції, яка необхідна для його збереження; а робочий день його нехай дорівнює 8 годинам. Внаслідок цього капіталіст одержує даром надлишок у 4 години; його додаткова вартість дорівнює 4 уречевленим годинам, 40 талерам. Отже, його продукт дорівнює 50 + 10 (збережені, а не відтворені вартості; як вартості вони лишаяються *постійними, незмінними*) + 40 талерів (заробітна плата, яка відтворюється, оскільки вона була спожита у формі заробітної плати) + 40 талерів додаткової вартості. Сума становить 140 талерів.

Отже, з цих 140 талерів 40 являють собою надлишок. Капіталіст повинен був жити під час процесу виробництва і ще до того, як він почав виробляти; на це пішло, скажімо, 20 талерів. Ці 20 талерів він повинен був мати крім свого капіталу в 100 талерів; значить, в обігу мали бути в наявності еквіваленти для них. (Як ці еквіваленти виникли, нас тут не стосується.) Капітал передбачає обіг як постійну величину. Ці еквіваленти є в наявності все знову і знову. Виходить, капіталіст проїдає з свого прибутку 20 талерів. Вони надходять у простий обіг. 100 талерів теж надходять у простий обіг, але з тим щоб знову перетворитися в умови нового виробництва: в 50 талерів сировини, в 40 талерів життєвих засобів для робітників, у 10 талерів, витрачених на знаряддя. Сюди ще лишаяється додати додаткову вартість як таку, як новостворену вартість у 20 талерів. Ця додаткова вартість являє собою *гроші*, вартість, що негативно самостійно виступає у відношенні до обігу. Ці гроші не можуть надійти в обіг як всього лише еквівалент, з тим щоб обмінятися на предмети простого споживання, оскільки обіг передбачається постійним. Але самостійне, ілюзорне існування грошей уже ліквідоване; гроші існують уже тільки для того, щоб збільшуватись за своєю вартістю; тобто для того, щоб ставати капіталом.

Але для того щоб стати капіталом, гроші повинні бути знову обміняні на моменти процесу виробництва, на життєві засоби для робітників, на сировину і знаряддя; всі ці предмети зводяться до уречевленої праці, можуть бути створені тільки живою працею. Через це *гроші*, оскільки вони тепер *ansich** уже існують як капітал, являють собою просто *чек на майбутню* (нову) *працю*. Предметно вони існують тільки як *гроші*. Додаткова вартість, приріст *уречевленої праці*, оскільки він існує як щось самостійне, є

* Див. цей том, частина 1, стор. 276-279, 289. Ред.

* — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. Ред.

гроші; але гроші тепер *ansich*уже капітал; як такий вони і являють собою *чек на нову працю*. Тут капітал уже вступає у відношення не тільки з наявною працею, а й з працею майбутньою. Разом з тим капітал тут виступає вже не як перетворений у свої прості елементи в процесі виробництва, а як перетворений у гроші, але вже не в гроші як усього лише абстрактну форму загального багатства, а в гроші як у чек на реальну можливість загального багатства,— на робочу силу, і притому на таку *робочу силу*, яка *тільки ще стає такою*. Для грошей, що виступають як такий чек, їх матеріальне існування як грошей неістотне і може бути замінене будь-яким титулом. Цілком так само, як власник державних цінних паперів, кожний капіталіст має, у придбаній ним новій вартості, чек на майбутню працю, і шляхом привласнення праці, що здійснюється в даний час, він разом з тим уже привласнює собі майбутню працю. (Цю сторону капіталу слід розглянути пізніше. Вже тут виявляється властивість капіталу існувати, як вартість, у відриві від своєї субстанції. Базис кредиту закладений уже тут.) Через це нагромадження капіталу у формі грошей зовсім не є матеріальним нагромадженням матеріальних умов праці, а являє собою нагромадження титулів власності на працю, установа майбутньої праці як *найманої праці*, як споживної вартості для капіталу. Для новоствореної вартості нема в наявності готового *еквівалента*; можливість його — тільки в новій [III—44] праці.

Отже, в нашому прикладі за допомогою абсолютного додаткового робочого часу — в результаті того, що працювали 8 годин замість 4 годин — створено нову вартість у 40 талерів, створено гроші, притому гроші, які формою своєю вже є капіталом (як уже *заздалегідь дана можливість* капіталу, а не як раніше, коли можливість ця виникала тому, що гроші переставали бути грішми як такими); створено нову вартість, яку додано до старих вартостей, до наявного світу багатства.

Якщо тепер продуктивна сила подвоюється, так що робітникам замість чотирьох годин *необхідної праці* доводиться працювати тільки 2 години, а капіталіст, отже, як і раніше, примушує його працювати 8 годин, то вийде такий розрахунок: 50 талерів — матеріал, 20 — заробітна плата, 10 — зняття праці, 60 — додаткова вартість (6 годин, раніше — 4). Приріст абсолютної додаткової вартості становить 2 години або 20 талерів. Сума дорівнює 140 талерам (у вигляді продукту).

Сума, як і раніше, дорівнює 140 талерам; проте з цієї суми 60 талерів являють собою додаткову вартість, у тому числі 40 талерів, як і раніше, припадають на абсолютне збільшення додаткового часу [за межі необхідного робочого часу], а 20 — на відносне. Але, як і раніше, в простій міновій вартості містяться тільки 140 талерів. Чи збільшилася [при подвоєнні продуктивної сили] тільки кількість споживних вартостей чи вже створено нову вартість? Раніше капітал повинен був знову починати з 100 талерами, щоб знову зрости на 40%. Що буде з 20 талерами [відносної] додаткової вартості? Раніше капітал проїдав 20 талерів; у нього лишалася вартість у 20 талерів. Тепер він проїдає 20; у нього лишуються 40 талерів. З другого боку, раніше капітал,

вступаючи у виробництво, становив 100, тепер він становить 80. Те, що на одному боці було вигадане у вигляді вартості в одному її визначенні, те на другому боці було втрачено у вигляді вартості в її другому визначенні.

Перший капітал знову вступає в процес виробництва; він знову виробляє 20 талерів додаткової вартості (за винятком того, що споживає капіталіст). Наприкінці цієї другої операції в наявності новостворена вартість, що не має ніякого готового еквівалента і дорівнює 20 талерам, а разом з першими двадцятьма талерами — 40.

Візьмемо тепер другий капітал [продуктивна сила якого вдвоє вища]. 50 талерів — матеріал, 20 талерів — заробітна плата (дорівнює 2 годинам), 10 талерів — зняття праці. Але за допомогою цих 2 годин [витрачених на заробітну плату] капітал цей виробляє вартість, що відповідає восьми годинам, а саме — 80 талерам, з яких 20 талерів покривають витрати виробництва [витрачені на заробітну плату]. Залишаються 60 талерів, оскільки 20 талерів відтворюють заробітну плату (отже, вони зникли як заробітна плата). [Якщо другий капітал знову вступає в процес виробництва, то на кінець цієї другої операції він виробить разом із першими 60 талерами додаткової вартості] 60 + 60, тобто 120 талерів. На кінець цієї другої операції 20 талерів ідуть на споживання капіталіста, залишаються 40 талерів додаткової вартості; разом з першими 40 талерами це становитиме 80 талерів.

При третій операції у першого [капіталу] нагромаджено всього 60 талерів [додаткової вартості], у другого — 120; під час четвертої [операції] у першого [капіталу] — 80, у другого — 160 талерів. При переході від першого капіталу до другого мінова вартість продуктивного капіталу зменшилася на ту саму суму, на яку капітал збільшився як *вартість*.

Припустимо, що обидва капітали разом із своєю додатковою вартістю можуть бути знову застосовані як капітал, тобто що вони можуть обміняти на нову живу працю свою додаткову вартість. Тоді ми одержуємо такий розрахунок (споживання [капіталіста] ми лишаємо осторонь): *перший капітал* виробляє [з нормою прибутку] 40%; *другий* — 75%; 40% від 140 становлять 56; 75% від 140 [а саме: 80 — капітал, 60 — додаткова вартість] становлять 105. У першому випадку [в результаті продуктивного споживання додаткової вартості] весь продукт дорівнює 140 + 56, тобто 196 талерам; у другому випадку весь продукт дорівнює 140 + 105, тобто 245 талерам. Таким чином, у другому випадку абсолютна мінова вартість [продукту] вища на 49 талерів.

Перший капітал має 40 талерів на купівлю нового робочого часу; вартість, створювана робочим часом, за припущенням дорівнювала 10 талерам; отже, цими 40 талерами перший капітал оплачує 4 нових робочих години, які виробляють йому 80 талерів (з них 40 талерів являють собою заміщення заробітної плати), тобто дають 8 робочих годин¹⁷⁰. На кінець [процесу виробництва] перший капітал дорівнюватиме 140 + 80 {а саме, спочатку ми маємо тут відтворення капіталу в 100; додаткова вартість становить 40; інакше кажучи, відтворюється капітал у 140. Перші 100 талерів

[авансованого капіталу] відтворюються як 140, другі ж 40 талерів (оскільки вони витрачаються тільки на купівлю нової праці, тобто тут не відбувається простого заміщення якої-небудь вартості — припущення, проте, неможливе) виробляють 80}. Отже, на кінець процесу виробництва перший капітал дорівнюватиме $140 + 80 = 220$.

Другий капітал [після завершення першого циклу виробництва] дорівнює 140 талерам; 80 талерів виробляють 60 талерів додаткової вартості; тобто 80 талерів відтворюються як 140; приєднані сюди 60 талерів [капіталізованої додаткової вартості] (оскільки вони *цілком* витрачаються на купівлю *праці* і, значить, не йдуть на просте заміщення якої-небудь вартості, а самі себе відтворюють і створюють додаткову вартість) відтворюються як 240; значить, на кінець процесу виробництва другий капітал дорівнюватиме $140 + 240 = 380$. (Він виробляє на 160 талерів більше, ніж перший капітал, його додатковий час дорівнює 24 годинам, тимчасом як додатковий час першого капіталу дорівнює 8 годинам.) Отже, в результаті другим капіталом вироблена більша мінова вартість, оскільки ним уречевлено більше праці; його додаткова праця на 16 годин більша від додаткової праці першого капіталу.

[III—45] Тут треба відмітити щей інше: 140 талерів при 40% дають 56 талерів; капітал і проценти ¹⁷¹ разом становлять $140 + 56 = 196$; а ми одержали [для першого капіталу] суму в 220 талерів; згідно з цим розрахунком проценти із 140 талерів становили б не 56, а 80 талерів, що означало б $57\frac{1}{7}\%$ від 140 ($140 : 80 = 100 : x$; $x = 8000/140 = 57\frac{1}{7}$). Так само і в другому випадку: 140 талерів при 75% дають 105 талерів; капітал разом з процентами становить $140 + 105 = 245$; а ми одержали [для другого капіталу] суму в 380 талерів; згідно з цим розрахунком проценти із 140 талерів становили б не 105, а 240 талерів (бо $140 + 240 = 380$ талерів); тобто [$171\frac{3}{7}\%$] ($140 : 240 = 100 : x$; $x = 24000/140 [= 171\frac{3}{7}]$).

Чому так виходить? (Чому в першому випадку виходить $57\frac{1}{7}\%$ замість 40%, а в другому випадку — $171\frac{3}{7}\%$ замість 75%?) В першому випадку, де вийшло $57\frac{1}{7}\%$ замість 40, є, таким чином, зайвих $17\frac{1}{7}\%$; у другому випадку вийшло $171\frac{3}{7}\%$ замість 75, значить зайвих $96\frac{3}{7}\%$. Отже, звідки виникає, по-перше, неоднаковість відмінності в обох випадках і, по-друге, відмінність у кожному випадку?

У першому випадку первісний капітал у 100 талерів складається з 60 талерів (матеріал і знаряддя праці) і 40 талерів, витрачених на працю; $\frac{3}{5}$ капіталу витрачено на матеріал [і знаряддя], $\frac{2}{5}$ — на працю. Перші $\frac{3}{5}$ капіталу зовсім не дають процентів; останні $\frac{2}{5}$ дають 100%. Та коли рахувати на весь капітал, то він збільшився тільки на 40%; $\frac{2}{5}$ [40%] від 100 дорівнюють 40. Проте 100% на ці 40 становлять лише 40% на всі 100; тобто має місце збільшення цілого на $\frac{2}{5}$. Таким чином, якби новоприєднаний капітал у 40 талерів теж збільшив на 100% тільки $\frac{2}{5}$ своєї величини, то це дало б збільшення цілого на 16 талерів. $40 + 16 = 56$ талерів. Це разом з 140 дорівнює 196 талерам, що дійсно означає надбавку в 40% до 140 талерів, коли брати капітал разом з процентами.

40 талерів [новоприєданого капіталу], після того як вони збільшилися на 100%, тобто подвоїлися, становлять 80 талерів. (Коли б на 100% збільшилися [тільки] $\frac{2}{5}$ від 40, то це дало б 16 талерів [прибутку].) 40 талерів з 80 заміщають [витрачений на заробітну плату] капітал, 40 талерів становлять прибуток. Отже, [для першого випадку] розрахунок такий:

$$100 C^* + 40 Z^{**} + 40 C + 40 Z = 220;$$

тобто ми маємо тут капітал у 140 талерів, сукупні проценти з якого становлять 80 талерів. Але коли б ми взяли інший розрахунок, то одержали б:

$100 C + 40 Z + 40 C + 16 Z = 196$; тобто одержали б капітал у 140 талерів, сукупні проценти з якого становлять 56 талерів.

[За першим розрахунком] ми нарахували надто багато процентів; зайві проценти, нараховані на 40 талерів капіталу, становлять 24 талери. Але 24 талери — це $\frac{3}{5}$ від 40 ($3 \times 8 = 24$); тобто поряд з капіталом [у 100 талерів] тільки $\frac{2}{5}$ [новоприєданого] капіталу [в 40 талерів] зросли на 100%; отже, весь [новоприєданий] капітал зріс тільки на $\frac{2}{5}$, тобто на 16 талерів.

Обчислення процента для капіталу в 40 талерів було нами перебільшене на 24 талери (які являють собою зростання в 100% для $\frac{3}{5}$ капіталу в 40 талерів); 24 до 40 становлять 100% від 3×8 (тобто від $\frac{3}{5}$ від 40). На всю ж суму в 40 талерів при такому розрахунку припадають [зайвих] 60% [прибутку] замість [первісних] 40%; тобто на 40 талерів ми нарахували зайвих 24 талери ($\frac{3}{5}$), а 24 до 40 становлять 60%. Отже, на капітал в 40 талерів ми нарахували зайвих 60% (60% — це $\frac{3}{5}$ від 100). А на капітал у 140 талерів ми нарахували зайвих 24 талери (а ось це і становить різницю між 220 і 196 талерами), отже, всього зайвих $17\frac{1}{7}\%$ ¹⁷². Виходить, на весь капітал в 140 талерів ми нарахували зайвих не 60%, як на капітал у 40 талерів, а тільки $17\frac{1}{7}\%$; це становить різницю в $42\frac{6}{7}\%$, відповідно до того, що з усього капіталу в 140 талерів на капітал у 40 талерів нараховано зайвих 24 талери.

Аналогічно стоїть справа і в другому випадку¹⁷³.

Із 80 талерів авансованого в другому випадку капіталу, за допомогою яких виробляються 140 талерів, 50 + 10 талерів [витрачених на сировину і знаряддя праці] просто заміщаються; а 20 талерів [витрачених на заробітну плату] відтворюють учетверо більшу величину: 80 талерів (з яких 20 талерів являють собою відтворення [вартості робочої сили], а 60 талерів — додаткову вартість). Якщо 20 талерів [витрачених на заробітну плату] виробляють втриє більшу додаткову вартість у 60 талерів, то 60 талерів [нововитраченого капіталу] вироблять додаткову вартість у 180 талерів.

* С(перша літера німецького слова Capital, як воно писалося у першій половині XIX століття) означає тут авансований капітал. *Ред.*

** Z(перша літера німецького слова Zins) означає тут процент у розумінні всього прибутку, одержуваного на авансований капітал. *Ред.*

[б) Норма прибутку і норма додаткової вартості]

[IV—1] Нема потреби затримуватися далі на цих надзвичайно нудних обчисленнях. Суть справи полягає просто ось у чому. Коли, як у нашому першому прикладі, $\frac{3}{5}$ [авансованого капіталу] (60 талерів із 100) становлять матеріал і знаряддя, а $\frac{2}{5}$ (40 талерів) — заробітну плату, і коли капітал дав 40% прибутку, то на кінець [процесу виробництва] капітал дорівнює 140 талерам (ці 40% прибутку рівнозначні тому, що капіталіст за допомогою 6 годин необхідної праці примушував [робітника] працювати 12 годин, тобто вигравав 100% до необхідного робочого часу). Коли ж виручені 40 талерів знову функціонують як капітал за тих самих передумов, — а на тому ступені, на якому ми поки що перебуваємо, ці передумови ще не змінилися, — то з 40 талерів $\frac{3}{6}$, тобто 24 талери, знову мають бути витрачені на матеріал і на знаряддя, а $\frac{2}{6}$ — на працю; так що потім [в результаті нового процесу виробництва] подвоїться знов-таки тільки заробітна плата: будучи рівною 16 талерам, вона перетворюється в 32 талери. Таким чином, 16 талерів є відтворенням заробітної плати, 16 талерів являють собою додаткову працю. Отже, в результаті на кінець процесу виробництва ми маємо $40 + 16 = 56$ талерів прибутку, що дає [норму прибутку] в 40%. Таким чином, сукупний капітал в 140 талерів виробив би за тих самих умов 196 талерів. Не можна, як це робиться в більшості праць з політичної економії, виходити з того, нібито вказані 40 талерів витрачаються цілком на заробітну плату, на купівлю живої праці, а тому на кінець процесу виробництва дають 80 талерів.

Коли говорять: капітал у 100 талерів одного разу дає 10%, іншого — 5%, то нема нічого помилковішого, як робити звідси, подібно до Кері¹⁷⁴ і компанії, той висновок, що в першому випадку частка капіталу в продукції становить $\frac{1}{10}$, отже, частка праці становить тільки $\frac{9}{10}$, а в другому випадку частка капіталу становить тільки $\frac{1}{20}$, значить, частка праці становить $\frac{19}{20}$; тобто той висновок, що коли падає норма прибутку, то підвищується частка праці. З точки зору капіталу, який аж ніяк не усвідомлює природи процесу збільшення своєї вартості і в якого лише в часи *криз* з'являється інтерес до того, щоб цю природу усвідомити, — прибуток у 10% на капітал у 100 талерів, природно, розглядається так, нібито складові частини вартості цього капіталу — матеріал, знаряддя, заробітна плата — однаково зросли на 10%, отже, нібито капітал як сума вартості в 100 талерів, як дана кількість певних вартісних одиниць, збільшився на 10%.

Насправді ж тут постають питання: 1) в якому співвідношенні перебували одне з одним складові частини капіталу і 2) скільки додаткової праці було куплено за допомогою заробітної плати, за допомогою тих годин праці, які уречевлені в заробітній платі. Якщо мені відомі загальна сума капіталу, співвідношення між складовими частинами його вартості (практично я повинен був би також знати, яка

частина знаряддя виробництва спрацьовується під час процесу виробництва, тобто дійсно входить у цей процес) і одержаний прибуток, то я знаю, скільки було створено додаткової праці.

Якщо [знаряддя і] матеріал (відносно якого тут заради зручності припускається, що він [так само як і знаряддя] цілком споживається продуктивно) становлять $\frac{3}{5}$ капіталу, отже, 60 талерів, а заробітна плата дорівнює 40 талерам, і якщо прибуток із 100 талерів становить 10, то це означає, що праця, куплена за допомогою 40 талерів уречевленого робочого часу, створила в процесі виробництва 50 талерів уречевленої праці; отже, пророблений додатковий час, або створена додаткова вартість, становить 25%, тобто $\frac{1}{4}$ необхідного робочого часу. Таким чином, якщо робітник пропрацював один дванадцятигодинний робочий день, то він пропрацював $2\frac{2}{5}$ години додаткового часу, а його необхідний робочий час, потрібний для того, щоб підтримати його життя протягом одного дня, становив $9\frac{3}{5}$ робочого часу.

Хоч нова вартість, створена в процесі виробництва, становить тільки 10 талерів, проте коли виходити з дійсної норми, то ці 10 талерів треба розраховувати на 40, а не на 100 талерів. Вартість у 60 талерів не створила ніякої нової вартості, її створив робочий день. Таким чином, капітал, обмінаний на робочу силу, робітник збільшив на 25% , а не на 10%. Сукупний капітал одержав приріст у 10%. 10 талерів прибутку становлять 25% від 40 і тільки 10% від 100. Отже, норма прибутку капіталу аж ніяк не виражає тієї норми, в якій жива праця збільшує працю уречевлену; бо це збільшення просто дорівнює тому надлишкові, з яким робітник відтворює свою заробітну плату, тобто воно дорівнює тому часові, який робітник пропрацював понад той, який він повинен був пропрацювати, щоб виробити свою заробітну плату.

Коли б у наведеному вище прикладі робітник не був [найманим] робітником у капіталіста і відносився б до вміщених у 100 талерах споживних вартостей не як до капіталу, а просто як до предметних умов своєї праці, то до того, як він знову почне процес виробництва, він повинен був би мати на 40 талерів життєві засоби, які він споживає протягом робочого дня, і на 60 талерів знаряддя і матеріал. Робітник працював би тільки $\frac{4}{5}$ робочого дня, тобто $9\frac{3}{5}$ години, і на кінець робочого дня його продукт становив би не 110, а 100 талерів, які він знову обміняв би [на предметні умови своєї праці] в указаних вище пропорціях, і кожного разу він так само знову починав би цей процес. Але робітник і працював би на $2\frac{2}{6}$ години менше, тобто при здійснюваному ним обміні 40 талерів життєвих засобів на свій робочий час, робітник заощаджував би 25% додаткової праці, 25% додаткової вартості; а якби робітник коли-небудь пропрацював на $2\frac{2}{6}$ години більше, маючи під рукою необхідний матеріал і необхідне знаряддя, то йому і на думку на спало б сказати, що він створив 10% нового доходу: він сказав би, що ним створено новий дохід в 25%, оскільки робітник зміг би купити на $\frac{1}{4}$ більше життєвих засобів, не на 40, а на 50 талерів; адже самі тільки життєві засоби і мали б цінність для робітника, бо його цікавила б споживна вартість.

Обчислення складних процентів горезвісного доктора Прайса, яке спонукало високородного Пітта до безглуздої витівки з його *фондом погашення* [державного боргу] ¹⁷⁵, ґрунтується на ілюзії, що новий дохід [IV—2] створюється не шляхом обміну $9^3/5$ робочих години, уречевлених в 40 талерах, на 12 годин живої праці, в результаті чого створюється додаткова вартість, яка становить 25% до цієї частини капіталу,— а що весь капітал рівномірно зріс на 10%: 10% від 60 талерів [постійного капіталу] становлять 6 талерів, а 10% від 40 талерів [змінного капіталу] — 4 талери. Тотожність додаткового доходу [Mehrgewinn] з додатковим робочим часом — абсолютним і відносним — зумовлює якісну межу для нагромадження капіталу: *робочий день* (той час у межах 24 годин, протягом якого може функціонувати робоча сила робітника), ступінь розвитку продуктивної сили і населення, яке визначає кількість функціонуючих одночасно робочих днів, і т. д. Коли ж, навпаки, додатковий дохід розглядається тільки як процент,— тобто як таке відношення, відповідно до якого капітал збільшується за допомогою якоїсь уявної sleight-of-hand*, — то в цьому разі межа [для нагромадження капіталу] виявляється тільки кількісною, і зовсім неможна зрозуміти, чому б капіталові все знову і знову не приєднувати до себе щоранку проценти як капітал і, таким чином, не створювати проценти з процентів у нескінченній геометричній прогресії ¹⁷⁶. В *неможливості* прайсівського наростання процентів економісти переконались на практиці, але вони так і не відкрили грубої помилки, що міститься в ньому.

З тих 110 талерів, які виходять в кінці процесу виробництва, 60 талерів (матеріал і знаряддя), в тій мірі, в якій вони являють собою вартості, лишились абсолютно незмінними. Робітник з них нічого не взяв і нічого до них не додав. Однак та обставина, що робітник — внаслідок того факту, що його праця є живою працею,— безплатно зберігає для капіталу уречевлену працю, з точки зору капіталіста має такий вигляд, нібито робітник ще зобов'язаний заплатити йому за те, що він, капіталіст, дозволяє робітникові вступити як представник праці в адекватний зв'язок з уречевленими моментами, з предметними умовами [праці]. Що ж до решти 50 талерів, то з них 40 талерів являють собою не просте збереження, а *дійсне відтворення*, оскільки капітал піддав їх відчуженню від самого себе у формі заробітної плати, а робітник їх спожив; 10 талерів являють собою те, що було вироблено понад відтворене, а саме — продукт додаткової праці в розмірі $1/4$ праці необхідної (продукт $2^2/5$ години).

Продуктом даного процесу виробництва є тільки ці 50 талерів. Тому якби робітник, як це неправильно твердять, ділив з капіталістом продукт [новоприєднаної праці] таким способом, що [при нормі прибутку в 10%] він одержував би $9/10$ цього продукту, то робітник повинен був би одержати не 40 талерів (а він одержав їх заздалегідь і за це їх відтворив; на ділі, таким чином, робітник повністю виплатив ці 40

* - спритності рук. Ред.

талерів назад капіталові і на додаток безплатно зберіг для нього вже існуючу вартість), що становить тільки $\frac{8}{10}$ продукту [новоприєднаної праці], а 45 талерів, причому капіталові лишилось би тільки 5 талерів. Отже, капіталіст у результаті мав би лише 65 талерів як продукт того процесу виробництва, який він почав з 100 талерів.

А насправді з відтворених 40 талерів робітник не одержує нічого, так само як і з 10 талерів додаткової вартості. А коли відтворені робітником 40 талерів розглядати як призначені для того, щоб знову служити як заробітна плата, тобто знову служити капіталові для купівлі живої праці, і коли говорити про існуюче тут співвідношення, то можна сказати тільки те, що $9\frac{3}{5}$ години уречевленої праці (40 талерів) купують 12 годин живої праці (50 талерів) і, таким чином, дають додаткову вартість, що становить 20% дійсно виробленого продукту (почасти відтвореного у вигляді фонду заробітної плати, почасти нововиробленого у вигляді додаткової вартості) процесу збільшення вартості.

Тільки що первісний капітал у 100 талерів складався так:

[Матеріал]	[Знаряддя]	[Наймана праця]
50	10	40

Вироблений додатковий доход становив 10 талерів (додатковий час дорівнював 25% необхідного робочого часу). *Всього разом* 110 талерів.

Припустимо тепер, що первісний капітал у 100 талерів складається так:

[Матеріал]	[Знаряддя]	[Наймана праця]
60	20	20

Нехай результат [процесу виробництва] становить 110 талерів. Вульгарний економіст і ще більш вульгарний капіталіст скажуть, що 10% [прибутку] вироблені в однаковій мірі всіма частинами капіталу. Але 80 талерів капіталу знов-таки тільки збереглися б: їх вартість не зазнала б ніяких змін. Тільки 20 талерів були б обміняні на 30; отже, додаткова праця збільшилася б до 50% [необхідного робочого часу], а не становила б, як раніше, 25%.

Розглянемо третій випадок, коли первісний капітал у 100 талерів складається так:

[Матеріал]	[Знаряддя]	[Наймана праця]
70	20	10

Результат [процесу виробництва] дорівнює 110 талерам. Таким чином, незмінювана вартість становить 90 талерів. Новий продукт дорівнює 20 талерам; отже, додаткова вартість або додатковий час становить 100% необхідного робочого часу.

Тут перед нами три випадки, коли прибуток на весь капітал незмінно дорівнює 10 талерам, однак у першому випадку ново-створена [додаткова] вартість становить 25% уречевленої праці, витраченої на купівлю живої праці, у другому випадку вона становить 50%, у третьому випадку — 100%.

Чорт би забрав ці кляті помилки в розрахунках!* Проте нічого не вдієш, почнемо

* У цьому виданні ці помилки виправлено. Ред.

спочатку.

У першому випадку ми мали:

Незмінювана вартість	Наймана праця	Додаткова вартість	Сума
60	40	10	110

Ми весь час припускаємо, що робочий день дорівнює 12 годинам. (Ми могли б також прийняти, що робочий день збільшується, — наприклад прийняти, що раніше він дорівнював тільки x годинам, тепер же дорівнює $x + b$ годинам, — а продуктивна сила лишилася незмінною; або що обидва фактори є змінними.)

[IV—3] Якщо робітник

то	за 12 годин виробляє	50	талерів,
	за 1	$4\frac{1}{8}$	талера,
	за $9\frac{3}{5}$	40	} за 12 годин 50 талерів.
	за $2\frac{2}{5}$	10	

Таким чином, необхідна праця робітника становить $9\frac{3}{5}$ години (40 талерів); значить, додаткова праця становить $2\frac{2}{5}$ години ([створює] вартість у 10 талерів). $2\frac{2}{5}$ години являють собою $\frac{1}{5}$ робочого дня. Додаткова праця робітника становить $\frac{1}{5}$ робочого дня; отже, він створює вартість у 10 талерів. Коли ми почнемо тепер розглядати ці $2\frac{2}{5}$ години як той процент, який капітал одержав на $9\frac{3}{5}$ години уречевленого робочого часу при обміні його на живу працю, то $2\frac{2}{5} : 9\frac{3}{5} = \frac{12}{5} : \frac{48}{5}$, тобто $12 : 48 = 1 : 4$. Отже, $2\frac{2}{5}$ години дорівнюють $\frac{1}{4}$ [авансованого на заробітну плату] капіталу, становлять 25% на цей капітал. Так само 10 талерів: 40 талерів = $1 : 4 = 25\%$.

Зведемо тепер все одержане воедино.

Первісний капітал	Незмінювана вартість	Вартість, відтворена замість заробітної плати	Додаткова вартість продукту
100 талерів	60 талерів	40 талерів ($9\frac{3}{5}$ робочих години)	10 талерів
Загальна сума	Додатковий час і додаткова вартість		% на обміяну уречевлену працю
№ 1) 110 талерів	$2\frac{2}{5}$ робочих години 10 талерів		25%

(Можна було б сказати, що *знаряддя праці*, його вартість повинна бути не тільки заміщена, але й відтворена, оскільки знаряддя праці дійсно спрацьовується, споживається в процесі виробництва. Це слід розглянути в підрозділі про *основний капітал*. Справді, вартість знаряддя додається до вартості матеріалу; оскільки вона є уречевленою працею, вона змінює тільки форму. Якщо у вищенаведеному прикладі вартість матеріалу становила 50 талерів, а вартість знаряддя праці — 10 талерів, то тепер, коли знаряддя спрацьовалось на 5 талерів, вартість матеріалу [разом з вартістю спрацьованої частини знаряддя] становить 55, а вартість знаряддя — 5 талерів; якщо знаряддя цілком зникне, вартість матеріалу [разом з вартістю спрацьованого знаряддя] досягне 60 талерів. Це є елемент простого процесу виробництва. Знаряддя не було, подібно до заробітної плати, спожите *поза процесом виробництва*.)

Але перейдемо до другого припущення:

Первісний капітал	Незмінювана вартість	Вартість, відтворена замість заробітної плати	Додаткова вартість продукту	Загальна сума
100	80	20	10 талерів	110 талерів

Якщо робітник за 12 годин виробляє 30 талерів, то за 1 годину він виробляє $2\frac{1}{2}$ талера, за 8 годин — 20 талерів, за 4 години — 10 талерів. 10 талерів становлять 50% від 20 талерів, так само як 4 години від 8 годин; додаткова вартість дорівнює 4 годинам, $\frac{1}{3}$ робочого дня, або 10 талерам.

Первісний капітал	Незмінювана вартість	Вартість, відтворена замість заробітної плати	Додаткова вартість продукту
100	80	20 талерів (8 робочих годин)	10 талерів
Загальна сума		Додатковий час і додаткова вартість	% на (змінний) капітал
110		4 робочих години 10 талерів	50%

Отже:№II)

Як у першому, так і в другому випадку прибуток на сукупний капітал у 100 талерів становить 10%, але в першому випадку дійсна додаткова вартість, яку капітал одержує в процесі виробництва, становить 25%, а в другому випадку — 50% необхідного робочого часу.

Передпосилки прикладу № II самі по собі такі ж можливі, як і передпосилки прикладу № I. Але при їх зіставленні здається, що передпосилки прикладу № II безглузді. Матеріал і знаряддя підвищилися у вартості з 60 до 80 талерів, продуктивність праці знизилася з $4\frac{1}{6}$ талера [новоствореної вартості] за годину до $2\frac{1}{2}$ талера, а [норма] додаткової вартості зросла на 100%. (Проте коли припустити, що більша витрата на заробітну плату в першому випадку виражає більшу кількість робочих днів, а в другому — меншу, то передпосилка прикладу № II буде правильною.)

Якби необхідна заробітна плата, тобто вартість праці, виражена в талерах, упала, то це само по собі було б неістотним. Чи буде вартість години праці виражена в 2 чи 4 талерах, продукт 12 годин праці як у першому, так і в другому випадку обмінюється (в обігу) на 12 годин праці, і в обох випадках додаткова праця виступає як додаткова вартість. Безглуздість передпосилки прикладу «№II» впливає з того, що 1) ми взяли як максимум робочого часу 12 годин праці і, отже, не можемо ввести в розрахунок більшу або меншу кількість робочих днів; 2) чим більше ми збільшуємо капітал на одному боці [на боці незмінюваної вартості], тим більше ми не тільки скорочуємо необхідну працю, а й повинні зменшити її *вартість*, тимчасом як вартість [і авансованого капіталу і сукупного продукту] лишається тією ж. Навпаки, у другому випадку ціна [сукупного продукту] повинна була б зрости. Та обставина, що робітник може прожити за допомогою меншої кількості праці, тобто що він більше виробляє за ті самі години,— повинно було б проявити себе не в [IV—4] зменшенні кількості талерів, що припадають на одну годину необхідної праці, а в зменшенні кількості необхідних робочих годин.

Коли, наприклад, робітник одержує, як у першому випадку, $4\frac{1}{6} \times 9\frac{3}{5}$ талера, але споживна вартість цієї вартості,— яка, для того щоб виразити *вартість* (а не ціну), повинна бути *постійною*,— зростає в такій мірі, що для виробництва своєї живої робочої сили робітникові потрібно вже не $9\frac{3}{5}$ години, як у першому випадку, а тільки 8 годин, то це повинно було б знайти своє вираження у збільшенні вартості. Але в нашому прикладі, згідно з прийнятими нами умовами, змінною величиною є «незмінювана вартість», а незмінними лишаються ті 10%, які виступають тут як постійна добавка до відтворюваної праці, хоч вони і виражають кожного разу різні процентні частки відтворюваної праці.

У першому випадку в нас незмінювана вартість менша, ніж у другому, а сукупний продукт [новоприєднаної] праці — більший. Оскільки одна з складових частин [авансованого капіталу] в 100 талерів повинна збільшитись, якщо друга зменшується; оскільки, разом з тим, встановлена тривалість абсолютного робочого часу лишається незмінною; оскільки, далі, сукупний продукт [новоприєднаної] праці зменшується відповідно до збільшення «незмінюваної вартості» і збільшується відповідно до її зменшення,— то при затратах одного й того ж [новоприєднаного] робочого часу ми одержуємо тут тим менше (абсолютного) продукту [новоприєднаної] праці, чим більше застосовується [постійного] капіталу. Це було б цілком правильно з тієї причини, що коли з даної суми, наприклад у 100 талерів, більше витрачається на «незмінювану вартість», то на [новоприєднуваний] робочий час може бути витрачено менше, а тому взагалі може бути створено *відносно* менше нової вартості в порівнянні з витраченим капіталом. Але в такому разі, для того щоб був можливий прибуток на капітал, *робочий час* не повинен бути фіксований, як це має місце в нашому прикладі, або якщо він фіксований, то при зростанні «незмінюваної вартості» й одночасному *зростанні* [норми] *додаткової вартості*,— *вартість, створювана робочою годиною*, не повинна, як це має місце тут, зменшуватись, бо це неможливо, а повинна була б скоротитися *кількість* робочих годин. Тим часом саме це зменшення вартості, створюваної робочою годиною, і припускається в нашому прикладі. Ми припускаємо в першому випадку, що за 12 годин праці виробляється 50 талерів [новоствореної вартості], а в другому випадку — тільки 30 талерів. У першому випадку ми припускаємо, що робітник [для того щоб відтворити еквівалент своєї заробітної плати] працює $9\frac{3}{5}$ години, а в другому випадку — тільки 8 годин, хоч у другому випадку він, згідно з нашим припущенням, за годину виробляє менше. Це абсурд.

Але чи немає все-таки в цих цифрах, якщо до них підійти інакше, чогось правильного? Коли до складових частин капіталу входить у порівнянні з працею відносно більше матеріалу і знарядь, то чи не зменшується при цьому абсолютна нова вартість, хоч відносна й зростає? В цьому разі застосовуватиметься менше живої праці у відношенні до даних розмірів капіталу; отже, хоч надлишок [продукту] цієї живої праці над його витратами буде більший і хоч через це процентне відношення його до

заробітної плати, тобто процентне відношення його до дійсно спожитого [змінного] капіталу збільшується,— хіба в цього капіталу абсолютна нова вартість не буде неодмінно відносно менша, ніж у того капіталу, який застосовує менше матеріалу праці і знарядь (це якраз і є основний момент у зміні незмінюваної вартості, тобто вартості, що не змінюється в процесі виробництва як вартість) і більше живої праці,— і саме внаслідок того, що цей останній капітал застосовує відносно більше живої праці?

В такому разі збільшенню кількості знарядь праці відповідає зростання продуктивної сили, бо створена капіталом [№ II] додаткова вартість, так само як і при старому способі виробництва [у капіталу № I], не перебуває в безпосередній відповідності з його споживною вартістю, його продуктивною силою, і саме вже збільшення продуктивної сили створює додаткову вартість, хоч зовсім не в тій же пропорції.

Підвищення продуктивної сили, яке неодмінно виражається у збільшенні вартості знарядь, у підвищенні питомої ваги знарядь у витратах капіталу, неминуче спричиняється до збільшення кількості матеріалу, бо для того щоб можна було виробити більше продукту, необхідно обробити більше матеріалу. (Але збільшення продуктивної сили має відношення також і до якості продукту; якщо дано продукт певної якості, воно впливає тільки на кількість продукту; і тільки на якість продукту, якщо дано певну кількість продукту; збільшення продуктивної сили може мати відношення як до того, так і до другого.)

Хоч [при зростанні питомої ваги матеріалу і знарядь праці в авансованому капіталі] в наявності є менша кількість праці (необхідної) у відношенні до додаткової праці, або взагалі менша кількість живої праці у відношенні до капіталу,— все-таки чи не може зрости вироблювана капіталом додаткова вартість, незважаючи на те що вона у відношенні до всього капіталу зменшується, тобто незважаючи на зменшення так званої норми прибутку?

Візьмемо, наприклад, капітал у 100. Нехай спочатку матеріал дорівнюватиме 30, знаряддя — 30 (всього на незмінювану вартість припадає 60). Заробітна плата становить 40 (4 робочих дні). Прибуток дорівнює 10. Тут прибуток становить 25% нової вартості, якщо цей прибуток обчислювати у відношенні до праці, уречевленої в заробітній платі, і 10%, якщо його обчислювати у відношенні до капіталу.

Нехай тепер матеріал буде 40, знаряддя — 40 талерів. Нехай продуктивність подвоюється, так що [на заробітну плату] потрібно вже тільки 2 робочих дні, тобто 20 талерів. Припустимо тепер, що абсолютний прибуток, тобто прибуток на весь капітал, буде менше 10 талерів. Чи може в цьому разі прибуток становити у відношенні до зайнятої праці величину більшу, ніж 25%, тобто за припущених умов, більшу, ніж $\frac{1}{4}$ від 20? Справді, $\frac{1}{3}$ від 20 становить $6\frac{2}{3}$; отже, менше, ніж 10, [IV—5] але все-таки це дорівнює $33\frac{1}{3}\%$ на застосовану працю, тимчасом як у першому випадку ця величина становила тільки 25%. В результаті тут вийшло б тільки $106\frac{2}{3}$, тоді як раніше було 110.

І все-таки при тій же величині [авансованого капіталу) (100) додаткова праця, додатковий дохід, взятий у відношенні до застосованої праці, був би більший, ніж у першому випадку. Але оскільки в другому випадку абсолютна величина застосованої праці на 50% менша, ніж у першому випадку, тимчасом як підвищений прибуток на застосовану працю всього на $8\frac{1}{3}\%$ [$33\frac{1}{3}\%$ — 25%] більший, ніж у першому випадку, то абсолютний результат у другому випадку повинен бути менший, а значить повинен виявитися меншим і прибуток, одержаний на весь [авансований] капітал; бо $20 \times 33\frac{1}{3}\%$ [= $6\frac{2}{3}$] менше, ніж $40 \times 25\%$ [= 10].

Весь цей випадок неправдоподібний і не може бути в політичній економії узагальнюючим прикладом; адже тут припущено збільшення затрат на знаряддя праці, збільшення обробленого матеріалу, хоч при цьому зменшилася не тільки відносна, а й абсолютна кількість робітників (зрозуміло, якщо два фактори дорівнюють у сумі третьому, то при збільшенні одного з них другий повинен зменшуватись). Адже зростання питомої ваги знаряддя праці і матеріалу праці у вартості капіталу, яке відбувається поряд з відносним скороченням застосовуваної праці, припускає [зростання] поділу праці всередині цілого [всередині суспільства],— отже, передбачає принаймні абсолютне збільшення кількості робітників, хоч і не пропорціональне зростанню величини застосовуваного капіталу.

Однак візьмемо, наприклад, літографський верстат, яким кожен може користуватися сам для друкування літографій. Припустимо, що його *вартість*, коли він ще тільки був винайдений, була вища від вартості того устаткування, яке раніше, до того як були винайдені ці зручні штучки, обслуговувалось чотирма робітниками; літографський верстат потребує вже тільки двох робітників (тут, як це має місце у багатьох машин, що являють собою вид інструменту, не може бути мови ні про який дальший поділ праці, а навпаки, якісний поділ праці зникає). Нехай вартість знарядь раніше становила тільки 30 талерів, а необхідна праця (тобто праця, необхідна капіталістові для створення прибутку) становила 4 робочих дні.

(Існують машини, наприклад труби повітряного опалення, для дії яких, за винятком однієї точки, праця як така зовсім не потрібна. Трубу відкривають в одній точці; для того щоб передати теплоту в інші точки, не потрібно ніяких робітників. Так взагалі стоїть справа з пристроями передачі сили [енергії] (див. Баббеджа ¹⁷⁷). Там, де раніше сила [енергія] за допомогою відповідної кількості робітників, які раніше працювали опалювачами, переносилася в матеріальній формі з одного місця в інше, ця передача сили [енергії] з одного приміщення в інше, яка стала тепер фізичним процесом, виступала як праця певної кількості робітників.)

Якщо капіталіст застосовує названий літографський верстат як джерело прибутку, як капітал, а не як споживну вартість, то неминуче збільшується кількість матеріалу, оскільки капіталіст за один і той же час може надрукувати більше літографій, і саме звідси походить його прибуток. Тому нехай цей літограф витрачає на

знаряддя 40 талерів, на матеріал — 40 талерів, застосовує 2 робочих дні (20 талерів), які дають йому $33\frac{1}{3}\%$, тобто $6\frac{2}{3}$ талера на 20 талерів уречевленого робочого часу. Якщо його капітал, як і капітал іншого капіталіста [який витрачає 30 талерів на знаряддя, 30 талерів на матеріал і 40 талерів на заробітну плату], дорівнює 100 талерам, то він за цих умов дасть йому тільки $6\frac{2}{3}\%$ прибутку, але на застосовану працю цей капіталіст одержить прибутку $33\frac{1}{3}\%$; інший капіталіст одержить 10% прибутку на капітал і тільки 25% на застосовану працю.

Вартість, одержана на застосовану працю, може бути менша, а прибуток на весь капітал — більший, якщо решта складових частин капіталу відповідно менша. Проте справа, яка давала б $6\frac{2}{3}\%$ на весь капітал і $33\frac{1}{3}\%$ на застосовану працю, могла б виявитись прибутковішою, ніж та, яка спочатку ґрунтувалась на 25% прибутку з праці і 10% прибутку з усього капіталу.

{Припустимо, наприклад, що хліб та інші продукти подорожчали настільки, що вартість життєвих засобів робітника зросла на 25%. Першому літографу 4 робочих дні обійдуться тепер замість 40 в 50 талерів. Його знаряддя і матеріал лишилися ті самі: 60 талерів. Отже, йому довелося б авансувати капітал у 110 талерів. Його прибуток, при капіталі в 110, становив би $12\frac{1}{2}$ талера, тобто 25% на 50 талерів, витрачених на 4 робочих дні; значить, $12\frac{1}{2}$ талера на 110 (тобто $11\frac{4}{11}\%$ на весь капітал У ПО).

Другий літограф витрачає 40 талерів на верстат, 40 талерів — на матеріал; але 2 робочих дні обійдуться йому не в 20 талерів, а на 25% дорожче, тобто в 25 талерів. Йому, значить, доведеться авансувати 105 талерів; його додаткова вартість у відношенні до праці становить $33\frac{1}{3}\%$, тобто $\frac{1}{3}$, тобто $8\frac{1}{3}$ талера. Таким чином, він одержав би $8\frac{1}{3}$ талера (тобто $7\frac{59}{63}\%$) на капітал у 105 талерів¹⁷⁸.

Отже, припустимо, що в десятирічному циклі мають місце 5 добрих і 5 поганих урожаїв з указаними вище середніми співвідношеннями. Тоді перший літограф за п'ять урожайних років одержав би 50 талерів процента [прибутку]; за п'ять неврожайних років — $62\frac{1}{2}$ талера; всього — $112\frac{1}{2}$ талера; середній процент [середній прибуток] за 10 років становив би $11\frac{1}{4}$ талера. Другий капіталіст за п'ять урожайних років одержав би $33\frac{1}{3}$ талера, за п'ять неврожайних років — $41\frac{2}{3}$ талера, всього — 75 талерів; у середньому за 10 років — по $7\frac{1}{2}$ талера на рік.}

Оскільки капітал № II обробляє більше матеріалу за тією самою ціною, то він виробляє [продукт] дешевше. На це можуть заперечити, що оскільки він витрачає більше на знаряддя, то він виробляє [свій продукт] дорожче; особливо тому, що в тій самій пропорції, в якій збільшується вартість потрібних йому машин, у нього збільшується і витрата матеріалу. Однак практично [IV—6] неправильно, ніби спрацьовування машин збільшується в тій самій мірі, — тобто ніби строк їх придатності скорочується в тій самій мірі, — в якій збільшується кількість оброблюваного ними матеріалу. Але все це сюди не належить. В обох випадках припускається, що співвідношення між вартістю машини і вартістю матеріалу є постійним.

Наш приклад набуває значення тільки в тому разі, якщо ми припустимо, з одного боку, менший капітал, який застосовує більше праці і менше матеріалу й машин, але одержує на весь капітал вищу процентну ставку, а з другого боку — більший капітал, який застосовує більше машин і матеріалу й відносно менше, але абсолютно стільки ж, робочих днів і одержує на весь капітал меншу процентну ставку, оскільки до більш продуктивної праці в меншій мірі застосовний поділ праці і т. д. При цьому необхідно включити (чого не було зроблено вище) до передбачуваних нами умов ту передумову, що споживна вартість машини значно вища, ніж її вартість, тобто що знецінення машини при її використанні у виробництві відбувається не в тій же пропорції, в якій вона збільшує кількість продукції.

Отже, візьмемо, як і раніше, друкарський верстат (спочатку ручний друкарський верстат, потім — автоматичний друкарський верстат).

Нехай *капітал*I, що дорівнює 100 талерам, витрачає 30 талерів на матеріал, 30 талерів — на ручний верстат, 40 талерів (4 робочих дні) — на працю; прибуток дорівнює 10%; виходить, прибуток становить 25% у відношенні до живої праці (додатковий час становить $\frac{1}{4}$ [необхідного часу]).

*Капітал*II, що дорівнює 200 талерам, витрачає 100 талерів на матеріал, 60 талерів — на *верстат*, 4 робочих дні (40 талерів) — на працю; нехай прибуток, що припадає на ці 4 робочих дні, становить $13\frac{1}{3}$ талера, тобто $1\frac{1}{3}$ робочого дня, тимчасом як у першому випадку він становив лише один робочий день; загальна сума тепер становить $213\frac{1}{3}$ талера, тобто [норма прибутку] дорівнює $6\frac{2}{3}\%$, тимчасом як у першому випадку вона становила 10%. Однак у цьому другому випадку додаткова вартість, що припадає на застосовану працю, становить $13\frac{1}{3}$ талера, тоді як у першому випадку — тільки 10 талерів. У першому випадку 4 робочих дні створюють 1 додатковий день, у другому випадку 4 робочих дні створюють $1\frac{1}{3}$ додаткового дня. Однак у другому випадку норма прибутку, що припадає на весь капітал, на $\frac{1}{3}$, або на $33\frac{1}{3}\%$, нижча, ніж у першому випадку; загальна ж сума прибутку на $\frac{1}{3}$ більша.

Припустимо тепер, що 30 талерів і 100 талерів [витрачені відповідно у першому і другому випадку] на матеріал, являють собою друковані аркуші і що [в обох випадках] верстат спрацьовується за один і той самий час, за 10 років, або по $\frac{1}{10}$ щороку. Таким чином, № I повинен замінити $\frac{1}{10}$ вартості верстата (30 талерів), тобто 3 талери; № II повинен замінити $\frac{1}{10}$ від 60 талерів, тобто 6 талерів. Понад цю частку, в обох випадках вартість верстата не входить у річну продукцію, яка є предметом розгляду (4 робочих дні можна розглядати і як такі дні, в кожному з яких міститься по 3 місяці).

Капітал I продає 30 друкованих аркушів своєї продукції за 30 талерів (матеріал) + 3 талери (знаряддя) + 50 талерів, що представляють уречевлений [новоприєднаний] робочий час (час виробництва), тобто за 83 талери.

Капітал II продає 100 друкованих аркушів своєї продукції за 100 талерів (матеріал) + 6 талерів (знаряддя) + $53\frac{1}{3}$ талера [уречевлений новоприєднаний

робочий час], тобто за $159\frac{1}{3}$ талера.

Капітал I продає 30 друкованих аркушів за 83 талери; 1 друкований аркуш продається за $\frac{83}{30}$ талера, тобто за 2 талери 23 зільбергрошени *.

Капітал II продає 100 друкованих аркушів за 159 талерів 10 зільбергрошенів; 1 друкований аркуш продається за (159 талерів 10 зільбергрошенів): 100, тобто за 1 талер 17 зільбергрошенів 8 пфенігів.

Отже, ясно, що капіталові I кінець, оскільки він продає непомірно дорого. I хоч у першому випадку прибуток на весь капітал становив 10%, а в другому випадку — тільки $6\frac{2}{3}\%$, все-таки перший капітал одержував на [оплачений] робочий час тільки 25%, тоді як другий капітал одержує $33\frac{1}{3}\%$. У капіталу I відношення необхідної праці до всього застосованого капіталу більше, і тому додаткова праця, хоч вона абсолютно менша, ніж у капіталу II, проявляється у вигляді вищої норми прибутку на менший сукупний капітал. 4 робочих дні у відношенні до 60 талерів [витрачених на знаряддя і матеріал першим капіталом] більше, ніж 4 робочих дні у відношенні до 160 талерів [витрачених на знаряддя і матеріал другим капіталом]. У першому випадку один робочий день припадає на 15 талерів наявного [постійного] капіталу; в другому випадку один робочий день припадає на 40 талерів. Але у другого капіталу праця продуктивніша (що зумовлено як наявністю *більшого* парку машин, а через це також і більшим місцем, яке машини займають серед вартостей капіталу, так і більшою кількістю того матеріалу, в якому знаходить своє вираження робочий день, що містить [IV—7] більше додаткового часу, а тому споживає за один і той же час більше матеріалу). У другому випадку створюється більше додаткового часу (відносного додаткового часу, тобто додаткового часу, зумовленого розвитком продуктивної сили). В першому випадку додатковий час становить $\frac{1}{4}$ [необхідного часу], у другому випадку — $\frac{1}{3}$. Через це додатковий час у другому випадку створює протягом того самого проміжку часу і більше споживних вартостей, і більшу мінову вартість; останню, проте, не в тій же пропорції, як перші, бо, як ми бачили, мінова вартість зростає не в тій же чисельній пропорції, як продуктивність праці. Через це ціна одиниці продукту виявляється меншою, ніж сукупна ціна продукції,— тобто ціна одиниці продукту, помножена на кількість виробленого продукту, виявляється більшою [ніж раніше, незважаючи на здешевлення одиниці продукту].

Якби ми тепер припустили, що загальна сума робочих днів у другому випадку, хоч відносно вона й менша, ніж у № I, є *абсолютно більшою*, то результат виявився б ще разючішим. Прибуток більшого капіталу, що працює з більшою кількістю машин, уявляється меншим, ніж прибуток меншого капіталу, що працює з відносно чи абсолютно більшою кількістю живої праці; і це відбувається якраз тому, що *більший прибуток з живої праці*, будучи розподілений на такий сукупний капітал, який

* Талер (пруський) дорівнює 30 зільбергрошам, а зільбергрошен дорівнює 12 пфенігам. *Ред.*

застосовує менше живої праці у відношенні до сукупної величини капіталу,— уявляється меншим, ніж *менший прибуток з живої праці*, що перебуває у вищому процентному відношенні до меншого сукупного капіталу. А те, що співвідношення [між вартістю, витраченою на матеріал і машини, і живою працею] в № II таке, що тут може бути перероблено більше матеріалу і що більш значна частина вартості вкладена в знаряддя праці, — ця обставина являє собою тільки вираження для [зрослої] продуктивності праці.

Отже, ось у чому суть знаменитого положення бідолашного Бастіа, який міцно вбив собі в голову,— на що пан Прудон так і не зумів йому відповісти ¹⁷⁹,— що, оскільки норма прибутку при більшому і продуктивнішому капіталі уявляється меншою, значить, стала більшою частка робітника, тимчасом як справа стоїть якраз *навпаки*: більшою стала додаткова праця робітника.

Рікардо, мабуть, теж не зрозумів суті справи, бо інакше він не став би пояснювати періодичне зниження прибутку одним тільки зростанням заробітної плати, яке викликається підвищенням хлібних цін (а тим самим і підвищенням ренти). Адже ж додаткова вартість,— у тій мірі, в якій вона хоч і є основою прибутку, але також і відрізняється від того, що звичайно називають прибутком,— *aufond** ніколи ще не була розкрита.

Бідолашний Бастіа в даному разі сказав би, що оскільки в першого капіталу прибуток становить 10% (тобто $\frac{1}{10}$), а в другого капіталу тільки $\frac{6^2}{3}\%$ (тобто $\frac{1}{15}$), то робітник у першому випадку одержує $\frac{9}{10}$ [або $\frac{27}{30}$], а в другому випадку — $\frac{14}{15}$ [або $\frac{28}{30}$]. Це неправильно ні з точки зору співвідношення [між прибутком і заробітною платою] в кожному з цих двох випадків, ні з точки зору співвідношення цих випадків між собою.

Що ж до дальшого відношення між новою вартістю капіталу і капіталом як *індиферентною сукупною вартістю* (в такому вигляді, взагалі кажучи, капітал виступав перед нами до того, як ми перейшли до розгляду процесу виробництва, і в кінці процесу виробництва він знову повинен виступити перед нами в такому вигляді), то це треба розглянути почасти під рубрикою *прибутку*, де нова вартість дістає нове визначення, почасти під рубрикою *нагромадження*. Тут же нам насамперед належить з'ясувати тільки природу додаткової вартості як еквівалента відносного або абсолютного робочого часу, пущеного в хід капіталом понад необхідний робочий час.

Та обставина, що здійснюване в процесі виробництва споживання тієї частини вартості [капіталу], яка міститься в знарядді, ніяк не може — тут, де необхідно пояснити поки що тільки творення додаткової вартості, самозростання вартості,— бути ознакою, що відрізняє знаряддя виробництва від матеріалу, впливає просто з того, що це споживання належить до самого простого процесу виробництва і що, отже, вже

* - по суті. *Ред.*

в простому процесі виробництва — для того щоб він знову міг початися з самого, себе — вартість спожитого знаряддя (чи то сама *проста споживна вартість* чи мінова вартість, якщо виробництво вже дійшло до поділу праці і має місце обмін хоч би надлишками) знову повинна бути наявною у вартості (міновій вартості або споживній вартості) продукту. Знаряддя втрачає свою споживну вартість у тій самій мірі, в якій воно допомагає підвищити мінову вартість сирового матеріалу і є засобом праці. Цей пункт, дійсно, необхідно дослідити, бо розмежування між незмінюваною вартістю, як такою частиною капіталу, яка просто зберігається, між другою його частиною, яка відтворюється (*відтворюється з точки зору капіталу, а з точки зору існуючого виробництва, здійснюваного працею, — виробляється*), і між тією частиною капіталу, яка виробляється знову, — істотно важливе.

[в) Зростання постійної частини капіталу у відношенні до його змінної частини як вираження зростання продуктивності праці]

Тепер настав час покінчити з питанням відносно вартості, яка є результатом зростання продуктивних сил. Ми бачили, що в цьому разі — так само як і в тому разі, коли має місце абсолютний приріст додаткової праці, — створюється *додаткова вартість* (а не тільки більша кількість споживної вартості)*. Якщо [необхідна і додаткова праця] певним чином розмежовані, наприклад, якщо припущено, що робітникові треба працювати тільки половину робочого дня, для того щоб виробити для себе життєві засоби на *цілий день*, і якщо досягнуто тієї природної межі, в рамках якої робітник за допомогою даної кількості праці дає додаткову працю, — то збільшення абсолютного робочого часу можливе лише в тому разі, якщо *одночасно* застосовується більше робітників, якщо дійсний робочий день одночасно примножується, замість того щоб тільки подовжуватись (згідно з припущенням, окремий робітник може працювати тільки 12 годин; якщо треба одержати додатковий час від 24 годин праці, то в наявності мають бути 2 робітники). В цьому разі капітал, перш ніж він вступає в процес самозростання вартості, повинен при обміні з робітником оплатити на 6 робочих годин більше, тобто віддати значнішу частину самого себе; з другого боку, йому в середньому доводиться більше витратити на підлягаючий переробці матеріал (не кажучи вже про те, що повинен бути *в наявності* зайвий робітник, тобто що повинно зрости робоче населення). Отже, можливість дальшого [IV—8] процесу збільшення вартості залежить тут від попереднього нагромадження капіталу (що розглядається з його матеріального боку).

Якщо ж, навпаки, зростає продуктивна сила, а тому і відносний додатковий час, то в цьому разі — оскільки на даному ступені дослідження капітал все ще можна

* Див. цей том, частина I, стор. 281—288. Ред.

розглядати як безпосередньо виробляючий життєві засоби, сировину і т. д.— потрібно буде менше витрат на заробітну плату, а зростання виробництва матеріалу забезпечується самим процесом збільшення вартості. Однак це питання стосується скоріше *нагромадження* капіталів.

Повернемося тепер до того місця, де ми востаннє перервали свою думку **. Зростання продуктивності веде до збільшення *додаткової вартості*, хоч воно і не збільшує абсолютної суми мінових вартостей. Воно збільшує вартості тому, що створює нову *вартість як вартість*, тобто створює таку вартість, яка не повинна бути просто обмінювана як еквівалент, а повинна себе утвердити як вартість; одним словом, зростання продуктивності створює більше грошей. Питання полягає ось у чому: чи збільшує зростання продуктивності в кінцевому підсумку також і суму мінових вартостей? Aufond*** це вже визнано: адже і Рікардо визнає, що разом з нагромадженням капіталів зростають заощадження, а значить, зростають і вироблювані мінові вартості. Зростання заощаджень означає не що інше, як зростання самостійних вартостей — грошей. Проте ілюстрації, що їх наводить Рікардо, суперечать цьому його власному твердженню.

Візьмемо наш старий приклад*. 100 талерів становлять капітал, 60 талерів — незмінювану вартість, 40 талерів — заробітну плату, яка виробляє 80 талерів; таким чином, продукт дорівнює 140 талерам.

Тут знову виявляється, що додаткова вартість сукупного капіталу дорівнює половині новоствореної вартості, оскільки друга половина останньої дорівнює необхідній праці. Яке відношення цієї додаткової вартості (додаткова вартість завжди дорівнює додатковому часу, дорівнює, отже, сукупному продукту робітника мінус та частина цього продукту, яка утворює заробітну плату робітника) [до всього застосованого капіталу],— це залежить 1) від того відношення, в якому незмінювана частина капіталу перебуває до його продуктивної частини; 2) від того відношення, в якому необхідний робочий час перебуває до додаткового часу (у наведеному вище прикладі відношення додаткового часу до необхідного становить 100%, відношення додаткового часу до всього капіталу в 100 талерів становить 40%); 3) залежить, отже, не тільки від вказаного в пункті другому відношення, а також і від абсолютної величини необхідного робочого часу.

Якби у капіталу в 100 талерів незмінювана частина становила 80 талерів, то частина, обмінювана на необхідну працю, дорівнювала б 20 талерам, і якби при цьому необхідна праця створювала 100% додаткового часу, то прибуток на капітал становив би 20%.

Але якби капітал дорівнював 200 талерам при тому самому співвідношенні між

** Див. цей том, частина I, стор. 281—288. *Ред.*

*** - По суті. *Ред.*

* Див. цей том, частина I, стор. 276—279, 289, 302—309. *Ред.*

постійною і змінною частиною, що і в нашому старому прикладі (а саме, $\frac{3}{5}$ до $\frac{2}{5}$), то вартість продукту дорівнювала б 280, що означає 40 [талерів прибутку на кожні] 100 талерів [застосованого капіталу]. В цьому випадку абсолютна величина прибутку зросла б з 40 до 80 талерів, але відношення [прибутку до застосованого капіталу] лишилося б рівним 40%.

Якщо ж, навпаки, постійний елемент застосованого капіталу в 200 талерів, як і раніше, становить 120 талерів, кількість необхідної праці дорівнює 80 талерам, але при цьому необхідна праця зростає тільки на 10%, тобто на 8 талерів, то вартість сукупного продукту дорівнювала б 208 талерам і, отже, прибуток становив би 4%. Якби необхідна праця зросла тільки на 5 талерів, то вартість продукту дорівнювала б 205 талерам; отже, прибуток становив би $2\frac{1}{2}\%$.)

Нехай у нашому прикладі 40 талерів додаткової вартості являють собою абсолютний робочий час.

Припустимо тепер, що продуктивна сила подвоюється: отже, якщо 40 талерів [заробітної плати] дають 4 години необхідної праці, то робітник міг би тепер [після подвоєння продуктивної сили] виробити цілий день живої праці за 2 години. Тоді додатковий час зріс би на $\frac{1}{2}$ [своєї власної величини або на $\frac{1}{4}$ робочого дня]: раніше, для того щоб виробити цілий день, потрібно було $\frac{1}{2}$ дня, тепер потрібно $\frac{1}{4}$ дня. У продукті робочого дня додаткова вартість становила б $\frac{3}{4}$, і якщо необхідна робоча година дорівнює 10 талерам ($10 \times 4 = 40$), то тепер робітникам потрібно було б уже тільки $10 \times 2 = 20$ талерів. Отже, капітал одержує додатковий дохід у 20 талерів, а саме 60 талерів замість 40. В результаті вартість продукту становить 140 талерів, з яких 60 талерів дорівнюють постійній вартості, 20 талерів дорівнюють заробітній платі і 60 талерів дорівнюють додатковому доходу; разом 140 талерів. Капіталіст може тепер відновити виробництво з капіталом у 80 талерів.

Нехай капіталіст А застосовує свій капітал у 140 талерів на тому ж старому рівні виробництва для нового виробництва. Відповідно до первісного співвідношення [між постійною і змінною частинами капіталу] на незмінювану частину капіталу йому потрібно $\frac{3}{5}$, тобто $3 \times \frac{140}{5} = 3 \times 28 = 84$ талери; на необхідну працю лишається 56 талерів. Раніше він витрачав на працю 40 талерів, тепер — 56, тобто на $\frac{2}{5}$ більше. Отже, наприкінці [процесу виробництва] його капітал становитиме $84 + 56 + 56 = 196$ талерів.

Нехай капіталіст В теж застосовує 140 талерів для нового виробництва, але на вищому рівні виробництва. Якби він відновив виробництво з капіталом у 80 талерів, то в нього 60 талерів витрачалися б як незмінювана вартість і тільки 20 талерів витрачалися б на працю; через це тепер з додаткових 60 талерів 45 він вживає на незмінювану вартість і 15 — на працю. Отже, вартість продукту в первісного капіталу капіталіста В дорівнювала б $60 + 20 + 60 = 140$, а в додаткового капіталу: $45 + 15 + 45 = 105$. Таким чином, загальний підсумок капіталіста В становить 245 талерів, тимчасом

як у капіталіста А він дорівнює 196 талерам.

Збільшення продуктивності праці означає не що інше, як те, що той самий капітал створює ту саму вартість з меншими затратами праці або що менша кількість праці створює той самий продукт при більших затратах капіталу. Менша кількість необхідної праці виробляє більше додаткової праці. [IV—9] Зменшення відношення необхідної праці до капіталу — це для процесу збільшення вартості капіталу, очевидно, те саме, що зростання відношення капіталу до необхідної праці, яку він приводить у рух; бо той самий капітал приводить у рух більше додаткової праці, а отже — менше необхідної праці.

{Коли припускається, як у нашому випадку, що капітал лишається тим самим, тобто що обидва капіталісти знову починають [процес виробництва] з 140 талерами, то у більш продуктивного капіталу більш значна частина повинна припадати на капітал (а саме, на його незмінювану частину), а у менш продуктивного капіталу — більш значна частина повинна припадати на працю. Перший капітал у 140 талерів приводить через це в рух необхідну працю в 56 талерів, а ця необхідна праця передбачає для свого процесу незмінювану частину капіталу в 84 талери. Другий капітал приводить у рух працю в $20 + 15 = 35$ талерів і незмінюваний капітал в $60 + 45 = 105$ талерів (а з викладеного раніше впливає також, що збільшення продуктивної сили збільшує вартість не в тій же мірі, в якій збільшується сама продуктивна сила).}

{У першому випадку, як ми вже показали, абсолютна нова вартість [додаткова вартість] менша, ніж у другому випадку, оскільки в першому випадку маса застосованої праці більша у відношенні до незмінюваної вартості [а праця менш продуктивна], тимчасом як у другому випадку ця маса застосованої праці менша саме тому, що праця більш продуктивна. Однак насамперед [слід зауважити]: ця різниця, яка полягає в тому, що в першому випадку нова вартість [додаткова вартість] становила тільки 40 талерів, а в другому випадку — 60 талерів, виключає [в разі рівності вихідних капіталів] можливість того, щоб перший капіталіст відновив виробництво з таким же капіталом, як другий капіталіст; адже [до того ж] в обох капіталістів певна частина нової вартості повинна вступити в обіг як еквівалент, для того щоб капіталіст міг жити, і притому за рахунок капіталу. Якщо обидва капіталісти проживають по 20 талерів, то [після першого виробничого циклу] і перший, і другий приступлять знову до роботи з капіталом у 120 талерів [в результаті того, що на початку першого виробничого циклу капітал першого капіталіста становив 100 талерів, а капітал другого — тільки 80 талерів] і т. д. Дивись про це вище*. До всього цього слід повернутися ще раз; але питання про те, як нова вартість, створена в результаті збільшення продуктивної сили, відноситься до нової вартості, створеної в результаті абсолютного збільшення праці, — стосується розділів про *нагромадження і прибуток*.)

* Див. цей том, частина I, стор. 305. Ред.

Ось через це про машини й кажуть [маючи на увазі зменшення з їх допомогою необхідної праці і збільшення додаткової праці], що вони *заощаджують працю*. Але не *саме тільки* заощадження праці, як правильно відмітив *Лодердель*, є характерним для застосування машин, бо за допомогою машин людська праця виготовляє і створює такі речі, яких вона абсолютно не могла б створити без машин¹⁸⁰. Останнє стосується споживної вартості машин. Характерним для застосування машин є *заощадження* необхідної праці і створення *додаткової праці*. Зростає продуктивність праці виражається в тому, що капіталові доводиться купувати менше необхідної праці, для того щоб створити ту саму вартість і більшу кількість споживних вартостей, тобто в тому, що менша кількість необхідної праці створює ту саму мінову вартість і, використовуючи більше матеріалу, створює більшу масу споживних вартостей.

Таким чином, якщо *сукупна вартість капіталу лишається однією й тією ж*, то зростання продуктивної сили передбачає, що постійна частина капіталу (яка складається з матеріалу і машин) зростає у відношенні до його змінної частини, тобто у відношенні до тієї частини капіталу, яка обмінюється на живу працю, утворює фонд заробітної плати. Разом з тим зростання продуктивної сили проявляється в тому, що менша кількість праці приводить в рух більшу кількість капіталу. Якщо ж *сукупна вартість капіталу*, який входить у процес виробництва, зростає, то робочий фонд (змінна частина цього капіталу) повинен *відносно* скорочуватись у порівнянні з тим відношенням [між постійним і змінним капіталом], яке мало б місце в разі, якби продуктивність праці, а значить і відношення необхідної праці до додаткової праці лишалися б одними й тими ж.

Припустимо, що в розглянутому вище випадку капітал у 100 талерів є землеробським капіталом. 40 талерів витрачаються на насіння, добрива і т. д., 20 талерів — на знаряддя праці і 40 талерів — на найману працю при старому рівні виробництва (припустимо, що ці 40 талерів відповідають 4 необхідним робочим дням). Ці 100 талерів при старому рівні виробництва створюють суму в 140 талерів. Нехай урожайність зростає вдвоє, чи завдяки поліпшенню знарядь чи внаслідок застосування кращих добрив і т. д. В цьому разі продукт [як і раніше] повинен дорівнювати 140 талерам (припускається, що знаряддя спожито цілком). Урожайність зростає вдвоє, так що ціна необхідного робочого дня скорочується наполовину; інакше кажучи, потрібно тільки 4 половини необхідного робочого дня (тобто 2 цілих робочих дні), для того щоб виробити 8 робочих днів. Та обставина, що потрібно 2 робочих дні для виробництва 8 робочих днів, означає, що з кожного [дванадцятигодинного] робочого дня $\frac{1}{4}$ частина (3 години) припадає на необхідну працю. Фермер повинен тепер витратити на працю не 40, а тільки 20 талерів.

Таким чином, на кінець процесу [виробництва] складові частини капіталу змінилися: капітал складається тепер з 40 талерів, що йдуть, як і раніше, на насіння і т. д. і представляють тепер подвоєну кількість споживних вартостей, з 20 талерів, що

витрачаються на знаряддя праці, і з 20 талерів, що витрачаються на працю (2 цілих робочих дні). Раніше відношення між постійною частиною капіталу і його змінною частиною дорівнювало 60 : 40, або 3 : 2; тепер воно дорівнює 60 : 20, або 3 : 1.

Якщо ми візьмемо весь [застосований] капітал у 100 талерів, то відношення до нього необхідної праці дорівнювало $\frac{2}{5}$, тепер воно дорівнювало б $\frac{1}{5}$. Якби фермер захотів і далі застосовувати працю в попередній пропорції, то наскільки повинен був би в цьому разі зрости його капітал? Втім, тим самим ми скочуємося до *порочного припущення*, нібито і після подвоєння продуктивної сили фермер продовжує працювати з 60 талерами постійного капіталу і 40 талерами робочого фонду; таке припущення зображало б стан речей у хибному вигляді.

{Хоч, наприклад, у відношенні до фермера, в тому разі, коли врожай завдяки погодним умовам подвоюється, таке припущення цілком правильне. Таке припущення правильне і у відношенні до будь-якого промислового капіталіста — в тому разі, коли продуктивна сила подвоюється не в його галузі, а в тих галузях, які його обслуговують. Отже, якщо, наприклад, необроблена вовна, потім хліб (а значить і заробітна плата) і, нарешті, знаряддя коштуватимуть на 50% дешевше, то капіталіст, як і раніше, витратить, по-перше, 40 талерів на необроблену вовну, але на вдвоє більшу її кількість, потім 20 талерів — на машини і 40 талерів — на працю.}

Насправді, таке припущення [в загальному випадку] означало б, що, незважаючи на подвоєння продуктивної сили, капітал і далі працює з тими самими складовими частинами, і далі застосовує таку ж кількість необхідної праці, не витрачаючи при цьому великої суми на сировину і знаряддя праці {надалі необхідно дослідити той випадок, коли продуктивна сила подвоюється тільки у виробництві бавовни, а в машинобудуванні вона лишається попередньою}.

Отже, нехай продуктивна сила подвоюється, так що коли раніше капіталістові доводилось витратити на працю 40 талерів, то тепер йому для цього потрібно тільки 20 талерів.

(Припускається, що для того щоб створити для капіталіста надлишок в розмірі 4 повних робочих днів, раніше було необхідно 4 повних робочих дні, кожний з яких дорівнює 10 талерам, причому цей надлишок капіталіст одержував [наприклад] шляхом перетворення у пряжу бавовни вартістю в 40 талерів. А тепер, [IV—10] для того щоб створити ту саму вартість, а саме — вартість у розмірі 8 робочих днів, капіталістові потрібно тільки 2 повних робочих дні. Раніше вартість пряжі містила в собі додатковий час у розмірі 4 робочих днів, тепер вона містить у собі додатковий час у розмірі 6 робочих днів. Інакше кажучи, раніше кожному робітникові потрібно було 6 годин необхідного робочого часу, для того щоб створити 12 годин; *тепер* йому для цього потрібно 3 години. Необхідний робочий час раніше становив $12 \times 4 = 48$ годин, або 4 дні [з 8 днів]. Додатковий час у кожному з восьми днів становив $\frac{1}{2}$ дня (6 годин). Тепер необхідний робочий час становить тільки $12 \times 2 = 24$ години, або 2 дні;

необхідний робочий час у кожному з восьми днів становить 3 години.

Для того щоб дати капіталістові додаткову вартість, кожний з 4 робітників повинен був раніше працювати 6x2 годин, тобто один день; тепер йому для цієї мети треба працювати тільки 3 x 2 годин, тобто $\frac{1}{2}$ дня. При цьому байдуже, чи працюють 4 робітники половину дня чи 2 робітники цілий день. Двох робітників капіталіст міг би звільнити. Йому навіть довелося б це зробити, оскільки з певної кількості бавовни він може виготовити лише певну кількість пряжі. Отже, капіталіст не може більше примушувати 4 робітників працювати цілий день, а тільки половину дня.

Але коли робітник, для того щоб одержати 3 години, тобто свою *необхідну* заробітну плату, змушений працювати 12 годин, то в тому разі, коли він працює 6 годин, він одержить тільки $1\frac{1}{2}$ години мінової вартості. І якщо за допомогою 3 годин необхідної праці робітник може прожити 12 годин, то за допомогою $1\frac{1}{2}$ години необхідної праці він зможе прожити тільки 6 годин. Таким чином, якби застосовувалися всі четверо робітників, то кожний з них міг би прожити тільки половину робочого дня, тобто не всі четверо, а тільки двоє робітників могли б за рахунок даного капіталу підтримувати своє існування як *робітники*. Капіталіст міг би виплачувати 4 робітникам за 4 половини робочого дня попередній фонд [заробітної плати]; в цьому разі він оплачував би 2 зайвих дні і робив би робітникам подарунок за рахунок продуктивної сили: адже капіталіст спроможний застосувати тільки 4 половини живого робочого дня. Такі «можливості» в практиці не зустрічаються, і тим менше підстав говорити про них тут, де мова йде про капіталістичне відношення як таке.)

Тепер [після подвоєння продуктивної сили] 20 талерів з капіталу в 100 талерів не застосовуються безпосередньо у виробництві. Капіталіст, як і раніше, витрачає 40 талерів на сировину, 20 талерів — на знаряддя, тобто всього — 60 талерів, але на працю він витрачає тільки 20 талерів (2 робочих дні). З усього [застосованого] капіталу в 80 талерів $\frac{3}{4}$ (60 талерів) капіталіст витрачає на постійну частину і тільки $\frac{1}{4}$ — на працю. Таким же чином він повинен використати решту 20 талерів, з яких $\frac{3}{4}$ витрачаються на постійний капітал, $\frac{1}{4}$ — на працю; тобто 15 талерів — на постійний капітал, 5 талерів — на працю. Оскільки припущено, що робочий день дорівнює 10 талерам, то 5 талерів дорівнювали б тільки 6 годинам, тобто $\frac{1}{2}$ робочого дня. Для того щоб збільшувати свою вартість при тому самому співвідношенні [між постійною і змінною частиною], капітал міг би купити на нову вартість у 20 талерів, одержану внаслідок [зростання] продуктивності, тільки на $\frac{1}{2}$ робочого дня більше. Для того щоб капітал був спроможний застосувати 2 звільнених робітників, або повністю використати 2 застосовуваних раніше робочих дні, йому довелося б ще зрости на втриє більшу [в порівнянні з 20 талерами] величину (а саме, на 60 талерів, що разом з [вивільненими] 20 талерами становило б 80 талерів [додаткового капіталу]). Відповідно до нового співвідношення [між постійною і змінною частиною, що

встановилося в результаті подвоєння продуктивної сили] капітал витрачає $\frac{3}{4}$ своєї величини на постійний капітал, для того щоб $\frac{1}{4}$ витратити на робочий фонд.

Значить, якщо весь капітал дорівнює 20 талерам, то $\frac{3}{4}$, тобто 15 талерів, становлять постійний капітал і $\frac{1}{4}$ (тобто 5 талерів) — працю, що відповідає $\frac{1}{2}$ робочого дня.

Значить, якщо весь капітал становить 4 x 20 талерів, то 4 x 15 = 60 талерів — постійний капітал, 4x5 [= 20 талерів] — заробітна плата, що відповідає $\frac{4}{2}$ робочого дня, тобто 2 робочим дням.

Отже, якщо продуктивна сила праці подвоюється, так що капіталові, який складається з 60 талерів, витрачених на необроблену вовну і знаряддя, для збільшення своєї вартості потрібна праця тільки на 20 талерів (2 робочих дні), тоді як раніше з 100 талерів [застосованого капіталу на працю витрачалося 40 талерів], то для того щоб залишити в себе всю працю, яка втратила роботу, сукупний капітал повинен зрости з 100 до 160 талерів, або капітал у 80 талерів, яким ми оперуємо зараз, повинен подвоїтись. Проте внаслідок подвоєння продуктивної сили утворюються тільки 20 талерів нового капіталу, які відповідають $\frac{1}{2}$ застосовуваного раніше робочого часу, і цих 20 талерів вистачить тільки для того, щоб застосувати ще $\frac{1}{2}$ робочого дня. Для того щоб бути спроможним і далі застосовувати попередні 4 робочих дні, капітал, який до подвоєння продуктивної сили дорівнював 100 талерам і застосовував 4 робочих дні (при припущенні, що $\frac{2}{5}$ авансованого капіталу, які дорівнюють 40 талерам, становили робочий фонд), тепер, — коли робочий фонд знизився до $\frac{1}{5}$ від 100 талерів (але до $\frac{1}{4}$ від 80 талерів капіталу, який знову вступає [після подвоєння продуктивної сили] в процес збільшення вартості), тобто до 20 талерів, що відповідають 2 робочим дням, — повинен був би зрости до 160 талерів, тобто на 60%. Якщо в дальшому в процесі виробництва повинен перебувати весь старий капітал, то за допомогою 20 талерів, вилучених з робочого фонду внаслідок збільшення продуктивної сили, він міг би тепер знову застосувати тільки $\frac{1}{2}$ робочого дня.

Раніше, за допомогою 100 талерів авансованого капіталу, капітал застосовував $\frac{16}{4}$ робочого дня (4 дні); тепер [за допомогою тих самих 100 талерів] він зміг би застосувати тільки $\frac{10}{4}$ робочого дня ($2\frac{1}{2}$ дня).

Отже, якщо продуктивна сила подвоюється, то капіталові, — для того щоб приводити в рух ту саму необхідну працю, яка дорівнює 4 робочим дням, — не доводиться подвоюватись, тобто не доводиться збільшуватися до 200 талерів; подвоєнню підлягає лише первісна сума застосованого капіталу крім частини, вилученої з робочого фонду: $(100 - 20) \times 2 = 160$. (Навпаки, для того щоб перший капітал, який витрачає 100 талерів — 60 талерів на постійну частину і 40 талерів на заробітну плату (4 робочих дні) — міг застосувати на 2 робочих дні більше до того, як збільшилась продуктивна сила, він повинен був би зрости тільки з 100 до 150 талерів; а саме — $\frac{3}{5}$ [додаткового капіталу] становлять постійний капітал (30 талерів) і $\frac{2}{5}$ ста-

новлять робочий фонд (20 талерів). Коли [сукупний] робочий день, згідно з припущенням, збільшується в обох випадках на два робочих дні, другий капітал [який діє в умовах зрослої продуктивної сили] при застосуванні двох додаткових робочих днів становив би [IV—11] 160 талерів, а перший — тільки 150 талерів.)

З тієї частини капіталу, яка вилучена з робочого фонду внаслідок зростання продуктивної сили, одна частина повинна бути знову, перетворена в сировину і знаряддя, а друга частина повинна бути обмінана на живу працю. Це може бути здійснено тільки відповідно до тих співвідношень між різними частинами [капіталу], які встановлені новою продуктивністю. Це не може бути здійснено на основі попереднього співвідношення між ними, оскільки відношення робочого фонду до постійного фонду зменшилось. Якщо капітал у 100 талерів витрачав $\frac{2}{5}$ своєї величини (40 талерів) на робочий фонд, а тепер внаслідок подвоєння продуктивної сили витрачає тільки $\frac{1}{5}$ своєї величини (20 талерів), то це означає, що вивільнилась $\frac{1}{5}$ капіталу (20 талерів); із зайнятої частини у 80 талерів на робочий фонд іде вже тільки $\frac{1}{4}$ частина. Виходить, з додаткових 20 талерів на робочий фонд витрачається тільки 5 талерів ($\frac{1}{2}$ робочого дня). Отже, сукупний капітал у 100 талерів тепер застосовує $2\frac{1}{2}$ робочих дня; або, — для того щоб знову застосовувати 4 робочих дні, — він повинен був би зрости до 160 талерів.

Припустимо, що первісний капітал дорівнював 1000 талерів і поділявся так само: $\frac{3}{5}$ — постійний капітал, $\frac{2}{5}$ — робочий фонд, так що, отже, 600 + 400 (нехай 400 талерів дорівнюють 40 робочим дням; робочий день дорівнює 10 талерам). Якщо тепер відбувається подвоєння продуктивної сили праці, і, отже, для виробництва того самого продукту потрібні 20 робочих днів (тобто 200 талерів [заробітної плати]), то капітал, потрібний для того, щоб знову почати процес виробництва, повинен дорівнювати 800 талерам: а саме, 600 + 200; двісті талерів вивільнилися б. Якщо вивільнені 200 талерів застосовуються при тому самому співвідношенні [між постійною і змінною частинами], то $\frac{3}{4}$ від 200 талерів ідуть на постійний капітал, який становить 150 талерів, і $\frac{1}{4}$ становить робочий фонд, що дорівнює 50 талерам. Тому якщо 1000 талерів тепер [після подвоєння продуктивної сили] будуть застосовані цілком, то ми дістанемо таке співвідношення: 750 (постійний капітал) + 250 (робочий фонд) = 1000 талерів. Але 250 талерів робочого фонду дорівнювали б 25 робочим дням (тобто новий фонд може застосовувати робочий час тільки в новому співвідношенні, а саме — як $\frac{1}{4}$ частину [авансованого капіталу]. Для того щоб застосувати весь попередній робочий час, вивільнений новий робочий фонд повинен був би *почетвертисся* [50 x 4 = 200]).

Вивільнений капітал у 200 талерів застосовує робочий фонд у 50 талерів, що дорівнює 5 робочим дням (дорівнює $\frac{1}{4}$ частині вивільненого робочого часу). (Частина робочого фонду, що відокремилась від капіталу, сама застосовується як капітал, і тільки $\frac{1}{4}$ частина її застосовується як робочий фонд; тобто вона поділяється якраз у тому самому відношенні, в якому частина нового капіталу, що є робочим фондом,

перебуває до загальної суми капіталу.) Отже, для того щоб застосувати 20 робочих днів (4 x 5 робочих днів), робочий фонд повинен був би зрости з 50 до (4 x 50), тобто до 200 талерів; отже, вивільнена частина повинна була б збільшитися з 200 до 600 талерів, тобто на втриє більшу величину, так що весь новий капітал повинен був би становити 800 талерів. Виходить, весь капітал у цілому дорівнював би 1600 талерам; з них 1200 талерів — постійна частина і 400 талерів — робочий фонд.

Отже, якщо капітал у 1000 талерів спочатку мав робочий фонд у 400 талерів (40 робочих днів) і якщо він, внаслідок подвоєння продуктивної сили, для того щоб купити *необхідну працю* у тобто лише $\frac{1}{2}$ попередньої кількості праці, потребує робочого фонду, що дорівнює тільки 200 талерам, — то для того щоб застосувати всю сукупність попередньої праці (і одержати ту саму кількість додаткового часу), капітал повинен зрости на 600 талерів. Він повинен був би бути спроможний застосувати подвоєний робочий фонд, а саме (2 X 200), тобто 400 талерів; але оскільки тепер відношення робочого фонду до сукупного капіталу дорівнює $\frac{1}{4}$, то для застосування подвоєного робочого фонду потрібний сукупний капітал, що дорівнює (4 x 400), тобто 1600 талерам.

{Таким чином, сукупний капітал, який був би необхідний для того, щоб застосовувати попередню кількість робочого часу, дорівнює *старому робочому фонду, помноженому на знаменник дроби*, що виражає тепер [після подвоєння продуктивної сили] відношення робочого фонду до нового сукупного капіталу. Якщо подвоєння продуктивної сили зменшило це відношення до $\frac{1}{4}$, то величина попереднього робочого фонду повинна бути помножена на 4; якщо це відношення зменшилося до $\frac{1}{3}$, то на 3. Якщо продуктивна сила подвоїлась, то необхідна праця, а тим самим і робочий фонд скорочується до $\frac{1}{2}$ своєї попередньої величини, але вона становить $\frac{1}{4}$ у відношенні до нового сукупного капіталу в 800 талерів або $\frac{1}{5}$ у відношенні до старого сукупного капіталу в 1000 талерів. *Інакше кажучи, новий сукупний капітал* [необхідний для застосування попередньої кількості робочого часу] *дорівнює подвоєній величині різниці між старим капіталом і вивільненою частиною робочого фонду*; він дорівнює $(1000 - 200) \times 2 = 800 \times 2 = 1600$ талерам.

Новий сукупний капітал якраз виражає ту загальну суму постійного і змінного капіталу, яка необхідна для застосування половини попередньої кількості робочого часу (або для застосування $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, ... $\frac{1}{x}$ попередньої кількості робочого часу, залежно від того, чи збільшилася продуктивна сила в 3, 4, ... в x разів); отже, новий капітал повинен бути збільшений удвоє, для того щоб він міг застосовувати всю попередню кількість робочого часу (або він повинен бути збільшений в 3, 4, ... в x разів, залежно від того, в скільки разів зросла продуктивна сила). Тут завжди повинно бути заздалегідь дано (*технологічно*) те відношення, в якому з самого початку перебували одна до одної [постійна і змінна] частини капіталу; від цього, наприклад, залежить, у скільки разів зменшиться внаслідок зростання продуктивної сили кількість

застосовуваної *необхідної праці*.}

Або, що те саме, новий сукупний капітал, необхідний для застосування попередньої кількості робочого часу, [IV—12] дорівнює *подвоєній величині того нового капіталу*, який внаслідок нової продуктивної сили займає у виробництві місце старого капіталу (в даному разі він дорівнює 800×2). (Отже, якби продуктивна сила зросла в 4 рази, в 5 разів і т. д., то новий сукупний капітал, необхідний для застосування попередньої кількості робочого часу, дорівнював би збільшеному в 4, в 5 і т. д. разів *тому новому капіталові*, який зайняв у виробництві місце старого капіталу. Якщо продуктивна сила подвоїлася, то *необхідна праця* скорочується наполовину, так само як і робочий фонд. Отже, якщо, як у наведеному вище прикладі, необхідна праця при капіталі в 1000 талерів становила 400 талерів, тобто $\frac{2}{5}$ всього капіталу, то тепер вона становитиме $\frac{1}{5}$ старого капіталу, або 200 талерів. Та величина, на яку скоротилася необхідна праця, являє собою вивільнену частину робочого фонду; вона дорівнює $\frac{1}{5}$ старого капіталу або $\frac{1}{4}$ нового, дорівнює 200 талерам. Новий сукупний капітал, необхідний для застосування попередньої кількості робочого часу, дорівнює старому капіталові плюс $\frac{3}{5}$ останнього. Детальніше ці тонкощі розглянути пізніше.)

Якщо припущені одні й ті самі первісні співвідношення між частинами капіталу і одне й те саме збільшення продуктивної сили, то для загальних положень цілком байдуже, великі чи малі розміри капіталу. Зовсім інше питання — чи зберігаються одні й ті самі співвідношення в тому разі, коли капітал *збільшується* (це стосується нагромадження). Але при вказаних передумовах ми бачимо, що збільшення продуктивної сили змінює співвідношення між складовими частинами капіталу. Подвоєння продуктивної сили впливає однаково як на 100, так і на 1000 талерів [застосованого капіталу], якщо в обох випадках постійний капітал з самого початку становив [наприклад] $\frac{3}{5}$ сукупного капіталу, а робочий фонд — $\frac{2}{5}$. {Термін *робочий фонд* вживається тут тільки заради зручності; ми ще не дослідили капіталу в цій його *визначеності*. Поки що перед нами дві частини капіталу: одна обмінюється на товари (матеріал і знаряддя), друга — на робочу силу.}

{*Новий капітал*,— тобто та частина старого капіталу, яка бере на себе його *функцію*,— дорівнює старому капіталові мінус вивільнена частина робочого фонду; а ця остання дорівнює тій частині капіталу, яка виражала необхідну працю (або, що одне й те саме, виражала робочий фонд), поділену на множник продуктивної сили. Отже, якщо старий капітал становить 1000 талерів і його частка, що виражає необхідну працю (або робочий фонд), дорівнює $\frac{2}{5}$, а продуктивна сила подвоюється, то новий капітал, який бере на себе функцію старого, дорівнює 800 талерам. А саме, $\frac{2}{5}$ старого капіталу становлять 400 талерів, які, будучи поділені на 2, на множник продуктивної сили, становлять $\frac{1}{5}$ старого капіталу, тобто дорівнюють 200 талерам. Отже, новий капітал становить 800 талерів, а вивільнена частина робочого фонду дорівнює 200 талерам.}

Ми бачили, що за таких умов, для того щоб застосовувати той же робочий час

(що дорівнює 4 або 40 робочим дням), капітал у 100 талерів повинен зрости до 160 талерів, а капітал у 1000 талерів — до 1600 талерів; обидва капітали повинні збільшитись на 60%, тобто на $\frac{3}{5}$ своєї власної величини (на $\frac{3}{5}$ старого капіталу), для того щоб дістати можливість вивільнену $\frac{1}{5}$ частину (в першому випадку 20 талерів, у другому випадку 200 талерів), тобто вивільнений робочий фонд, знову застосувати як робочий фонд.

[4) ДВОЯКА ТЕНДЕНЦІЯ КАПІТАЛУ: ДО РОЗШИРЕННЯ ЗАСТОСОВУВАНОЇ ЖИВОЇ ПРАЦІ І ДО СКОРОЧЕННЯ НЕОБХІДНОЇ ПРАЦІ]

[Нотабене. Ми бачили вище , що одне й те саме процентне відношення до сукупного капіталу може виражати найрізноманітніші співвідношення, в яких капітал створює свою додаткову вартість, тобто створює відносну або абсолютну додаткову працю. Якщо співвідношення між незмінюваною і змінюваною (обмінюваною на працю) частинами вартості капіталу таке, що ця остання становить $\frac{1}{2}$ сукупного капіталу, — отже, якщо капітал у 100 талерів ділиться на 50 талерів (постійна частина) і 50 талерів (змінна частина), — то для того щоб частина капіталу, обмінювана на працю, дала 25% прибутку на весь капітал, вона повинна збільшитись тільки на 50%; а саме, $50 + 50 (+25) = 125$ талерів, тимчасом як у наведеному вище прикладі ми мали [інші співвідношення між постійною і змінною частинами капіталу, наприклад] $75 + 25 (+25) = 125$ талерів. Отже, частина капіталу, обмінювана на живу працю, для того щоб дати 25% прибутку на капітал, в цьому останньому випадку збільшується на 100%. Тут ми бачимо, що коли зберігаються попередні співвідношення [між складовими частинами капіталу], тобто коли лишається тим же відношення робочого фонду до сукупного капіталу (наприклад, в останньому випадку воно дорівнює $\frac{1}{4}$), — то лишається тим же і процентне відношення прибутку до сукупного капіталу, яким би великим чи малим він не був. А саме, 100 талерів застосованого капіталу дають 125 талерів, 80 дають 100, 1000 дають 1250, 800 дають 1000, 1600 дають 2000 і т. д., тобто завжди дають 25% прибутку на весь капітал. Якщо ж капітали, складові частини яких, а значить також і продуктивна сила, перебувають у різних співвідношеннях між собою, [а проте] дають однакові проценти на весь капітал, то дійсна додаткова вартість у різних галузях повинна бути дуже різною.*

* Див. цей том, частина I, стор. 308-323. Ред.

[Застосований капітал]	Постійна частина	Змінна частина	[Додаткова вартість]	[Вартість продукту]	[Норма прибутку]
100	60	40	(початкове співвідношення)		
100	75	25	25	125	25%
160	120	40	40	200	25%

[IV-13]

(Таким чином, приклад є правильним [у тому разі, коли результат зрослої] продуктивної сили порівнюється з тим самим капіталом при тих співвідношеннях [між його складовими частинами], які він мав до підвищення продуктивної сили.

Нехай капітал у 100 талерів застосовує 50 талерів постійної вартості і 50 талерів витрачає на робочий фонд. Нехай робочий фонд [у процесі виробництва] збільшується на 50%, тобто на $\frac{1}{2}$; тоді сукупний продукт дорівнює 125 талерам. Нехай робочий фонд у 50 талерів застосовує 10 робочих днів, рахуючи по 5 талерів за день. Оскільки нова вартість дорівнює $\frac{1}{2}$ робочого фонду, то додатковий час повинен дорівнювати $3\frac{1}{3}$ робочого дня. Це означає, що робітник, якому потрібно було працювати тільки $6\frac{2}{3}$ дня, щоб він міг прожити 10 днів, повинен працювати на капіталіста 10 днів, щоб прожити 10 днів, а його додаткова праця в $3\frac{1}{3}$ дня утворює додаткову вартість капіталу. В годинах це виразиться так: якщо робочий день дорівнює 12 годинам, то додаткова праця становить 4 години на день. Таким чином, за 10 днів, або за 120 годин, робітник працює зайвих 40 годин, що дорівнює $3\frac{1}{3}$ дня.

Але якби [IV—13] продуктивність подвоїлася, то співвідношення [між складовими частинами] капіталу в 100 талерів було б 75 і 25, тобто для того щоб створити ту саму вартість у 125 талерів, тому самому капіталові довелося б застосовувати тільки 5 робітників. Таким чином, 5 робочих днів створюють вартість, якою можна оплатити 10 робочих днів, тобто подвійну кількість робочих днів. Інакше кажучи, оплачуються 5 робочих днів, але вони виробляють таку вартість, на яку один робітник може прожити 10 днів. Тепер робітникам треба було б працювати тільки 5 днів для того, щоб прожити 10 днів (до збільшення продуктивної сили йому доводилось працювати 10 днів для того, щоб прожити 15 днів, і, отже, якщо він пропрацював 5 днів, він міг би прожити тільки $7\frac{1}{2}$ дня). Але робітникам, для того щоб прожити 10 днів, доводиться працювати на капіталіста 10 днів. Отже, капіталіст вигадує для себе 5 днів: з кожних двох днів праці він привласнює собі один день.

Якщо виразити все це в частках робочого дня, то раніше робітник міг би працювати $\frac{2}{3}$ дня, щоб прожити один день (тобто 8 годин, щоб прожити 12); тепер йому можна було б працювати тільки $\frac{1}{2}$ дня (тобто 6 годин), щоб прожити один день. Якщо раніше робітник працював цілий день, він міг прожити $1\frac{1}{2}$ дня; якщо він працював 12 годин, то міг прожити 18 годин, якщо працював 6 годин — 9 годин. Тепер же він міг би працювати 6 годин, щоб прожити 12. Йому можна було б працювати тільки $\frac{1}{2}$ дня, щоб прожити один день, але він змушений працювати $2\frac{1}{2}$, тобто цілий день, щоб прожити один день. При попередньому рівні продуктивної сили робітник

міг би працювати 10 днів, щоб прожити 15 днів, або 12 годин, щоб прожити 18 годин, або 1 годину, щоб прожити $1\frac{1}{2}$ години, або 8 годин, щоб прожити 12 годин, тобто $\frac{2}{3}$ дня, щоб прожити $\frac{3}{3}$ дня. Але робітник змушений був працювати $\frac{3}{3}$ дня, щоб спожити те, що створюється за $\frac{2}{3}$ дня, тобто він змушений був працювати зайву $\frac{1}{3}$ дня.

Подвоєння продуктивної сили підвищує відношення додаткового часу [до необхідного робочого часу] з 1 : 2 (тобто з 50%) до 1 : 1 (до 100%). У порівнянні з попередніми затратами робочого часу це має такий вигляд: раніше робітникові потрібно було пропрацювати 8 годин, щоб прожити 12, тобто необхідний час становить $\frac{2}{3}$ цілого робочого дня; тепер же йому треба пропрацювати тільки $\frac{1}{2}$ робочого дня, тобто 6 годин, щоб прожити 12 годин. Через це капітал застосовує тепер тільки 5 робітників замість 10. Якщо раніше 10 робочих днів коштували капіталістові 50 талерів і виробляли 75 талерів, то тепер [5 робочих днів] коштують капіталістові 25 талерів і виробляють 50 талерів; тобто перші виробляють тільки 50% додаткової вартості, другі — 100%. Робітники, як і раніше, працюють 12 годин на день; але раніше капітал купував 10 робочих днів, тепер — тільки 5.

Оскільки продуктивна сила подвоїлася, то 5 робочих днів виробляють тепер 5 додаткових робочих днів, тимчасом як раніше 10 робочих днів давали тільки 5 додаткових робочих днів. Тепер же, коли продуктивна сила подвоїлася і, отже, відношення додаткової вартості до змінного капіталу підвищилося з 50% до 100%, — 5 робочих днів виробляють 5 додаткових днів. У першому випадку 120 робочих годин (= 10 робочих днів) виробляють 180 годин [сукупного часу]; у другому випадку 60 робочих годин [необхідного часу] виробляють 60 годин [додаткового часу]; тобто в першому випадку додатковий час становить $\frac{1}{3}$ цілого дня (50% у відношенні до необхідного часу); інакше кажучи, з 12 годин робочого дня додатковий час становить 4 години, необхідний час — 8 годин; у другому випадку додатковий час становить $\frac{1}{2}$ цілого робочого дня (100% у відношенні до необхідного робочого часу); інакше кажучи, з 12 годин робочого дня додатковий час становить 6 годин, необхідний час — 6 годин. Через це в першому випадку 10 днів [необхідного часу] дають 5 днів додаткового часу (додаткової праці), а в другому випадку 5 днів [необхідного часу] дають 5 днів [додаткового часу]. Отже, відносний додатковий час подвоївся; а якщо розглядати додатковий час у відношенні до загальної величини робочого часу, то він зріс лише з $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$, тобто на $\frac{1}{6}$, або на $16\frac{2}{3}\%$.} [IV—13]

[IV—13] Оскільки передумовою капіталу є додаткова праця або додатковий час, то капітал, отже, ґрунтується на тій основній передумові, що існує якийсь надлишок понад робочий час, необхідний для збереження індивіда і прохарчування його потомства; що, наприклад, індивідові досить працювати тільки 6 годин, для того щоб прожити день, або ж працювати один день, для того щоб прожити 2 дні, і т. д. Разом з розвитком продуктивних сил скорочується необхідний робочий час, а тим самим збільшується додатковий час. Або ж виходить так, що один індивід може працювати за

ДВОХ І Т. Д.

(«Багатство є такий час, яким можна вільно розпоряджатися, і нічого більше» («The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821, [стор. 6]). «Припустимо, що всієї праці країни якраз вистачить для виробництва того, що необхідне для утримання всього населення; в цьому разі очевидно, що нема ніякої *додаткової праці*, нема, отже, нічого такого, що можна було б нагромаджувати як капітал» [стор. 4]. «Нація по-справжньому багата лише тоді, коли за користування капіталом не сплачується *ніякого процента*, коли замість 12 годин працюють тільки 6 годин» [стор. 6]. «Скільки б не *припадало* на частку капіталіста, він може одержати тільки *додаткову працю* робітника, оскільки робітник повинен жити» [стор. 23].)

Власність. Походження її з продуктивності праці. «Коли праці кожної людини ледве вистачає на її власне утримання, то не буде бездільних людей, оскільки власність при такому стані речей неможлива. Якщо праця однієї людини може утримувати п'ятьох, тоді на одну зайняту у виробництві людину припадатиме чотири бездільні людини... Власність виростає з удосконалення засобів виробництва» (*Piercy Ravenstone*, M. A. Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, [стор. 11]). «Збільшення власності, збільшення можливості утримувати бездільних людей і непродуктивну працю — [ось що політична економія називає] капіталом» [стор. 13]. «Рідко можна з успіхом скористатися машинами для того, щоб зменшити працю окремої людини; *збудування машини потребувало б більше часу у ніж буде заощаджено її застосуванням* із справжньою користю її можна застосовувати тільки в тому разі, якщо вона діє у великому масштабі, якщо одна машина може допомагати праці тисяч. Відповідно до цього машини найширше використовують у найгустіше населених країнах, де найбільше бездільних людей. Застосування машин викликається не недостатчею людей, а легкістю, з якою можна маси людей залучити до роботи» [стор. 45]. Менш як $\frac{1}{4}$ частина населення Англії виробляє [IV— 14] все те, що споживається всіма. Наприклад, за Вільгельма Завойовника кількість людей, які безпосередньо брали участь у виробництві, в процентному відношенні до кількості бездільних людей була значно більшою, ніж тепер¹⁸¹.

Якщо, з одного боку, капітал створює додаткову працю, то додаткова праця в свою чергу є передумовою для існування капіталу. Весь розвиток багатства ґрунтується на творенні вільного часу. Відношення *необхідного* робочого часу до *надлишкового* (таким насамперед він уявляється з точки зору необхідної праці) змінюється на різних ступенях розвитку продуктивних сил. На порівняно примітивних ступенях розвитку обміну люди обмінюють тільки свій *надлишковий робочий час*; він — міра їх обміну, який через це й поширюється тільки на надлишкові продукти. У виробництві, яке ґрунтується на капіталі, існування *необхідного* робочого часу зумовлене творенням *надлишкового* робочого часу. На нижчих ступенях виробництва, по-перше, створено ще мало людських потреб, а значить, і задовольняти доводиться лише небагато потреб. Таким чином, необхідний робочий час є тут обмеженим не тому, що праця продуктивна, а тому, що людям потрібно дуже небагато. А по-друге, на всіх ступенях виробництва існує певна спільність праці, *суспільний* характер останньої і т. д. Згодом розвивається суспільна продуктивна сила і т. д. (До цього треба повернутись.)

* * *

Додатковий час існує [по-перше] як надлишок робочого дня над тією частиною останнього, яку ми називаємо *необхідним* робочим часом; по-друге, як збільшення *кількості одночасних робочих днів*, тобто *працюючого населення*.

(Додатковий час може бути також створений,— але про це тут слід згадати лише побіжно, оскільки це стосується розділу про найману працю,— шляхом

насильственого подовження робочого дня за його природні межі, а також шляхом приєднання до працюючого населення жінок і дітей.).

Вказане вище відношення додаткового часу робочого дня до його необхідного часу може видозмінюватися і видозмінюється в результаті розвитку продуктивних сил таким чином, що необхідна праця обмежується дедалі меншою часткою. Те саме відповідно стосується і населення. Працююче населення, скажімо, 6 мільйонів чоловік, можна розглядати як один робочий день, що дорівнює 6×12 , тобто 72 мільйонам годин; так що тут застосовні ті ж закони.

Як ми бачили, законом капіталу є творення додаткової праці, вільного часу. Капітал може це здійснити тільки в тому разі, якщо він приводить у рух *необхідну працю*,— тобто вступає в обмін з робітником. Звідси тенденція капіталу до створення якнайбільшої кількості праці, так само як і його тенденція звести до мінімуму необхідну працю. Через це тенденція капіталу полягає як у тому, щоб збільшувати працююче населення, так і в тому, щоб частину останнього постійно перетворювати в надлишкове населення,— тобто в таке населення, яке є некорисним доти, поки капітал не зможе його використати. (Звідси впливає правильність теорії надлишкового населення і надлишкового капіталу.)

Тенденція капіталу полягає як у тому, щоб робити людську працю надлишковою (відносно), так і в тому, щоб безмірно розширювати людську працю. Вартість — це тільки уречевлена праця, а додаткова вартість (збільшення вартості капіталу) — тільки надлишок над тією частиною уречевленої праці, яка необхідна для відтворення робочої сили. Однак передумовою завжди є й лишається праця взагалі, а додаткова праця існує лише у відношенні до необхідної праці, тобто лише остільки, оскільки існує остання. Через це капітал повинен постійно, для того щоб створювати додаткову працю, приводити в рух необхідну працю. Капітал повинен збільшувати необхідну працю (а саме, кількість *одночасних* робочих днів), для того щоб мати можливість збільшити додаткову працю; але капітал так само повинен усувати цю працю як необхідну, з тим щоб перетворювати її в додаткову працю.

Якщо розглядати окремих робочий день, то процес, звичайно, простий: 1) капіталіст прагне подовжити робочий день до межі природних можливостей; 2) він прагне дедалі більше скорочувати необхідну частину робочого дня (отже, прагне безмежно збільшувати продуктивні сили). Але якщо розглядати робочий день в його просторовій протяжності, якщо сам час розглядати в його просторовій протяжності,— то це є *одночасне існування багатьох робочих днів*. З чим більшою кількістю робочих днів капітал може одночасно вступити в обмін, в якому він обмінює *уречевлену працю на живу працю*, тим більше зростання його вартості, яке відбувається *одночасно*. На даному ступені розвитку продуктивних сил (а справа аж ніяк не змінюється від того, що цей ступінь мінливий) капітал може перестрибнути через *природну* межу, яку утворює живий робочий день окремого індивіда, лише одночасно установлюючи

поряд з одним робочим днем другий робочий день — шляхом просторового додавання більшої кількості одночасних робочих днів.

Наприклад, капіталіст може довести додаткову працю робітника *A* тільки до 3 годин; але якщо він додасть до цього ще робочі дні робітників *B, C, D*, то він одержить 12 годин додаткової праці. Замість 3 годин додаткового часу він створив цілих 12. Через це капітал спонукає до збільшення населення, і той же процес, який скорочує необхідну працю, дає капіталові можливість пустити в діло нову необхідну працю (а значить, нову додаткову працю). (Це означає, що в міру того як скорочується *необхідний робочий час*, або відносно зменшується час, потрібний для *виробництва живої робочої сили виробництв робітників* стає дешевшим, виявляється можливим за той же час виробити більше робітників. Скорочення необхідного робочого часу і здешевлення виробництва робітників — тотожні положення.)

(Це — ще без врахування того, що збільшення населення збільшує продуктивну силу праці, роблячи можливим більший поділ праці, більше комбінування праці і т. д. Збільшення населення є *природна сила* [IV—15] праці, яка не оплачується. *Природною силою* на даному етапі дослідження ми називаємо *суспільну силу*. Всі *природні сили суспільної праці* самі є історичним продуктом.)

З другого боку, капітал має тенденцію — так само як раніше ми бачили це щодо окремого робочого дня, так тепер ми спостерігаємо це щодо багатьох одночасних необхідних робочих днів (які, оскільки береться до уваги тільки вартість, можна розглядати як *один робочий день*)—зводити кількість необхідних робочих днів до мінімуму, тобто якнайбільшу кількість їх робити *не необхідною*; і якщо раніше, як ми бачили це щодо окремого робочого дня, капітал мав тенденцію скорочувати кількість необхідних годин, то, як ми бачимо це тепер щодо одночасних необхідних робочих днів, капітал має тенденцію скорочувати кількість необхідних робочих днів у їх процентному відношенні до загальної суми уречевлюваного робочого часу. (Коли для того щоб виробити 12 годин надлишкової [додаткової] праці, потрібно 6 робочих днів, то капітал добивається того, щоб для цього було достатньо лише 4 робочих дні. Або, оскільки 6 робочих днів можна розглядати як один робочий день, що складається з 72 годин, то коли капіталістові вдається скоротити необхідний робочий час на 24 години, тоді 2 необхідних робочих дні — тобто 2 робітники — відпадають.)

З другого боку [як ми бачили вище], новий додатковий капітал, який створено [шляхом скорочення необхідного робочого часу], може збільшувати свою вартість як капітал знов таки лише за допомогою обміну на живу працю. Звідси в однаковій мірі впливає як тенденція капіталу до збільшення *робочого населення*, так і його тенденція до постійного зменшення *необхідної частини* робочого населення (частину робочого населення капітал кожного разу знову прагне перетворити в резерв). І збільшення населення само є головним засобом для зменшення його *необхідної частини*.

*Aufond** *все це* — тільки застосування того відношення, в якому необхідна і додаткова праця перебувають до окремого робочого дня. Отже, вже тут закладені всі ці суперечності, які як суперечності були сформульовані сучасною теорією народонаселення, хоч і не були нею усвідомлені. Капітал як установа додаткової праці є в однаковій мірі і в той самий час і установа і не-установа необхідної праці; капітал існує лише остільки, оскільки існує і разом з тим не існує необхідна праця.

(Сюди ще не стосується, але вже тут можна згадати те, що створенню додаткової праці на одному боці відповідає на другому боці створення мінус-праці, створення відносного безділля (або, в кращому разі, створення *непродуктивної* праці). Це зрозуміло само собою, по-перше, стосовно до капіталу, а потім також і стосовно до тих класів, з якими капітал ділиться {додатковою вартістю}; отже, стосовно до пауперів, лакеїв, по- хлібців і т. д., які живуть за рахунок додаткового продукту, коротше — до цілого ряду капіталістичної челяді; стосовно до тієї частини *обслуговуючого* класу, яка одержує засоби до існування [шляхом обміну] не з капіталом, а з доходом.

Між цим *обслуговуючим* класом і *працюючим* класом у їх відношенні до всього суспільства є істотна відмінність з точки зору створення *вільного часу*, а потім також — з точки зору створення часу для виробництва науки, мистецтва і т. д. Хід розвитку суспільства полягає зовсім не в тому, що індивід, після того як він задовольнив свої найнасущніші потреби, створює для себе надлишок; навпаки, оскільки певний індивід або клас індивідів змушений працювати більше, ніж це потрібно для задоволення його найнасущніших потреб, бо на одному боці створюється *додаткова праця*, — то на другому боці створюється не-праця і надлишкове багатство.

В реальній дійсності розвиток багатства відбувається тільки в цих протилежностях; але якраз сам розвиток багатства містить у собі можливість знищення цих протилежностей. Інакше кажучи, така можливість існує тому, що індивід може задовольнити *свої власні* найнасущніші потреби, лише задовольняючи разом з тим найнасущніші потреби *іншого* індивіда і створюючи для нього зверх того надлишок. В умовах рабства це здійснюється в грубій формі. Тільки в умовах найманої праці це приводить до *промисловості*, до *промислової* праці.

Ось чому Мальтус цілком послідовний, коли він поряд з додатковою працею і надлишковим капіталом вимагає існування надлишкових нероб, які споживали б, нічого не виробляючи, або проповідує необхідність марнотратства, розкошів, гайнування і т. д.}

Якщо відношення кількості необхідних робочих днів до загальної кількості уречевлених робочих днів становило 9 : 12 (отже, додаткова праця дорівнювала $\frac{1}{4}$ робочого дня), то капітал прагне зменшити це відношення до 6 : 9 (отже, до $\frac{2}{3}$, так щоб додаткова праця дорівнювала $\frac{1}{3}$). (Детальніше це слід розглянути пізніше; проте

* - По суті. Ред.

головне й основне необхідно дати вже тут, де мова йде про загальне поняття капіталу.)

[Відділ другий]. ПРОЦЕС ОБІГУ КАПІТАЛУ

[А] ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ ЙОГО ОБІГУ]

[1]) ПЕРЕХІД КАПІТАЛУ З ПРОЦЕСУ ВИРОБНИЦТВА В ПРОЦЕС ОБІГУ. [ЄДНІСТЬ І СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ПРОЦЕСОМ ЗБЕРЕЖЕННЯ ВАРТОСТІ ЗАСТОСОВАНОВОГО КАПІТАЛУ, ПРОЦЕСОМ ЗБІЛЬШЕННЯ ЙОГО ВАРТОСТІ І ПРОЦЕСОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВАРТОСТІ ВИРОБЛЕНОГО ПРОДУКТУ]

Ми вже бачили, як у результаті *процесу збільшення вартості* капітал 1) зберіг свою вартість за допомогою самого обміну (а саме, за допомогою обміну на живу працю); 2) зріс, створив додаткову вартість. Результатом цієї єдності процесу виробництва і процесу збільшення вартості тепер виступає продукт усього цього процесу, тобто сам капітал у тому вигляді, в якому він як продукт виходить з того процесу, передумовою якого він був, — як такий продукт, який являє собою вартість. Інакше кажучи, як продукт цього процесу виступає сама *вартість*, і притому *більша вартість*, ніж та, яка спочатку була вихідним пунктом, оскільки вона містить більше уречевленої праці. Ця вартість як така являє собою *гроші*. Однак вона являє собою гроші лише *ansich*^{*}: вони ще не дані як гроші; що на перших порах *дано*, що є в наявності — це товар з певною (ідеальною) ціною, тобто такий товар, який існує як певна сума грошей лише ідеально і який ще повинен *реалізувати* себе в обміні як така сума грошей, тобто повинен спершу знову увійти в процес простого обігу, для того щоб виступати *грішми*. Таким чином, ми підходимо тепер до *третьої сторони того процесу*, в якому капітал виступає як капітал.

3) Справа в тому, що при уважному розгляді *процес збільшення вартості* капіталу — а гроші стають капіталом тільки в результаті процесу збільшення вартості — виступає разом з тим як *процес зменшення вартості* капіталу, як його знецінення, і притому з двох боків. Насамперед, оскільки шляхом збільшення продуктивної сили капітал не збільшує абсолютного робочого часу, а зменшує відносну величину необхідного робочого часу, то він скорочує витрати виробництва самого себе, оскільки він вередував процесу виробництва як певна сума товарів, тобто він скорочує свою мінову вартість: частина існуючого капіталу постійно знецінюється в результаті зменшення тих витрат виробництва, при яких він може бути *відтворений*; знецінюється не в результаті зменшення тієї праці, яка в ньому уречевлена, а в

* — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. *Ред.*

результаті зменшення тієї живої праці, яка необхідна тепер, для того щоб уречевитися в даному певному продукті [у вигляді якого існує капітал].

Це постійне [IV—16] знецінення *існуючого* капіталу сюди не стосується, бо воно вже припускає капітал у готовому вигляді. Його слід тут лише згадати, щоб дати уявлення про те, яким чином далі міститься вже у загальному понятті капіталу. Питання про постійне знецінення існуючого капіталу стосується вчення про концентрацію і конкуренцію капіталів.

Те *знецінення*, про яке тут іде мова, впливає з того, що капітал перейшов з форми грошей у форму *товару*, у форму продукту, що має певну ціну, яка має бути *реалізована*. Будучи грішми, капітал існував як *вартість*. Тепер же він *існує* як продукт і лише ідеально — як ціна; але він не існує у вигляді *вартості як такої*. Для того щоб *збільшувати* свою *вартість*, тобто зберегти свою *вартість* і примножити її, капітал повинен був спочатку перейти з форми грошей у форму споживних вартостей (сировина — знаряддя — заробітна плата); однак при цьому він до деякої міри втратив *форму* вартості і тепер повинен знову вступити в обіг, щоб знову прибрати цю форму загального багатства. Капіталіст вступає тепер у процес обігу вже не просто як учасник обміну, а як *виробник*, що протистоїть іншим учасникам обміну як *споживачам*. Припускається, що вони дадуть в обмін гроші, щоб одержати його товар для свого споживання, тимчасом як він дає в обмін свій продукт, щоб одержати їх гроші. Припустимо, що цей процес зазнає невдачі,— а можливість такої невдачі в окремому випадку дана вже одним тільки поділом [виробників і споживачів],— тоді гроші капіталіста перетворилися в продукт, позбавлений вартості, і не тільки не набули ніякої нової вартості, а й втратили свою первісну *вартість*.

Трапиться це чи ні, в усякому разі знецінення капіталу становить один з моментів процесу збільшення вартості, що впливає вже просто з того, що продукт процесу виробництва в своїй безпосередній формі не є *вартістю*, а повинен спочатку знову вступити в обіг, щоб реалізувати себе як *вартість*. Таким чином, якщо в результаті процесу виробництва капітал відтворений як *вартість* і нова *вартість*, то разом з тим він тут даний і як *невартість*, як *щось таке, чому ще тільки належить* за допомогою обміну реалізувати себе як *вартість*.

Ці три процеси [процес збереження вартості застосованого капіталу, процес збільшення його вартості і процес реалізації вартості виробленого продукту], єдність яких утворює капітал, являють собою зовнішні у відношенні один до одного процеси, розташовані поза один одним у часі і в просторі. Через це для окремих капіталістів перехід від одного процесу до другого, тобто їх єдність, є випадковим. Незважаючи на їх *внутрішню єдність*, ці процеси існують *незалежно* один поруч одного, і кожний з них — як передумова другого. Загалом і в цілому, єдність цих трьох процесів повинна виявляти себе на ділі, оскільки вся сукупність виробництва ґрунтується на капіталі і, отже, капітал повинен реалізувати всі необхідні моменти свого самоформування і

містити в собі умови для здійснення цього самоформування. На тому ступені дослідження, якого ми поки що досягли, капітал ще не виступає як такий, що зумовлює сам обіг (сам обмін), а виступає лише як момент обігу, і капітал тут перестає бути капіталом якраз у ту хвилину, коли він вступає в обіг. В своїй якості *товару взагалі* капітал поділяє тепер долю товару: чи буде товар обмінаний на гроші чи ні, чи буде його *ціна* реалізована чи ні, є справою випадку.

В самому процесі виробництва — де капітал весь час передував як вартість — передбачалося, що *збільшення вартості* капіталу цілком залежить тільки від відношення його як уречевленої праці до живої праці, тобто від відношення капіталу до найманої праці. Тепер же, в своїй якості продукту, товару, капітал виступає як залежний від обігу, що лежить поза процесом виробництва. (Насправді, як ми бачили, обіг повертається до процесу виробництва як до своєї основи, але так само знову походить з нього.) Як товар капітал 1) повинен бути споживною вартістю і, як така, — предметом потреби, об'єктом споживання; 2) повинен бути обмінаний на свій еквівалент — на гроші. Нова вартість може реалізувати себе тільки в продажі.

Якщо раніше капітал містив у собі уречевлену працю ціною в 100 талерів, а тепер містить уречевлену працю ціною в 110 талерів (ціна лише виражає в грошах кількість уречевленої праці), то це має виявитися в тому, що праця, яка міститься у виробленому товарі, буде обмінана на 110 талерів. Продукт [у формі якого тепер існує капітал] виявляється знеціненим насамперед у тому розумінні, що він взагалі повинен бути обмінаний на гроші, щоб знову прибрати свою форму вартості.

Всередині процесу виробництва збільшення вартості виступало як цілком ідентичне виробництву додаткової праці (уречевленню додаткового часу) і через це — як таке, що не знає ніяких інших меж крім тих, які почасти дані заздалегідь, а почасти дані всередині самого цього процесу, але які, таким чином, завжди виступають у ньому як підлягаючі подоланню *межі*.

Тепер з'являються такі межі процесу виробництва, які лежать *поза* цим процесом. Насамперед, уже при найповерховішому розгляді видно, що товар є міноюю вартістю лише остільки, оскільки він разом з тим є *споживною вартістю*, тобто об'єктом споживання (тут ще зовсім байдуже — якого роду споживання). Товар перестає бути міноюю вартістю, якщо він перестає бути споживною вартістю (бо товар [як результат процесу виробництва] ще не існує знову у вигляді грошей, а має якусь певну форму існування, що збігається з його природною якістю).

Отже, перша межа [для реалізації товару] — це саме *споживання, потреба в даному товарі*. (За тих передумов, з яких ми досі виходили, тут ще ні в якому разі не може бути мови про *неплатоспроможну* потребу, тобто про таку потребу в товарі, яка в свою чергу не могла [IV—17] б дати в обмін який-небудь товар або гроші.) А по-друге, для виробленого товару повинен бути в наявності еквівалент, але оскільки обіг спочатку був припущений як фіксована величина, як величина певних розмірів, а

капітал в процесі виробництва створив деяку нову вартість,— то здається, ніби в дійсності для цієї останньої не може бути в наявності ніякого еквівалента.

Отже, коли капітал виходить з процесу виробництва і знову вступає в обіг, то уявляється, що він:

а) як *вироблений продукт* зустрічає межу з боку наявної величини *споживання* або *споживної здатності*. Кількість [перебуваючого у формі продукту] капіталу як певної споживної вартості до певного пункту неістотна; але на певному рівні — оскільки вироблений продукт задовольняє лише одну певну потребу — він перестає бути потрібним для споживання. Сама кількість його як *певної, односторонньої, якісної* споживної вартості, наприклад хліба, неістотна лише до певної міри: він потрібен тільки в певній кількості, тобто в певній *мірі*. А ця міра почасти визначається якістю продукту як споживної вартості, його *специфічною* корисністю, придатністю, почасти — кількістю осіб, що обмінюються і мають потребу в цьому певному споживанні. Вона визначається кількістю споживачів, помноженим на величину їх потреби в цьому *специфічному* продукті. Споживна вартість сама по собі не володіє безмірністю, властивою вартості як такий. Певні предмети можуть бути спожиті і є предметом потреби лише до певної міри; наприклад, споживається лише певна кількість хліба і т. д. Через це продукт як *споживна вартість* має в собі самому певну межу,— а саме, межу існуючої потреби в ньому,— яка, проте, вимірюється тепер не потребою виробника, а сукупною потребою тих, хто обмінюється. Там, де припиняється потреба в якій-небудь певній споживній вартості, продукт перестає бути споживною вартістю. Як споживна вартість продукт вимірюється потребою в ньому. Але як тільки продукт перестає бути споживною вартістю, він перестає бути предметом обігу (оскільки він не є грішми).

б) А як *нова вартість* і взагалі *вартість* вироблений капіталом продукт має, напевно, своєю межею величину *наявних еквівалентів*, насамперед — грошей, грошей не як засобів обігу, а як грошей. Додаткова вартість (відносно первісної вартості це зрозуміло само собою) потребує для себе додаткового еквівалента. Останній виступає тепер [у відношенні до капіталу] як друга межа.

в) Спочатку здавалось, що гроші — тобто багатство як таке, інакше кажучи, багатство, що існує всередині і за допомогою обміну на *чужу уречевлену працю*,— оскільки вони не приступають до обміну на *чужу живу працю*, тобто до процесу виробництва, стають чимсь неспроможним. Обіг був нездатний відновлюватися з самого себе. З другого боку, тепер виявляється, що процес виробництва зайшов у безвихідь, якщо він не здатний перейти в процес обігу. Капітал як виробництво, що ґрунтується на найманій праці, передбачає обіг як необхідну умову і необхідний момент усього руху. Ця певна форма виробництва передбачає цю певну форму обміну, який знаходить своє вираження у грошовому обігу. Для того щоб бути створеним знову, весь продукт повинен бути перетворений у гроші; не так, як це було

на більш ранніх ступенях виробництва, коли обмін охоплював тільки надлишки виробництва і надлишкові продукти, але зовсім не охоплював усього виробництва в цілому.

Такі ті суперечності, які самі собою являють себе простому, об'єктивному, безсторонньому розумінню. Яким чином ці суперечності в умовах виробництва, що ґрунтується на капіталі, постійно знімаються, але так само постійно створюються знову, причому знімаються тільки насильственным шляхом (хоч до певного пункту це зняття виступає як всього лише спокійне вирівнювання),— це питання інше. Насамперед важливо констатувати існування цих суперечностей. Всі суперечності [простого товарного] обігу знову оживають у новій формі. Продукт як споживна вартість перебуває в суперечності з самим собою як вартістю; інакше кажучи, оскільки продукт існує в певній кількості, як специфічна річ, як продукт з певними природними властивостями, як субстанція потреби,— він перебуває в суперечності з тією своєю субстанцією, якою він як вартість володіє виключно в *уречевленій праці*. Та цього разу {в умовах обігу капіталу} цю суперечність дано вже не тільки у вигляді *всього лише формальної відмінності*,— як це було в [простому] обігу,— ні, тут характеристика продукту як споживної вартості фіксується як характеристика його за допомогою сукупної потреби у цьому продукті учасників обміну, тобто за допомогою обсягу сукупного споживання.

Сукупне споживання виступає тут *мірою* продукту як споживної вартості, а тому і *мірою* продукту як *мінової вартості*. В простому обігу було просто перевести продукт з форми особливої споживної вартості у форму мінової вартості. Його межа виявлялася лише в тому, що завдяки своїм *природним властивостям* продукт існував у тій чи іншій особливій формі, а не у формі вартості, в якій він здатний безпосередньо обмінюватися на всі інші товари. Тепер же в самих *природних властивостях* продукту дано *міру* його наявності. Для того щоб споживну вартість можна було перевести у загальну форму, вона тепер повинна бути в наявності лише в певній кількості; в *кількості*, міра якої закладена не в *уречевленій в продукті праці*, а впливає з *природи цього продукту як споживної вартості*, і притому *споживної вартості для інших*.

З другого боку, суперечність, яка раніше полягала в тому, що для-себе-сущі [IV—18] гроші неодмінно повинні були приступити до обміну на живу працю,— тепер проявляється ще в більшій мірі, бо додаткові гроші, або додаткова вартість, для того щоб бути такими, повинні обмінюватись на додаткову вартість. Отже, продукт як вартість так само має своєю межею чуже виробництво, як у вигляді споживної вартості він має своєю межею чуже споживання. Мірою продукту як споживної вартості є кількість потреби в цьому специфічному продукті, мірою продукту як вартості є кількість *уречевленої праці*, що існує в обігу. Тим самим у хибне становище поставлені: з одного боку, байдужість вартості як такої у відношенні до споживної вартості, а з

другого боку, уречевлена праця взагалі як субстанція і міра вартості.

{На даному етапі дослідження ще не можна перейти до відношення між попитом, пропозицією, цінами, які в своєму справжньому розвитку передбачають капітал. Проте оскільки попит і пропозиція є абстрактними категоріями і ще не виражають певних економічних відношень, можливо, їх слід розглянути вже при аналізі простого обігу або простого виробництва?}

Тут — де розглядається загальне поняття капіталу — має велике значення те, що капітал виступає як *єдність виробництва і збільшення вартості не безпосередньо*, а лише як такий *процес*, який зв'язаний з певними умовами і, як уже з'ясовано, — з *зовнішніми* умовами.

{Вище, при розгляді процесу збільшення вартості капіталу, ми вже бачили, що він передбачає *простий процес виробництва* як процес, що розвинувся вже раніше. Так само стоятиме справа з *попитом і пропозицією* у оскільки при простому обміні передбачається наявність потреби в продукті. *Власна* потреба виробника (безпосереднього) виступає як потреба в попиті з боку інших. При самому викладі цього питання повинно з'ясуватися те, що повинно йому *передувати*, і все це потім слід включити в перші розділи.}

[2] ПРАГНЕННЯ КАПІТАЛУ ДО БЕЗМЕЖНОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.]МЕЖІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА.НАДВИРОБНИЦТВО

Створення капіталом *абсолютної додаткової вартості* — створення великої кількості уречевленої праці — має своєю умовою те, що коло обігу розширяється, і притому розширяється постійно. Створена в одному пункті *додаткова вартість* потребує, щоб у *другому* пункті була створена друга додаткова вартість, на яку могла б бути обмінена перша; потребує спочатку хоч би тільки виробництва більшої кількості золота і срібла, більшої кількості грошей, так що коли додаткова вартість не може безпосередньо знову стати капіталом, вона існувала б у формі грошей як можливість нового капіталу. Через це умовою виробництва, яке ґрунтується на капіталі, є *створення все розширюваного кола обігу*, все одно, чи розширяється це коло безпосередньо, чи в *більшій кількості його пунктів створюються пункти виробництва*.

Якщо спочатку обіг виступав як величина дана, то тут він виступає як такий, що рухається і розширяється за допомогою самого виробництва. Відповідно до цього обіг вже сам виступає як момент виробництва. Через це якщо капітал, з одного боку, має тенденцію створювати все більше додаткової праці, то він має також і додаткову тенденцію створювати все більше пунктів обміну; тут, з точки зору *абсолютної* додаткової вартості або *абсолютної* додаткової праці, це означає тенденцію

викликати до життя все більше додаткової праці як доповнення до самого себе; *aufond** це означає тенденцію скрізь поширювати основане на капіталі виробництво, або відповідаючий капіталові спосіб виробництва. Тенденція до створення *світового ринку* дана безпосередньо в самому понятті капіталу. Всяка межа виступає як обмеження, що має бути подолане. Насамперед [має місце прагнення] підпорядкувати обмінові кожний момент самого виробництва і знищити виробництво безпосередніх споживних вартостей, які не вступають в обмін; інакше кажучи, на місце старих, з точки зору капіталу — первісних, способів виробництва поставити виробництво, що ґрунтується на капіталі. *Торгівля* виступає тут уже не як така діяльність, що здійснюється між самостійними виробництвами і служить для обміну їх надлишків, а як істотна всеохоплююча передумова і момент самого виробництва.

Зрозуміло, всяке виробництво, спрямоване на створення безпосередньої споживної вартості, зменшує як кількість учасників обміну, так і взагалі суму тих мінових вартостей, які пускаються в обіг, і насамперед воно зменшує виробництво додаткових вартостей. Звідси тенденція капіталу 1) постійно розширювати коло обігу, 2) перетворювати виробництво в усіх пунктах у таке виробництво, яке ведеться капіталом.

З другого боку, виробництво *відносної додаткової вартості*, тобто виробництво додаткової вартості, що ґрунтується на збільшенні і розвитку продуктивних сил, вимагає виробництва нового споживання; вимагає, щоб споживче коло всередині обігу так само розширялося, як раніше [під час виробництва абсолютної додаткової вартості] розширялося виробниче коло. *По-перше*, потрібне кількісне розширення існуючого споживання; *по-друге*,— створення нових потреб шляхом поширення вже існуючих потреб у ширшому колі; *по-третє*,— виробництво *нових* потреб, відкриття і створення нових споживних вартостей. Інакше кажучи, це означає, що одержана додаткова праця не лишається всього лише кількісною добавкою, але що тут разом з тим постійно збільшується коло якісно різних видів праці (тим самим і додаткової праці), що це коло робиться дедалі різноманітнішим і стає все більш диференційованим усередині самого себе.

Наприклад, якщо при подвоєнні продуктивної сили достатньо застосовувати капітал у 50 талерів там, де раніше потрібний був капітал у 100 талерів, так що вивільняється капітал у 50 талерів і відповідна йому необхідна праця, то [IV—19] для вивільнених капіталу і праці повинна бути створена нова, якісно відмінна галузь виробництва, яка задовольняє нову потребу і викликає її до життя. Значення старої галузі зберігається тим шляхом, що при цьому створюється фонд для нової галузі, де відношення між капіталом і працею складається в *новій* формі.

Отже, [передбачається] дослідження всієї природи з тим, щоб відкрити нові

* — по суті. *Ред.*

корисні властивості речей; універсальний обмін продуктами всіх чужих один для одного кліматів і країн; нові види обробки (штучної) природних предметів, за допомогою якої їм надається нова споживна вартість (згодом послатися на ту роль, яку *предмети розкоші* відігравали у стародавньому світі на відміну від сучасності); всебічне дослідження земних надр, що має на меті як відкриття нових корисних копалин, так і виявлення нових корисних властивостей старих копалин, наприклад нових їх властивостей як джерел сировини і т. д.; звідси розвиток природознавства до найвищої точки; так само відкриття, створення і задоволення нових потреб, що породжуються самим суспільством. Культивування всіх властивостей суспільної людини і виробництво її як людини з якнайбагатшими властивостями і зв'язками, а через те і потребами,— виробництво людини як найбільш цілісного й універсального продукту суспільства (бо для того щоб користуватися великою кількістю речей, людина повинна бути здатна до користування ними, тобто вона повинна бути у високій мірі культурною людиною),— теж є умовами виробництва, яке ґрунтується на капіталі. Це створення нових галузей виробництва, тобто якісно нового додаткового часу, являє собою не тільки поділ праці, а й відштовхування від самого себе певного виробництва у вигляді праці, яка має нову споживну вартість; являє собою розвиток постійно розширюваної і дедалі більш всеохоплюючої системи видів праці, видів виробництва, яким відповідає постійно розширювана і дедалі багатша система потреб.

Отже, якщо виробництво, яке ґрунтується на капіталі, з одного боку, створює універсальну систему праці,— тобто додаткову працю, працю, що створює вартість,— то, з другого боку, воно створює систему загальної експлуатації природних і людських властивостей, систему загальної корисності; навіть наука, так само як і всі фізичні і духовні властивості людини, виступає лише як носій цієї системи загальної корисності, і нема нічого такого, що поза цим колом суспільного виробництва і обміну виступало б як щось *само по собі вище*, як правомірне само по собі. Таким чином, тільки капітал створює буржуазне суспільство й універсальне привласнення членами суспільства як природи, так і самого суспільного зв'язку. Звідси великий цивілізуючий вплив капіталу; створення ним такого суспільного ступеня, у порівнянні з яким всі попередні виступають всього лише як *локальний розвиток* людства і як *забобонне поклоніння природі*. Тільки при капіталізмі природа стає всього лише предметом для людини, всього лише корисною річчю; її перестають визнавати самодостатньою силою, а теоретичне пізнання її власних законів само виступає лише як хитрість, яка має на меті підкорити природу людським потребам, чи то як предмет споживання чи як засіб виробництва. Відповідно до цієї своєї тенденції капітал переборює національну обмеженість і національні передсуди, обожнювання природи, традиційне, самовдоволено замкнуте в певних межах задоволення існуючих потреб і відтворення старого способу життя. Капітал руйнівний у відношенні до всього цього, він постійно

все це революціонізує, руйнує всі перешкоди, які гальмують розвиток продуктивних сил, розширення потреб, різноманітність виробництва, експлуатацію природних і духовних сил та обмін ними.

Однак з того, що всякий такий рубіж капітал розглядає як обмеження і тому *ідеально* виходить за його межі, аж ніяк не впливає, що капітал подолав його *реально*, а оскільки кожне таке обмеження суперечить його призначенню [Bestimmung], то капіталістичне виробництво рухається в суперечностях, які постійно переборюються, але так само постійно виникають. Більш того. Та універсальність, до якої нестримно прагне капітал, знаходить в його власній природі такі рубежі, які на певному ступені капіталістичного розвитку примусять усвідомити, що найбільшою межею для цієї тенденції є сам капітал, і які через це тягнутимуть людей до знищення капіталу за допомогою самого капіталу.

Через це ті економісти, які, подібно до Рікардо, вважають виробництво безпосередньо тотожним із самозростанням вартості капіталу і які, отже, не замислюючись ні про межі споживання, ні про існуючі межі самого обігу, оскільки він в усіх пунктах повинен виставляти еквіваленти, звертають увагу тільки на розвиток продуктивних сил і на зростання промислового населення і розглядають пропозицію безвідносно до попиту,— зрозуміли позитивну суть капіталу правильніше і глибше, ніж ті економісти, які, подібно до Сісмонді, підкреслюють межі споживання й існуючого кола еквівалентів, хоч Сісмонді глибше зрозумів обмеженість виробництва, що ґрунтується на капіталі, його негативну односторонність. Рікардо більше зрозумів універсальну тенденцію капіталістичного виробництва, Сісмонді — його специфічну обмеженість.

Вся суперечка про те, чи можливе і чи неминуче за панування капіталу *надвиробництво*, точиться навколо питання: чи зумовлює безпосередньо процес зростання вартості капіталу у виробництві реалізацію його вартості в обігу; чи є [IV—20] зумовлене *процесом виробництва* зростання вартості капіталу *реальним* зростанням його вартості. Рікардо, звичайно, теж до деякої міри підозрює, що *мінова вартість* не є вартістю поза обміном і лише за допомогою обміну на ділі доводить, що вона є вартість; але ті межі, на які в результаті цього наштовхується виробництво, Рікардо розглядає як випадкові, як такі межі, ще переборюються. Таким чином, саме переборювання таких меж Рікардо включає в суть капіталу, хоч у своєму викладі він часто впадає в абсурд. Тим часом Сісмонді, навпаки, підкреслює не тільки те, що виробництво наштовхується на межу, а й те, що межа ця створюється самим капіталом, який таким чином заплутується в суперечностях; у зв'язку з цим Сісмонді відчуває, що ці суперечності повинні привести капітал до загибелі. Ось чому йому хотілося б шляхом звичаю, закону і т. д. встановити зовнішні межі для виробництва, які, проте, саме тому, що вони є всього лише зовнішніми і штучними межами, неминуче були б розбиті капіталом. З другого боку, Рікардо і вся його школа ніколи не

розуміли справжніх *сучасних криз*, під час яких ця суперечність капіталу вибухає в сильних бурях, які дедалі більше загрожують самому капіталові як основі суспільства і самого виробництва.

Спроби заперечувати наступ у якийсь даний момент *загального надвиробництва*, які робилися з ортодоксально-економічної точки зору, справді по-дитячому наївні. Або — дивись, наприклад, Мак-Куллоха¹⁸² — для того щоб врятувати виробництво, яке *грунтується на капіталі*, абстрагуються від усіх його специфічних властивостей, від визначень його поняття і розглядають його, навпаки, як просте виробництво заради *безпосередньої споживної вартості*. Повністю абстрагуються від істотних відношень. Справді, для того щоб капіталістичне виробництво очистити від суперечностей, його існування прямо-таки відкидають і заперечують. Або роблять більш дотепно, як, наприклад, Мілль¹⁸³ (йому вторить вульгарний Сей): *попит і пропозиція* оголошуються тотожними і через це повинні, мовляв, відповідати одно одному; а саме, пропозиція, мовляв, являє собою попит, вимірюваний її [пропозиції] власною кількістю.

Тут має місце велика плутанина: 1) ця тотожність попиту і пропозиції, так що остання являє собою попит, вимірюваний її [пропозиції] власною кількістю, існує в дійсності лише остільки, оскільки пропозиція є *міноюю вартістю*, що дорівнює певній кількості уречевленої праці. Остільки пропозиція є міра свого власного попиту — в тому, що стосується *вартості*. Але як така вартість пропозиція реалізується тільки шляхом обміну на *гроші*, і як об'єкт обміну на гроші вона залежить 2) від своєї *споживної вартості*; а як споживна вартість пропозиція залежить від кількості існуючих потреб у ній, від ступеня потреби в ній. Проте як споживна вартість пропозиція зовсім не вимірюється уречевленням у ній робочим часом, а до неї застосовується таке мірило, яке лежить поза її природою як мінової вартості.

Або, далі, твердять, що *сама пропозиція є попит на певний продукт певної вартості* (яка виражається в потрібній кількості продукту). Таким чином, якщо пропонуванний продукт не може бути проданий, то це доводить, що вироблено надто багато пропонуваного товару і надто мало того товару, на який є попит з боку пропонуючого. Отже, в наявності є, мовляв, не загальне надвиробництво, а надвиробництво одного або кількох товарів і недовиробництво інших товарів. При цьому знову забувають, що те, чого потребує виробляючий капітал, — це не яка-небудь певна споживна вартість, а самодостатня *вартість*, тобто гроші; гроші не в їх визначенні засобу обігу, а як загальна форма багатства, або, з одного боку, як форма реалізації капіталу і як форма повернення капіталу в його первісний, дрімотний стан, з другого боку.

А твердження, нібито виробляється надто *мало грошей*, по суті означає не що інше, як твердження, що виробництво не збігається із збільшенням вартості і, отже, є *надвиробництвом*, або — що те саме — що воно є таким виробництвом, продукт

якого не можна перетворити в гроші, не можна перетворити у *вартість*; є виробництвом, що не виправдує себе в обігу. Звідси походить ілюзія грошових фокусників (також і Прудона і т. д.), нібито внаслідок дорожнечі грошей не вистачає *засобів обігу* і тому слід штучно створити більше грошей. (Дивись також бірмінгемців, наприклад «Близнюків»¹⁸⁴.)

Або говорять, що з *суспільної точки зору виробництво і споживання* являють собою одне й те саме і що, отже, ніколи не може мати місце надлишок одного над другим або невідповідність між ними. Під *суспільною точкою зору* тут розуміється така абстракція, яка *якраз залишає осторонь* певну суспільну структуру і певні суспільні відносини, а тому також і ті суперечності, які з них випливають. Так, ще *Шторх*, заперечуючи Сею, дуже правильно зауважив, що значна частина споживання не передбачає безпосереднього використання [предметів особистого споживання], а є споживанням у процесі виробництва, наприклад споживанням машин, вугілля, мастила, необхідних будівель і т. д.¹⁸⁵. Це споживання {IV—21} аж ніяк не тотожне з тим споживанням, про яке тут іде мова. Так само *Мальтусі Сісмонді* правильно відмітили, що, наприклад, споживання робітників зовсім не є те споживання, яке само по собі *задовольняє* капіталіста¹⁸⁶. При ототожненні виробництва і споживання повністю не береться до уваги момент збільшення вартості, а виробництво і споживання просто протиставляються одне одному, тобто передбачається виробництво, яке ґрунтується безпосередньо на *споживній вартості*, а не на капіталі.

Або ж у *соціалістичному* формулюванні: праця і обмін праці, тобто виробництво і обмін продуктів (обіг) — ось у чому полягає весь процес; раз це так, то чи може тут утворитися яка-небудь невідповідність інакше, ніж через помилку, через неправильний розрахунок? Праця тут розглядається не як наймана праця, а капітал — не як капітал. З одного боку, припускаються результати виробництва, яке ґрунтується на капіталі; з другого боку, заперечується передумова й умова цих результатів: необхідна праця як праця, що устанавлюється за допомогою додаткової праці і зарди неї.

Або ж твердять — наприклад, *Рікардо*¹⁸⁷, — що оскільки саме виробництво регулюється витратами виробництва, то воно регулює само себе, і якщо в якій-небудь галузі виробництва не збільшується вартість, то певна кількість капіталу вилучається звідти і кидається в інше місце, туди, де він потрібний. Але навіть якщо абстрагуватися від того, що необхідність такого вирівнювання сама *передбачає* нерівність, дисгармонію, а через те і суперечність, — в загальній кризі надвиробництва виявляється суперечність не між різними видами продуктивного капіталу, а між промисловим і позичковим капіталом, між капіталом, прямо включеним у процес виробництва, і таким капіталом, який у вигляді грошей самотійно (відносно самотійно) виступає поза процесом виробництва.

Нарешті, передбачають просто *пропорціональне виробництво* (це закладено вже й у Рікардо і т. д.), [забуваючи про те, що] коли капітал має тенденцію розподілятися в

правильних пропорціях, то такою ж необхідною його тенденцією є виходити за межі пропорційності, оскільки капітал без всякої міри женеться за додатковою працею, за додатковою продуктивністю, за додатковим споживанням і т. д.

(В конкуренції ця внутрішня тенденція капіталу виступає як примус, який над ним чинить чужий капітал і який жене його вперед за межі правильної пропорції, безперестану вимагаючи: *марш! марш!* Вільна конкуренція, як правильно підмітив пан Уейкфілд у своєму коментарії до Сміта¹⁸⁸, скільки б про неї не базікали, ще ніколи не була проаналізована економістами, хоч вона і становить основу всього буржуазного виробництва, яке ґрунтується на капіталі. Вона розумілась лише негативно, тобто як заперечення монополій, корпорацій, законодавчих регламентацій і т. д., як заперечення феодального виробництва. Але ж вона повинна бути ще чимсь *для-себе-*сущим, бо тільки нуль є пuste заперечення, абстрагування від межі, яка, наприклад у формі монополій, природних монополій і т. д., одразу відроджується знову. За своїм поняттям конкуренція є не що інше, як внутрішня природа капіталу, його істотне визначення, що проявляється і реалізується у взаємному впливі багатьох капіталів один на одного, не що інше, як внутрішня тенденція, що виступає у формі зовнішньої необхідності. Капітал існує і може існувати лише у вигляді маси капіталів, і його самовизначення проявляється через це у вигляді взаємного впливу капіталів один на одного.)

Капітал в такій самій мірі є безперервним установленням пропорціонального виробництва, як і його безперервним зняттям. Існуюча пропорція завжди неминуче знімається створенням додаткових вартостей і зростанням продуктивних сил. А вимога, щоб виробництво розширялось *одночасно і рівномірно в одних і тих же пропорціях*, накладає на капітал такі зовнішні правила поведінки, які аж ніяк не впливають з нього самого; разом з тим вихід за межі існуючих пропорцій в одній галузі виробництва виштовхує за рамки цих пропорцій усі галузі, і притому в неоднакових співвідношеннях. Оскільки ми досі ще не дійшли до визначення капіталу як *оборотного капіталу* і ще маємо на одному боці обіг, а на другому — капітал, тобто маємо виробництво як передумову обігу або як ту основу, з якої він виникає, то вже з точки зору виробництва обіг має відношення до споживання і до виробництва — інакше кажучи, додаткова праця виступає як еквівалент, і відбувається спеціалізація праці в дедалі багатшій формі.

У простому понятті капіталу повинні *ansich** міститися його цивілізуючі тенденції і т. д.; вони повинні виступати не як всього лише зовнішні наслідки, як це робилося досі в працях з політичної економії. Так само треба показати, що вже в простому понятті капіталу містяться в прихованому вигляді ті суперечності, які пізніше виступають назовні.

Досі в процесі збільшення вартості капіталу ми відмічали лише байдужість окремих моментів у відношенні один до одного; те, що вони внутрішньо зумовлюють, а зовнішньо шукають один одного; однак при цьому вони можуть знайти один одного

* — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. Ред.

або не знайти, можуть збігтися один з одним або не збігтися, можуть відповідати один одному або не відповідати. Вже внутрішня необхідність взаємозв'язаного цілого і його існування у вигляді самостійних, байдужих один до одного моментів являють собою [IV—22] основу суперечностей.

Однак це ще далеко не все. Суперечність між процесом виробництва і процесом збільшення вартості — єдністю яких капітал є за своїм поняттям — повинна бути сформульована ще більш іманентно, ніж як всього лише байдужий, мнимо незалежний виступ окремих моментів процесу, або, точніше, всієї сукупності процесів, у відношенні один до одного.

Коли підійти до справи ближче, то насамперед є *межа, властива не виробництву взагалі, а виробництву, що ґрунтується на капіталі*. Ця межа — двояка, або, точніше, це одна й та сама межа, але розглядувана в двох напрямках. Показати тут, що капітал містить у собі *особливе* обмеження виробництва, — обмеження, що суперечить загальній тенденції капіталу переступати всяку межу виробництва, — буде достатньо для того, щоб виявити основу *надвиробництва*, основну суперечність розвинутого капіталу; для того, щоб взагалі виявити, що капітал являє собою не *абсолютну* форму розвитку продуктивних сил, як це вважають економісти, що капітал так само не є абсолютною формою розвитку продуктивних сил, як не є він і такою формою багатства, яка абсолютно збігалася б з розвитком продуктивних сил.

Ті ступені розвитку виробництва, які передують капіталові, з точки зору капіталу виступають як кайдани для розвитку продуктивних сил. Сам же капітал, будучи правильно усвідомлений, виступає як умова розвитку продуктивних сил доти, поки останні потребують зовнішнього прищорювання, яке разом з тим є їх приборканням: дисциплінування продуктивних сил, яке на певному ступені їх розвитку стає таким же зайвим і обтяжливим, як [свого часу середньовічні] корпорації і т. д. Ці іманентні межі повинні збігатися з самою природою капіталу, з істотними визначеннями його поняття. Такими необхідними межами є:

1) *необхідна праця* як межа мінової вартості живої робочої сили, або як межа заробітної плати промислового населення;

2) *додаткова вартість* як межа додаткового робочого часу і, стосовно до відносного додаткового робочого часу, як межа розвитку продуктивних сил;

3) що те саме, — *перетворення в гроші*, мінова вартість взагалі як межа виробництва; інакше кажучи, обмін, що ґрунтується на вартості, або вартість, що ґрунтується на обміні, як межа виробництва. Це є не що інше як

4) знову те саме, не що інше як *обмеження виробництва споживних вартостей* міновою вартістю; інакше кажучи, для того щоб взагалі стати об'єктом виробництва, реальне багатство повинно прибрати *певну*, відмінну від нього самого, тобто не абсолютно тотожну з ним форму.

З другого боку, із *загальної тенденції капіталу* впливає (це саме при простому

обігу виявлялося таким чином, що гроші як засіб обігу виступали як щось усього лише скоромину ще, позбавлене самостійної необхідності, а тому не виступали як межа [процесу виробництва]), що капітал забуває і абстрагується від:

1) необхідної праці як межі мінової вартості живої робочої сили; 2) від додаткової вартості як межі додаткової праці і розвитку продуктивних сил; 3) від грошей як межі виробництва; 4) від обмеження виробництва споживних вартостей міновою вартістю.

Ніпс * надвиробництво, тобто раптове *нагадування* про всі ці необхідні моменти виробництва, яке ґрунтується на капіталі; звідси загальне знецінення внаслідок забування цих необхідних моментів. Разом з тим це ставить перед капіталом завдання на вищому рівні розвитку продуктивних сил і т. д. все знову і знову намагатися [здійснити цей вихід за свої власні межі], кожного разу з усе більшим крахом його як *капіталу*. Тому ясно, що чим вищий розвиток капіталу, тим у більшій мірі він виявляється межею виробництва,— а через це також і межею споживання,— не кажучи вже про інші суперечності, які роблять капітал обтяжливою межею для виробництва і обігу.

(Вся *кредитна справа*, а також зв'язане з нею розбухання торгівлі, спекуляції і т. д., ґрунтується на необхідності розширити межі обігу і сфери обміну і перестрибнути через них. У відносинах між народами це виявляється в грандіозніших масштабах, більш класично, ніж у відносинах між індивідами. Так, наприклад, англійці, для того щоб мати чужі нації своїми покупцями, змушені їх *кредитувати*. Aufond** англійський капіталіст двічі провадить обмін з *продуктивним* англійським капіталом: 1) як англійський капіталіст, 2) як янки і т. д. або в якій-небудь іншій формі, в якій він вмістив свої гроші.)

{Натяк на капітал як на *межу виробництва* є, наприклад, у *Годскіна*:

«При нинішньому стані [суспільства, при якому робітники ніколи не бувають власниками капіталу,] всяке нагромадження капіталу збільшує ту суму прибутку, яка від них вимагається, і робить неможливим всяку таку працю, яка забезпечувала б тільки те, що необхідно для пристойного існування робітника» [Thomas Hodgskin. Popular Political Economy. London, 1827, стор. 246 (Російський переклад, стор. 201)]. «Прибуток є обмеженням виробництва»¹⁸⁹.

Завдяки зовнішній торгівлі розширюються межі сфери обміну, і для капіталістів створюється можливість споживати більшу кількість додаткової праці:

«За ряд років весь світ може взяти у нас навряд чи більше, ніж ми беремо у світу .. Навіть прибутки, одержувані нашими купцями від їх зовнішньої торгівлі, оплачуються місцевими споживачами тих товарів, які ввозяться взамін вивезених... Зовнішня торгівля є лише товарообмін заради зручностей і утіх капіталіста. [IV—23] Але він може споживати товари тільки до певної межі. Він обмінює бавовняні вироби і т. д. на вина і шовки інших країн. Але ці вина і шовки так само *представляють додаткову працю нашого власного населення*, як і сукна та бавовняні вироби; і цим шляхом *руйнівна сила капіталіста збільшується безмежно*. Так удається *перехитрувати* природу» («The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821, стор. 17—18).

* — Звідси. Ред.

** - По суті. Ред.

Про те, в якій мірі *переповнення ринку* зв'язане з існуючими *межами* необхідної праці:

«Збільшений попит [на одержання роботи] з боку робітників означає їх готовність брати собі менш значну частку продукту і залишати більш значну його частку тим, хто їх, робітників, наймає; і коли говорять, що це *скорочує споживання і тим самим збільшує переповнення ринку*, то я можу лише зауважити, що в такому разі *переповнення ринку виявляється синонімом високого прибутку*» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus». London, 1821, стор. 59).

В цих словах сповна виражена одна сторона суперечності [властивої капіталістичному виробництву].

«Практика [капіталу], яка полягає в тому, що працю застосовує капітал тільки там і тільки тоді, де і коли вона може виробити, понад витрати на утримання робітника, ще й прибуток для капіталіста, су перечить... природним законам, які регулюють виробництво» (*Годскін*. Цит. тв., стор. 238) [Російський переклад, стор. 196].

«Чим більше капітал нагромаджує, тим більше зростає *вся та сума прибутку, яку вимагає собі капіталіст*; тим самим створюється *штучна перешкода* [artificial check] для зростання виробництва і населення» (там же, стор. 246) [Російський переклад, стор. 201].

Мальтустак формулює суперечності між капіталом як знаряддям виробництва взагалі і капіталом як знаряддям виробництва вартості:

«Прибутки завжди вимірюються *вартістю*, але ніколи не вимірюються *кількістю* [продукту] ... *Багатство* країни залежить, з одного боку, від *кількості продуктів*, одержуваних завдяки її праці, а з другого боку, від *такого пристосування цієї кількості до потреб і купівельної спроможності наявного населення*, яке, як можна гадати на підставі розрахунків, повинно надати цій кількості продуктів вартість. Нема вірогіднішого положення, ніж те, що багатство не визначається одним тільки з цих факторів. Але, мабуть, якнайтісніше багатство і вартість зв'язані тим, що *вартість необхідна для виробництва багатства*... Ту вартість, яка надається товарам, тобто та праця, яку люди готові принести в жертву для одержання цих товарів, при даному стані речей можна вважати *майже єдиною причиною* існування багатства... Споживання і попит, які мають місце у робітників, зайнятих продуктивною працею, зовсім *недостатні* для того, щоб давати стимул до нагромадження і застосування капіталу... *Самі лише продуктивні сили ще не забезпечують створення відповідного ступеня багатства*, так само як цього не забезпечує і *зростання населення*... Для цього необхідний *такий розподіл продуктів* і таке пристосування цих продуктів до потреб тих, хто їх споживає, при якому *мінова вартість усієї маси продуктів* постійно збільшується; ...інакше кажучи, продуктивні сили в повній мірі приводяться в дію тільки при наявності попиту, який не зустрічає перешкод, на все, що виробляється» («Principles of Political Economy», 2nd edition. London, 1836, стор. 266, 301, 302, 315, 361, 311, 361).

Правда, з одного боку, такий попит викликається постійним створенням нових галузей виробництва (і *взаємозумовленим* розширенням старих), в результаті чого старі галузі здобувають нові *ринки* і т. д.; виробництво, дійсно, само створює попит, збільшуючи кількість робітників у вже існуючих галузях і створюючи нові галузі, в яких нові капіталісти застосовують нових робітників і які разом з тим стають, у свою чергу, ринком для старих галузей. Проте, з другого боку,

«попит, створюваний самим продуктивним робітником, ніколи не може бути *достатнім* попитом, бо він не поширюється на всю ту кількість продукту, яку робітник виробляє. Якби мало місце останнє, то не було б прибутку, а значить і мотиву для застосування праці робітника. Саме існування прибутку, що його дає який-небудь товар, передбачає *попит, який виходить за межі попиту з боку робітників, які створили цей*

товар» [там же, стор. 405, примітка видавця]. «Як робітники, так і капітал можуть виявитись у надлишку в порівнянні з можливістю їх прибуткового застосування» [там же, стор. 414, примітка].}

{Щодо пункту 3*, до якого ми незабаром перейдемо, слід зауважити, що те попереднє нагромадження, у вигляді якого капітал виступає у відношенні до праці і завдяки якому він розпоряджається працею, спочатку являє собою [з одного боку] не що інше, як саму *додаткову працю* у формі *додаткового продукту*, а з другого боку — *ордер на чужу співіснуючу працю*¹⁹⁰.}

Зрозуміло, тут поки що мова йде не про те, щоб розглянути надвиробництво в його визначеності, а тільки про те, щоб проаналізувати зародки надвиробництва в тому вигляді, в якому вони спочатку містяться в самому капіталістичному відношенні. Через це ми тут ще і не повинні брати до уваги інші імуші і споживачі і т. д. класи, які не виробляють, а живуть на свій дохід, отже обмінюються з капіталом, утворюють для нього мінові центри. Ми лише остільки можемо частково зачепити питання про ці класи (але краще це зробити при розгляді *нагромадження*), оскільки вони мали велике значення під час історичного утворення капіталу.

При виробництві, що базується на рабстві, так само як і при патріархальному сільському господарстві, яке включало в себе і домашню промисловість, коли більша частина населення безпосередньо своєю працею задовольняє більшу частину своїх потреб, коло обігу і обміну дуже звужене, і, зокрема, в умовах рабства раб зовсім не фігурує як *учасник обміну*. А при виробництві, яке ґрунтується на капіталі, споживання в усіх пунктах опосередковане обміном, а праця ніколи не має *безпосередньої* споживної вартості для того, хто працює. Весь [IV— 24] базис капіталістичного виробництва становить праця як мінова вартість і як творець мінової вартості.

Так от, насамперед: на відміну від раба найманий робітник сам є самостійним центром обігу, він учасник обміну, людина, що створює мінову вартість і одержує її за допомогою обміну. *По-перше*, завдяки обмінові між тією частиною капіталу, яка визначена як заробітна плата, і живою робочою силою *мінова вартість* цієї частини капіталу безпосередньо дана ще до того, як капітал знову вийде з процесу виробництва і вступить в обіг; інакше кажучи, сам цей обмін ще можна розуміти як акт обігу. *По-друге*, кожному окремому капіталістові всі робітники, за винятком його власних, протистоять не як робітники, а як споживачі, як власники мінових вартостей (заробітної плати), грошей, які вони обмінюють на його товар. Всі ці робітники є тими центрами обігу, з яких виходить акт обміну і які зберігають мінову вартість капіталу. Вони становлять відносно дуже велику, — хоч, коли мати на увазі власне промислових робітників, і не таку велику, як це звичайно уявляють собі, — частину споживачів. Чим більша їх кількість, чим більша чисельність промислового населення і чим значніша та грошова маса, яку вони мають, тим більша сфера обміну для капіталу. Ми бачили, що

* Див. цей том, част.1, стор. 250. Ред.

тенденцією капіталу є в якнайбільшій мірі збільшувати промислове населення^{**}.

Власне кажучи, ми тут ще зовсім не займаємося відношенням одного капіталіста до робітників *інших* капіталістів. Це відношення показує лише ілюзію кожного окремого капіталіста, але воно нічого не міняє в тому відношенні, в якому капітал взагалі перебуває до праці. Оскільки справа стосується свого робітника, то кожний капіталіст знає, що протистоїть йому не як виробник споживачеві і хоче по можливості обмежити його споживання, тобто його мінову здатність, його заробітну плату. Зрозуміло, кожний капіталіст хоче, щоб робітники *іншого* капіталіста були якнайбільшими споживачами *його* товару. Однак відношення *кожного* капіталіста до *своїх* робітників являє собою *взагалі відношення між капіталом і працею*, істотне відношення. Але саме звідси й виникає ілюзія — істинна для кожного окремого капіталіста на відміну від усіх інших, — нібито *крім його* робітників решта робітничого класу протистоїть йому як *споживач і суб'єкт обміну*, не як робітник, а як людина, що витрачає гроші. Забувають про те, що, як говорить *Мальтус*,

«саме існування прибутку, що його дає будь-який товар, передбачав *попит, який виходить за межі попиту з боку робітника, який створив цей товар*», і що через це «*попит, створюваний самим робітником, ніколи не може бути достатнім попитом*»[«Principles of Political Economy», 2nd edition. London. 1836, стор. 405, примітка видавця].

Оскільки одне виробництво приводить в рух друге і таким чином створює собі споживачів в особі робітників *чужого* капіталу, то для кожного окремого капіталу попит робітничого класу, створюваний самим виробництвом, *уявляється* «достатнім попитом». Цей попит, створюваний самим виробництвом, *штовхає* виробництво за межі тієї *пропорції*, в рамках якої воно повинно було б здійснюватися з урахуванням [платоспроможного попиту] робітників; з одного боку, виробництво змушене виходити за ці межі; з другого боку, коли попит,

«*який виходить за межі попиту, створюваного самим робітником*», зникає або скорочується, то настає крах. Тоді сам капітал розглядає *попит з боку робітника* — тобто виплату заробітної плати, на якій ґрунтується цей попит, — не як барині, а як збиток. Інакше кажучи, тут дається *знаки іманентне відношення між капіталом і працею*.

Знов-таки саме конкуренція капіталів, їх байдужість і самостійність у відношенні один до одного спричиняються тут до того, що кожний окремий капітал відноситься до робітників решти капіталу *не як до робітників*. Ніс^{*} — нестримне прагнення вийти за межі правильної пропорції. Від [докапіталістичних] відносин панування капітал відрізняється саме тим, що *робітник* протистоїть йому як споживач, що установлює мінову вартість, протистоїть у формі *власника грошей*, як гроші, у вигляді простого

^{**} Слідом за цим абзацом у рукопису окремим рядком рукою Маркса написано: «*Січень (1858)*». Репродукцію цієї сторінки рукопису див. на стор. 367 1 частини цього тому. *Ред.*

* — Звідси. *Ред.*

центра обігу,— він стає одним з нескінченно багатьох центрів обігу, в результаті чого стирається його визначеність як робітника.

{Так само стоїть справа і з створюваним самим виробництвом попитом на сировину, напівфабрикати, машини, засоби сполучення і на допоміжні матеріали, застосовувані у виробництві: барвники, вугілля, сало, мило і т. д. До того часу поки обмін відбувається між самими виробниками, цей попит, як платоспроможний, установлюючий мінову вартість попит, є достатнім і задовільним. Його недостатність виявляється одразу ж, як тільки кінцевий продукт знаходить свою межу в безпосередньому й остаточному споживанні. Ця *видимість* [достатнього попиту], яка жене виробництво за межі правильної пропорції, також ґрунтується на сутності капіталу, що *являє собою* — це слід детальніше розглянути в зв'язку з конкуренцією — щось таке, що відштовхується від самого себе, тобто масу капіталів, цілком байдужих у відношенні один до одного. Оскільки один капіталіст *купує* у другого, *купує* товари або *продає* їх, остільки вони перебувають між собою в простому міновому відношенні; вони не відносяться один до одного як капітал. Та *правильна* (уявна) пропорція, в якій вони повинні обмінюватись один з одним, щоб у кінцевому підсумку мати можливість у вигляді капіталу збільшити свою вартість,— *лежить поза* їх відношенням між собою.}

Насамперед: капітал примушує робітників до додаткової праці понад необхідну працю. Тільки таким шляхом капітал збільшує свою вартість і створює додаткову вартість. Але, з другого боку, капітал установлює необхідну працю лише *остільки* і лише *в тій мірі, в якій* [застосовувана ним] праця є додаткова праця, яка *може бути реалізована* у вигляді *додаткової вартості*. Отже, капітал установлює додаткову працю як умову необхідної праці, а додаткову вартість — як межу для уречевлюваної праці взагалі, тобто для вартості взагалі. Оскільки капітал не може установлювати додаткової праці, він не установлює і необхідної праці, а на капіталістичній основі установлювати необхідну працю може тільки капітал. Таким чином, капітал обмежує — як кажуть англійці, за допомогою *artificialcheck*^{*} — працю і творення вартості, і при тому з тієї ж причини, з якої він установлює додаткову працю і додаткову вартість, і в тій мірі, в якій він їх установлює. Отже, за самою своєю природою капітал установлює [IV—25] *межу* для праці і творення вартості, що перебуває в суперечності з тенденцією капіталу до їх безмежного розширення. І оскільки капітал, з одного боку, установлює *специфічні* для нього межі, а з другого боку — штовхає виробництво до виходу за *всякі* межі, він є жива суперечність.

* — штучної перешкоди. Див. цей том, частина I, стор. 362—363. Ред.

чужих капіталів, з якими він здійснює обмін,— а з тієї точки зору, на якій ми тепер перебуваємо в нашому дослідженні, капіталові не протистоїть нічого, крім найманої праці і його самого,— є нісенітниця. Уже в капіталі як реалізованій міновій вартості закладено відштовхування капіталів один від одного.}

Якщо, таким чином, капітал, з одного боку, робить додаткову працю і *обмін* її на [іншу] *додаткову працю*^{**} умовою необхідної праці і, отже, умовою того, що *робоча сила* стає міновим центром,— і вже з цієї причини звужує і зумовлює сферу обміну,— то, з другого боку, для капіталу не менш важливо обмежити споживання робітника предметами, необхідними для відтворення його робочої сили, *вартість*, що виражає *необхідну працю*, зробити межею реалізації вартості робочої сили, а через те і *мінової здатності* робітника, і намагатися звести до мінімуму відношення цієї необхідної праці до додаткової праці. Це веде до нового обмеження сфери обміну, яке, проте, цілком так само як і перше, тотожне з тенденцією капіталу відноситись до всякої межі самозростання його вартості як до перешкоди [яку треба подолати]. Таким чином, збільшення вартості капіталу, яке не знає міри,— установлення вартості, яке не знає міри,— тут абсолютно тотожне з обмеженням сфери обміну, тобто з обмеженням можливості збільшення вартості, реалізації вартості, створеної в процесі виробництва.

Так само стоїть справа з *продуктивною силою*. З одного боку, капітал має тенденцію неодмінно підвищувати надзвичайно продуктивну силу, щоб збільшити відносний *додатковий час*. З другого боку, тим самим скорочується *необхідний робочий час*, а значить, і мінова здатність робітників. Далі, як ми бачили^{***}, відносна *додаткова вартість* зростає в далеко меншій мірі, ніж продуктивна сила, причому це відношення [приросту додаткової вартості до приросту продуктивної сили] постійно зменшується, і тим значніше, чим більше вже зросла продуктивна сила. *Але маса продуктів зростає в аналогічній пропорції*; якби це було не так, то вивільнився б новий капітал, так само як і праця,—які не ввійшли б в обіг. Однак у міру того як зростає маса продуктів, зростає й трудність реалізувати вміщений у них робочий час, бо потрібно все більше розширення споживання.

(Поки що ми займаємось тут тільки питанням про те, що процес *збільшення вартості* капіталу виявляється одночасно процесом його *знецінення*. Питання про те, в якій мірі капітал, маючи тенденцію *безмежно підвищувати продуктивні сили*, разом з тим робить односторонньою, лімітує і т. д. *головну продуктивну силу* — саму людину,— взагалі, в якій мірі капітал має тенденцію обмежувати продуктивні сили, цього місця не стосується.)

Отже, капітал робить *необхідний робочий час* межею для мінової вартості живої робочої сили, *додатковий робочий час* — межею для необхідного робочого часу, а *додаткову вартість* — межею для додаткового робочого часу; в той же час капітал

** — тобто реалізацію її в процесі обміну. Ред.

*** Див. цей том, частина 1, стор. 265—275. Ред.

жене виробництво до виходу за всі ці межі, оскільки *робочу силу* він протиставляє собі просто як учасника обміну, як гроші, а єдиною межею додаткової вартості він установлює її творця — додатковий робочий час. (Або, маючи на увазі першу сторону цього відношення, можна сказати, що обмін додаткових вартостей капітал робить межею для обміну необхідних вартостей.)

В один і той же час капітал, з одного боку, робить межею, необхідною межею для творення ним вартостей ті *вартості*, які вже є в наявності в обігу, або, що те саме, те співвідношення, в якому створювана ним вартість перебуває до вартості, що вже раніше існувала в ньому самому і в обігу; а з другого боку, він єдиною межею і творцем вартостей установлює свою продуктивність. Таким чином, з одного боку, капітал постійно і нестримно веде до свого власного знецінення, з другого боку — до гальмування зростання продуктивних сил і праці, яка уречевлюється у вартостях.

[3] ЗАПЕРЕЧЕННЯ НАДВИРОБНИЦТВА БУРЖУАЗНИМИ ЕКОНОМІСТАМИ. НЕВДАЛА СПРОБА ПОЯСНЕННЯ ЙОГО У ПРУДОНА.] ЯК ЦЕ МОЖЛИВО, ЩО РОБІТНИК У ЦІНІ КУПОВАНОГО НИМ ТОВАРУ ОПЛАЧУЄ ПРИБУТОК і т. д. І ПРОТЕ ОДЕРЖУЄ СВОЮ НЕОБХІДНУ ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

{Безглузда думка про неможливість надвиробництва (інакше кажучи, теза про безпосередню тотожність процесу капіталістичного виробництва і процесу збільшення вартості капіталу) щонайменше софістично, тобто дотепно, виражена Джемсом Міллем, як уже згадувалося вище^{*}, в тому розумінні, що пропозиція дорівнює своєму власному попитові, тобто що попит і пропозиція покривають одне одного. Це, інакше кажучи, означає лише те, що вартість визначається робочим часом і що, отже, *обмін нічого до неї не додає*,— проте тут не враховується те, що для реалізації вартості необхідний обмін і що від *споживної вартості* (в кінцевому підсумку) залежить, чи відбудеться обмін чи не відбудеться. Виходить, як каже Мілль, коли попит і пропозиція не покривають одне одного, то це відбувається через те, що одного певного продукту (що пропонується) вироблено надто багато, а другого (що користується попитом) — надто мало. Це «надто багато» і «надто мало» стосується не мінової вартості, а споживної вартості. Пропонованого продукту більше, ніж його «потрібно»; в цьому суть питання. Виходить, що надвиробництво виникає із споживної вартості, а тому — з самого обміну.

У Сея це дано ще в безглуздішій формі: продукти обмінюються тільки на продукти¹⁹¹; через це, в крайньому разі, буває тільки так, що вироблено надто багато

^{*} Див. цей том, частина I, стор. 356. Ред.

одного продукту і надто мало другого. При цьому він забуває: 1) що одна на одну обмінюються вартості і що один продукт лише остільки обмінюється на другий продукт, оскільки він є вартістю, тобто оскільки він є грошми або стає ними; 2) що продукти обмінюються і на працю. Цей молодець стає на позицію *простого обміну*, при якому й справді не може бути надвиробництва, бо там дійсно йдеться не про мінову вартість, а про споживну вартість. Надвиробництво має місце в зв'язку із збільшенням вартості, не інакше.}

[IV—26] Прудон, який, правда, чує дзвін, та ніколи не знає, звідки він, виводить надвиробництво з того, що «робітник не може викупити свій продукт»¹⁹². Під цим він розуміє, що на цей продукт нараховуються процент і прибуток, інакше кажучи, що ціна продукту перевищує його справжню вартість. Насамперед це доводить, що Прудон нічого не розуміє у визначенні вартості, яке, взагалі кажучи, не може включати в себе ніяких надбавок. У торговельній практиці капіталіст А може обдурити капіталіста В. Те, що виграє один, те втрачає другий. Але коли скласти виручку обох капіталістів, то сума їх обміну дорівнює сумі уречевленого в їх товарах робочого часу; тільки капіталіст А поклав у свою кишеню більше, ніж йому належало у порівнянні з капіталістом В. З усієї виручки, яку одержує капітал, тобто сукупна маса капіталістів, відпадає: 1) постійна частина капіталу, 2) заробітна плата, або уречевлений робочий час, необхідний для відтворення живої робочої сили. Отже, капіталісти не можуть поділити між собою нічого, крім додаткової вартості. Ті пропорції — справедливі чи несправедливі,— в яких вони ділять між собою цю додаткову вартість, абсолютно нічого не міняють в самому обміні між капіталом і працею і в умовах цього обміну.

Можна було б сказати, що *необхідний робочий час* (тобто заробітна плата), який, таким чином, не містить у собі прибутку, а, навпаки, має бути вирахований з виручки капіталіста, сам у свою чергу визначається *цінами* продуктів, які вже містять у собі прибуток. У протилежному разі, звідки брався б прибуток, одержуваний капіталістом під час обміну з тим робітником, якого він безпосередньо не застосовує? Наприклад: робітник фабриканта-прядильника обмінює свою заробітну плату на стільки-то бушелів зерна. Але в ціні кожного бушеля вже міститься прибуток фермера, тобто капіталу. Таким чином, в *ціні* тих життєвих засобів, які купує сам необхідний робочий час, уже міститься додатковий робочий час. Насамперед ясно, що та заробітна плата, яку фабрикант прядильник сплачує своїм робітникам, повинна бути досить велика, щоб на неї можна було купити необхідну кількість бушелів пшениці, яким би не був прибуток фермера, що міститься в *ціні* бушеля пшениці; але, з другого боку, ясно також і те, що заробітна плата, виплачувана фермером своїм робітникам, повинна бути досить велика, щоб забезпечити їм необхідну кількість одягу, яким би не був прибуток фабриканта прядильника і фабриканта-ткача, що міститься в *ціні* цього одягу.

[IV—27] Вся справа просто в тому, що 1) змішуються *ціна* і *вартість*; 2)

привносяться відношення, що не стосуються ви значення вартості як такого.

Припустимо насамперед — це відповідає самому поняттю відношення між капіталом і працею,— що капіталіст А сам виробляє всі ті життєві засоби, яких потребує робітник, які, інакше кажучи, являють собою суму тих споживних вартостей, в яких уречевлюється його необхідна праця. Таким чином, на гроші, які робітник одержує від капіталіста,— гроші в цій угоді виступають тільки як засіб обігу,— робітникові довелося б викупити у капіталіста ту частину продукту, в якій представлена його необхідна праця. *Ціна* відповідної частини продукту капіталіста А для робітника, зрозуміло, та сама, що й для будь-якого іншого учасника обміну. З того моменту, як робітник починає купувати у капіталіста, його специфічна якість робітника погашається; в його грошах зникає будь-який слід того відношення і тієї операції, за допомогою яких вони одержані; в обігу робітник протистоїть капіталістові просто як Г [гроші], а капіталіст протистоїть робітникові як Т [товар]; робітник протистоїть капіталістові як той, хто реалізує *ціну* товару Г, яка через це для робітника так само наперед установлена, як і для всякого іншого представника Г, тобто для всякого іншого покупця.

Чудово. Проте в ціні тієї частки товару, яку купує робітник, міститься прибуток, у вигляді якого виступає додаткова вартість, що дістається капіталістові. Тому якщо необхідний робочий час робітника представлений 20 талерами, яким відповідає певна частка продукту, і якщо прибуток дорівнює 10%, то капіталіст продає свій товар робітникові за 22 талери.

Так гадає Прудон і робить звідси висновок, що робітник не може викупити свій продукт, тобто ту частину сукупного продукту, в якій уречевлена його *необхідна праця*. (До другого висновку Прудона, нібито *через це* капітал не здатний до адекватного обміну і нібито *через це* має місце надвиробництво,— ми зараз повернемося.) Щоб зробити проблему наочнішою, припустимо, що 20 талерів [заробітної плати] робітника дорівнюють 2 шефелям * зерна. Згідно з Прудоном, якщо 20 талерів являють собою виражену в грошах вартість 4 шефелів зерна, а капіталіст продає їх за 22 талери, то робітник не міг би викупити 4 шефелі, а міг би купити тільки $3\frac{7}{11}$ шефеля. Інакше кажучи, Прудон вважає, що грошова угода перекичує наявні тут відношення. 20 талерів — ціна необхідної праці — дорівнюють 4 шефелям; і цю ціну капіталіст дає робітникові; але коли робітник за свої 20 талерів хоче одержати ці 4 шефелі, він одержує тільки $3\frac{7}{11}$ шефеля. Оскільки робітник тим самим не одержував би *необхідної* заробітної плати, то він взагалі не міг би жити, і таким чином паи Прудон довів би навіть більше, ніж хотів.

{Цього не стосується та обставина, що в практиці існує як загальна тенденція, так і безпосередня спроба капіталу шляхом продажу товарів вище за *ціну*, як наприклад

* Шефель— старовинна німецька міра сипучих тіл. Ред.

при системі видачі заробітної плати товарами, обдурити *необхідну* працю і скоротити заробітну плату нижче від її номінального рівня,— як фізичного, так і зумовленого певним станом суспільства. Ми тут всюди повинні припускати, що виплачується *економічно* справедлива заробітна плата, тобто заробітна плата, яка визначається загальними законами політичної економії. Суперечності повинні тут впливати з найзагальніших відношень, а не з шахрайства окремих капіталістів. А як усе це потім складається в реальній дійсності, стосується вчення про заробітну плату.}

Однак передпосилка у пана Прудона, нехай вибачає на слові,— хибна. Якщо 5 талерів виражають *вартість* одного шефеля, тобто виражають уречевлений у ньому робочий час, а 4 шефелі виражають необхідну заробітну плату, то капіталіст А продає ці 4 шефелі не за 22 талери, як гадає Прудон, а за 20 талерів. При цьому справа стоїть ось як. Нехай сукупний продукт (який включає необхідний і додатковий робочий час) становить 110 талерів і дорівнює 22 шефелям; з них 16 шефелів, що дорівнюють 80 талерам, представляють капітал, витрачений на насіння, машини і т. д.; 4 шефелі, що дорівнюють 20 талерам, представляють необхідний робочий час; 2 шефелі, що дорівнюють 10 талерам,— додатковий робочий час. Капіталіст продає кожний шефель по 5 талерів, за необхідною вартістю шефеля, і проте він одержує на кожний шефель 10% прибутку, або $\frac{1}{2}$ талера, тобто 15 зільбергрошенів. Звідки одержується цей прибуток? Через те, що капіталіст продає все зерно за 22 x 5 талерів замість 20 x 5. Той капітал, який він повинен витратити, щоб виробити на 2 шефелі більше, ми можемо прийняти рівним 0, оскільки ці 2 шефелі можуть цілком зводитися до додаткової праці, витраченої на більш старанну оранку землі, на виколування бур'янів, на внесення в ґрунт органічних добрив, які, припустимо, нічого не коштують капіталістові, і т. д.

[IV—28] Вартість, яка міститься в двох додаткових шефелях, *нічого не коштувала капіталістові*, а тому вона утворює надлишок над його затратами. Та обставина, що з цих 22 шефелів 20 шефелів капіталіст продає за 100 талерів (тобто за ті гроші, яких йому коштувало виробництво цих шефелів), а 2 шефелі, які не коштували йому нічого, але вартість яких дорівнює вміщеній у них праці, він продає за 10 талерів,—це для капіталіста те саме, як коли б він [продаючи 20 шефелів] брав за кожний з цих 20 шефелів на 15 зільбергрошенів більше того, що він йому коштував (на 10% від 5 талерів, тобто на $\frac{1}{2}$ талера більше). Таким чином, хоч капіталіст і наживає 2 талери на проданих робітникові 4 шефелях, робітник одержує шефель за його необхідною вартістю. Капіталіст наживає на проданих робітникові 4 шефелях 2 талери тільки тому, що крім цих 4 шефелів він продає ще 18 за тією ж ціною. Якби [крім 4 шефелів, проданих робітникові] капіталіст продав тільки 16 шефелів, він не нажив би нічого, бо виручив би тоді всього 5 x 20, тобто 100 талерів, витрачений ним капітал.

В обробній промисловості капіталіст фактично теж може продавати вміщену в продукті додаткову вартість без будь-якого збільшення затрат свого капіталу; тобто тут

не є необхідним, щоб для цього зростали затрати на сировину і машини. Припустимо, що один і той же продукт за допомогою самої тільки ручної праці — кількість необхідної сировини і знарядь припускається постійною — одержує більш закінчену форму, набирає вищої споживної вартості, тобто що в результаті прикладання більшої кількості ручної праці зростає споживна вартість продукту, зростає не за допомогою збільшення кількості продукту, а внаслідок підвищення його якості. Мінова вартість продукту — уречевлена в ньому праця — зростає просто пропорціонально цій праці. Якщо капіталіст у цьому разі продаватиме свій продукт на 10% дорожче, то робітникові буде сплачено виражену в грошах відповідну частину продукту, яка представляє необхідну працю, і якщо продукт піддається поділові, то робітник зможе цю частину купити. Прибуток капіталіста в цьому разі походив би не з того, що цю частину продукту він продає робітникові з надбавкою до її вартості, а з того, що, продаючи весь продукт, він продає також і ту частину продукту, за яку він нічого не заплатив і яка якраз і представляє *додатковий робочий час*.

Як вартість продукт завжди подільний; але в своїй натуральній формі він не обов'язково повинен бути подільним. Прибуток тут завжди походить з того, що сукупна вартість всього продукту містить у собі певну частину, яка не була оплачена капіталістом, і тому в кожній частці цілого міститься певна частина додаткової праці, оплачувана покупцем. Саме так стоїть справа у вищевказаному прикладі. Коли капіталіст продає 22 шефелі, тобто в числі цих 22 шефелів продає 2 шефелі, які представляють додаткову працю, то це те саме, як коли б він на кожний шефель [з 20 оплачених ним] продавав зайву $\frac{1}{10}$ шефеля, тобто одержував би з кожного шефеля $\frac{1}{10}$ [його вартості як] додаткової вартості. Якщо, наприклад, при тому самому співвідношенні між працею, капіталом і додатковою вартістю було виготовлено тільки один годинник, то за допомогою затрати $\frac{1}{10}$ додаткового робочого часу якість цього годинника підвищилася на $\frac{1}{10}$ його вартості, і це підвищення нічого не коштувало капіталістові.

Третій випадок — той, коли капіталістові, як це найчастіше буває в обробній промисловості (але не в добувній промисловості), [для створення додаткової вартості] потрібно більше сировини, в якій уречевлюється додатковий робочий час (кількість знарядь нехай лишається постійною; проте нічого не зміниться, якщо ця кількість теж буде змінною величиною).

(Власне кажучи, це сюди ще не стосується, оскільки тут цілком можна або треба припустити, що сировина, наприклад бавовна, теж виробляється капіталом, а виробництво додаткового продукту в якому-небудь пункті обігу повинно зводитися до *самої тільки* додаткової праці або — що ближче до *дійсності* — припускає наявність *одночасної* додаткової праці в усіх пунктах обігу.)

Припустимо, що капіталіст переробляє 25 фунтів бавовни, які коштують йому 50 талерів, і що для цієї мети йому потрібні машини (відносно яких ми припускаємо, що

вони цілком споживаються в процесі виробництва) на 30 талерів і 20 талерів — для виплати заробітної плати; капіталіст виготовляє з цієї бавовни 25 фунтів пряжі, які він продає за 110 талерів. В цьому разі фунт пряжі він продає за $4\frac{2}{5}$ талера, тобто за 4 талери 12 зільбергрошенів. Таким чином, якщо робітник захоче купити пряжу [на свою заробітну плату], він одержить цієї пряжі $4\frac{6}{11}$ фунта. Якби робітник працював на себе, він теж продавав би фунт пряжі за 4 талери 12 зільбергрошенів, але не створював би ніякого прибутку: припускається, що він виконував би тільки необхідну працю; але при цьому він переробляв би меншу кількість бавовни.

[IV—29] Як ми знаємо, вартість фунта пряжі складається виключно з кількості уречевленого в ньому робочого часу. Припустимо тепер, що вартість фунта пряжі дорівнює 5 талерам. Допустимо, що $\frac{4}{5}$ цієї суми, тобто 4 талери, представляють бавовну, знаряддя і т. д.; тоді один талер представляє працю, уречевлену за допомогою знаряддя в бавовняній пряжі. Якщо робітникові потрібно, скажімо, 20 талерів на місяць, для того щоб прожити за рахунок прядіння, то він повинен виготовляти 20 фунтів пряжі, бо при виготовленні одного фунта пряжі він заробляє один талер, а повинен він заробити 20 талерів. Якби робітник сам володів бавовною, знаряддям і т. д. і працював на самого себе, тобто був би сам собі хазяїном, то він повинен був би продавати 20 фунтів пряжі, бо в кожному фунті він заробляв би тільки $\frac{1}{5}$ [його вартості], один талер, а $1 \times 20 = 20$ талерів. Якщо робітник працює на капіталіста, то праця по переробці 20 фунтів бавовни являє собою тільки необхідну працю; бо згідно з припущенням з 20 фунтів пряжі, тобто з $20 \times 5 = 100$ талерів, 80 талерів представляють тільки закуплену капіталістом бавовну і знаряддя, а нововідтворена вартість представляє тільки *необхідну працю*.

Із 20 фунтів пряжі 4 фунти, що дорівнюють 20 талерам, представляли б необхідну працю, а 16 фунтів представляли б тільки постійну частину капіталу ($16 \times 5 = 80$ талерів). У кожному наступному фунті пряжі, який капіталіст примусить робітника виготовити понад ці 20 фунтів, міститься $\frac{1}{5}$ додаткової праці, що є для капіталіста додатковою вартістю. (Уречевлена праця, яку капіталіст продає, не заплативши за неї.) Якщо капіталіст примусить робітника випрясти на один фунт пряжі більше, то він наживає один талер, якщо він примусить робітника випрясти на 10 фунтів пряжі більше, то наживе 10 талерів. Із 10 фунтів пряжі, тобто з 50 талерів [виручених за додатковий продукт], капіталіст одержав би 40 талерів на покриття своїх затрат і 10 талерів додаткової праці; інакше кажучи, він мав би 8 фунтів пряжі, щоб купити матеріал для виробництва 10 фунтів пряжі (машини і бавовна), і 2 фунти пряжі, або їх вартість, які не коштували б йому нічого.

Якщо ми тепер зведемо до купи розрахунок капіталіста, то знайдемо:

Витрати капіталіста		Додаткова вартість	[Вартість продукту]
(Постійний капітал)	Заробітна плата		
80+40 = 120 талерів (сировина, знаряддя і т. д.)	20 талерів	10 талерів	150 талерів

Всього капіталіст виробив 30 фунтів пряжі (30x 5 = 150 талерів); фунт пряжі він продає за 5 талерів, що точно відповідає *вартості* одного фунта, тобто визначається виключно уречевленою у фунті пряжі працею, від якої пряжа тільки й дістає свою вартість. Із цих 30 фунтів пряжі 24 фунти представляють постійний капітал, 4 фунти йдуть на заробітну плату, а 2 фунти утворюють *додаткову вартість*. Якщо цю додаткову вартість обчислити, як це робить капіталіст, у відношенні до всієї суми його затрат, які становлять 140 талерів (або 28 фунтів пряжі), то вона становитиме $\frac{1}{14}$, тобто $7\frac{1}{7}\%$ (хоч у відношенні до [необхідної] праці додаткова вартість у даному прикладі становить 50%).

[IV—30] Припустимо, що продуктивність праці зростає настільки, що капіталіст має можливість при тій самій затраті на працю виробити [не 30, а] 40 фунтів пряжі. Згідно з нашим припущенням, він продаватиме ці 40 фунтів за їх справжньою вартістю, а саме по 5 талерів за фунт, з яких 4 талери представляють працю, уречевлену в бавовні і т. д., а один талер представляє новоприєдану працю. Таким чином, капіталіст продаватиме 40 фунтів пряжі по 5 талерів за фунт, усього за 40 x 5, тобто за 200 талерів; із цих 40 фунтів пряжі на необхідну працю [разом із затратою 80 талерів постійного капіталу, потрібного для переробки 20 фунтів бавовни протягом необхідної праці] припадає 20 фунтів пряжі, тобто 100 талерів. Лишається 100 талерів. На перших 20 фунтах пряжі капіталіст не нажив ні копійки; з решти сотні талерів $\frac{4}{5}$, тобто 4 x 20, тобто 80 талерів, ідуть на матеріал і т. д. [потрібний для здійснення додаткової праці]. Лишається 20 талерів [прибутку].

На затрату в 180 талерів капіталіст нажив би 20 талерів, або $11\frac{1}{9}\%$; $11\frac{1}{9}\%$ у відношенні до сукупних затрат. Але фактично капіталіст одержав ці 20 талерів з другої сотні талерів, або з других 20 фунтів пряжі, де він нічого не заплатив за уречевлену в них працю.

Припустимо тепер, що капіталіст може виготовити вдвоє більше пряжі, тобто 80 фунтів, які він продає за 400 талерів. Із них на необхідну працю [разом із затратою 80 талерів постійного капіталу, потрібного для переробки 20 фунтів бавовни протягом необхідної праці] йде 20 фунтів пряжі, або 100 талерів. Залишається 300 талерів, з яких

на матеріал і т. д. [потрібний для здійснення додаткової праці] йде $\frac{4}{5}$, тобто 240 талерів. Залишається 60 талерів. Прибуток в 60 талерів на 340 талерів [сукупних затрат] становить $17\frac{11}{17}\%$. У попередньому ж прикладі затрати капіталіста становлять тільки 180 талерів, на які він наживає 20 талерів, або $11\frac{1}{9}\%$.

Чим меншою стає та частка затрат, яка представляє необхідну працю, тим більший прибуток, хоч він і не перебуває в якому-небудь видимому відношенні до справжньої додаткової вартості, тобто до додаткової праці. Наприклад, для того щоб нажити $11\frac{1}{9}\%$ прибутку, капіталіст повинен виготовити 40 фунтів пряжі; робітникові ж [якби він працював на себе] потрібно випрясти тільки 20 фунтів пряжі, що відповідає його необхідній праці. Додаткова праця в прикладі з $11\frac{1}{9}\%$ прибутку дорівнює необхідній, що дає 100% додаткової вартості. Це наш старий закон. Але це — не те питання, про яке йде мова тут.

В наведеному вище прикладі, де мова йшла про виробництво 40 фунтів бавовняної пряжі, *дійсна вартість* фунта становить 5 талерів, і робітник,— коли б він вів свою власну справу *як такий працівнику* який міг би сам себе авансувати, щоб маги можливість збільшувати вартість сировини і т. д. настільки, наскільки це треба для того, щоб він міг жити як робітник,— продавав би, як і капіталіст, фунт пряжі за 5 талерів. Але він виробляв би тільки 20 фунтів пряжі і з суми, вирученої від їх продажу, $\frac{4}{5}$ витрачав би на купівлю нової сировини, а $\frac{1}{5}$ — на життя. Із виручених 100 талерів робітник залишав би собі тільки свою заробітну плату. Прибуток капіталіста виникає не з того, що він надто дорого продає фунт пряжі — він продає його *точно* за його *вартістю*,— а з того, що капіталіст продає його дорожче тих *витрат виробництва*, яких цей фунт пряжі коштує *йому* (але не дорожче тих витрат виробництва, яких фунт пряжі коштує сам по собі; адже $\frac{1}{5}$ [вартості пряжі, яка становить прибуток капіталіста] коштує робітникові його додаткової праці). Якби капіталіст продавав фунт пряжі дешевше, ніж за 5 талерів, то він продавав би його *нижче* вартості, а покупець одержував би даром $\frac{1}{5}$ частину праці, що міститься в кожному фунті пряжі понад затрати капіталіста.

Проте капіталіст рахує так: якщо вартість одного фунта пряжі становить 5 талерів, то вартість 40 фунтів дорівнює 200 талерам; від цієї суми віднімаються витрати — 180 талерів; залишається 20 талерів. Капіталіст рахує не так, що він наживає 20 талерів на [IV—31] других 100 талерах, а так, що він наживає 20 талерів на всій сумі своїх затрат в 180 талерів. Це дає йому величину прибутку в $11\frac{1}{9}\%$ замість 20%. Далі капіталіст вираховує, що для того щоб одержати такий прибуток, йому треба продати 40 фунтів пряжі. 40 фунтів по 5 талерів дають йому не $\frac{1}{5}$, або 20% прибутку, а 20 талерів, розподілені на 40 фунтів, тобто $\frac{1}{2}$ талера на фунт пряжі. При тій ціні, за якою капіталіст продає фунт пряжі, він наживає $\frac{1}{2}$ талера на кожних 5 талерах; або один талер на кожних 10 талерах; наживає 10% від продажної ціни.

Ціна [сукупного продукту] визначається ціною одиниці продукту (1 фунт),

помноженою на продану кількість одиниць; у даному разі: один фунт пряжі по 5 талерів х 40. Наскільки таке визначення ціни правильне для калитки капіталіста, настільки ж воно в теорії здатне ввести в оману, бо тут справа має такий вигляд, як нібито в кожному окремому фунті пряжі має місце перевищення його *справжньої* вартості, а виникнення додаткової вартості, що міститься в кожному окремому фунті пряжі, стає непомітним. Це *визначення ціни шляхом помноження вартості одиниці (міри) споживної вартості (фунт, аршин, центнер і т. д.) на ту кількість цих одиниць, яка вироблена*, матиме значення пізніше в теорії цін. Звідси, між іншим, впливає, що зниження ціни одиниці продукту і зростання кількості цих одиниць — що має місце в результаті зростання продуктивних сил — показує, що прибуток у відношенні до [необхідної] праці зростає, або що необхідна праця у відношенні до додаткової праці скорочується, — а не навпаки, як вважає пан Бастіа¹⁹³ та інші.

Якби, наприклад, продуктивність праці зросла настільки, що робітник за той самий час виробляв би вдвоє більше фунтів пряжі, ніж раніше, — причому припускається, що, наприклад, один фунт пряжі, скільки б він не коштував, робить робітникові однакову послугу і що для того, щоб прожити, робітникові потрібна тільки пряжа, одяг, — то в 20 фунтах пряжі [які покривають оплату праці робітника разом із затратою постійного капіталу, потрібного для створення цих 20 фунтів пряжі] вартість, новоприєднана працею, становила б уже не $\frac{1}{5}$, а [скажімо] тільки $\frac{1}{10}$, оскільки робітник перетворював би 20 фунтів бавовни в пряжу за половину попереднього часу. До 80 талерів, яких коштує сировий матеріал, додалося б, таким чином, уже не 20 талерів, а тільки 10. 20 фунтів пряжі коштували б 90 талерів, а один фунт — $\frac{90}{20}$, тобто $4\frac{1}{2}$ талера¹⁹⁴.

Проте якби сукупний робочий час лишався тим самим, то в цьому разі праця замість 40 фунтів бавовни перетворювала б у пряжу 80 фунтів. 80 фунтів пряжі, рахуючи по $4\frac{1}{2}$ талера за фунт, коштують 360 талерів.

Розрахунок капіталіста був би такий:

Валова виручка становить 360 талерів; на оплату праці [разом з оплатою постійного капіталу, затрачуваного протягом необхідної праці] йде 90 талерів; залишається 270 талерів. Із них на затрати [потрібні для здійснення додаткової праці] йде 240 талерів. Залишається 30 талерів. Таким чином, прибуток капіталіста становив би 30 талерів замість 20 [які він одержував до подвоєння продуктивності праці], хоч на кожний фунт пряжі капіталіст одержував би менше прибутку [ніж до подвоєння продуктивності праці]¹⁹⁵. Сукупні затрати капіталіста становлять тепер 330 талерів; це дає [норму прибутку в] $9\frac{1}{11}\%$.

Прибуток капіталіста, одержуваний з вартості міри (одиниці) споживної вартості — фунта, аршина, квартера і т. д., — зменшується пропорціонально зменшенню відношення живої праці (новоприєднуваної праці) до сировини і т. д.; інакше кажучи, пропорціонально зменшенню робочого часу, необхідного для того, щоб надати

сировині тієї форми, яку виражає відповідна одиниця (аршин сукна і т. п.). Але, з другого боку, оскільки це зменшення робочого часу, потрібного для виробництва одиниці продукту, тотожне з більшою продуктивністю праці, або із зростанням додаткового робочого часу, то зростає і кількість цих одиниць, в яких міститься додатковий робочий час, тобто зростає той робочий час, за який капіталіст не платить¹⁹⁶.

З вищесказаного випливає, далі, що ціна може впасти *нижче* вартості, а капітал все-таки може одержувати прибуток; для цього він тільки повинен продавати таку кількість продукту, щоб добуток цієї кількості на ціну одиниці продукту перевищував добуток кількості продукту на [суму затрат, що припадають на] одиницю продукту і складаються з необхідної ціни праці [і постійного капіталу]. Якщо відношення [додаткової] праці до сировини та інших затрат становить $\frac{1}{5}$, то капіталіст може, наприклад, продавати свій товар тільки на $\frac{1}{10}$ [IV—32] вище постійної вартості [його затрат], оскільки додаткова праця йому *нічого не коштує*. В цьому разі капіталіст дарує споживачеві [половину додаткової праці, яка становить] $\frac{1}{10}$ від усієї суми затрат капіталіста, і тільки $\frac{1}{10}$ від цієї суми затрат привласнює собі. Це дуже важливо при розгляді конкуренції, і якраз Рікардо це пропустив.

В основі визначення ціни лежить визначення вартості; але при цьому додаються і нові елементи. Ціна, яка спочатку виступає тільки як виражена в грошах вартість, дістає потім далі визначення як величина, що має власну специфіку. Якщо 5 талерів являють собою *вартість* фунта пряжі, тобто якщо в 5 талерах міститься той самий робочий час, що і в одному фунті пряжі, то в цьому визначенні вартості нічого не міняється від того, чи оцінюється фунт пряжі 4 рази чи 4 мільйони разів. Момент *кількості фунтів*, оскільки він в іншій формі виражає відношення додаткової праці до необхідної праці, набуває вирішального значення при *визначенні ціни*. В питанні про *десятигодинний білля*¹⁹⁷ і тому подібних питаннях ця обставина набуває популярного і наочного вигляду.

[4) ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ]

[а) Перетворення додаткової праці в капітал як специфічна особливість капіталістичного нагромадження]

Із сказаного випливає далі:

Робітник як людина, що обмежується *необхідною* працею, виготовляв би тільки 20 фунтів пряжі, використовуючи при цьому щомісяця сировину, машини і т. д. вартістю в 80 талерів. А капіталіст, крім тієї сировини, машин і т. д., які необхідні для *відтворення*, для самозбереження робітника, *неодмінно* повинен вкласти капітал у

сировину (і в машини, хоч і не в тій самій пропорції) для уречевлення додаткової праці. (В землеробстві, рибальстві, коротше — в добувних галузях виробництва — це додаткове вкладення постійного капіталу не є абсолютно необхідним, але воно необхідне в усіх тих випадках, коли справа ведеться у великому масштабі, тобто *промислово*; проте в цьому разі воно виступає як додаткова затрата не на саму сировину, а на знаряддя, необхідні для її добування.) Ці додаткові затрати — тобто надання матеріалу для додаткової праці, надання предметних елементів її здійснення — власне і становлять специфічне, так зване *попереднє нагромадження* капіталу, нагромадження запасу (скажемо поки що так), *специфічне для капіталу*. Бо, як це ще буде показано докладніше, безглуздо вважати специфічним для капіталу те, що в наявності взагалі повинні бути предметні умови живої праці, чи дані вони природою чи ж виникли в ході історичного розвитку. Ці *специфічні аванси*, які робить капітал, означають тільки те, що капітал уречевлену додаткову працю — додатковий продукт — *використовує для збільшення своєї вартості* за допомогою нової живої додаткової праці, замість того щоб вкладати її (витратити), як це робили єгипетські царі або етрусська жрецька аристократія, в піраміди і т. д.

При визначенні цін (як ми це побачимо і щодо прибутку) додається ще також *обман, взаємне обдурювання*. Один капіталіст може виграти під час обміну те, що втрачає інший; проте поділити між собою вони — капітал як клас — можуть тільки додаткову вартість. Але пропорції [обміну] відкривають простір для індивідуального обдурювання і т. д. (не кажучи вже про попит і пропозицію), яке не має нічого спільного з визначенням вартості як такої.

Отже, визначення вартості не має нічого спільного і з відкриттям пана Прудона, нібито робітник не може викупити свій продукт. Відкриття це ґрунтується на тому, що Прудон нічого не розуміє ні у визначенні вартості, ні у визначенні ціни. Але навіть коли залишити все це осторонь, хибним є в цій його абстрактності висновок Прудона про те, що *звідси* [з нездатності робітника викупити свій продукт] походить надвиробництво. При відношеннях рабства пани рабовласники не зазнають ніяких труднощів із-за того, що працівники не конкурують з ними як споживачі. (Однак *виробництво предметів розкоші*, як воно виступає у стародавніх народів, є необхідний результат відносин рабства. Не надвиробництво, а *надспоживання і нестримне споживання*, яке, доходючи до неймовірних і химерних явищ, знаменує собою загибель античної державності.)

* * *

Після того як капітал виходить з процесу виробництва як *продукт*, він повинен знову перетворитися в гроші. Гроші, які до цього виступали тільки реалізованим товаром і т. д., тепер виступають *реалізованим капіталом*, або є капіталом, реалізованим як *гроші*. Таким є нове визначення *грошей* (так само як і капіталу). Що

кількість грошей як засобів обігу не має ніякого відношення до труднощі реалізувати капітал, тобто *збільшити його вартість*, впливає вже з попереднього викладу.

[б) Утворення загальної норми прибутку та її вплив на заробітну плату робітника. Реалізація додаткової вартості в обміні між капіталістами]

[IV—33] Припустимо, що у вищеведеному прикладі, де капіталіст, продаючи фунт пряжі за 5 талерів, а всього 40 фунтів по 5 талерів за фунт, тобто продаючи фунт пряжі за його *справжньою вартістю* і заробляючи внаслідок цього на кожні 5 талерів (продажної ціни) $\frac{1}{2}$ талера, одержує 10% прибутку у відношенні до продажної ціни, або $\frac{1}{2}$ талера на кожні $4\frac{1}{2}$ талера своїх затрат, тобто одержує $11\frac{1}{9}\%$ прибутку у відношенні до своїх затрат,— припустимо, що цей капітал тепер продає з розрахунку тільки 10% прибутку, тобто що на кожні $4\frac{1}{2}$ талера своїх затрат він одержує тільки $\frac{9}{20}$ талера прибутку (це становить різницю в $\frac{1}{20}$ талера в порівнянні з тією половиною талера, яку капіталіст одержував раніше на кожні $4\frac{1}{2}$ талера своїх затрат; ця різниця якраз відповідає $1\frac{1}{9}\%$).

Отже, нехай капіталіст продає тепер фунт пряжі за $4\frac{1}{2}$ талера + $\frac{9}{20}$ талера, тобто за $4\frac{19}{20}$ талера, або 40 фунтів пряжі за 198 талерів. Тепер тут можливі різні випадки. Припустимо, що той капіталіст, з яким він обмінюється, якому він продає свої 40 фунтів пряжі, є власником срібних рудників, тобто виробник срібла, і що цей виробник срібла сплатить йому за пряжу тільки 198 талерів, тобто дасть йому на 2 талери менше уречевленої в сріблі праці замість праці, уречевленої в 40 фунтах бавовняної пряжі. Припустимо, що у цього капіталіста *B* співвідношення [складових частин] затрат і г. д. ті самі, що й у виробника пряжі [*A*]. Якби капіталіст *B* також одержував замість $11\frac{1}{9}\%$ прибутку тільки 10%, то за свої 200 талерів срібла він міг би вимагати не 40 фунтів пряжі, а тільки $39\frac{3}{5}$ фунта. Таким чином, неможливо, щоб обидва капіталісти одночасно продавали один одному на $1\frac{1}{9}\%$ дешевше, тобто не може мати місця випадок, коли в один і той же час один капіталіст пропонує 40 фунтів пряжі за 198 талерів срібла, а другий — 200 талерів срібла за $39\frac{3}{5}$ фунта пряжі. При такому припущенні капіталіст *B* сплатив би при купівлі 40 фунтів пряжі на $1\frac{1}{9}\%$ менше, тобто крім того прибутку, який він одержує не від обміну, а який обміном лише підтверджується, крім прибутку в $11\frac{1}{9}\%$, він додатково одержав би внаслідок збитку, що його зазнав другий капіталіст, ще $1\frac{1}{9}\%$ прибутку, тобто всього одержав би прибутку $12\frac{2}{9}\%$. На своїх власних робітниках,— на праці, приведеній у рух його власним капіталом,— капіталіст *B* нажив би $11\frac{1}{9}\%$ прибутку; решта $1\frac{1}{9}\%$ — це додаткова праця робітників капіталіста *A*, яку привласнює собі капіталіст *B*.

Отже, *норма прибутку* може знижуватися в тій або іншій галузі виробництва внаслідок того, що конкуренція і т. д. змушує капіталіста продавати свій товар нижче його *вартості*, тобто частину додаткової праці реалізувати не для себе, а для своїх покупців. Але загальна норма [прибутку] не може знизитися таким способом; вона може знизитися тільки внаслідок *відносного* скорочення додаткової праці у відношенні до необхідної праці [і постійного капіталу], а це, як ми вже бачили, має місце в тому разі, коли відношення [постійного капіталу до змінного] вже дуже значне, або, формулюючи інакше, коли кількість живої праці, яка приводиться в рух капіталом, відносно дуже мала, тобто коли частина капіталу, яка обмінюється на живу працю, дуже мала в порівнянні з тією частиною, яка обмінюється на машини і сировину. Загальна норма прибутку може тоді знизитись незважаючи на те, що абсолютна кількість додаткової праці збільшується.

Тим самим ми зачіпаємо також ще й другий пункт. *Загальна норма прибутку* можлива взагалі лише тому, що в одній галузі виробництва норма прибутку надто велика, а в другій надто мала; тобто тому, що деяка частина додаткової вартості — додаткової вартості, що відповідає додатковій праці,— переходить від одного капіталіста до другого. Якщо, наприклад, у п'яти галузях виробництва норма прибутку відповідно дорівнює *a) 15%, b) 12%, c) 10%, d) 8%, e) 5%*, то середня норма прибутку становитиме 10%; але для того щоб ця середня норма прибутку могла існувати в реальній дійсності, капіталісти *A* і *B* повинні віддати 7% свого прибутку капіталістам *D* і *E*, а саме, 2% — капіталістові *D* і 5% — капіталістові *E*, тоді як у капіталіста *C* все лишається по-старому.

Однакова норма прибутку на рівновеликий капітал у 100 [вартісних одиниць] неможлива, бо відношення додаткової праці [до затрат капіталу] дуже різні залежно від продуктивності праці і співвідношення між сировиною, машинами і заробітною платою, а також від того масштабу, в якому взагалі необхідно вести виробництво. Але коли ми припустимо, що галузь виробництва *e* (наприклад, хлібопечення) є необхідною, то капіталісти, які діють в цій галузі, повинні одержувати середню норму прибутку в 10%. Проте це можливо лише в тому разі, якщо капіталісти галузей *a* і *b* поступляться перед капіталістами галузі *e* деякою частиною своєї додаткової праці. Клас капіталістів у певній мірі розподіляє сукупну додаткову вартість таким чином, що вона більш або менш рівномірно розподіляється пропорціонально *величині* їх капіталів, а не відповідно до додаткової вартості, дійсно створеної капіталами в окремих галузях виробництва. Вищий прибуток,— який походить з дійсної додаткової праці всередині якої-небудь галузі виробництва, з дійсно створеної там додаткової вартості,— знижується до певного середнього рівня внаслідок конкуренції, а нижчий рівень додаткової вартості в іншій галузі виробництва, в результаті вилучення з неї капіталів і сприятливого через це співвідношення, яке складається між попитом і пропозицією, піднімається до вказаного середнього рівня. Конкуренція не може знизити

сам цей рівень, вона лише має тенденцію створювати такий рівень. Далше стосується до підрозділу про конкуренцію.

Це вирівнювання норми прибутку здійснюється за допомогою співвідношення цін у різних галузях виробництва; в одних галузях ціни падають *нижче вартості*, в інших вони *піднімаються* вище вартості. Звідси створюється видимість того, нібито однакова величина капіталу в різних галузях виробництва створює *однакову за своєю величиною додаткову працю, або однакову додаткову вартість*.

* * *

[IV—34] Припускаючи в наведеному вище прикладі, що капіталіст А, скажімо, під тиском конкуренції змушений продавати пряжу з прибутком у 10% замість $11\frac{1}{9}\%$ і що через це він продає фунт пряжі на $\frac{1}{20}$ талера дешевше [його вартості], ми виходимо з того, що робітник, як і раніше, одержує грішми свою необхідну заробітну плату в 20 талерів; проте якби робітник одержував свою заробітну плату пряжею, то він замість 4 фунтів пряжі одержав би $4\frac{4}{99}$ фунта. Робітник одержав би, якщо його заробітну плату видати йому пряжею, $\frac{4}{20}$ талера [з чимось], тобто $\frac{1}{5}$ талера понад свою необхідну заробітну плату; це становить 6 зільбергрошенів, або 1% його необхідної заробітної плати¹⁹⁸.

Якщо ж робітник працює в такій галузі виробництва, продукт якої перебуває цілком поза сферою його споживання, то в результаті такої операції він не виграє ні гроша, і вся справа зводиться для нього до того, що частину своєї додаткової праці, замість того щоб виконувати її безпосередньо для капіталіста А, він виконує посередньо, тобто через посередництво капіталіста А, для капіталіста В. Через те, що капіталіст А даром поступається частиною праці, уречевленої в його продукті, робітник може виграти тільки в тому разі, якщо він сам є споживачем цього продукту, і тільки в тій мірі, в якій він є таким споживачем. Отже, якщо споживання пряжі становить $\frac{1}{10}$ витрат робітника, то від такої операції він виграє рівно $\frac{1}{50}$ талера, або $7\frac{1}{5}$ пфеніга* (з 2 талерів, на які подешевшали вироблені капіталістом 40 фунтів бавовняної пряжі, надолу робітника в цьому разі припадає $\frac{2}{100}$ талера, тобто рівно 1%); це означає, що робітник виграє $\frac{1}{10}\%$ від своєї заробітної плати, яка становить в цілому 20 талерів. Ці $7\frac{1}{5}$ пфеніга являють собою ту частку, яка дістається робітникові з його власної додаткової праці, що дорівнює 20 талерам. До такого співвідношення і зводиться в кращому разі додаткова плата, одержувана робітником в результаті падіння *ціни* нижче рівня необхідної вартості в тій галузі виробництва, в якій він сам зайнятий. В *найкращому* разі, тобто в тому разі, якби робітник міг підтримувати своє існування виключно пряжею,— а це неможливо,— межа [підвищення заробітної плати] становила б (у наведеному вище прикладі) 6 зільбергрошенів, або 1% від заробітної

*Талер (пруський) дорівнює 30 зільбергрошам, а зільбергрошен дорівнює 12 пфенігам. Ред.

плати; тобто в найкращому разі додаткова плата робітника визначається відношенням необхідного робочого часу до вартості сукупного продукту. В галузях, що виробляють предмети розкоші у власному розумінні цього слова, від споживання яких сам робітник усунутий, ця додаткова плата завжди дорівнює нулю.

Припустимо тепер, що капіталісти *A*, *B*, *C* обмінюються один з одним; у кожного з них сукупний продукт дорівнює 200 талерам. *A* виробляє пряжу, *B* — зерно, *C* — срібло; співвідношення між додатковою працею і необхідною працею, а також між затратами і прибутком у всіх трьох капіталістів одні й ті самі. *A* продає 40 фунтів пряжі не за 200, а за 198 талерів і втрачає на цьому $1\frac{1}{9}\%$ прибутку; так само *B* продає свої, скажімо, 40 бушелів зерна не за 200, а за 198 талерів; а *C* обмінює свою працю, уречевлену в 200 талерах срібла. Співвідношення між *A* і *B* таке, що коли кожний з них цілком обмінюється з другим, ніхто нічого не втрачає. *A* одержить 40 бушелів зерна, *B* — 40 фунтів пряжі, але кожний з них одержить тільки вартість у 198 талерів. Капіталіст *C* за 198 талерів одержує 40 фунтів пряжі або 40 бушелів зерна, і в обох випадках він платить на 2 талери менше, тобто одержує зайвих $\frac{2}{5}$ фунта пряжі або $\frac{2}{5}$ бушеля зерна.

Але припустимо, що відношення між капіталістами складаються таким чином, що *A* продає свої 40 фунтів пряжі за 200 талерів виробникові срібла *C*, але цей останній змушений заплатити 202 талери виробникові зерна *B*, тобто що *B* одержить талери понад вартість зерна. Для співвідношення між пряжею капіталіста *A* і сріблом капіталіста *C* все складається нормально: обидва товари обмінюються один на одного за вартістю. Однак через те, що у капіталіста *B* ціна піднялася вище вартості, [прибуток, одержуваний від] 40 фунтів пряжі і 200 талерів срібла, будучи виражений у зерні, знизився на $1\frac{1}{9}\%$; інакше кажучи, обидва капіталісти фактично вже не зможуть на 200 талерів купити 40 бушелів зерна, а куплять тільки $39\frac{61}{101}$ бушеля. $39\frac{61}{101}$ бушеля пшениці коштували б 200 талерів, тобто один бушель пшениці коштував би не 5 талерів, а $5\frac{1}{20}$ талера; 5 талерів $1\frac{1}{2}$ зільбергрошена.

Припустимо тепер у зв'язку з останнім співвідношенням, що споживання робітника наполовину складається з пшениці; припустимо, що споживання пряжі становить $\frac{1}{10}$ його доходу, а споживання пшениці — $\frac{5}{10}$. Від здешевлення пряжі, яка становить $\frac{1}{10}$ його споживання, робітник виграв $\frac{1}{10}\%$ від своєї сукупної заробітної плати; на пшениці він втрачає $\frac{5}{10}\%$ від своєї заробітної плати. Таким чином, у загальному підсумку, замість того щоб виграти, робітник втрачає $\frac{4}{10}\%$ від своєї заробітної плати. Навіть якби капіталіст сплатив робітникові грошми всю його необхідну працю, все ж його плата впаде нижче необхідної заробітної плати внаслідок того, що виробник зерна *B* роздур ціну свого товару. Якщо ця висока ціна хліба існуватиме й далі, то необхідна заробітна плата робітника повинна буде зрости.

Таким чином, якщо продаж пряжі [за зниженою ціною] з боку капіталіста *A* викликаний підвищенням ціни зерна або інших споживних вартостей, які відіграють

найбільш істотну роль у споживанні робітника, вище їх вартості,— то робітник капіталіста *A* втрачає в тій самій пропорції, в якій споживання ним продукту, що подорожчав, більше за споживання виробленого ним самим продукту, що подешевшав. Але якби капіталіст *A* продавав пряжу на $1\frac{1}{9}\%$ вище її вартості, а капіталіст *B* продавав би зерно на $1\frac{1}{9}\%$ нижче його вартості, то робітник, коли б він споживав один тільки хліб, міг би в кращому разі виграти не більше 6 зільбергрошенів, або, оскільки ми припустили, що тільки половину свого заробітку робітник витрачає на хліб,— він виграв би тільки 3 зільбергрошени, тобто $\frac{1}{2}\%$ [IV—35] від своєї заробітної плати, що дорівнює 20 талерам.

Отже, для робітника можуть мати місце всі три випадки: [по-перше,] його вигреш або втрата під час цієї операції можуть дорівнювати нулю; [по-друге, процес вирівнювання прибутків] може знизити його необхідну заробітну плату, так що вона стане недостатньою, тобто впаде нижче необхідного мінімуму; по-третє, ця операція може дати робітникові деяку додаткову плату, що зводиться до деякої надзвичайно малої частки його власної додаткової праці.

* * *

Вище ми бачили, що коли відношення необхідної праці до інших умов виробництва [потрібних для здійснення необхідної праці] становить $\frac{1}{4}$ (становить 20% сукупних затрат), тобто коли необхідна праця дорівнює 20% сукупної вартості продукту (з 20 фунтів пряжі заробітна плата становить 4 фунти пряжі, або із 100 талерів сукупних затрат 80 талерів припадають на сировину і знаряддя, 20 талерів — на працю), і коли при цьому відношення додаткової праці до необхідної праці дорівнює 100% (тобто кількість додаткової праці дорівнює кількості необхідної праці [а для здійснення необхідної і додаткової праці потрібна однакова кількість постійного капіталу]),— то в цьому разі капіталіст одержує на свої затрати $11\frac{1}{9}\%$ прибутку.

Якби капіталіст одержував тільки 10% прибутку, а $1\frac{1}{9}\%$, або 2 талери [з 20 талерів], дарував би споживачам (передавав би їм цю частину своєї додаткової вартості), то робітник, оскільки він є споживачем, теж опинився б у вигреші, причому в найкращому (неможливому) випадку — якби робітник використовував як життєві засоби тільки продукти свого хазяїна — мало б місце, як ми вже бачили, таке: втрата капіталіста становить $1\frac{1}{9}\%$, тобто 2 талери; вигреш робітника становить 1%, тобто 6 зільбергрошенів (або $\frac{1}{5}$ талера на 20 талерів заробітної плати).

Припустимо тепер, що капіталіст продає фунт пряжі за $4\frac{15}{20}$ ($4\frac{3}{4}$) талера замість 5 талерів; в цьому разі робітник на кожному фунті пряжі виграє $\frac{5}{20}$ талера, а на $4\frac{4}{19}$ фунта [які становлять у цьому разі його заробітну плату] — $\frac{20}{19}$ талера, тобто 1 талер [з чимось]. Один талер у відношенні до 20 талерів його заробітної плати становить $\frac{1}{20}$, тобто 5%. Капіталіст продав би 40 фунтів пряжі, по $4\frac{15}{20}$ талера за фунт, за $\frac{95}{20}$ талера \times 40, тобто за 190 талерів. Його затрати становлять 180 талерів, його прибуток дорівнює 10 талерам, або $5\frac{5}{9}\%$. Його втрата [також] дорівнює $5\frac{5}{9}\%$, або 10 талерам.

Якби капіталіст продавав фунт пряжі за $4^{12}/_{20}$ [$4^3/_5$] талера, то робітник виграв би $8^8/_{20}$ талера на кожному фунті, тобто $4^0/_{23}$ талера на $4^8/_{23}$ фунта [які становлять у цьому разі його заробітну плату], отже, $1^{17}/_{23}$ талера, або $8^{16}/_{23}\%$ від своєї сукупної заробітної плати. А капіталіст у цьому разі втратив би 16 талерів із сукупної додаткової вартості, тобто вся його виручка становила б тільки 184 талери; це становить 4 талери прибутку на 180 талерів затрат, тобто $1^1/_{45}$ від 180, або $2^2/_9\%$. Отже, капіталіст втратив би $8^8/_9\%$ прибутку.

Нарешті, припустимо, що капіталіст продає фунт пряжі за $4^1/_2$ талера; 40 фунтів пряжі він продає за 180 талерів; його прибуток дорівнює нулю, а його втрата становить $11^1/_9\%$. Капіталіст робить споживачеві подарунок у вигляді додаткової вартості, або додаткового робочого часу робітника, так що виграш робітника становить V_2 талера на фунт пряжі, що дає $2^0/_9$, тобто $2^2/_9$ талера [на 4% фунта, які становлять у цьому разі його заробітну плату]; інакше кажучи, робітник виграє $2^2/_9$ талера на 20 талерів своєї заробітної плати, тобто $11^1/_9\%$ (все ще менше, ніж $1^1/_2$ фунта пряжі).

[IV—36] Якби капіталіст, навпаки, підвищив заробітну плату на 10%, з 20 до 22 талерів, наприклад внаслідок того, що в його галузі виробництва попит на працю почав перевищувати пропозицію,— і разом з тим продавав би фунт пряжі за його вартістю, тобто за 5 талерів,— то в цьому разі його прибуток зменшився б тільки на 2 талери, з 20 до 18 талерів, тобто на $1^1/_9\%$, і все-таки він становив би 10% ¹⁹⁹.

Звідси випливає, що якби капіталіст, зважаючи на пана Прудона, продавав свій товар за тими витратами виробництва, яких виробництво товару коштувало йому самому, і його сукупний прибуток дорівнював би нулю, то це було б тільки переміщенням додаткової вартості або додаткового робочого часу від капіталіста А до капіталістів В, С, D і т. д.; що ж до його робітника, то його виграш, тобто його частка в його власній додатковій праці була б обмежена тією частиною заробітної плати, яку робітник споживає у вигляді здешевленого товару; а якби робітник витратив на цей товар весь свій заробіток, то його частка могла б підвищитися тільки відповідно до відношення необхідної праці до вартості сукупного продукту (в наведеному вище прикладі — відповідно до відношення 20 : 200, що становить V_{10} ; отже, [максимальна] частка робітника дорівнює $1^1/_10$ від 20 талерів, тобто 2 талерам).

Щодо чужих робітників справа стоїть так само: вони виграють на здешевленому товарі лише 1) пропорціонально споживаній ними кількості цього товару, 2) пропорціонально величині їх заробітної плати, яка визначається необхідною працею. Якщо здешевленим товаром є, наприклад, зерно — одне з головних джерел існування,— то спочатку виробник зерна, фермер, а потім і решта капіталістів роблять відкриття, що необхідна заробітна плата робітника вже не є більше необхідною заробітною платою, що [фактична] заробітна плата перевищує рівень необхідної заробітної плати, тобто що необхідна заробітна плата стала меншою, ніж раніше, завдяки чому в кінцевому підсумку тільки збільшується додаткова вартість капіталів а,

ь, сі т. д. і зростає додаткова праця зайнятих цими капіталами робітників.

Візьмемо 5 капіталістів: A, B, C, D, E . Нехай капіталіст E виробляє такий товар, який споживають тільки робітники. Тоді E реалізував би свій прибуток виключно шляхом обміну свого товару на заробітну плату; але його прибуток, як і всякий взагалі прибуток, походить не з обміну його товару на гроші робітників, а з обміну його капіталу на живу працю. Припустимо, що в усіх 5 галузях виробництва необхідна праця становить $\frac{1}{5}$, додаткова праця — $\frac{1}{5}$, а постійний капітал — $\frac{3}{5}$ [вартості продукту]. Капіталіст E обмінює [$\frac{4}{5}$] свого продукту на $\frac{1}{5}$ продукту a , на $\frac{1}{5}$ продукту b , на $\frac{1}{5}$ продукту c , на $\frac{1}{5}$ продукту d , а $\frac{1}{5}$ становить заробітну плату його власних робітників. Як ми бачили, від цієї останньої $\frac{1}{5}$ частини його продукту він не одержує ніякого прибутку, або, точніше, його прибуток виникав би не тому, що він віддає робітникам $\frac{1}{5}$ частину продукту свого капіталу у вигляді грошей, а вони купують у нього ту саму $\frac{1}{5}$ частину у вигляді продукту, — його прибуток походить би не з обміну з робітниками як споживачами, або як з центрами обігу. Вся операція капіталіста E з його робітниками як споживачами його продукту ґрунтується на тому, що він віддає їм частину свого продукту в грошовій формі, а вони повертають йому ті самі гроші за таку ж точно частку продукту. До робітників капіталістів A, B, C, D капіталіст E відноситься не як капіталіст до робітників, а як T до G , як продавець до покупця.

Згідно з нашим припущенням, робітники капіталістів A, B, C, D не споживають своїх продуктів. Звичайно, капіталіст E обмінює $\frac{1}{5}$ продукту капіталістів A, B, C, D на $\frac{1}{5}$ свого власного продукту; але цей обмін є лише посереднє вираження для тієї заробітної плати, яку капіталісти A, B, C, D сплачують своїм власним робітникам. Вони дають робітникам гроші, кожний у розмірі $\frac{1}{5}$ вартості свого продукту, інакше кажучи, вони дають робітникам $\frac{1}{5}$ свого продукту на сплату за необхідну працю, а робітники купують товар капіталіста E в розмірі $\frac{4}{5}$ вартості продукту або [товарного] капіталу цього капіталіста. Цей обмін з капіталістом E є, таким чином, тільки посередня форма, в якій капіталісти A, B, C, D авансують частину капіталу, що представляє необхідну працю, тобто є відрахуванням з їхнього капіталу. Отже, цим шляхом вони нічого виграти не можуть. Прибуток походить з реалізації решти $\frac{4}{5}$ кожного з капіталів a, b, c, d , і ця реалізація полягає якраз у тому, що кожний капіталіст одержує назад уречевлену в його продукті працю в іншій формі за допомогою обміну. $\frac{3}{5}$ вартості продукту заміщають кожному капіталістові, оскільки між ними існує поділ праці, його постійний капітал — сировину і знаряддя. Прибуток полягає у взаємній реалізації останньої $\frac{1}{5}$ частини вартості продукту, в реалізації додаткового робочого часу, в установленні його як додаткової вартості.

Немає потреби в тому, щоб капітали a, b, c, d повністю обмінялися один з одним $\frac{4}{5}$ вартості своїх продуктів [що залишаються після виплати заробітної плати]. Адже як капіталісти вони разом з тим дуже багато споживають і ніяк не можуть жити одним повітрям. Але оскільки в той же час вони як капіталісти не живуть за рахунок власної

праці, вони нічого не можуть обмінювати або споживати крім продукту чужої праці. Це значить, що для свого споживання вони обмінюють якраз ту $\frac{1}{5}$ частину вартості продукту, яка представляє додатковий робочий час, працю, створену завдяки капіталові. Припустимо, що кожний з капіталістів споживає $\frac{1}{5}$ цієї $\frac{1}{5}$ частини, тобто $\frac{1}{25}$ частину вартості у формі свого [IV—37] власного продукту. Тоді для обміну лишаються ще $\frac{4}{25}$, чи то з метою їх капіталізації, чи з метою перетворення їх у споживну вартість для власного споживання. Нехай капіталіст *A* обмінює $\frac{2}{25}$ з капіталістом *B*, $\frac{1}{25}$ — з капіталістом *C*, $\frac{1}{25}$ — з капіталістом *D* і те саме роблять капіталісти *B*, *C*, *D*.

Той припущений нами вище випадок, де капітал *e* повністю реалізує свій прибуток в обміні на заробітну плату, є найбільш сприятливим випадком, або, точніше, він виражає те єдино правильне співвідношення, при якому капітал має можливість свою додаткову вартість, створену в процесі *виробництва*, реалізувати в обміні за допомогою споживання робітників. Але в цьому разі капітали *a*, *b*, *c*, *d* можуть реалізувати вартість своїх продуктів тільки шляхом взаємного обміну, тобто шляхом обміну між самими капіталістами. Капіталіст *E* не споживає власний товар, оскільки $\frac{1}{5}$ його вартості він сплатив своїм власним робітникам, $\frac{1}{5}$ вартості обміняв на $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталу *a*, $\frac{1}{5}$ вартості на $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталу *b*, $\frac{1}{5}$ вартості — на $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталу *c*, $\frac{1}{5}$ вартості — на $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталу *d*. З цього обміну капіталісти *A*, *B*, *C*, *D* не мають ніякого прибутку, бо він являє собою обмін тієї $\frac{1}{5}$ вартості, якою вони оплатили своїх власних робітників.

Відповідно до того співвідношення [між складовими частинами капіталів], яке нами було взято: $\frac{2}{5}$ вартості продукту припадає на сировину, $\frac{1}{5}$ — на машини, $\frac{1}{5}$ — на життєві засоби для робітників, $\frac{1}{5}$ — на додатковий продукт, за рахунок якого живуть пани капіталісти і у вигляді якого вони разом з тим реалізують свою додаткову вартість, — потрібно (якщо сукупний продукт кожного з капіталістів *A*, *B*, *C*, *D*, *E* дорівнює 100 талерам), щоб один з них — *E* — виробляв необхідні життєві засоби для робітників, два капіталісти — *A* і *B* — виробляли різну сировину для [себе і] всіх інших, один капіталіст — *C* — виробляв машини, один — *D* — надавав належної форми додатковому продукту.

Розрахунок мав би такий вигляд (виробник машин і кожний з числа інших капіталістів повинні виробляти для самих себе деяку частину свого товару):

	Оплата праці	Сировина	Маши-ни	Додатко-вий продукт	Вартість продукту
<i>A</i>) Фабрикант сировини	20	40	20	20	100
<i>B</i>) Фабрикант сировини	20	40	20	20	100
<i>C</i>) Виробник машин	20	40	20	20	100
<i>E</i>) Виробник необхідних життєвих засобів для робітників	20	40	20	20	100
<i>D</i>) Виробник додатково-го продукту	10	20	10	10	50

Таким чином, капіталіст *E* обмінює весь свій продукт, вартість якого дорівнює 100

талерам, на 20 талерів заробітної плати своїх власних робітників, на 20 талерів заробітної плати робітників виробника сировини *A*, на 20 талерів заробітної плати робітників виробника сировини *B*, на 20 талерів заробітної плати робітників виробника машин *C* і на 20 талерів заробітної плати робітників виробника додаткового продукту *D*. З виручених ним 100 талерів капіталіст *E* обмінює 40 талерів на сировину, 20 талерів — на машини, 20 талерів він видає [своїм власним] робітникам, які купують у нього необхідні життєві засоби на цю суму, а 20 талерів йому лишаються на купівлю додаткового продукту, за рахунок якого живе він сам. У тій же пропорції обмінюють свій продукт і інші капіталісти. Те, що становить їхню додаткову вартість, є $\frac{1}{5}$ вартості їхнього продукту, або 20 талерів, які всі вони можуть обміняти на додатковий продукт. Якби вони споживали весь свій додатковий продукт, то на кінець [процесу виробництва] вони опинилися б у тому самому становищі, що й на початку цього процесу, і додаткова вартість їхнього капіталу не зростала б.

Припустимо тепер, що капіталісти проїдають тільки 10 талерів, або $\frac{1}{10}$ частину вартості продукту, проїдають половину додаткової вартості. В цьому разі виробник додаткового продукту *D* сам спожив би менше на 10 талерів; так само і кожний з числа інших капіталістів спожив би менше на 10 талерів. У загальному підсумку капіталіст *D* продав би тільки половину свого товару, тобто він одержав би тільки 50 талерів і не міг би відновити свою справу.

Припустимо, отже, що капіталіст *D* виробляє споживчих товарів [для споживання капіталістів] тільки на 50 талерів ²⁰⁰. Тоді на 400 талерів, які існують у вигляді сировини, машин і необхідних життєвих засобів для робітників, тільки 50 талерів припадають на предмети особистого споживання капіталістів. Але кожний з капіталістів тепер має надлишок у 10 талерів, з яких 5 талерів можуть бути затрачені на сировину, $2\frac{1}{2}$ талера — на машини, $2\frac{1}{2}$ талера — на необхідні життєві засоби для робітників; на ці 10 талерів капіталіст повинен одержати прибуток у $2\frac{1}{2}$ талера (так само як до цього на затрати у 80 талерів він одержував 20 талерів прибутку). Капіталіст *D* на затрачені ним 40 талерів одержав 10 талерів прибутку і може, отже, розширити затрати на виробництво в тій же пропорції [що й інші капіталісти], а саме — на 5 талерів. Наступного року капіталіст *D* виробить на $6\frac{1}{4}$ талера більше, тобто $56\frac{1}{4}$ талера.

[IV—38] Цей приклад згодом можна докладно розвинути, а можна і не розвивати. Сюди він, власне кажучи, не належить. Із сказаного вище видно, що реалізація додаткової вартості відбувається тут у процесі взаємного обміну капіталістів одного з одним, бо незважаючи на те, що капіталіст *E* виробляє тільки для споживання робітників, все ж він обмінює у формі заробітної плати $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталіста *A*, $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталіста *B*, $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталіста *C*, $\frac{1}{5}$ вартості продукту капіталіста *D*. Так само капіталісти *A*, *B*, *C*, *D* здійснюють обмін з капіталістом *E* не прямо, а посередньо, причому кожному з них треба одержати від

нього $\frac{1}{5}$ вартості продукту у вигляді предметів споживання своїх робітників. Реалізація додаткової вартості полягає тут у тому, що кожний з капіталістів обмінює свій власний продукт на відповідні частини продуктів чотирьох інших капіталістів, і притому таким чином, що певна частина додаткового продукту призначається для споживання капіталіста, а інша частина перетворюється в додатковий капітал, з тим щоб привести в рух нову працю. Реалізація додаткової вартості полягає в *реальній можливості* все більшого зростання вартості — в реальній можливості виробництва нових і більших вартостей.

З усього тут сказаного ясно випливає, що якби капіталісти D і E (з яких капіталіст E представляє всі товари, які споживають робітники, а капіталіст D — всі товари, які споживають капіталісти) виробили надто багато, тобто надто багато у відношенні до пропорційної частки капіталу, призначеної для робітників, або надто багато у відношенні до тієї частки капіталу, яка призначена для споживання капіталістів (надто багато у відношенні до тієї пропорції, в якій повинен зростати капітал, причому ця пропорція, як ми побачимо далі, має свою мінімальну межу на рівні процента), — то в цьому разі *загальне надвиробництво* настало б не через те, що відносно було б спожито *надто мало* товарів, призначених для споживання робітників, або надто мало товарів, призначених для споживання капіталістів, а через те, що було б вироблено надто багато як *тих, так і інших товарів*, надто багато не з точки зору споживання, а з точки зору збереження *правильного співвідношення між споживанням і збільшенням вартості; надто багато з точки зору збільшення вартості*.

[в) Пропорції капіталістичного нагромадження. Знецінення капіталу під час криз]

Інакше кажучи: на даному рівні розвитку продуктивних сил (бо саме цей розвиток визначає відношення необхідної праці до додаткової праці) має місце постійне відношення, в якому продукт ділиться на частини, що відповідають сировині, машинам, необхідній праці, додатковій праці, а також певне відношення, в якому сама додаткова праця ділиться на частину, що йде на споживання, і на другу частину, що знову стає капіталом. Цей внутрішній сутнісний поділ капіталу виступає при обміні таким чином, що взаємний обмін між капіталами здійснюється в певних і строго обмежених пропорціях, хоч ці пропорції і зазнають постійних змін у ході самого виробництва. Якщо, наприклад, співвідношення між різними частинами вартості продукту таке, що $\frac{2}{5}$ відповідають вартості сировини, $\frac{1}{5}$ — вартості машин, $\frac{1}{5}$ — вартості заробітної плати, $\frac{1}{5}$ — вартості додаткового продукту, з якого, в свою чергу, половина призначається для споживання [капіталіста], а друга половина — для нового виробництва, — то цей поділ всередині [кожного] капіталу виступає в обміні як

розподіл [сукупного продукту], скажімо, між 5 капіталами. В усякому разі, цим внутрішнім поділом капіталу дано як величину того обміну, який може мати місце, так і ті пропорції, яких кожний з цих капіталів повинен додержувати як при обміні, так і в процесі виробництва. Якщо, наприклад, відношення необхідної праці до постійної частини капіталу становить, як у наведеному вище прикладі, $\frac{1}{5}:\frac{3}{5}$, то ми бачили, що сукупний продукт капіталів, які обслуговують споживання капіталістів і споживання робітників [тобто капіталів $D_i E$], не може перевищувати п'ятикратну суму $\frac{1}{5} + \frac{1}{10}$ від вартості продукту кожного з п'яти капіталів, які приймаємо за одиницю, тобто не може перевищувати вартості продукту півтора капіталів.

Так само дано те відношення, в якому кожний капітал повинен обмінюватися з другим капіталом, що представляє певний момент його самого. Нарешті, дано і те відношення, в якому взагалі повинен обмінюватися кожний капітал.

Якщо, наприклад, частка сировини у вартості продукту становить $\frac{2}{5}$, то капітали, що виробляють сировину, можуть на якій-небудь кінцевій стадії обміняти завжди тільки $\frac{3}{5}$ свого продукту, тимчасом як $\frac{2}{5}$ продукту слід вважати закріпленими за цими капіталами (як, наприклад, насіння і т. д. в землеробстві). Сам по собі *обмін* надає цим моментам, що вже за самим своїм поняттям визначені один у відношенні до другого, якість байдуже один для одного існування; вони існують незалежно один від одного; їх внутрішня необхідність *виявляється* в кризі, яка насильствено кладе кінець видимості їхньої взаємної байдужості один до одного.

Далі: революція в продуктивних силах змінює ці співвідношення, *змінює* самі ці відношення, основою яких — з точки зору капіталу, а через це також з точки зору реалізації додаткової вартості за допомогою обміну — завжди *лишається відношення необхідної праці до додаткової праці* або, коли хочете, відношення різних моментів уречевленої праці до живої праці. Можливо, що, як ми вже відмічали раніше, капітал, вивільнений в результаті збільшення продуктивних сил, так само як і вивільнена жива робоча сила не зможуть бути використані, оскільки їх не буде в наявності в тих пропорціях, згідно з якими має здійснюватися виробництво на основі новорозвинутих продуктивних сил. Якщо ж виробництво розширяться без урахування цих змін, то кінець кінцем при обміні для однієї або другої сторони повинен визначитися мінус, негативна величина.

Межа обміну, а значить і виробництва, завжди полягає в тому, що співвідношення між додатковою і необхідною працею лишається незмінним, оскільки це рівнозначно незмінності збільшення вартості капіталу. Друге відношення — пропорція між тією частиною додаткового продукту, яка споживається капіталом, і тією його частиною, яка знову перетворюється в капітал, — визначається першим відношенням [між додатковою і необхідною працею]. По-перше, *розмір суми, що має бути поділена на ці дві частини, залежить від цього первісного відношення*. По-друге, якщо творення додаткової вартості капіталу ґрунтується на творенні додаткової праці, то збільшення

капіталу як капіталу (нагромадження капіталу, а без нагромадження капітал не може утворити основу виробництва, оскільки він перебував би в стані [IV — 39] стагнації і не було б ніяких елементів прогресу, необхідного вже в результаті простого зростання населення і т. д.) залежить від перетворення однієї частини цього додаткового продукту в новий капітал. Якби додаткова вартість була просто спожита, то *небуло б* збільшення вартості капіталу і виробництва його як *капіталу*, тобто як вартості, що виробляє вартість.

Ми бачили, що коли 40 фунтів пряжі, які коштують 200 талерів, оскільки в них міститься на 200 талерів уречевленого робочого часу, обмінюються [на продукт виробника срібла,] на 198 талерів, то фабрикант пряжі не тільки втрачає $1\frac{1}{9}\%$ прибутку, але, крім того, має місце знецінення його продукту, продаж цього продукту *нижчєйого* дійсної вартості, хоч він і продається за такою *ціною*, яка все ще дає фабрикантові пряжі прибуток у 10%. З другого боку, виробник срібла вигадує 2 талери, удержує 2 талери як вивільнений капітал. Коли ж розглядати сукупну величину вартості продуктів обох капіталів, то все-таки мало місце знецінення, оскільки є в наявності сума в 398 талерів замість 400 талерів. Адже 200 талерів пряжі, потрапивши до виробника срібла, коштують тільки 198 талерів; для нього це те саме, як коли б продуктивна сила праці його власних робітників збільшилася настільки, що хоч у 200 талерах срібла, як і раніше, містилася б та сама уречевлена праця, однак 2 талери з числа цих 200 були б перенесені з рахунку необхідних затрат на рахунок додаткової вартості, так що виробник срібла заплатив би за необхідну працю на 2 талери менше.

Інше становище мало б місце тільки в тому разі, якби виробникові срібла вдалося перепродати за 200 талерів 40 фунтів пряжі, куплених ним за 198 талерів. Тоді у нього було б у наявності 202 талери; при цьому припустимо, що він перепродав пряжу виробникові шовку, який за 40 фунтів пряжі дав йому шовк вартістю в 200 талерів. У цьому разі 40 фунтів пряжі були б продані за їх справжньою вартістю, хоч і не з перших рук — самим виробником, а з других рук — їх покупцем, і загальний розрахунок мав би такий вигляд: обмінено три продукти, кожний з яких містить у собі уречевлену працю вартістю в 200 талерів; таким чином, *сумавартостей* [товарних] капіталів становить 600 талерів. Нехай **A**— виробник пряжі, **B** — виробник срібла, **C**— виробник шовку; [в результаті обміну] капіталіст **A** має вартість в 198 талерів, капіталіст **B**— вартість у 202 талери (а саме: 2 талери становлять надлишок, одержаний в результаті першого обміну, а 200 талерів існують у вигляді шовку), капіталіст **C** має вартість у 200 талерів. *Сумадорівнює* 600 талерам. У цьому разі сукупна вартість [товарних] капіталів лишилася тією ж, а мало місце лише переміщення вартостей, в результаті якого капіталіст **B** одержав зайву частку вартості, яку недоодержав капіталіст **A**.

Якщо виробник пряжі **A** міг би продати свій продукт тільки за 180 талерів (тобто за стільки, скільки цей продукт коштує *йому*) і зовсім не міг би збути пряжі на 20 талерів, то 20 талерів уречевленої праці виявилися б позбавленими вартості. Те саме

трапилося б у тому разі, якби капіталіст **А**поступився вартістю в 200 талерів за 180 талерів виробникові срібла **В**; оскільки для капіталіста **А** така необхідність [знизити ціну пряжі] створилася внаслідок надвиробництва пряжі, то й капіталіст **В** теж не зміг би збути вміщену в пряжі вартість у 200 талерів за суму, більшу ніж 180 талерів, в результаті чого вивільнилося б 20 талерів його капіталу. Капіталіст **В** мав би на руках відносну додаткову вартість у 20 талерів, однак сума абсолютної вартості — кількість уречевленого робочого часу, яка може бути реалізована в обміні, — дорівнювала б, як і раніше, 200 талерам, а саме, у капіталіста **В** було б 40 фунтів пряжі на 180 талерів і 20 талерів вивільненого капіталу. Для капіталіста **В** це було б рівнозначне тому, як коли б знизилися витрати виробництва пряжі, тобто як коли б внаслідок підвищення продуктивності праці в 40 фунтах пряжі містилося на 20 талерів менше робочого часу, або, якщо протягом робочого дня створюється вартість у 4 талери, то для того щоб перетворити x фунтів бавовни в 40 фунтів пряжі, треба було б на 5 робочих днів менше. Отже, капіталіст **В** віддавав би меншу кількість уречевленого в сріблі робочого часу в обмін на робочий час, уречевлений в пряжі. Загальна сума наявних вартостей дорівнювала б, однак, 380 талерам замість 400 талерів. Таким чином, сталося б *загальне знецінення* в розмірі 20 талерів, тобто знищення капіталу на суму в 20 талерів.

Отже, має місце *загальне знецінення*, незважаючи на те що *знецінення* пряжі, — яке полягає в тому, що виробник пряжі продає 40 фунтів пряжі за 180 талерів замість 200 талерів, — неодмінно виступає як підвищення ціни срібла, виступає як знецінення пряжі відносно срібла, а загальне падіння цін взагалі завжди включає в себе підвищення ціни грошей, тобто того товару, в якому оцінюється решта товарів. Отже, в умовах кризи, в умовах загального падіння цін, аж до певного моменту має місце разом з тим *загальне знецінення або знищення капіталу*. Зменшення вартості може бути *загальним*, абсолютним, а не тільки відносним, як *падіння цін*, бо вартість не тільки виражає — подібно до ціни — відношення одного товару до другого, а виражає також і відношення ціни товару до уречевленої в ньому праці, тобто відношення деякої кількості уречевленої праці до другої кількості праці тієї ж якості. Якщо ці кількості уречевленої праці неоднакові, то [на одному боці] має місце *знецінення*, яке не урівноважується підвищенням ціни на другому боці, оскільки другий бік виражає твердо фіксовану кількість уречевленої праці, яка не змінюється при обміні. Під час загальних криз це знецінення поширюється навіть і на саму живу робочу силу.

Згідно [IV — 40] з відзначеним вище, знищення вартості і капіталу, яке має місце в умовах кризи, збігається — або рівнозначне — із *загальним зростанням продуктивних сил*, яке, однак, відбувається не в результаті дійсного збільшення продуктивної сили праці (в якій мірі це збільшення продуктивної сили праці відбувається внаслідок кризи, цього не стосується), а в результаті зменшення наявної вартості сировини, машин, робочої сили. Нехай, наприклад, бавовняний фабрикант

втрачає капітал під час продажу свого продукту (скажімо, пряжі), але ту ж вартість він купує за зниженою ціною у вигляді бавовни, праці і т. д. Для нього це те саме, як коли б зменшилася *дійсна вартість* праці, бавовни і т. д., тобто як коли б праця, бавовна і т. д. були вироблені дешевше в результаті зрослої продуктивної сили праці.

З другого боку, раптове загальне зростання продуктивних сил так само привело б до відносного знецінення всіх *наявних вартостей*, в яких уречевлена праця, що виконана на нижчому ступені розвитку продуктивних сил, і остільки був би знищений наявний капітал, так само як і наявна робоча сила. Друга сторона кризи зводиться до дійсного скорочення виробництва, живої праці, для того щоб знову відновити правильне співвідношення між необхідною і додатковою працею, на якому кінець кінцем ґрунтується все інше. (Виходить, справа стоїть зовсім не так, як це вважає лорд Оверстон як справжній лихвар: нібито кризи просто зводяться до величезних прибутків для одних і до страшених збитків для інших.)

[г) Установлення капіталу як грошей в їх різних функціях. Капітал взагалі» як економічна категорія]

Обмін не міняє внутрішніх умов збільшення вартості, проте він викидає їх назовні, надає їм самостійної форми у відношенні одна до одної і, отже, дає можливість їх внутрішній єдності існувати тільки як внутрішній необхідності, яка через це насильно виривається назовні у вигляді криз. Отже, як знецінення капіталу в процесі виробництва, так і зняття цього знецінення і створення умов для збільшення вартості капіталу,— і те, і друге закладено в суті капіталу. Той рух, в якому все це відбувається в дійсності, може бути розглянутий тільки після того як розглянуто *реальний* капітал, тобто конкуренція і т. д., після того як розглянуто дійсні реальні умови. Сюди це ще не належить. З другого боку, *без* обміну не існувало б виробництва капіталу як такого, оскільки без обміну не існує *збільшення вартості* як таке. Якби не було обміну, можна було б говорити тільки про вимірювання і т. д. виробленої *споживної вартості*, взагалі можна було б говорити тільки про споживну вартість.

Після того як у процесі виробництва капітал 1) збільшив свою вартість, тобто створив нову вартість; 2) знецінив свою вартість, тобто з форми грошей перейшов у форму якого-небудь певного товару; 3) після цього вартість капіталу збільшується, включаючи в себе нову вартість, коли продукт знову пускається в обіг і як *T* обмінюється на *G*. Справжні труднощі цього третього процесу на тій стадії дослідження, на якій ми тепер перебуваємо, розглядаючи лише капітал взагалі, — існують тільки як *можливості*, а через те і знімаються теж як *можливості*. Отже, тепер продукт виступає знову перетвореним у гроші.

Отже, капітал тепер знову виступає як гроші, і через це гроші дані в *новому* визначенні *реалізованого капіталу*, а не просто як реалізована ціна товару. Інакше

кажучи, товар, реалізований у вигляді ціни, є тепер реалізованим капіталом. Це нове визначення грошей або, точніше, визначення капіталу як грошей ми розглянемо потім. Відповідно до природи грошей, у капіталі — коли він перетворений в гроші — насамперед виступає тільки вимір створеної ним нової вартості, тобто повторюється перше визначення грошей як загальної міри товарів; однак тепер гроші виступають як міра додаткової вартості, як міра збільшення вартості капіталу. У формі грошей це збільшення вартості капіталу виступає як виміряне в собі самому, як те, що має свою міру в собі самому.

Спочатку капітал становив 100 талерів; тепер, коли він дорівнює 110 талерам, міра збільшення його вартості представлена в його власній формі, представлена як співвідношення між капіталом, що повернувся з процесу виробництва і обміну (що повернувся до своєї грошової форми), і первісним капіталом; ця міра вже більше не виступає як співвідношення між двома якісно різними видами праці: між уречевленою і живою працею, або між необхідною працею і створеною додатковою працею. Коли капітал дано як гроші, то він, таким чином, виступає у першому визначенні грошей, у визначенні їх як міри вартості. Але ця вартість є тут власною вартістю капіталу, тобто мірою його самозростання. Ми ще повернемося до цього (у підрозділі про прибуток).

Другою формою грошей була форма грошей як засобу обігу, і з цього боку грошова форма капіталу виступає як всього лише скороминущий момент, який веде до нового обміну капіталу, але не так, як це буває у випадку грошей як засобу обігу взагалі, коли гроші з метою споживання обмінюються на товари, на споживні вартості,— грошова форма капіталу виступає тут з метою обміну капіталу на особливі споживні вартості: з одного боку — на сировину і знаряддя, з другого боку — на живу робочу силу, у вигляді яких капітал може відновити свій оборот як капітал.

[IV—41] В цьому визначенні капітал є *оборотним капіталом*, про що пізніше. Але результатом капіталу як грошей, що виступають у визначенні засобу обігу, є початок виробничого акту, який походить з *установленого капіталу*, і це той пункт, який ми тут розглянемо в першу чергу, перед тим як іти далі.

(Хоч у першому визначенні [капіталу як грошей], у визначенні їх як *міри*, і вимірюється *нова вартість*, проте відмінність тут всього лише формальна: замість додаткової праці виступають гроші, тобто додаткова праця, уречевлена в певному товарі. Але і *якісна* природа цієї нової вартості, тобто самої тієї величини, яка тут вимірюється, теж зазнає деякої зміни, яку слід розглянути тільки згодом.

Далі, у визначенні капіталу грішми як засобом обігу зникнення грошової форми теж є ще всього лише *формальним*. Грошова форма стає тут *істотною* тільки після того, як завершується не тільки перший, але також і другий кругооборот. Таким чином, визначення капіталу грішми як засобом обігу приводить насамперед тільки до того, що ми знову опиняємося перед початком *процесу збільшення вартості*. Тому

насамперед з цього пунктуми і продовжимо наш розгляд капіталу.)

Третя форма грошей як самостійної вартості, негативної у відношенні до обігу, — це капітал, але не той, який у вигляді товару знову вступає в обмін після процесу виробництва, для того щоб стати грішми, а такий капітал, який стає товаром у формі самодостатньої вартості і саме в цій формі надходить в обіг. (*Капітал і процент.*) Ця третя форма передбачає капітал в його попередніх формах і разом з тим утворює перехід від *капіталу до особливих капіталів*, до реальних капіталів; бо тепер, у цій останній формі, капітал за своїм поняттям розпадається вже на два самостійно існуючі капітали. Разом з цією двоїстістю дана також множинність взагалі. Такий є хід цього розвитку капіталу.

{Перш ніж іти далі, треба ще зробити таке зауваження. Хоч на відміну від особливих капіталів *капітал взагалі* виступає 1) як *всього лише абстракція*, але він є не довільною абстракцією, а такою абстракцією, яка охоплює *differentiaspecifica** капіталу на відміну від усіх інших форм багатства або способів розвитку виробництва (суспільного). Капітал взагалі — це таке визначення, яке властиве кожному капіталові як такому, або яке робить капіталом всяку певну суму вартостей. А відмінності всередині цієї абстракції являють собою теж абстрактні особливості, що характеризують кожний вид капіталу, причому кожний вид капіталу є утвердження або заперечення цих абстрактних особливостей (наприклад, основний або оборотний капітал).

2) Проте капітал взагалі сам має *реальне існування, відмінне від особливих, реальних капіталів*. Це визнано звичайною політичною економією, хоч і не усвідомленою, і утворює дуже важливий момент її вчення про вирівнювання [прибутків] і т. д. Наприклад, капітал у цій *загальній формі*, хоч він і належить окремим капіталістам, утворює, в своїй *елементарній формі* капіталу, той капітал, який нагромаджується в банках або розподіляється за допомогою банків, той капітал, який, як каже Рікардо²⁰¹, розподіляється гідним подиву способом відповідно до потреб виробництва. Він, цей капітал у його загальній формі, утворює також, за допомогою позик і т. д., деякий загальний рівень для різних країн. Через це коли, наприклад, для капіталу взагалі законом є те, що для збільшення своєї вартості він повинен установлювати себе двояко і в цій двоякій формі повинен двояко збільшувати свою вартість, то, скажімо, капітал якоїсь особливої нації, що є, на протилежність іншій нації, представником капіталу *parexcellence** має даватися в позичку третій нації, щоб мати можливість збільшувати свою вартість. Двоєке установлення, відношення до самого себе як до чужого в цьому разі стає страшенно реальним. Тому загальне, будучи, з одного боку, *всього лише мислимою differentiaspecifica*, разом з тим являє собою якусь особливу реальну форму поряд з формою особливою

* — специфічну відмітну рису, специфічну відмінність. Ред.

* - переважно, в справжньому значенні цього слова. Ред.

Одиничного.

(Згодом ми ще повернемося до цього пункту, який, хоч і має характер більш логічний, ніж економічний, все-таки виявиться дуже важливим у ході нашого дослідження.)

Так стоїть справа і в алгебрі. Наприклад, a , b , сьвляють собою числа в загальному вигляді; але крім того це — цілі числа на протилежність числам a/b , b/c , c/b , c/a , b/a і т. д., які, проте, припускають ці цілі числа як загальні елементи.}

[д) Утворення додаткового капіталу, перетворення умов капіталістичного виробництва в результати самої найманої праці, відтворення відношення між працею і капіталом]

[IV—42] Отже, нова вартість** сама виступає знову у вигляді капіталу, у вигляді уречевленої праці, яка вступає в процес обміну з живою працею і через це розпадається на постійну частину — на об'єктивні умови праці: матеріал і знаряддя, і на суб'єктивні умови праці, умови існування живої робочої сили, необхідні для робітників життєві засоби. При цій другій появі капіталу в цій формі стають ясними ті пункти, які при першій появі капіталу у вигляді грошей, які переходять з визначення їх як вартості у визначення їх як капіталу, були зовсім неясні. Тепер їх тлумачем є сам процес виробництва і збільшення вартості. При першій появі капіталу здавалося, що самі його *передумови* даються ззовні процесом обігу як зовнішні передумови виникнення капіталу і через це як такі, що не впливають з його внутрішньої суті і не пояснюються нею. Тепер ці *зовнішні* передумови стають моментами руху самого капіталу, так що сам капітал передбачає їх як свої власні моменти, як би вони не виникли історично.

Всередині самого процесу виробництва додаткова вартість, створювана під тиском капіталу, виступала як *додаткова праця*, виступала сама у формі живої праці, яка, проте, оскільки вона не може нічого створити з нічого, знаходить свої об'єктивні умови вже існуючими в наявності. Тепер ця *додаткова праця* виступає в уречевленому вигляді як *додатковий продукт*, а цей додатковий продукт, для того щоб збільшити свою вартість як капітал, розпадається на дві форми: на *об'єктивну умову праці* — матеріал і знаряддя — і на *суб'єктивну умову праці* — життєві засоби для живої праці, яка тепер повинна бути пущена в хід.

Загальною передумовою, яка сама собою розуміється, є, звичайно, вартість як загальна форма: уречевлена праця, і притому уречевлена праця, яка надходить з обігу Далі: додатковий продукт у своїй цілісності — об'єктивована додаткова праця в своїй цілісності — виступає тепер як *додатковий капітал* (у порівнянні з первісним капіталом, перш ніж він почав здійснювати цей оборот), тобто як мінова вартість, що стала самостійною і протистоїть живій робочій силі як своїй *специфічній споживній*

** Маються на увазі новостворена додаткова вартість. Ред.

вартості. Всі ті моменти, які протистояли живій робочій силі як *чужі, зовнішні* сили, що споживають і використовують живу робочу силу за певних, від неї самої не залежних умов, тепер виступають як її *власний продукт і результат.*

По-перше. *Додаткова вартість* або *додатковий продукт* є не що інше, як певна сума уречевленої живої праці, сума додаткової праці. Ця нова *вартість*, яка протистоїть живій праці як самостійна вартість, що обмінюється з нею, протистоїть їй як капітал,— є *продукт праці.* Вона сама є не що інше, як *надлишок праці взагалі над необхідною працею*, що існує в об'єктивній формі, а тому — як *вартість.*

По-друге. Ті особливі форми, які ця вартість повинна прибрати, щоб знову збільшитись, тобто стати капіталом: з одного боку, сировина і знаряддя, з другого боку, життєві засоби для праці під час виробничого акту,— через це являють собою теж тільки *особливі форми самої додаткової праці.* Сировина і знаряддя вироблені самою цією додатковою працею в таких співвідношеннях, інакше кажучи, сама ця додаткова праця об'єктивно дана як сировина і знаряддя праці в такій пропорції, яка припускає, що в результатах цієї праці може уречевлюватись і, дійсно, постійно уречевлюється не тільки певна сума необхідної праці, тобто живої праці, яка відтворює життєві засоби (їх вартість), так що весь час відбувається розщеплення об'єктивних і суб'єктивних умов самозбереження живої праці, а її самовідтворення може щоразу початися знову,— але ця пропорція припускає і те, що коли жива праця здійснює цей процес відтворення своїх предметних умов, вона водночас установлює сировину і знаряддя в таких пропорціях, які дають їй можливість здійснюватися в них як *додатковій праці, як праці, що перевищує необхідну працю*, і через це перетворювати їх у матеріал для *новоготворення вартості.* Об'єктивні умови *додаткової праці*, що обмежуються певною пропорцією сировини і знаряддя понад ті вимоги, які ставляться необхідною працею, в той час як об'єктивні умови необхідної праці в рамках їх об'єктивності розпадаються на об'єктивні і суб'єктивні моменти, на речові моменти праці і на суб'єктивні моменти (життєві засоби живої праці),— ці об'єктивні умови додаткової праці через це тепер виступають, установлюються як продукт, результат, об'єктивна форма, зовнішнє існування самої додаткової праці. Навпаки, спочатку та обставина, що знаряддя і життєві засоби були в наявності в розмірі, який давав можливість живій праці здійснюватись не тільки у вигляді *необхідної*, а й у вигляді *додаткової праці*,— ця обставина здавалася спочатку чимось чужим для самої живої праці, здавалася діянням капіталу.

По-третьє. Самостійне для-себе-буття вартості на противагу живій робочій силі — тобто її буття як капіталу,— об'єктивна, холодна байдужість і *відчуженість* об'єктивних умов праці у відношенні до живої [IV—43] робочої сили, які доходять до такої міри, що ці умови протистоять особі робітника у вигляді особи капіталіста, протистоять як персоніфікації, що мають власну волю й інтереси,— це абсолютне *роз'єднання, відокремлення* власності, тобто речових умов праці, від живої робочої сили, в

результаті чого умови праці протистоять робочій силі як *чужа власність*, як реальність іншої юридичної особи, як абсолютна сфера її волі, а з другого боку, праця виступає через це як *чужа праця* у відношенні до вартості, персоніфікованої в капіталісті, тобто у відношенні до умов праці,— це абсолютне відокремлення власності від праці, живої робочої сили від умов її реалізації, відокремлення уречевленої праці від живої праці, відокремлення вартості від діяльності, що створює вартість,— а, значить, також відчуженість змісту праці у відношенні до самого робітника,— це відокремлення тепер теж виступає як продукт самої праці, як уречевлення, об'єктивування її власних моментів. Адже за допомогою самого нового виробничого акту — який лише підтвердив обмін між капіталом і живою працею, що передував йому,— додаткова праця, а через те і додаткова вартість, додатковий продукт, взагалі сукупний результат праці (як додаткової праці, так і необхідної) виступають як капітал, як мінова вартість, самостійна і байдужа у відношенні до живої робочої сили, або така, що протистоїть їй як своїй всьому лише споживній вартості.

Робоча сила привласнила собі лише суб'єктивні умови необхідної праці: життєві засоби для виробляючої робочої сили, тобто для її відтворення як всього лише робочої сили, відокремленої від умов її здійснення; причому робоча сила сама породжує ці умови як *речі*, як *вартості*, що протистоять їй у вигляді чужої, пануючої над нею персоніфікації. Робоча сила виходить з процесу [виробництва] не тільки не багатшою, а біднішою, ніж вона була, коли входила в цей процес. Адже робітник не тільки створив умови необхідної праці як умови, що належать капіталові, але разом з тим закладена в ньому можливість збільшення вартості, можливість творення вартості також існує тепер у вигляді додаткової вартості, додаткового продукту, одним словом, існує як капітал, як панування над живою робочою силою, як вартість, наділена власного владою і волею, що протистоїть робочій силі як абстрактній, позбавленій об'єктивності, чисто суб'єктивній бідності. Робоча сила виробила не тільки чуже багатство і власну бідність, але також і відношення цього багатства як самодостатнього багатства до робочої сили як до бідності, споживаючи яку багатство здобуває нові життєві сили і знову зростає.

Все це походило з того обміну, в якому робітник свою живу робочу силу обмінював на деяку кількість уречевленої праці; але тепер ця уречевлена праця, ці існуючі поза ним умови його життя і самостійне буття цих речових умов поза самою робочою силою виступають як *його власний продукт*, як установлені ним самим, як здійснюване ним самим об'єктивування, об'єктивування себе як такої сили, яка не тільки незалежна від нього самого, але навіть панує над ним, панує над ним завдяки його ж власній діяльності.

У *додатковому капіталі*ві його моменти являють собою продукт *чужої праці*, тобто перетворену в капітал *чужу додаткову працю*: життєві засоби для необхідної праці; об'єктивні умови — матеріал і знаряддя, за допомогою яких необхідна праця

може відтворити вартість, обміняну на неї у вигляді життєвих засобів; нарешті, таку кількість матеріалу і знарядь, яка необхідна для того, щоб у результаті живої праці могла здійснитись нова додаткова праця, інакше кажучи, для того, щоб могла бути створена нова додаткова вартість.

Тут відпала видимість, що існувала ще при першому розгляді процесу виробництва, видимість того, що капітал із свого боку нібито привніс деяку вартість з обігу. Навпаки, об'єктивні умови праці виступають тепер як продукт праці — і оскільки вони являють собою вартість взагалі, і оскільки вони є споживними вартостями для виробництва. Але якщо капітал, таким чином, виступає як продукт праці, то продукт праці виступає як капітал — вже не як простий продукт і не як придатний до обміну товар, а як *капітал*, як уречевлена праця, що здійснює панування над живою працею, розпоряджається нею. Як продукт праці виступає також і та обставина, що продукт праці виступає як *чужавласність*, що має самостійно протиставлений живій праці спосіб існування, а також як для-себе-суцця *вартість*; що продукт праці, уречевлена праця самою живою працею наділена власною душею і утверджує себе на противагу живій праці як *чужа сила*.

Коли розглядати цю чужу силу з точки зору праці, то виходить, що вона діє в процесі виробництва таким чином, що праця одночасно відштовхує від себе як чужу реальність своє власне здійснення в своїх об'єктивних умовах і через це установлює саму себе як позбавлену субстанції, всього лише неїмущу робочу силу на протилежність цій відчуженій від праці реальності, що належить не праці, а іншим; що праця свою власну дійсність установлює не як буття-для-себе, а як всього лише буття-для-іншого, а через те і як всього лише інобуття, або як буття іншого проти самого себе.

Цей процес перетворення праці в дійсність є разом з тим процес, який позбавляє працю всякої справжньої дійсності. Праця установлює себе об'єктивно, але цю свою об'єктивність вона установлює як своє власне небуття або як буття свого небуття — капіталу. Праця повертається для себе як всього лише можливість установлення вартості або збільшення вартості, оскільки їй протипоставлені як самостійні сутності: все дійсне багатство, світ дійсної вартості, а також реальні умови її власного [IV—44] перетворення в дійсність. В лоні самої живої праці є можливості, які в результаті процесу виробництва існують поза працею як дійсністю, але як *чужі праці дійсності*, що утворюють багатство на протилежність праці.

Оскільки додатковий продукт знову використовується як додатковий капітал, знову вступає в процес виробництва і в процес збільшення вартості, він розпадається на 1) життєві засоби для робітників, призначені для обміну на живу робочу силу; ця частина *капіталу* може бути названа *робочим фондом*. Цей робочий фонд, який являє собою частину капіталу, призначену для збереження робочої сили, притому для прогресуючого збереження її, оскільки додатковий капітал постійно зростає, — так

само виступає тепер як продукт *чужої* праці, сторонньої для *капіталу* праці, як і 2) решта складових частин капіталу: речові умови, потрібні для відтворення вартості, Що дорівнює вартості цих життєвих засобів, і для одержання додаткової вартості.

Далі, коли розглядати цей додатковий капітал, то поділ капіталу на постійну частину, яка має допотопне — до праці — існування: сировину і знаряддя праці, і на змінну частину, з саме: життєві засоби, які можуть бути обміняні на живу робочу силу, — здається суто формальним, оскільки як та, так і друга частина капіталу в однаковій мірі *установлюються* працею і в однаковій мірі *установлюються* ним як його власні *передумови*. Цей внутрішній поділ самого капіталу виступає тепер скоріше таким чином, що власний продукт праці — об'єктивована додаткова праця — розпадається на дві складові частини: 1) на об'єктивні умови для нового використання праці і 2) на робочий фонд, призначений для збереження можливості цієї живої праці, тобто для збереження живої робочої сили як чогось живого, — але розпадається таким чином, що робоча сила тільки в тому разі знову може привласнити собі призначену для робочого фонду частину свого власного результату, свого власного наявного буття в об'єктивній формі, тільки в тому разі може видобути цю частину з форми чужого багатства, яке протистоїть робочій силі, якщо робоча сила не тільки відтворює свою вартість, але також збільшує вартість тієї частини нового капіталу, яка являє собою об'єктивні умови для здійснення нової додаткової праці і додаткового виробництва, тобто виробництва додаткових вартостей. Сама праця створила новий фонд для застосування нової необхідної праці, або, що те саме, фонд для утримання нової живої робочої сили, нових робітників, але разом з тим вона створила і ту умову, що цей фонд може бути привласнений робітниками тільки в тому разі, коли надлишкова частина додаткового капіталу поглинає нову додаткову працю. Отже, у виробленому працею додатковому капіталі — в додатковій вартості — разом з тим створено реальну необхідність нової додаткової праці, і таким чином додатковий капітал сам є реальна можливість як нової додаткової праці, так і нового додаткового капіталу.

З усього сказаного видно, як в результаті самої праці дедалі більше розширяється об'єктивний світ багатства, протипоставляючи себе праці як чужа їй сила і набираючи дедалі обширнішого і дедалі повнішого існування, так що відносно, в порівнянні з створеними вартостями або реальними умовами творення вартості, злиденна суб'єктивність живої робочої сили утворює, дедалі разючіший контраст. Чим більше об'єктивує себе праця, тим обширнішим стає об'єктивний світ вартостей, що протистоїть праці як чужий світ, як чужавласність. Шляхом створення додаткового капіталу праця сама все знову і знову примушує себе до створення нового додаткового капіталу і т. д. і т. д.

У порівнянні з первісним — не додатковим капіталом — умови для робочої сили змінилися тепер у тому розумінні, що 1) та частина капіталу, яка обмінюється на необхідну працю' відтворена самою цією працею, тобто вже не приходять до неї з

обігу, а є її власним продуктом; і 2) та частина вартості, яка у вигляді сировини і знаряддя представляє реальні умови використання живої праці, була збережена нею самою в процесі виробництва, і оскільки всяка споживна вартість за своєю природою складається з минушого матеріалу, а мінова вартість є в наявності, існує тільки у вигляді споживної вартості, — то це збереження рівнозначне врятуванню від загибелі, або запереченню минувшої природи належних капіталістам вартостей, а через те установленню їх як для-себе-сущої, вартості, як *неминущого багатства*. Тому ця первісна сума вартостей була дана як капітал лише в процесі виробництва живою працею.

* * *

Тепер з точки зору капіталу, коли предметом розгляду є *додатковий капітал*, то капіталіст представляє для-себе-суццю вартість, гроші в їх третьому моменті, багатство, просто в результаті *привласнення чужої праці*, бо кожний з моментів додаткового капіталу: матеріал, знаряддя, життєві засоби, — зводиться до *чужої праці* яка не привласнюється капіталістом за допомогою *обміну* на наявні вартості, але яку він привласнив собі *без обміну*. Правда, *первісною умовою* для цього *додаткового капіталу* є *обмін частини належних йому вартостей* або належної йому *уречевленої праці*, на чужу живу робочу силу.

Умовою утворення *додаткового капіталу I* - якщо ми так назвемо той додатковий капітал, який з'являється в результаті первісного процесу виробництва, - тобто умовою *привласнення чужої праці*, *уречевленої чужої праці* є на боці капіталіста володіння *вартостями*, частку яких він *формально* обмінює на живу робочу силу. Ми кажемо «формально», тому що жива праця повинна повернути, замінити капіталістові також і *обмінні* ним вартості. Але як би там не було, в усякому разі умовою для формування *додаткового капіталу I*, тобто умовою для привласнення чужої праці або тих вартостей, в яких ця праця уречевилася, є проваджуваний капіталістом обмін належних йому вартостей, пущених ним в обіг і запропонованих ним живій робочій силі, — вартостей, які виникли *не з його [IV—45] обміну* з живою працею, тобто не з його відношення як *капіталу до праці*.

Але уявімо собі тепер, що додатковий капітал знову пущено в процес виробництва, знову реалізує в обміні свою додаткову вартість і знову з'являється на початку третього процесу виробництва як новий додатковий капітал. Передумови цього *додаткового капіталу II* інші, ніж у *додаткового капіталу I*. Передумовою *додаткового капіталу I* були вартості, що належали капіталістові і пущені ним в обіг, точніше — в обмін з живою робочою силою. Передумовою *додаткового капіталу II* є не що інше, як існування *додаткового капіталу I*, тобто, інакше кажучи, та передумова, що капіталіст уже привласнив чужу працю без обміну. Ось це і дає капіталістові можливість безперестану відновлювати процес. Правда, для того щоб створити

додатковий капітал II, капіталіст повинен був обміняти деяку частину вартості додаткового капіталу I у формі життєвих засобів на живу робочу силу, але те, що він таким чином обміняв, з самого початку було такими вартостями, які не були пущені ним в обіг із власного фонду; ці вартості являли собою чужу уречевлену працю, яку він привласнив без всякого еквівалента і яку він тепер знову обмінює начужу живу працю; так само і матеріал і т. д., в якому здійснюється і створює додаткову вартість ця нова праця, потрапив до рук капіталіста без обміну, шляхом простого привласнення.

Минуле привласнення чужої праці тепер виступає просто як умова нового привласнення чужої праці; інакше кажучи, та обставина, що чужа праця в об'єктивній (речовій) формі, у формі існуючих вартостей, перебуває у власності капіталіста, — ця обставина є умовою для того, щоб капіталіст знову міг привласнити собі чужу живу робочу силу і, отже, додаткову працю, працю без еквівалента. Те, що капіталіст уже протистояв живій праці як капітал, є єдиною умовою того, що він не тільки зберігає себе як капітал, але як зростаючий капітал у зростаючій кількості *привласнює* чужу працю без еквівалента, тобто розширяє свою міць, своє існування як капітал на протигагу живій робочій силі, а з другого боку, все знову і знову установлює живу робочу силу в її суб'єктивній, позбавленій субстанції злиденності як живу робочу силу.

Власність на минулу, або об'єктивовану, чужу працю виступає як єдина умова дальшого привласнення теперішньої, або живої, чужої праці. Оскільки додатковий капітал I було створено шляхом простого обміну між уречевленою працею і живою робочою силою, обміну, який цілком ґрунтується на законі обміну еквівалентами відповідно до вміщеної в них кількості праці або робочого часу, і *оскільки* цей обмін в юридичному розумінні не передбачає нічого іншого крім права власності будь-якої людини на її власні продукти і вільного розпорядження ними,— але оскільки відношення додаткового капіталу II до додаткового капіталу I через це є наслідком цього першого відношення [між капіталом і працею], — ми спостерігаємо разючий результаті: на боці капіталіста право власності діалектично перетворюється в право на чужий продукт або в право власності на чужу працю, в право привласнення чужої праці без еквівалента, а на боці робочої сили — в обов'язок ставитись до власної праці або до свого власного продукту як до *чужої власності*. На одному боці право власності перетворюється у право привласнення чужої праці, а на другому боці — в обов'язок ставитися до продукту своєї власної праці і до самої власної праці як до вартостей, що належать іншим.

Проте обмін еквівалентів, що виступає як та первісна операція, в якій юридично було виражено право власності, обернувся таким чином, що для однієї з сторін він є лише видимістю обміну, бо частина капіталу, обміняна на живу робочу силу, по-перше, сама є *чужою працею*, привласненою без еквівалента, і, по-друге, вона *має бути з надлишком заміщена живою робочою силою*, тобто в дійсності ця частина капіталу не віддається, а тільки перетворюється з однієї форми в іншу. Отже,

відношення обміну цілком відпало, або є *всього лише видимістю*.

Далі, спочатку право власності ґрунтувалося на власній праці. Тепер власність виступає як право на чужу працю і як неможливість для праці привласнювати собі свій власний продукт. Повний поділ між власністю і працею і ще більше — між багатством і працею виступає тепер як наслідок того закону, який виходив з їх тотожності.

Нарешті, результатом процесу виробництва і процесу збільшення вартості насамперед є відтворення і нове виробництво *самого відношення між капіталом і працею, між капіталістом і робітником*. Це соціальне відношення, виробниче відношення фактично є ще важливішим результатом процесу, ніж його матеріальні результати. А саме, в рамках цього процесу робітник виробляє самого себе як робочу силу, а також — капітал, що протистоїть йому, подібно до того як, з другого боку, капіталіст виробляє себе як капітал, а також — живу робочу силу, що протистоїть йому. Кожний відтворює самого себе тим, що він відтворює іншого, відтворює своє заперечення. Капіталіст виробляє працю як чужу працю; праця виробляє продукт як чужий продукт. Капіталіст виробляє робітника, а робітник — капіталіста і т. д.

[5] ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

[а] Історичні передумови капіталу та їх відношення до вже існуючого капіталістичного виробництва]

Коли вже заздалегідь дане виробництво, що ґрунтується на капіталі,— {власне кажучи, гроші перетворились у капітал лише *в кінці першого процесу виробництва*, результатом якого були відтворення капіталу і нове виробництво додаткового капіталу I; проте сам додатковий капітал I тільки в тому разі *установлюється*, реалізується як додатковий капітал, коли він виробив додатковий капітал II, тобто коли зникли перебуваючі ще поза рухом *дійсного* капіталу передумови грошей, які перетворюються в капітал, і через це капітал сам, відповідно до своєї іманентної суті, фактично створює ті умови, з яких він виходить у процесі виробництва},— то в цьому разі умова, що капіталіст, для того щоб стати капіталом, повинен привнести в обіг [IV— 46] вартості, створені його особистою працею або яким-небудь іншим способом (але тільки не вже наявною, минулою найманою працею), ця умова належить до допотопних умов капіталу, до його *історичних передумов*, що як такі *історичні* передумови вже зжиті і через це належать до *історії утворення капіталу*, але аж ніяк не до його *сучасної історії*, тобто вони не належать до дійсної системи підпорядкованого йому способу виробництва.

Коли, наприклад, втеча кріпаків у міста є однією з *історичних умов* і передумов міського ладу, то вона зовсім не є *умовою*, реальним моментом розвинутого міського

ладу, а належить до його *минулих* передумов, до тих передумов становлення міського ладу, які в його бутті вже знято. Умови і передумови *становлення, виникнення* капіталу передбачають якраз те, що капітал ще не існує, а всього лише *становиться*; отже, вони зникають при дійсному капіталі, при тому капіталі, який, виходячи із власної дійсності, сам створює умови свого власного існування. Так, наприклад, якщо при первісному становленні грошей, або для-себе-сущої вартості, капіталом передумовою є певне нагромадження з боку капіталіста (нехай навіть шляхом економії продуктів і вартостей і т. д., створених його власною працею), яке він здійснив, будучи *не-капіталістом*, якщо, таким чином, передумови становлення грошей капіталом є даними зовнішніми *передумовами* виникнення капіталу, — то капітал, який став таким, створює свої власні передумови, а саме: володіння реальними умовами для створення нових вартостей *без обміну*, за допомогою свого власного процесу виробництва.

Ці передумови, які спочатку виступали як умови становлення капіталу і через це ще не могли впливати з його діяльності *як капіталу*, тепер є результатами його власного існування, дійсності, яка *установлюється* ним, *є не умовами виникнення капіталу, а результатами його буття*. Для свого становлення капітал більше не виходить з передумов, але він сам передує і, виходячи з самого себе, сам створює передумови свого збереження і зростання. Через це умови, що передували створенню додаткового капіталу I, або умови, що виражають становлення капіталу, не належать до сфери того способу виробництва, передумовою якого є капітал, а пройдені капіталом як попередні історичні етапи його становлення, подібно до того як ті процеси, за допомогою яких Земля із стану вогненного і пароподібного моря перейшла в свою теперішню форму, перебувають за межами життя сформованої Землі. Це означає, що окремі капітали все ще можуть виникати, наприклад, за допомогою нагромадження запасів. Проте нагромаджений запас може бути перетворений у капітал тільки за допомогою експлуатації праці.

Буржуазні економісти, які розглядають капітал як вічну і *природну* (а не історичну) форму виробництва, потім знову намагаються виправдати капітал, видаючи умови його становлення за умови його нинішнього існування; інакше кажучи, ті моменти, при яких капіталіст ще привласнює собі що-небудь як не-капіталіст — оскільки він ще тільки стає капіталістом, — буржуазні економісти видають за ті умови, при яких він привласнює собі щось уже *як капіталіст*. Ці спроби апологетики говорять тільки про нечисту совість і про безсилля привести у відповідність з *загальними законами власності*, проголошеними самим капіталістичним суспільством, спосіб привласнення, застосовуваний капіталом як таким.

З другого боку, що для нас значно важливіше, наш метод показує ті пункти, де повинен бути включений історичний розгляд предмета, тобто ті пункти, де буржуазна економіка, яка є всього лише історичною формою процесу виробництва, містить

вказівки, що виходять за її межі, на більш ранні історичні способи виробництва. Тому, для того щоб розкрити закони буржуазної економіки, нема потреби писати *справжню історію виробничих відносин*. Однак правильний розгляд і виведення цих виробничих відносин як відносин, що історично склалися, завжди приводять до таких перших рівнянь, які — подібно до емпіричних чисел, наприклад, у природознавстві — вказують на минуле, що існувало до цієї системи. Ці вказівки поряд з правильним розумінням сучасності дають у такому разі також і ключ до розуміння минулого: це самостійна робота, до якої ми теж сподіваємося ще приступити. З другого боку, цей правильний розгляд приводить до пунктів, де намічається знищення сучасної форми виробничих відносин і в результаті цього вимальовуються перші кроки перетворюючого руху в напрямі до майбутнього. Якщо, з одного боку, добуржуазні фази є *тільки історичними*, тобто вже усунутими передумовами, то сучасні умови виробництва виступають як такі, *що усувають самих себе* уа через те — як такі умови виробництва, що встановлюють *історичні передумови* для нового суспільного ладу.

Тепер розглянемо насамперед уже встановлені відносини: вартість, яка стала капіталом, і живу працю як всього лише споживну вартість, яка протистоїть капіталові, так що жива праця є всього лише засобом для того, щоб збільшити вартість уречевленої, мертвої праці, вдихнути в неї живу душу, але втратити при цьому свою власну душу і як результат виробити створюване нею багатство як чуже багатство, а як свою власність — тільки злиденність живої робочої сили; в цьому разі справа зводиться просто до того, що в самому процесі і за допомогою нього реальні речові умови живої праці (а саме, матеріал, в якому відбувається збільшення вартості, знаряддя, за допомогою якого збільшується вартість, [IV — 47] і життєві засоби, які мають роздути полум'я живої робочої сили і спонукати її до праці, не даючи їй погаснути, доставляючи необхідні для її життєвого процесу речовини) виступають як чужі самостійні сутності або як способи існування *чужої особи*, як щось протиставлене живій робочій силі, яка також ізольована від них і суб'єктивна, — виступають як міцно відособлені, для-себе-суцї вартості, а через те як вартості, що утворюють багатство, чуже живій робочій силі, багатство капіталіста.

Об'єктивні умови живої праці виступають як *відокремлені, самостійні* вартості у відношенні до живої робочої сили як суб'єктивного наявного буття, яка через це у відношенні до об'єктивних умов також є тільки вартістю *іншого роду* (вона відрізняється від них не як вартість, а як споживна вартість). Якщо цей поділ одного разу виступає як передумова, то процес виробництва може тільки виробляти знову, відтворювати цей поділ, причому відтворювати його в більшому масштабі. Яким чином процес виробництва здійснює це, ми вже бачили. Об'єктивні умови живої робочої сили передують як самостійне у відношенні до неї існування, як об'єктивність відмінного від живої робочої сили і протипоставленого їй суб'єкта; через це відтворення і *збільшення вартості*, тобто розширення цих *об'єктивних умов* є разом з тим

відтворенням і новим виробництвом їх як багатства чужого суб'єкта, який байдуже і самотійно протистоїть робочій силі. Відтворюється і виробляється заново не тільки наявне буття цих об'єктивних умов живої праці, а й їх наявне буття як самотійних, тобто належних чужому суб'єктові вартостей, на противагу цій живій робочій силі.

Об'єктивні умови праці прибирають у відношенні до живої робочої сили суб'єктивне існування: з капіталу виникає капіталіст; з другого боку, всього лише суб'єктивне існування робочої сили у відношенні до її власних умов надає їй всього лише байдужої об'єктивної у відношенні до цих умов форми: робоча сила є всього лише вартістю, що має особливу споживну вартість, поряд з власними умовами її використання як вартостями, що мають іншу споживну вартість. Замість того щоб ці умови реалізувалися в процесі виробництва як умови здійснення робочої сили, робоча сила, навпаки, виходить з процесу виробництва як всього лише умова збільшення і збереження їхньої вартості як для-себе-суцїої вартості, яка протистоїть робочій силі²⁰².

Матеріал, що обробляється робочою силою, є чужий матеріал, так само знаряддя є чуже знаряддя; праця робітника є тільки додатком до матеріалу і знаряддя як до субстанції, і через це вона уречевлюється в тому, що їй не належить. Навіть сама жива праця є чужою у відношенні до живої робочої сили, будучи разом з тим її працею, проявом її власного життя, оскільки працю передано капіталові замість уречевленої праці, замість продукту самої праці. Робоча сила відноситься до праці, як до чогось чужого, і якби капітал готовий був її оплачувати, не змушуючи працювати, вона із задоволенням пішла б на таку угоду. Таким чином, її власна праця їй така ж чужа, — а вона чужа їй також і щодо управління працею і т. д., — як матеріал і знаряддя. Через це і продукт теж є для робочої сили комбінацією чужого матеріалу, чужого знаряддя і чужої праці, тобто чужою власністю, і після процесу виробництва робоча сила стала лише біднішою в розмірі витраченої життєвої енергії; потім вона знову береться за свою обтяжливу роботу як суто суб'єктивну здатність до праці, відокремлену від своїх життєвих умов.

Визнання продукту праці своїм власним продуктом і оцінка відокремлення праці від умов її здійснення як несправедливого, насильственого, свідчить про величезну свідомість, яка є продуктом способу виробництва, яке ґрунтується на капіталі і так само є похоронним дзвоном, що провіщає загибель цього способу виробництва, як з появою у раба усвідомлення того, що він не може бути власністю третьої особи, з появою у нього усвідомлення себе особистістю, рабство вже тільки штучно животіє і не може далі бути основою виробництва.

Коли ми, навпаки, розглянемо те первісне відношення, яке передуює вступу грошей у процес самозростання вартості, то перед нами постануть різні умови, які повинні були виникнути історично, або мали бути дані для того, щоб гроші стали капіталом, а праця — установлюючою капітал, створюючою капітал найманою працею. {Наймана

праця, яка береться тут у тому строго економічному розумінні, в якому ми тільки і вживаємо цей термін, — а нам треба буде згодом розрізняти найману працю в строго економічному розумінні й інші форми праці [вільних] поденників і т. д., — є праця, що установлює капітал, який виробляє капітал, тобто таку живу працю, яка і предметні умови свого здійснення як діяльність, і об'єктивні моменти свого існування як здатність до праці виробляє у вигляді чужих сил, що протистоять їй самій, у вигляді для-себе-сущих, незалежних від неї вартостей.)

Істотні умови дано в самому відношенні, дано так, як це відношення виступає спочатку: 1) на одному боці наявність живої робочої сили як всього лише *суб'єктивного* існування, відокремленого від моментів його об'єктивної дійсності, тобто відокремленого як від умов живої праці, так і від *засобів існування, життєвих засобів, засобів самозбереження живої робочої сили*; жива можливість праці в цій повній абстрактності — на одному боці; 2) перебуваюча на другому боці вартість, або уречевлена праця, повинна являти собою нагромадження споживних вартостей, досить велике для того, щоб дати предметні умови не тільки для виробництва продуктів або вартостей, необхідних для відтворення живої робочої сили, або збереження її, а й для поглинання додаткової праці, дати [IV — 48] об'єктивний матеріал для додаткової праці; 3) вільне відношення обміну — обіг грошей — між обома сторонами; відношення між двома полюсами, яке ґрунтується на мінових вартостях, а не на відносинах панування і кабали, тобто, виходить, таке виробництво, яке дає виробникові життєві засоби не безпосередньо, а за допомогою обміну, і, крім того, не може безпосередньо оволодіти чужою працею, а змушене купувати її у самого робітника, вимінювати її; нарешті, 4) одна із сторін, — та, яка представляє предметні умови праці у формі самостійних, для себе-сущих вартостей, — повинна виступати як *вартість* і вважати кінцевою метою не безпосереднє споживання або творення споживної вартості, а установлення вартості, самозростання вартості, роблення грошей.

Поки *обидві* сторони обмінюють між собою свою працю тільки у формі *уречевленої* праці, таке відношення неможливе; воно неможливе також і в тому разі, якщо *жива робоча сила* сама є власністю другої сторони, тобто не є стороною, що обмінюється. (Цьому не суперечить те, що в рамках буржуазної системи виробництва можливе в окремих пунктах рабство. Але воно можливе в цих умовах лише тому, що воно не існує в інших пунктах, а в самій буржуазній системі є аномалією.)

Ті умови, за яких спочатку виступає це відношення, які, отже, являють собою історичні передумови його становлення, виявляють з першого ж погляду свій подвійний характер: на одному боці — розклад нижчих форм живої праці, на другому — розклад відносин більш сприятливих [для безпосередніх виробників] *.

* Вставку в квадратних дужках взято з рукопису 1861—1863 років, де Маркс відтворив усе це місце (зошит XXII, стор. 1397). *Ред.*

Насамперед виступає перша передпосилка про усунення відношення рабства або кріпацтва. Жива здатність до праці належить собі самій і має за допомогою обміну свій власний прояв сили. Обидві сторони протистоять одна одній як особи. *Формально* відношення між ними є відношення рівних і вільних учасників обміну.

Та обставина, що ця форма є *видимість* і *обманлива видимість*, виступає при розгляді юридичного відношення як щось таке, що лежить *за рамками* цього відношення. Те, що продає вільний робітник, завжди є тільки певною, особливою мірою прояву сили; робоча сила робітника як щось цілісне стоїть над всяким особливим її проявом. Робітник продає особливий прояв сили окремому капіталістові, якому він незалежно протистоїть як *одиночній особі*. Ясно, що не в цьому полягає його відношення до існування капіталу як такого, тобто до класу капіталістів. Однак саме так стоїть справа з окремою, дійсною особою [з окремим капіталістом]: робітникові в цьому разі надано широкий простір для вибору, сваволі, а отже, надано формальну свободу. В умовах рабства працівник належить *окремому особливому* власнику, будучи його робочою машиною. Як сукупність проявів сили, як робоча сила, він є річчю, яка належить іншому, і через це він відноситься до особливого прояву своєї сили, тобто до своєї живої трудової діяльності, не як суб'єкт. В умовах кріпосної залежності працівник є моментом самої земельної власності, нарівні з робочою худобою є придатком до землі. В умовах рабства працівник є не що інше, як жива робоча машина, яка через це має вартість для інших або, точніше, є вартість. Для вільного робітника вся його робоча сила сама виступає як його власність, як один з його моментів, який він охоплює як суб'єкт і який він зберігає, відчужуючи його. Це слід докладніше розглянути згодом у зв'язку з найманою працею.

[б) Особисті послуги як протилежність продуктивної найманої праці]

Обмін уречевленої праці на живу працю ще не конститує ні капіталу на одному боці, ні найманої праці — на другому. Весь клас так званих *слуг* починаючи з чистильника чобіт і кінчаючи королем, належить до цієї категорії. Сюди ж належить і вільний поденник, якого ми спорадично зустрічаємо скрізь, де або азіатська община, або західна община, що складається з вільних власників землі, розпадається на окремі елементи внаслідок зростання населення, внаслідок відпускання на волю військовополонених, внаслідок всіляких випадковостей, через які окрема людина бідніє і втрачає об'єктивні умови своєї самодостатньої праці, внаслідок поділу праці і т. д.

Якщо *A* обмінює яку-небудь вартість або гроші, отже уречевлену працю, з тим щоб одержати від *B* яку-небудь послугу, отже живу працю, то це може належати:

1) До *відношення простого обігу*. Обидва, справді, обмінюються між собою тільки споживними вартостями; один — життєвими засобами, другий — працею, послугою,

яку хоче спожити перший; або це особиста послуга, яка безпосередньо робиться, або ж один дає другому матеріал і т. д., за допомогою якого той через свою працю, через уречевлення своєї праці створює споживну вартість, призначену для споживання першого. Це відбувається, наприклад, у тому разі, коли селянин бере до себе додому мандрівного шевця, які траплялися раніше, і дає йому матеріал для пошиття одягу. Або в тому разі, коли я даю лікареві гроші з тим, щоб привести до ладу своє здоров'я. В цих випадках важливо те, що кожного разу це — послуга, яку роблять один одному обидва. «Doutfacias» стоїть тут цілком нарівні з «facioutdes» або з «doutdes»²⁰³.

Людина, яка шиє мені з сукна одяг, для чого я даю їй матеріал, дає мені споживну вартість. Але замість того щоб відразу дати її в предметній формі, вона дає її у формі діяльності. Я даю їй одну готову споживну вартість, а вона виготовляє для мене іншу. Відмінність між минулою, уречевленою працею і живою, теперішньою працею, виступає тут як всього лише формальна відмінність у часі здійснення праці; одну працю було здійснено в минулому часі, а друга здійснюється тепер. І справді, всього лише формальною відмінністю, яка впливає тільки з поділу праці і обміну, уявляється те, чи виробляє *B* сам ті харчові припаси, за рахунок яких він має існувати, або ж він одержує їх від *A* і, замість того щоб безпосередньо виробляти харчові припаси, виробляє одяг, за який він одержує харчові припаси від *A*. В обох випадках він може оволодіти належними *A* споживними вартостями тільки в тому разі, якщо дасть йому взамін еквівалент, який в останній інстанції завжди зводиться до його власної живої праці, яку б уречевлену форму та не прибрала, чи то до того як здійснено обмін чи внаслідок цього обміну. Тепер одяг містить у собі не тільки певну працю, що надає йому форму,—певну форму придатності, яка надається сукну процесом праці, — але він містить у собі також і якусь певну кількість праці, отже містить не тільки споживну вартість, а й *вартість* взагалі, *вартість* як таку. Але ця вартість не існує для *A*, оскільки він споживає одяг, а не торгує ним. Отже, в обмін на свої харчові припаси він одержав працю не як працю, що *створює вартість*, а як діяльність, що створює корисність, споживну вартість.

[IV — 49] Роблячи особисті послуги, ця споживна вартість споживається як така, не переходячи при цьому з форми руху у форму речі. Коли, як це часто має місце в примітивних умовах, той, хто робить послугу, одержує не *гроші*, а безпосередньо самі споживні вартості, то відпадає навіть видимість того, ніби тут для тієї чи іншої сторони мають значення *вартості* на відміну від споживних вартостей. Але навіть коли припустити, що *A* оплачує послугу грошми, то це — не перетворення його грошей у капітал, а навпаки, установа грошей як всього лише засобу обігу, призначеного для придбання предмета споживання, певної споживної вартості. Тому цей акт і не є актом, що виробляє багатство, а навпаки, є акт, що споживає багатство. Для *A* справа тут полягає зовсім не в тому, що праця [кравця *B*] як така, деякий робочий час, отже *вартість*, об'єктивується в сукні, а в тому, що задовольняється певна його потреба.

Коли А переводить свої гроші з форми вартості у форму споживної вартості, то гроші його не збільшуються, а зменшуються. Праця обмінюється тут не як споживна вартість для виробництва вартості, а як сама особлива споживна вартість, як вартість для споживання. Чим частіше А повторює обмін, тим більше він бідніє. Цей обмін не є для нього актом збагачення, не є актом творення вартості, а є акт зменшення наявних, перебуваючих у його володінні вартостей. Гроші, які тут А обмінює на живу працю, — на натуральну послугу або послугу, що об'єктивується в якій-небудь речі, — являють собою не *капітал*, а *дохід*, гроші як засіб обігу, необхідні для одержання споживної вартості, гроші, в яких форма вартості виступає як всього лише скороминуща, а не ті гроші, які за допомогою купівлі праці хочуть зберегтися як такі і збільшити свою вартість. Обмін *грошей як доходу*, як всього лише засобу обігу, на живу працю ніяк не може перетворити гроші в капітал, а отже, ніяк не може перетворити працю в найману працю в економічному розумінні.

Не потребує докладних пояснень та обставина, що споживати (витрачати) гроші не означає виробляти гроші. В умовах, коли більша частина додаткової праці є землеробською працею і через це земельний власник є власником як додаткової праці, так і додаткового продукту, — саме дохід земельного власника утворює робочий фонд для вільних робітників, для промислових робітників (тут маються на увазі ремісники) на противагу сільськогосподарським працівникам.

Обмін з ремісниками є одна з форм споживання земельного власника, який другу частину свого доходу безпосередньо розподіляє взамін особистих послуг, часто всього лише видимості послуг, серед всієї маси обслуговуючих. В азійських суспільствах, де монарх є виключним власником додаткового продукту країни, в результаті обміну його доходу з *freehands*^{*}, як їх називає Стюарт²⁰⁴, виникають цілі міста, які *aufond*^{**} являють собою не що інше, як бродячі табори. Це відношення, незважаючи на те що воно *може*, хоч і не обов'язково *повинно*, становити протилежність до рабства і кріпосництва, не має нічого спільного з найманою працею, оскільки воно незмінно повторюється при різних формах суспільної організації праці. Якщо цей обмін здійснюється за допомогою *грошей*, то визначення ціни стає важливим для обох сторін, але для А—лише в тій мірі, в якій він не хоче занадто дорого заплатити за створювану працею *споживну вартість*, а не тому, що для нього має значення створювана працею *вартість*. Через те що ця ціна, спочатку скоріше умовна і традиційна, поступово все більше і більше починає визначатись економічно, спочатку — за допомогою співвідношення між попитом і пропозицією, а кінець кінцем — тими витратами виробництва, за допомогою яких можна створити самих продавців таких живих послуг, — через це відношення по суті не міняється, бо і в цьому разі, як і раніше, визначення ціни лишається всього лише формальним моментом обміну

* — «вільними руками». Ред.

** - По суті. Ред.

простих споживних вартостей. Але само це визначення ціни породжується іншими відносинами, загальними законами панівного способу виробництва, що здійснюються начебто за спиною цього особливого мінового акту, і самовизначенням панівного способу виробництва.

Однією з форм, в якій уперше в стародавніх суспільствах виступає цей вид оплати, є *армія*. Платня рядового солдата теж зводиться до мінімуму, визначається тільки тими витратами виробництва, які необхідні для його відтворення. Але те, на що він обмінює свою службу, є державним доходом, а не *капіталом*.

В самому буржуазному суспільстві до цієї рубрики, до цієї категорії належить всякий обмін особистих послуг на доход (сюди належить також робота для особистого споживання, приготування їжі, шиття і т. д., робота садівника і т. д., аж до всіх непродуктивних класів, державних службовців, лікарів, адвокатів, учених і т. д.). Сюди належать всі домашні слуги і т. д. Всі ці працівники, від нижчого до вищого, забезпечують собі своїм usługовуванням — часто нав'язуваних ними — певну частку в додатковому продукті, в *доході* капіталіста. Але нікому не спаде на думку твердити, що шляхом обміну свого доходу на такі послуги, тобто через своє особисте споживання капіталіст устанавлює себе як капітал. Навпаки, в результаті такого обміну він витрачає плоди свого капіталу. Через те, що пропорції, в яких доход обмінюється на таку живу працю, самі визначаються загальними законами виробництва, в природі розглядуваного відношення нічого не міняється.

Навпаки, як ми вже згадували про це у Розділі про *гроші*^{***}, *вартість* тут, власне кажучи, устанавлює той, хто робить послугу; споживну вартість — певний вид праці, послуги і т. д.— він обмінює на *вартість*, на *гроші*. Через це в середні віки* почасти на протилежність споживаючій земельній аристократії, прагнення до виробництва і нагромадження грошей ішло від цієї сторони, від представників живої праці; вони нагромаджували і робилися таким чином капіталістами для пізнішого періоду. Частина відпущених на волю кріпаків стає капіталістами.

Через це чи оплачується той, хто одержує платню як поденник, чи то він одержує гонорар, чи оплачується за цивільним листом,— залежить не від відношення взагалі, а від природної особливої якості usługовувань, а також від того, вельможнішим чи мізернішим постає він у порівнянні з тим, хто оплачує його послугу.

Якщо передумовою є капітал як панівна сила, то всі ці відношення, звичайно, більш або менш *збезчещуються*. Але це сюди ще не стосується,— це *розвінчування* особистих послуг, якого б піднесеного характеру не надавала їм традиція і т. д.

Таким чином, не просто обмін *уречовленої праці* на *живу працю*,— обидва види праці являють собою тут два різних визначення, дві споживні вартості в різних формах, одна праця як визначення в об'єктивній формі, друга в суб'єктивній формі,—

^{***} Див. цей том, частина I, стор. 202. Це місце знаходиться не в Розділі про гроші, а в Розділі про капітал. Ред.

конститує капітал, а значить і найману працю, а обмін уречевленої праці як *вартості*, міцно відособленої вартості, на живу працю, яка є для неї споживною вартістю, споживною вартістю, розрахованою не на певне особисте використання або споживання, а споживною вартістю, призначеною для створення *вартості*.

[IV—50] При обміні грошей на працю або на послуги для безпосереднього споживання завжди має місце дійсний обмін. Та обставина, що обидві сторони обмінюють певні *кількості праці*, становить тільки *формальний* інтерес для того, щоб виміряти *особливі* форми корисності праці, зіставити їх між собою. Це стосується тільки *форми* обміну, але не утворює його *змісту*. При обміні капіталу на працю *вартість* являє собою не мірило для обміну двох споживних вартостей, а сам *зміст* обміну.

2)В епоху розкладу *добуржуазних* відносин спорадично виступають вільні робітники, послуги яких купуються не з метою споживання, а з метою *виробництва*; але, *по-перше*, навіть у великому масштабі це має місце тільки для виробництва *безпосередніх* споживних вартостей, а не *вартостей*; а *по-друге*, коли, наприклад, дворянин приєднує до своїх кріпаків вільнонайманого робітника і продає частину створеного цим робітником продукту, причому цей вільнонайманий робітник створює для нього *вартість*, то цей обмін стосується тільки надлишку і відбувається тільки в інтересах надлишку, в інтересах *споживання предметів розкоші*; отже, він *aufond* являє собою всього лише замасковану купівлю чужої праці для безпосереднього споживання, тобто купівлю цієї праці як споживної вартості. А проте, там, де кількість цих вільних робітників зростає і це відношення стає більш поширеним,— відбувається розклад старого способу виробництва: общини, патріархального, феодального і т. д., і підготовляються елементи дійсної найманої праці. Однак ці вільні працівники можуть також з'являтися, як це було, наприклад, у Польщі і т. д., і знову зникати, не змінюючи при цьому способу виробництва.

{Для того щоб ті відносини, в які вступають капітал і наймана праця, виразити як *відносини власності* або її *закони*, нам треба тільки виразити відношення обох сторін у процесі збільшення вартості у вигляді процесу привласнення. Наприклад, те, що додаткова праця виступає як додаткова вартість капіталу, означає, що робітник не привласнює продукт своєї власної праці, що цей продукт виступає для нього як *чужа власність* і що, навпаки, *чужа праця* виступає як власність капіталу. Цей другий закон буржуазної власності, в який переходить перший закон [закон власності на продукт своєї праці] і який за допомогою права спадкування і т. д. дістає існування, незалежне від тлінності окремих капіталістів,— визнається законом нарівні з першим. Перший закон є тотожність праці і власності; у другому законі праця виступає як заперечувана власність або власність — як заперечення сторонності чужої праці.

Справді, в процесі виробництва капіталу, як це стане ще ясніше з дальшого розгляду цього процесу, праця є деякою цілісністю — комбінацією робіт, — окремі

складові частини якої є чужими одна одній, так що сукупна праця як цілісність *не* є справою окремого робітника, і навіть спільною працею різних робітників сукупна праця як цілісність є лише остільки, оскільки робітники не самі себе комбінують, а комбіновані [зовнішньою силою]. Ця комбінована праця в її сукупності в такій же мірі виявляється підпорядкованою чужій волі і чужому розумові і ним керована, такою, що має свою *духовну єдність* поза собою,— наскільки в її матеріальній єдності вона підпорядкована *предметній єдності машин*, основного капіталу, який як *одушевлена потвора* об'єктивує наукову думку і фактично є об'єднуючим началом; вона аж ніяк не відноситься до окремого робітника як знаряддя — навпаки, робітник існує при ній як щось одушевлене, одиничне, як живий ізольований придатак.

Таким чином, комбінована праця в двоякому розумінні є комбінацією *ansich** але вона не являє собою комбінації ні в розумінні вільного встановлення відносин між спільно працюючими індивідами, ні в розумінні їх панування над їх особливими або окремими функціями і над знаряддям праці. Тому якщо робітник відноситься до продукту своєї праці як до чужого, то і до комбінованої праці він відноситься як до чужої, те саме стосується і власної праці робітника, яку він хоч і вважає йому належною, але чужою для нього, вимушеним проявом життя, який через це А. Сміт та інші характеризують як *тягар*, *жертву* і т. д.²⁰⁵. Сама праця, так само як і її продукт, *заперечується як праця окремого, ізольованого робітника*. Праця, заперечувана як ізольована праця, насправді є утверджуваною суспільною або комбінованою працею. Проте утверджувана таким чином *суспільна або комбінована праця*, як у стані діяльності, так і перейшовши в нерухому форму об'єкта, безпосередньо виступає разом з тим як щось інше у відношенні до справді існуючої одиничної праці,— виступає і як *чужа об'єктивність* (чужа власність), і як *чужа суб'єктивність* (суб'єктивність капіталу). Отже, і праця, і її продукт представлені капіталом у вигляді заперечуваної ізольованої праці окремого робітника, а через те і у вигляді заперечуваної власності цього робітника. Тому капітал є існування суспільної праці, її комбінація і як суб'єкта, і як об'єкта, але це існування самостійно виступає на протилежність дійсним моментам праці і, отже, само фігурує поряд з ними як *окреме існування*. Через це капітал, з свого боку, виступає як захоплюючий суб'єкт і власник *чужої праці*, а саме його відношення є такою ж абсолютною суперечністю, як і відношення найманої праці.}

[Б] ФОРМИ, ЩО ПЕРЕДУЮТЬ КАПІТАЛІСТИЧНОМУ ВИРОБНИЦТВУ ²⁰⁶

* — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. *Ред.*

[1] ПРИРОДНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРИВЛАСНЕННЯ ІНДИВІДОМ ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ ПРАЦІ. РІЗНІ ФОРМИ ОБЩИНИ]

[а) Первісна власність працюючих індивідів на природні умови їхньої праці]

Коли вільна праця і обмін цієї вільної праці на гроші з метою відтворення цих грошей і збільшення їх вартості, тобто з тією метою, щоб вільна праця була використана грішми як споживна вартість не для особистого споживання, а як споживна вартість для грошей,— коли все це є передумовою найманої праці і однією з історичних умов капіталу, то другою передумовою є тут відокремлення вільної праці від об'єктивних умов її існування — від засобів праці і матеріалу праці. Отже, насамперед — відокремлення працівника від землі як його природної лабораторії і внаслідок цього розклад як дрібної вільної земельної власності, так і загальної земельної власності, що ґрунтується на східній общині.

В обох формах працівник відноситься до об'єктивних умов своєї праці як до своєї власності; це і є природна єдність праці з її речовими передумовами. Через це працівник [навіть] незалежно від своєї праці має предметне існування. Індивід відноситься до самого себе як власник, як господар [IV—51] умов своєї дійсності. Так само відноситься він до інших індивідів, і — залежно від того, чи має ця *передумова* своїм вихідним пунктом общину чи окремі сім'ї, які утворюють общину,— індивід відноситься до них або як до співвласників, тобто носіїв спільної власності або ж як до самостійних власників, таких же, як і він, тобто до самостійних приватних власників, поряд з якими спільна власність, яка раніше поглинала все і охоплювала всіх, сама, у вигляді окремого *ager publicus*^{*}, виступає поряд з масою цих приватних земельних власників.

В обох формах індивіди поводять себе не як робітники, а як власники і як члени того чи іншого колективу [Gemeinwesen], які в той же час працюють. Метою цієї праці є не *творення вартості*,— хоч вони і можуть виконувати додаткову працю, щоб вимінювати для себе *чужі* продукти, тобто додаткові продукти [інших індивідів],— а метою всієї їхньої праці є забезпечення існування окремого власника і його сім'ї, а також і всієї общини. Перетворення індивіда в *робітника* в цій оголеності само є продуктом *історичного* розвитку.

[б) Азіатська форма власності]

^{*} — суспільного поля (так у Стародавньому Римі називали державний земельний фонд). *Ред.*

Першою передумовою першої форми цієї земельної власності є насамперед природно складений колектив: сім'я і сім'я, що розрослася в плем'я²⁰⁷, або кілька сімей [що утворили плем'я] і зв'язані між собою взаємними шлюбами, або комбінація племен. Оскільки ми можемо припустити, що *пастушество*, як і взагалі *кочовий спосіб життя*, є перша форма існування людей, що плем'я спочатку не живе осіло на певному місці, а пересуваючись, використовує пасовища, які трапляються йому (люди осіли не від природи; тільки в особливо родючому природному середовищі можливо, щоб вони, наче мавпи, сиділи на одному якому-небудь дереві, звичайно ж вони блукають, подібно до диких звірів),— то *спільність за племенем*, природна спільність виступає не як *результату* а як *передумова спільного привласнення* (тимчасового) і *використання землі*.

Оскільки люди, кінець кінцем, стають осілими, то вже від різних зовнішніх (кліматичних, географічних, фізичних і т. д.) умов, а також від природних задатків людей (від їх племінного характеру) залежатиме, в якій мірі ця первісна спільність буде видозмінена. Природно складена племінна спільність (кровна спорідненість, спільність мови, звичаїв і т. д.) або, коли хочете, стадність, є перша передумова *привласнення людьми об'єктивних умов* як їхнього життя, так і тієї діяльності, за допомогою якої це життя відтворюється і прибирає предметні форми (діяльність як пастуха, мисливця, землероба і т. д.).

Земля — ось велика лабораторія, арсенал, який дає і засіб праці, і матеріал праці, і місце для проживання, тобто *базис* колективу. До землі люди відносяться з наївною безпосередністю як до *власності колективу*, притому колективу, що виробляє і відтворює себе в живій праці. Кожна окрема людина є *власником* або *володільцем* тільки як ланка цього колективу, як його член.

Дійсне *привласнення* за допомогою процесу праці відбувається за таких *передумову* які самі не є *продуктом* праці, а уявляються її природними або *божественними* передумовами. Ця форма, в основі якої лежить те саме основне відношення [тобто спільна власність на землю], сама може реалізуватись якнайрізноманітніше. Наприклад, їй ніскільки не суперечить те, що, як у більшості основних *азіатських* форм, *об'єднує єдине начало* у яке стоїть над усіма цими дрібними общинами, виступає як *найвищий власник* або *єдиний власник*, в силу чого дійсні общини виступають лише як *спадкові* володільці. Оскільки це *єдине начало* є дійсним власником і дійсною передумовою спільної власності, то саме воно може уявлятися чимсь *особливим* що стоїть вище цієї безлічі дійсних окремих общин, в яких кожна окрема людина, таким чином, на ділі позбавлена власності, або власність (тобто відношення окремої людини до *природних* умов праці і відтворення як до належних їй, як до об'єктивних умов), власність, як тіло її суб'єктивності, яке вона знаходить у вигляді неорганічної природи, уявляється для неї опосередкованою тим, що об'єднує єдине начало, реалізоване в деспоті як батькові цієї маси общин, надає

наділ землі окремій людині через ту общину, до якої вона належить. Додатковий продукт, який, проте, визначається законодавчо як наслідок дійсного привласнення за допомогою праці, належить через це, само собою зрозуміло, цьому вищому єдиному началу.

Через це в умовах східного деспотизму і уявної там юридичної відсутності власності фактично як його основа існує ця племінна або общинна власність, породжена здебільшого поєднанням промисловості і сільського господарства в рамках дрібної общини, завдяки чому така община стає цілком здатною існувати самостійно і містить у собі самі всі умови відтворення і розширеного виробництва. Частина додаткової праці общини належить вищій общині, яка існує, кінець кінцем, у вигляді однієї *особи*, і ця додаткова праця дається взнаки як у вигляді данини і т. п., так і в спільних роботах для уславлення єдиного начала — почасти дійсного деспота, почасти уявної племінної істоти, бога.

Така общинна власність, оскільки вона тут дійсно реалізується в праці, може проявлятися або таким чином, що дрібні общини ледве живіють незалежно одна біля одної, а в самій общині окрема людина працює з своєю сім'єю незалежно від інших на відведеному для неї наділі ^{*}, або таким чином, що єдине начало може поширитись на спільність у самому процесі праці, яка може виробитись у цілу систему, як у Мексіці, особливо в Перу, у стародавніх кельтів, у деяких племен Індії.

Далі, спільність всередині племінного ладу може проявлятися ще і в тому, що об'єднуюче єдине начало представлене одним главою найважливішої в племені сім'ї або ж об'єднуючим єдиним началом є зв'язок батьків родин між собою. Відповідно до цього форма даного суспільства буде тоді або більш деспотичною, або більш демократичною. Спільні для всіх умови дійсного привласнення за допомогою праці, *іригаційні канали*, які відіграють дуже важливу роль в азіатських народів, засоби сполучення і т. п., уявляються в цьому разі справою рук більш високого єдиного начала — деспотичного уряду, що витає над дрібними общинами. Міста у власному розумінні слова утворюються тут поряд з цими селами тільки там, де місце особливо сприятливе для зовнішньої торгівлі, або там, де глава держави і його сатрапи, вимінюючи свій дохід (додатковий продукт) на працю, витрачають цей дохід як робочий фонд.

[в]Антична форма власності]

[IV—52] Друга форма власності,— а вона так само, як і перша, породила істотні різновиди: місцеві, історичні і т. п.,— будучи результатом рухливішого життя, долі і

^{*} Певна праця необхідна для створення *суспільного запасу*, з метою, так би мовити, *страхування*, з одного боку, і для *покриття витрат общини як такої*, тобто для війни, богослужіння і т. д.— з другого; панське *dominium*[розпорядження власністю] в його первісному розумінні зустрічається вперше тут, наприклад у слов'янських общинах, у румунських і т. д. Тут закладено перехід до панщини і т. п.

змін первісних племен у процесі історичного розвитку, першою передумовою також передбачає *общину*, але не так, як у першому випадку, де община виступає субстанцією, а індивіди як всього лише акциденції її або її складові частини, що утворилися суто природним шляхом. Ця друга форма передбачає своїм базисом не земельну площу як таку, а місто як уже створене місце поселення (центр) землеробів (земельних власників). Нива є тут територією міста, тоді як у першому випадку село виступало як простий придаток до землі.

Сама по собі земля,— які б труднощі не становив її обробіток, її дійсне привласнення,— не ставить ніяких перешкод тому, щоб відноситися до неї як до неорганічної природи живого індивіда, як до його майстерні, як до засобу праці, об'єкта праці і життєвих засобів суб'єкта. Утруднення, що виникають в однієї общини, можуть викликатись тільки іншими общинами, які або вже раніше захопили землі, або турбують общину в захоплених нею землях. Тому війна є тим важливим спільним завданням, тією великою спільною роботою, яка потрібна або для того, щоб захопити об'єктивні умови існування, або для того, щоб захоплення це захистити й увічнити. Ось чому община, яка складається з ряду сімей, організована насамперед по-військовому, як воєнна і військова організація, і така організація є однією з умов її існування як власниці. Концентрація жител у місті — основа цієї воєнної організації.

Племінний лад сам по собі веде до поділу на вищі й нижчі роди — відмінність, яка ще більше розвивається в результаті змішання переможців з підкореними племенами і т. д.

Общинна власність — як державна власність, *agerpublicus*— відокремлена тут від приватної власності. Власність окремої людини сама безпосередньо не є тут общинною власністю, як у першому випадку, коли вона, отже, не була власністю окремої особи у відриві від общини, а лише володінням цієї особи.

Чим менше власність окремої людини може бути фактично використана тільки спільною працею (тобто таким чином, як, наприклад, при системі зрошення на Сході), чим рішучіший історичний рух, переселення ламають характер племені, що склався суто природним шляхом, чим далі плем'я віддаляється від свого первісного поселення і захоплює *чужі* землі, отже, потрапляє в істотно нові умови праці, де енергія кожної окремої людини набуває більшого розвитку, чим у більшій мірі спільний характер племені проявляється і повинен проявлятися як негативна єдність у відношенні до зовнішнього світу,— тим більше є умов для того, щоб окрема людина стала *приватним власником* землі — окремої парцели,— відособлений обробіток якої надається їй і її сім'ї.

Община (як держава), з одного боку, є взаємне відношення між цими вільними і рівними приватними власниками, їхнє об'єднання проти зовнішнього світу; в той же час вона їхня гарантія. Общинний лад ґрунтується тут у такій же мірі на тому, що його членами є працюючі земельні власники, парцелярні селяни, як і на тому, що

самостійність останніх забезпечується їхнім взаємним відношенням один до одного як членів общини, використанням *agerpublicus* для спільних потреб, спільною славою і т. д. Передумовою для привласнення земель тут продовжує лишатися членство в общині, але, як член общини, кожна окрема людина є приватним власником. Відносячись до своєї приватної власності як до землі, вона разом з тим відноситься до цієї приватної власності як до свого членства в общині, і збереження її як члена общини є так само і збереження існування общини, і навпаки і т. д. Хоч община, будучи тут *продуктом історичного розвитку* і, отже, чимсь *виниклим* уже не тільки фактично, а й у свідомості людей, виступає тут як *передумова власності* на землю, тобто як *передумова відношення* трудящого суб'єкта до природних передумов праці як належних йому, але ця «належність» опосередкована його існуванням як члена держави, опосередкована існуванням держави, отже, такою *передумовою*, яка вважається божественною і т. д.

Концентрація в місті, територія якого включає в себе навколишню сільську місцевість; дрібне сільське господарство, яке виробляє для безпосереднього споживання; промисловість як домашнє побічне заняття жінок і дочок (прядіння і ткацтво) або як така, що набула самостійного розвитку тільки в окремих галузях виробництва (*fabri** і т. д.).

Передумовою дальшого існування такої общини є збереження рівності між утворюючими її вільними і самостійно забезпечуючими своє існування селянами, а також власна праця як умова дальшого існування їхньої власності. До природних умов праці вони відносяться як власники; але ці умови повинні ще весь час дійсно утверджуватись особистою працею індивіда як умови і об'єктивні елементи його особи, його особистої праці.

А з другого боку, спрямування цього невеликого войовничого колективу штовхає його за ці межі і т. д. (Рим, Греція, євреї і т. д.).

«Коли віщування авгурів»,—говорить Нібур,—«дали Нумі впевненість, що боги схвалюють його обрання, благочестивий цар подбав у першу чергу не про богослужіння в храмах, а про людей. Він розділив землі, придбані Ромулом в результаті війни і надані ним для заселення, і встановив культ Терміна*. Всі стародавні законодавці, і насамперед Мойсей, успіх своїх приписів для підтримання доброчесності, справедливості і добрих звичаїв базували на земельній власності для якомога більшої кількості громадян, або принаймні на забезпеченні якнайбільшої кількості громадян спадковим землеволодінням» (*Niebuhr. Romische Geschichte. Erster Theil, 2-te Ausgabe, 1827, стор. 245*).

Для добування життєвих засобів індивід ставився в такі умови, щоб метою його було не придбання багатства, а самостійне забезпечення свого існування, відтворення себе як члена общини, відтворення себе як власника земельної ділянки і, в особі такого, як члена общини.

Дальше існування общини є відтворення всіх її членів як самостійно

* — ремісники (у Стародавньому Римі). *Ред.*

* — римського бога меж і прикордонних межових знаків. *Ред.*

забезпечуючих своє існування селян, додатковий час яких належить саме общині, військовій справі і т. д. Власність на свою працю опосередкована власністю на умови праці — на ділянку землі, а ця власність з свого боку гарантована існуванням общини, яка в свою чергу гарантована додатковою працею членів общини у формі військової служби і т. д. Член общини відтворює себе як члена общини не кооперацією в праці, яка створює багатство, а кооперацією в праці для спільних інтересів (уявних і дійсних), яка забезпечує цілість союзу ззовні і всередині. Власність — це власність квіритська²⁰⁸, римська; приватний земельний власник є таким тільки як римлянин, але як римлянин він обов'язково — приватний земельний власник.

[г) Германська форма власності, її відмінність від азійської та античної форм власності]

[IV—53] [Третьою] формою власності працюючих індивідів (самостійно забезпечуючих своє існування членів общини) на природні умови їхньої праці є *германська* власність. При цій формі власності член общини як такий не є співвласником загальної власності^{**}, як це має місце при формі специфічно східній. Немає тут і того, що характерне для римської (а також грецької, коротше кажучи: класично-античної) форми, де земля, зайнята общиною, є римською землею. Одна частина її зберігається в розпорядженні общини як такої, а не окремих членів общини: *ager publicus* в його різних формах. Другу частину землі ділять, і кожна парцела землі є римською землею в силу того, що вона є приватна власність, надбання римлянина, належна йому частка в загальній лабораторії землі; але й він є римлянином лише остільки, оскільки він має це суверенне право на частину римської землі.

{«У стародавні часи міське ремесло і торгівля вважалися ганебними заняттями, а землеробство було у великій пошані; в середні віки навпаки» [Нібур, там же, стор. 418].}

{«Право *користування* общинною землею шляхом *володіння* нею належало спочатку патриціям, які потім передавали її в лен своїм клієнтам; *наділення власністю* з *ager publicus* було виключним привілеєм плебеїв; всі асигнування йшли на користь плебеїв, будучи відшкодуванням за ту чи іншу частку общинної землі. *Земельна власність у власному значенні слова*, за винятком місцевості всередині стін міста, спочатку перебувала тільки в руках плебеїв» (пізніше прийняті в римське громадянство сільські общини) [там же, стор. 435—436].}

{«Основний характер римського плебсу полягає в тому, що він являє собою сукупність селян, як це і виражено в їхній квіритській власності. Стародавні люди одноставно вважали землеробство

^{**} Там, де власність існує *тільки* як общинна власність, окремий член як такий буває тільки *володільцем*, спадковим чи неспадковим, окремої ділянки, бо кожна часточка власності належить не кому-небудь з членів зокрема, а індивідові як безпосередньому членові общини, тобто як особі, що живе в єдності з общиною, а не на відміну від неї. Отже, ця окрема особа є тільки володільцем. Існує тільки *спільна* власність і тільки *приватне володіння*. Спосіб цього володіння у відношенні до спільної власності може зазнавати досить різних змін—історичних, місцевих і т. д., залежно від того, чи виконується сама праця ізольовано кожним приватним власником, чи визначається зона сама в свою чергу, общиною або ж тим єдиним началом, яке витає над окремою общиною.

єдиною справою, що личить вільній людині, школою солдата. Заняття землеробством зберігає стару племінну основу нації; вона міняється в містах, де оселяються чужоземні купці і ремісники, так само як і корінне населення тягнеться туди, де є приманка наживи. Скрізь, де існує рабство, вільновідпущеники прагнуть забезпечити своє існування такими заняттями, в результаті яких вони потім часто нагромаджують великі багатства: таким чином, ці промисли були в стародавньому світі найчастіше в їхніх руках і тому вважалися такими, що не личать громадянам; звідси погляд, що допущення ремісників до повноправного громадянства — справа ризикована (у греків більш раннього періоду вони, як правило, не входили до складу повноправних громадян). «Нікому з римлян не дозволялося вести спосіб життя торговця чи ремісника»²⁰⁹. Стародавні люди і поняття не мали про таку поважну установу, як цеховий лад середньовічних міст; і навіть тут військова доблесть занепадала в міру того, як цехи здобували гору над патриціанськими родами, а кінець кінцем і зовсім зникла; а разом з нею загинула пошана, якою міста користувалися зовні, і їх свобода» [там же, стор. 614—615].}

{«Племена стародавніх держав встановлювалися двояким шляхом: або за *родами*, або за *територією*... Племена, організовані за *родовою ознакою*, стародавніші від племен, створених за територіальною ознакою, і майже скрізь витісняються останніми. Їх найбільш крайньою, найбільш строгою формою є кастова організація, коли одна каста відокремлена від другої; між ними не допускається змішання через шлюб; каста зовсім різні за своїм значенням; у кожної каста своя виняткова, незмінна професія...

Племена, організовані за територіальною ознакою, відповідали спочатку поділові території на області і села, так що кожного, хто на час встановлення цього поділу (в Аттиці за Клісфена) був корінним жителем села, приписували як демота такого-то села до тієї філи²¹⁰, до території якої належало село. А його нащадки, як правило, залишалися в тій самій філі і в тому самому демі, незалежно від їх місця проживання, внаслідок чого і цей поділ набував видимості поділу за походженням...

Римські *роди* склалися не з кровних родичів. Як відмітна ознака, поряд із спільним ім'ям, Ціцерон називає, крім того, ще походження від вільних предків. У членів римських родів були спільні *sacra*^{*}, що згодом зникло» (вже на час Ціцерона). «Найдовше зберігалось успадковування майна померлих членів роду, які не залишили рідних і не склали духівниці. У найдавніші часи обов'язком членів роду було допомагати бідним членам роду, які потрапили в яке-небудь надзвичайне становище. (У германців спочатку це практикувалось повсюдно, найдовше збереглося у діт-маршенців²¹¹.) Роди являють собою станові корпорації. Більш загального поділу, ніж на роди, у стародавньому світі не існувало... Так, у гелів²¹² родовиті Кемпбелли утворюють з своїми васалами один клан» [там же, стор. 317—335].}

Оскільки патрицій у більш високій мірі є представником общини, то він є *володільцем* *ager publicus* користується ним через своїх клієнтів і т. д. (а потім поступово й привласнює його собі).

Германська община не зосереджена в місті; а шляхом просто такого зосередження (в місті, як у центрі сільського життя, місці поселення селян, так само як центрі військового керівництва) община як така набирає в цьому разі зовнішнього існування, відмінного від існування кожної окремої особи. Історія класичної старовини — це історія міст, але міст, які базуються на земельній власності і на землеробстві; історія Азії — це свого роду нерозчленована єдність міста і села (справді великі міста можуть розглядатися тут просто як государеві стани, як наріст на економічному ладі у власному розумінні). В середні віки (германська епоха) село як таке є відправною

* святині, Ред.

точкою історії, дальший розвиток якої відбувається потім у формі протилежності міста і села. Новітня історія є проникнення міських відносин у село, тоді як у стародавньому світі, навпаки, мало місце проникнення сільських відносин у місто.

[V—1] * При об'єднанні в місто община як така має економічне існування; саме існування міста як такого відрізняється від простої множинності незалежних будинків. Тут ціле не просто сума своїх частин. Це свого роду самостійний організм. У германців, окремі глави сімей яких оселялися в лісах і були роз'єднані один від одного великими відстанями, община, розглядувана суто *зовнішньо*, існує в кожному окремому випадку лише у формі сходок членів общини, хоч їх *внутрішня* єдність дана в їх походженні, мові, спільному минулому і спільній історії і т. д.

Отже, *община* виступає як *об'єднання*, а не як *союз*, як єднання, самостійні суб'єкти якого є власниками землі, а не як єдине начало. Община існує через це на ділі не як *держава*, не як *державність*, як це було в античних народів, тому що вона існує не як *місто*. Щоб община набула дійсного існування, вільні власники землі повинні сходитися на *збори*, тоді як у Римі, наприклад, община *існує*, крім цих зборів, у наявності *самого міста* і службових осіб, поставлених над ним, і т. д.

Правда, і в германців зустрічається *agerpublicus*, общинна земля, або народна земля, на відміну від власності окремого індивіда. Цей *agerpublicus* являє собою район полювання, пасовища, ліс для рубки і т. п., тобто ту частину землі, яку не можна поділити, якщо вона має бути засобом виробництва в цій саме певній формі. Але в той же час цей *agerpublicus* не виступає, як це було, наприклад, у римлян, як особливе економічне буття держави поряд з приватними власниками, так щоб останні остільки були справді *приватними* власниками [Privateigentumer] як такими, оскільки вони були *виключені*, усунуті [priviert], подібно до плебеїв, від користування *agerpublicus*.

У германців *agerpublicus* скоріше тільки доповненням індивідуальної власності і фігурує як власність лише остільки, оскільки його як спільне надбання одного племені треба захищати від ворожих племен. Не власність окремого індивіда виступає як опосередкована общиною, а, навпаки, як опосередковане існування общини і общинної власності, тобто їх існування виступає як зв'язок самостійних суб'єктів одного з одним. Aufond** економічним цілим є кожний окремий будинок, який сам по собі, взятий окремо, утворює самостійний центр виробництва (промисловість тільки як побічна домашня робота жінок і т. д.).

В античному світі місто з належними йому землями є економічним цілим; у германців економічним цілим є окреме житло, яке само займає тільки один пункт на належній йому землі; це не концентрація маси власників, а сім'я як самостійна одиниця. В азіатській (принаймні переважаючій) формі не існує власності окремої особи, а існує лише її володіння; дійсний, справжній власник — це община; отже,

* Тут починається п'ятий зошит рукопису. На обкладинці — напис: «Зошит V. Січень 1858 р. (початий 22 січня)», Ред.

** - По суті. Ред.

власність існує тільки як *спільна власність* на землю.

В античних народів (римляни як найбільш класичний приклад, бо в них це проявляється в найчистішій, найвиразнішій формі) має місце форма власності, яка містить у собі протилежність державної земельної власності і приватної земельної власності, так що остання опосередковується першою або сама державна земельна власність існує в цій двоякій формі. Ось чому приватний земельний власник є разом з тим міським жителем. Те, що індивід є громадянином держави, виражається економічно в тій простій формі, що селянин є жителем міста.

У германській формі селянин не є громадянином держави, тобто не є жителем міста. Навпаки, ізольоване, самостійне житло сім'ї становить основу, гарантовану союзом з іншими такими ж сім'ями того самого племені і їх сходками з метою взаємної допомоги один одному в разі війни, для відправлення релігійного культу, вирішення позовів і т. д. Індивідуальна земельна власність не виступає тут ні як форма, протилежна земельній власності общини, ні як нею опосередкована, а, навпаки, община існує тільки у взаємних стосунках один з одним цих індивідуальних земельних власників як таких. Общинна власність як така виступає тільки як спільний для всіх додаток до індивідуальних поселень співплемінників і до індивідуальних земельних ділянок.

[Германська] община — це не субстанція, у відношенні до якої окрема людина виступає тільки як акциденція [яку східній общині]. Так само вона *і не* *єдине* *початок* [як в античній общині, де] спільне як таке у вигляді міста з його міськими потребами і в уяві окремої людини і в дійсності відрізняється від існування і потреб окремої людини; або де община у вигляді своїх міських земель відрізняється від особливого економічного існування окремого члена общини. Навпаки, германська община сама по собі, з одного боку, як спільність щодо мови, по крові і т. д. є передумовою існування індивідуальних власників; але, з другого боку, вона фактично існує тільки в *їхдійсних зборах* заради спільних цілей, і в тій мірі, в якій вона має особливе економічне існування у вигляді спільно використовуваних районів полювання, пасовищ і т. п., вона використовується кожним індивідуальним власником як таким, а не як представником держави (як це було в Римі). Це дійсно спільна власність індивідуальних власників, а не власність союзу цих власників, які в самому місті мають існування, відособлене від них як окремих індивідів.

**[д) Обмежений характер виробничих відносин
общинного ладу. Багатство в стародавньому світі, в
буржуазному суспільстві і при комунізмі]**

Суть справи тут власне ось у чому. В усіх цих формах, в яких земельна власність і

землеробство утворюють базис економічного ладу, внаслідок чого економічною метою є виробництво споживних вартостей, *відтворення індивіда* в тих певних відношеннях його до общини, в яких він утворює її базис — в усіх цих формах є такі моменти:

1) Привласнення природної умови праці (*землі* як найпершого знаряддя праці, лабораторії і сховища сировини) відбувається не за допомогою праці, а передуює праці як її передумова. Індивід просто відноситься до об'єктивних умов праці як до своїх власних, відноситься до них як до неорганічної природи своєї суб'єктивності, в якій ця суб'єктивність сама себе реалізує. Головною об'єктивною умовою праці є не *продукт* праці, а *природа*, яку знаходить праця. [V—2] З одного боку, є живий індивід, з другого — земля як об'єктивна умова його відтворення.

2) Однак це *відношення* до землі як до власності трудящого індивіда (який через це з самого початку виступає не просто як трудящий індивід у цій абстрактності, а має у власності на землю *об'єктивний спосіб існування*, що є заздалегідь даною *передумовою* його діяльності, а не всього лише її результатом, тобто є такою ж передумовою його діяльності, як його шкіра або його органи чуттів, які він, правда, теж відтворює і розвиває і т. д. в процесі життя, але які як передумова передують самому цьому процесові відтворення) відразу ж опосередковане природно складеним, у тій чи іншій мірі історично розвинутим і видозміненим існуванням індивіда як *члена якої-небудь общини*, *його* природно складеним існуванням як члена племені і т. д.

Ізольований індивід так само не міг би мати власності на землю, як він не міг би й говорити. Звичайно, він міг би користуватися землею як субстанцією, подібно до того як це роблять тварини. Відношення до землі як до власності завжди опосередковане захопленням (мирним або насильственным) земель племенем, общиною, яка має більш або менш природно складену або вже історично розвинуту форму. Тут індивід ніколи не може виступати так різко відособленим, як він виступає просто вільним робітником. Якщо об'єктивні умови як належні індивідові є передумовою його праці, то суб'єктивною передумовою є сам індивід як член тієї або іншої общини, яка опосередковує його відношення до землі. Його відношення до об'єктивних умов праці опосередковане його існуванням як члена общини; з другого ж боку, дійсне існування общини визначається певною формою його власності на об'єктивні умови праці. Чи виступає ця опосередкована належність до общини власність як *спільна власність*, при якій окрема особа є тільки володільцем і приватної власності на землю зовсім не існує; чи то вона виступає в двоякій формі — як державна власність і поряд з нею приватна власність, але так, що остання зумовлена першою, внаслідок чого тільки громадянин держави є і повинен бути приватним власником, тимчасом як його власність як громадянина держави має разом з тим особливе існування; чи то, нарешті, ця общинна власність виступає тільки як доповнення до індивідуальної власності, тоді як

остання фігурує як її базис, а община сама по собі взагалі не існує поза *зборами* членів общини і поза їх об'єднанням для спільних цілей,— ці різні форми відношення членів общини або племені до землі племені (до землі, на якій воно оселилося) залежать почасти від природних задатків племені, а почасти від тих економічних умов, за яких плем'я вже дійсно відноситься до землі як до своєї власності, тобто за яких воно привласнює плоди землі працею; останнє, в свою чергу, саме залежатиме від клімату, фізичного складу ґрунту, фізично зумовленого способу його експлуатації, від відношення до ворожих або сусідніх племен і від змін, які спричиняються до переселень, історичних подій і т. д.

Щоб община як така продовжувала існувати по-старому, необхідно, щоб відтворення її членів відбувалось за заздалегідь даних об'єктивних умов. Само виробництво, зростання населення (а це зростання теж зв'язане з виробництвом) неминує розхитує мало-помалу ці умови, руйнує їх замість того, щоб відтворювати і т. д., і від цього общинний лад гине разом з тими відношеннями власності, на яких він базувався.

Найупертіше і найдовше неминує тримається азіатська форма. Це закладено в її передумові, тобто в тому, що окрема людина не стає самостійною у відношенні до общини, що обсяг виробництва розрахований тільки на забезпечення власного існування, що землеробство і ремесло злиті воедино і т. д.

Змінюючи своє відношення до общини, окрема людина змінює тим самим общину і діє на неї руйнівню; так само вона діє і на її економічну передумову; з другого боку, відбувається зміна цієї економічної передумови, викликана її власною діалектикою: зубожіння і т. д. Особливо вплив військової справи і завоювань (що в Римі, наприклад, по суті, належало до економічних умов самої общини) підриває реальний зв'язок, на якому вона ґрунтується.

В усіх цих формах основою розвитку є *відтворення заздалегідь даних* (в тій чи іншій мірі природно складених або ж історично виниклих, але таких, що стали традиційними) відношень окремої людини до її общини і *певне, для неї визначене наперед, об'єктивне* існування як в її відношенні до умов праці, так і в її відношенні до своїх товаришів по праці, одноплемінників і т. д.,— в силу чого ця основа з самого початку має *обмежений* характер, але після усунення цього обмеження вона викликає занепад і загибель. Саме такий вплив справляє у римлян розвиток рабства, концентрація землеволодіння, обмін, грошові відносини, завоювання і т. д., незважаючи на те що всі ці елементи до певного моменту здавалися сумісними з основою їх суспільства і почасти нібито лише розширювали її невинним чином, почасти здавалися простими зловживаннями, які розвинулися на цій основі. Тут, у межах певного кола, може мати місце значний розвиток. Можлива поява визначних людей. Але тут немислимий вільний і повний розвиток ні індивіда, ні суспільства, оскільки такий розвиток перебуває в суперечності з первісним відношенням [між індивідом і

суспільством].

[V—3] У стародавніх народів ми не зустрічаємо жодного дослідження про те, яка форма земельної власності і т. д. є найпродуктивнішою, створює найбільше багатство. Багатство не виступає у них як мета виробництва, хоч Катон чудово міг займатися дослідженням того, який спосіб обробітку полів є найбільш вигідним; чи Брут міг навіть позичати свої гроші за найвищу ставку процента. Досліджується завжди питання! яка форма власності забезпечує державі найкращих громадян? Багатство виступає як самоціль лише у небагатьох торговельних народів — монополістів посередницької торгівлі,— які жили у порах стародавнього світу, як євреї в середньовічному суспільстві. Справа в тому, що, з одного боку, багатство є річ, воно втілене в речах, матеріальних продуктах, яким людина протистоїть як суб'єкт; а з другого боку, багатство як вартість — це просто влада розпоряджатися чужою працею не з метою панування, а для приватного споживання і т. д. В усіх формах багатство прибирає речову форму, нехай це річ або відношення, опосередковане річчю, яка перебуває поза індивідом і є випадковою для нього.

Через це стародавній світогляд, згідно з яким людина, якою б вона не була обмеженою в національному, релігійному, політичному відношенні, все-таки завжди виступає як мета виробництва, уявляється набагато більш піднесеним у порівнянні з сучасним світом, де виробництво виступає як мета людини, а багатство як мета виробництва. Насправді ж, коли відкинути обмежену буржуазну форму, чим же іншим є багатство, як не універсальністю потреб, здібностей, засобів споживання, продуктивних сил і т. д. індивідів, створеною універсальним обміном? Чим іншим є багатство, як не повним розвитком панування людини над силами природи, тобто як над силами так званої «природи», так і над силами її власної природи? Чим іншим є багатство, як не абсолютним виявом творчих обдаровань людини, без будь-яких інших передумов, крім попереднього історичного розвитку, який робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б там не було *заздалегідь встановленого* масштабу. Людина тут не відтворює себе в якій-небудь одній тільки визначеності, а виробляє себе в усій своїй цілісності, вона не прагне лишатися чимось остаточно встановленим, а перебуває в абсолютному русі становлення.

В буржуазній політичній економії — і в ту епоху виробництва, якій вона відповідає — це повне виявлення внутрішньої суті людини виступає як цілковите спустошення, цей універсальний процес уречевлення [Vergegenstandlichung] — як повне відчуження, а скинення всіх певних однобічних цілей як принесення самоцілі в жертву якійсь цілком зовнішній меті. Через це дитячий стародавній світ уявляється, з одного боку, чимсь більш піднесеним, ніж сучасний. А з другого боку, стародавній світ, справді, більш піднесений, ніж сучасний в усьому тому, в чому прагнуть знайти закінчений образ, закінчену форму і заздалегідь встановлене обмеження. Він дає

задоволення з обмеженої точки зору, тоді як сучасний стан світу не дає задоволення; а там, де він виступає самозадоволеним, він — *банальний*.

**[е) Плутанина у Прудона в питанні про походження
власності. Дійсні передумови виникнення власності. Рабство
і кріпосництво]**

Те, що пан Прудон називає *позаекономічним* походженням власності, розуміючи під власністю саме земельну власність²¹³, це — *добуржуазне* відношення індивіда до об'єктивних умов праці і насамперед до *природних* об'єктивних умов праці; бо подібно до того як трудящий суб'єкт був індивідом, даним природою, був природним буттям, так першою об'єктивною умовою його праці була природа, земля, як його неорганічне тіло; сам індивід, даний природою, являє собою не тільки органічне тіло, а він є ця неорганічна природа як суб'єкт. Ця умова не є його продуктом, а заздалегідь є в наявності; як природне буття, що перебуває поза ним, вона є його заздалегідь даною передумовою.

Перш ніж ми продовжимо аналіз цього питання,— ще таке зауваження: бравий Прудон не тільки міг би, а й повинен був би з таким же правом звинуватити в *позаекономічному* походженні *капітал* і *найману працю* як форми власності. Бо те, що робітник вважає умови праці окремо від нього існуючими, *капіталом* і те, що капіталіст вважає *робітника* позбавленим власності, абстрактним робітником (обмін, як він відбувається між вартістю і живою працею, передбачає *історичний процес*, хоч капітал і наймана праця самі відтворюють це відношення і розвивають його як ушир — в усьому його об'єктивному обсязі,— так і вглиб),— все це передбачає, як ми бачили, історичний процес, що являє собою історію виникнення капіталу і найманої праці.

Інакше кажучи: *позаекономічне походження* власності означає не що інше, як *історичне походження* буржуазної економіки, тобто тих форм виробництва, які дістають теоретичне або ідеальне вираження в категоріях політичної економії. Але та істина; що добуржуазна історія і кожна її фаза теж мають свою *економіку* й *економічну основу* свого руху, ця істина, кінець кінцем, зводиться до тієї тавтології, що життя людей споконвіку ґрунтувалося на виробництві, на тому чи іншому *суспільному* виробництві, відносини якого ми якраз і називаємо економічними відносинами.

Первісні умови виробництва (або, що те саме: первісні умови відтворення у людей, кількість яких збільшується шляхом природного процесу між обома статями; бо це відтворення, якщо воно, з одного боку, і є привласненням об'єктів суб'єктами, то, з другого — воно в такій же мірі є формування об'єктів, підпорядкування об'єктів суб'єктивній меті, перетворення об'єктів у результати і втілення суб'єктивної діяльності) спочатку *не можуть самі* бути *вироблені*, не можуть самі бути резуль-

татами виробництва. Пояснення потребує (або результатом певного [V—4] історичного процесу є) не *єдність* живих і діяльних людей з природними, неорганічними умовами їх обміну речовин з природою і внаслідок цього привласнення ними природи, а *розрив* між цими неорганічними умовами людського існування і самим цим діяльним існуванням, розрив, який уперше повністю розвинувся лише у формі відношення найманої праці і капіталу.

У відношеннях рабства і кріпосної залежності цього розриву нема; але тут одна частина суспільства поводить з другою його частиною просто як з *неорганічною і природною* умовою свого власного відтворення. Раб не перебуває в якому-небудь відношенні до об'єктивних умов своєї праці; навпаки, сам працівник, і у формі раба і у формі кріпака, ставиться як *неорганічна умова* виробництва в один ряд з іншими істотами природи, поруч з худобою, або є додатком до землі.

Інакше кажучи: первісні умови виробництва виступають як природні передумови, як *природні умови існування виробника*; так само як його живе тіло, яке він відтворює і розвиває, спочатку створене не ним самим, а є *передумовою* його самого; існування (тілесне) його самого є така природна передумова, яка не ним створена. Ці *природні умови існування*, до яких він відноситься як до належного йому неорганічного тіла, самі виступають у двоякій формі: 1) суб'єктивній і 2) об'єктивній. Виробник існує як член сім'ї, племені, роду і т. д., які потім, змішуючись з іншими сім'ями і т. д. і протипоставляючи себе їм, прибирають історично різну форму, і як такий член він відноситься до певних природних умов (тут можна поки що сказати: до землі) як до свого власного неорганічного існування, як до умови свого виробництва і відтворення. Як природний член общини він має свою частину в спільній власності і має в своєму володінні окрему частку; так само, як він, будучи за своїм походженням римським громадянином, має ідеальне (щонайменше) домагання *agerpublicus* реальне — такої-то кількості югерів землі і т. д.

Його *власність*, тобто відношення до природних передумов його виробництва як до належних йому, як до *своїх* власних, опосередкована тим, що він сам є природним членом общини. (Абстрактність колективу, у членів якого немає нічого спільного, крім хіба що мови і т. п., є, очевидно, продуктом значно пізніших історичних умов.) Щодо окремої людини, наприклад, ясно, що вона навіть до мови як до *своєї власної* мови відноситься тільки як природний член якого-небудь людського колективу. Мова як продукт окремої людини — безглуздя. Але в однаковій мірі і власність.

Сама мова в такій же мірі є продуктом певного колективу, як, з другого боку, вона сама є наявне буття цього колективу, до того ж його саморозмовляє буття.

{Общинне виробництво і спільна власність у тій формі, в якій їх виявляють, наприклад, у Перу, є, очевидно, *похідною* формою, занесеною і введеною племенами-завойовниками, які знали у себе на батьківщині спільну власність і общинне виробництво в їх стародавній простішій формі, в якій вони мають місце в Індії і у

слов'ян. Певно, і та форма, яку ми бачимо у кельтів, наприклад в Уельсі, теж занесена до них і є *похідною*, введеною завойовниками у завойованих племен, що стоять на нижчому ступені розвитку. Завершеність і систематична розробка цих систем з одного верховного центру доводять їх пізніше походження. Так само, як феодалізм, уведений в Англії, був за формою більш закінченим, ніж феодалізм у Франції, який склався там природним шляхом.}

{У кочових пастуших племен,— а всі пастуші народи спочатку були кочовими,— земля, нарівні з іншими природними умовами, виступає в своїй первісній безмежності, наприклад у степах Азії і на азіатському плоскогір'ї. Її використовують як пасовище і т. д., на ній пасуться стада, які, в свою чергу, дають засоби існування пастушим народам. Вони відносяться до землі як до своєї власності, хоч вони ніколи не фіксують цієї власності. Такою власністю є район полювання у диких індійських племен в Америці; плем'я вважає певний район своєю територією для полювання і силою відстоює його проти інших племен, або воно намагається вигнати інші племена з утримуваних ними територій. У кочових пастуших племен община фактично завжди вібрана до купи; це — товариство спільно мандруючих людей, караван, орда, і форми субординації розвиваються тут з умов цього способу життя. *Привласнюється і відтворюється* тут насправді тільки стадо, а не земля, яку, проте, на кожному місці стоянки тимчасово використовують *спільно*.}

Єдиною перешкодою, на яку дана община може натрапити в своєму відношенні до природних умов виробництва — до землі (коли ми відразу перейдемо до осілих народів) — як до *своїх* власних, є *інша община*, яка вже має ці умови як своє неорганічне тіло. Тому *війна* є один з найпервісніших видів праці кожної з цих общин, що природно склалися, як для утримання власності, так і для придбання її.

(Ми можемо тут фактично обмежитись зауваженнями про первісну власність на землю, бо у пастуших народів власність на природні продукти землі — наприклад, на овець — це одночасно і власність на луки, на яких вони пасуться. Взагалі власність на землю включає також і власність на її органічні продукти.)

{Коли разом із землею завойовують саму [V — 5] людину як органічну приналежність землі, то її завойовують як одну з умов виробництва, і таким шляхом виникають рабство і кріпосна залежність, які невдовзі перекидаються і видозмінюють первісні форми всіх общин, самі стають базисом останніх. Проста організація набуває внаслідок цього негативного визначення.}

Отже, *власність* означає на самому початку не що інше, як відношення людини до її природних умов виробництва як до належних їй, як до *своїх* власних, як до *передумов*, *даних разом з її власним існуванням*,— відношення до них як до *природних передумов* її самої, що утворюють, так би мовити, лише її подовжене тіло. У людини, власне кажучи, немає відношення до своїх умов виробництва, а справа стоїть так, що вона сама існує двояко: і суб'єктивно у вигляді самої себе, і об'єктивно

— в цих природних неорганічних умовах свого існування.

Форми цих *природних умов виробництва* двоякі: 1) існування людини як члена якої-небудь общини; отже, наявність цієї общини, яка є в своїй первісній формі *племінною організацією*, більш або менш видозміненою *племінною організацією*; 2) відношення до *землі*, через общину, як до *своєї* землі, спільна земельна власність і разом з тим *особисте володіння* для окремої особи, або ж справа стоїть таким чином, що розподіляються тільки плоди землі, а сама земля лишається спільною і обробляють її спільно. (Але *житла* і т. д., нехай це навіть візки скіфів, завжди перебувають все-таки у володінні окремої особи.) Однією з природних умов виробництва для живого індивіда є його приналежність до якого-небудь *колективу*, що *природно склався*: племені і т. п. Це, наприклад, є вже умовою для розвитку його мови і т. д. Його власне продуктивне існування можливе тільки за цієї умови. Цим зумовлене його суб'єктивне існування як таке, так само як воно зумовлене і тим, що він ставиться до землі як до своєї лабораторії.

(Власність на самому початку, правда, *рухлива*, бо людина спочатку оволодіває готовими плодами землі, до числа яких належать, між іншим, і тварини, особливо тварини, які піддаються прирученню. Та навіть цей стан — мисливство, рибальство, пастушество, існування плодами дерев і т. д.—завжди передбачає привласнення землі або для постійного оселення, або для мандрів з місця на місце, або як пасовища для тварин і т. д.)

Отже, *власність* означає *приналежність* індивіда до якого-небудь *племені* (колективу) (означає мати в ньому основу для свого суб'єктивно-об'єктивного існування), а через відношення цього колективу до землі як до свого неорганічного тіла — відношення індивіда до землі, до зовнішньої первісної умови виробництва (оскільки земля є одночасно і сировина, і знаряддя, і плід) як до невід'ємної передумови його індивідуальності, до способу існування останньої. *Ми зводимо цю власність до відношення до умов виробництва*. Чому ж не до умов споживання? Адже на самому початку виробництво індивіда обмежується відтворенням його власного тіла шляхом привласнення ним готових предметів, приготовлених самою природою для споживання? Навіть там, де готові предмети треба всього лише *знайти, відкрити*, це дуже скоро починав вимагати від індивіда напруження сил, праці (як під час полювання, рибальства, пастушества) і вироблення (тобто розвитку) у суб'єкта певних здібностей. А потім такий стан, при якому люди можуть брати те, що є, не вдаючись ні до яких знарядь (тобто вже до продуктів праці, призначених для виробництва), не змінюючи форми того, що є в наявності (а такі зміни здійснюються навіть при пастушестві), і т. д.,— такий стан дуже швидко минає і ніде не може вважатися нормальним станом речей навіть при первісному стані. До того ж, первісні умови виробництва самі собою включають продукти, споживані безпосередньо, без застосування праці, а саме: плоди, тварини і т. п.; так що фонд споживання сам є

складовою частиною *первісного виробничого фонду*.

Основна умова власності, що ґрунтується на племінному ладі (до якого з самого початку зводиться община) — бути членом племені. Це значить, що плем'я, завойоване, підкорене іншим плем'ям, *позбавляється власності* і стає однією з тих *неорганічних умов* відтворення племені-завойовника, до яких община ставиться як до своїх власних. Рабство і кріпосна залежність є через це лише дальшими ступенями розвитку власності, що ґрунтується на племінному ладі. Вони неминуче змінюють усі його форми. Найменше можуть вони це зробити при азіатській формі. В тій єдності промисловості і землеробства, що забезпечує існування общини, на якій ця форма власності ґрунтується, завоювання [інших общин] не є тією необхідною умовою, як там, де переважає виключно *земельна власність, землеробство*. А з другого боку, оскільки окрема людина при цій формі власності ніколи не стає власником, а є тільки володільцем, вона, по суті справи, сама — власність, раб того, в кому уособлене єдине начало общини, і через це рабство не підриває тут умов праці і не видозмінює суть відношення.

[ж) Причини розкладу общини і власності, що ґрунтується на ній]

[V—6] Далі ясно:

Оскільки власність є тільки свідомим ставленням до умов виробництва як до *своїх* власних (для окремої людини це ставлення створено общиною, оголошено в ній законом і гарантовано общиною), тобто оскільки існування виробника виступає як існування в об'єктивних умовах, *йому належних*, остільки вона здійснюється тільки через саме виробництво. Дійсне привласнення вперше здійснюється не в мисленому, а в активному, реальному відношенні до цих умов; це є дійсне використання їх людиною як умов своєї суб'єктивної діяльності.

Але разом з тим ясно, що *умови ці змінюються*. Та чи інша територія стає районом полювання лише тому, що племена там полюють; лише завдяки землеробству до землі ставляться як до подовженого тіла індивіда. Після того як *місто Рим* було збудовано і розташовані навколо нього землі були оброблені його громадянами, умови общини стали іншими, ніж вони були до цього. Мета всіх цих общин — збереження, тобто *відтворення індивідів, що утворюють общину, як власників, тобто відтворення їх при тому самому об'єктивному способі існування, який в той же час встановлює відношення членів общини один до одного і через те утворює саму общину*. Але це відтворення неминуче є в той же час і відтворенням заново старої форми, і зруйнуванням її. Наприклад, там, де кожному з індивідів належить володіти такою-то і такою-то кількістю акрів землі, вже зростання населення створює для цього перешкоду. Коли намагаються усунути цю перешкоду, то вдаються до

колонізації, а колонізація викликає необхідність у завойовницьких війнах. В результаті — раби і т. д., а також, наприклад, збільшення *agerpublicus*, отже, посилення патриціїв, які представниками общини, і т. д.

Таким чином, збереження старої общини містить у собі зруйнування тих умов, на яких вона ґрунтується, і воно переходить у свою протилежність. Якщо, наприклад, припустити, що продуктивність може бути збільшена на старій земельній площі шляхом розвитку продуктивних сил і т. д. (такий розвиток при традиційному способі обробітку землі відбувається якраз найповільніше), то це включало б нові способи праці нові види її комбінування, затрату значної частини дня на землеробство і т. д., а це знов-таки підривало б старі економічні умови общини, В самому акті відтворення змінюються не тільки об'єктивні умови, так що, наприклад, село стає містом, хащі розчищеним полем і т. д., а змінюються і самі виробники, виробляючи в собі нові якості, розвиваючи і перетворюючи самих себе завдяки виробництву, створюючи нові сили і нові уявлення, нові способи спілкування, нові потреби і нову мову.

Чим довше зберігаються традиції в самому способі виробництва (а в землеробстві традиційний спосіб тримається довго, ще довше він утримується ори характерному для Сходу поєднанні землеробства і промисловості), тобто чим менших змін зазнає *дійсний процес* привласнення, тим стійкіші старі форми власності, а отже, і община взагалі.

Там, де вже є в наявності відокремлення членів общини, як приватних власників, від самих себе, як міської общини і як власників території міста, там з'являються також і такі умови в силу яких окрема людина може *втратити* свою власність тобто може втратити те двояке відношення, яке робить її, з одного боку, рівноправним громадянином, членом общини, а з другого — *власником*. У східній формі така *втрата*, якщо не зважати на впливи суто зовнішнього характеру, майже неможлива, оскільки окремий член общини ніколи не опиняється в такому вільному відношенні до неї, в силу якого він міг би втратити свій зв'язок (об'єктивний, економічний) з нею. Він міцно приріс до неї. Причина цього полягає також і в з'єднанні промисловості і землеробства, міста (села) і землі.

Вже у стародавніх [греків і римлян] промисловість вважалася згубним заняттям (справою вільновідпущеників, клієнтів, чужинців) і т. д. Цей розвиток продуктивної праці (що звільняється від виняткового підпорядкування землеробству як домашньої праці вільних людей, які виготовляли знаряддя для землеробства і війни, або як промисловості, спрямованої на задоволення потреб релігійного культу і всієї общини, наприклад спорудження будинків, доріг, храмів), який неминує здійснюється завдяки зносінам з чужоземцями, завдяки рабам, прагненню обмінювати свій додатковий продукт і т. д., розкладає спосіб виробництва, на якому ґрунтується община, а через це і кожна *об'єктивно окрема особа*, тобто особа, що позначається як римлянин, грек і т. д. Таку саму дію справляє і обмін, боргове закабалення і т. д.

Первісна єдність особливої форми общини (племені) і з нею зв'язаної власності на природу, або відношення до об'єктивних умов виробництва як до буття природи, як до опосередкованого общиною об'єктивного існування окремої людини, ця єдність, яка, з одного боку, виступає як особлива форма власності, має свою живу дійсність в самому певному *способі виробництва*, способі, який є в такій же мірі відношенням індивідів один до одного, в якій і їх дійовим відношенням IV—7] до неорганічної природи, їх певним способом праці (який завжди виступає як родинна праця, часто — як общинна праця). Як перша велика продуктивна сила виступає сама община; особливі умови виробництва (наприклад, скотарство, землеробство) ведуть до розвитку особливого способу виробництва і до розвитку особливих продуктивних сил як суб'єктивних, що проявляються у вигляді властивостей індивідів, так і об'єктивних.

Певний ступінь розвитку продуктивних сил трудящих суб'єктів, якому відповідають певні відношення їх як один до одного, так і до природи,— ось до чого зводиться кінець кінцем як та община, членами якої вони є, так і власність, яка на ній ґрунтується. До певного моменту має місце відтворення. Потім воно переходить у розклад.

Отже, *власність* означає на самому початку (і такою вона є в її азіатській, слов'янській, античній, германській формах) відношення трудящого (виробляючого або себе відтворюючого) суб'єкта до умов свого виробництва або відтворення як до своїх власних. Через це залежно від умов цього виробництва вона прибиратиме різні форми. Метою самого виробництва є відтворення виробника в цих об'єктивних умовах його існування і разом з ними. Це відношення індивіда до умов праці як до своєї власності (не через те, що вони результат праці, а через те, що вони є передумовою праці, тобто виробництва) передбачає певне існування індивіда як члена племінного або общинного колективу (власністю якого він сам до певної міри є).

При рабстві, при кріпосній залежності і т. д. сам працівник виступає як одна з природних умов виробництва, які служать якомусь третьому індивіду або общині (це *не* стосується, наприклад, Сходу при існуючому там поголовному рабстві; це так *тільки* з точки зору європейської); власність тут, таким чином, уже не є особистим відношенням трудящого індивіда до об'єктивних умов праці. Рабство, кріпосна залежність і т. д. завжди є вторинними формами, ніколи не первісними, незважаючи на те що вони необхідний і послідовний результат власності, яка ґрунтується на общинному ладі і на праці в умовах цього ладу.

Звичайно, дуже просто уявити собі, що якийсь богатир, який фізичною силою переважає інших людей, спіймавши спочатку звіра, ловить потім людину для того, щоб примусити її ловити звірів; словом, використовує людину як одну з наявних у природі умов для свого відтворення, як і всяку іншу природну істоту (при цьому його власна праця зводиться до володарювання). Але подібний погляд є банальним (який

би він правильний не був з точки зору даного племені чи даної общини), бо він виходить з розвитку *відособлених* людей.

Людина відособлюється як індивід лише в результаті історичного процесу. Спочатку вона виступає як *родова істота, племінна істота, стадна тварина* — хоч зовсім не як²¹⁴ у політичному розумінні. Сам обмін є одним з головних засобів цього відособлення індивідів. Він робить стадне існування непотрібним і розкладає його. Справа повертається таким чином, що людина як відособлений індивід полишена тільки на саму себе, а засоби для утвердження її як відособленого індивіда полягають, однак, у тому, що вона себе робить загальною і колективною істотою. В цьому колективі передбачається об'єктивне існування окремої людини як власника, для прикладу скажемо, земельного власника, і притому за певних умов, які приковують її до цього колективу або, краще сказати, утворюють ланку в цьому ланцюгу. В буржуазному суспільстві робітник, наприклад, зовсім позбавлений засобів об'єктивного існування, він існує суб'єктивно; зате *протипоставлена* йому річ перетворилася тепер у *справжню суспільну істоту*, яку він прагне поглинути, але яка поглинає його.

Всі ті форми (всі вони склалися в тій чи іншій мірі природним шляхом, проте в той же час є результатами історичного процесу), при яких община передбачає суб'єктів у певній об'єктивній єдності з їх умовами виробництва, або при яких певний спосіб існування суб'єктів передбачає саму общину як умову виробництва, неодмінно відповідають тільки обмеженому, і притому принципово обмеженому розвитку продуктивних сил. Розвиток продуктивних сил розкладає їх, і сам їх розклад є розвитком, продуктивних сил людей. Люди починають трудитися на певній основі — спочатку на тій, що природно виникла, потім створюється історична передумова праці. Але згодом сама ця основа, або передумова, знищується або до неї відносяться як до тимчасової передумови, що стала надто вузькою для того, щоб на ній могла розвиватися прогресивна людська маса [Menschenpack].

В тій мірі, в якій антична земельна власність знову з'являється в сучасній парцелярній власності, вона сама стосується до політичної економії, і ми розглянемо це в підрозділі про земельну власність.

[V—8] (Все це розібрати ще раз — глибше і докладніше.)

[2] ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН]

[а) Розклад докапіталістичних форм відношення працівника до об'єктивних умов праці]

Тут мова йде насамперед про таке: відношення праці до капіталу, або до об'єктивних умов праці як до капіталу, передбачає історичний процес, що розкладає різні форми, при яких працівник є власником, або при яких власник сам працює.

Отже, насамперед, маються на увазі такі пункти:

1) *Розклад* відношення працівника до землі як до природної умови виробництва, до якої він відноситься як до свого власного неорганічного наявного буття, як до лабораторії своїх сил і до тієї галузі, де панує його воля. Всі ті форми, в яких зустрічається ця власність, передбачають *общину*, члени якої, хоч між ними і можуть бути формальні відмінності γ як члени общини є *власниками*. Первісною формою цієї власності є через це *безпосередня спільна власність* (*східна форма*, модифікована у слов'ян; розвинута до протилежності, але все ж є ще прихованою, хоч і повною протилежностей, основою античної і германської власності).

2) *Розклад тих відносин*, при яких працівник є *власником знаряддя праці*. Як згадана вище форма земельної власності передбачає *реальну общину*, так ця власність працівника на його знаряддя передбачає особливу форму розвитку промислової праці — *ремісничу працю*; з цією формою праці зв'язаний цеховий корпоративний лад і т. д. (Давньосхідну промисловість можна буде розібрати вже при розгляді пункту 1-го.) Тут праця сама ще наполовину мистецтво, наполовину самоціль і т. д. Майстерність. Капіталіст сам є ще майстром. Особливою навичкою до праці забезпечується і володіння знаряддям праці і т. д. і т. п. Спосіб праці разом з організацією праці і знаряддям праці в певній мірі передається у спадщину. Середньовічні міста. Праця — це поки що власна праця працівника; певний самодостатній розвиток однобічних здібностей і т. д.

3) І в тому і в другому випадку працівник має в своєму розпорядженні до початку виробництва предмети споживання, необхідні для того, щоб він міг проіснувати як виробник, тобто в період виробництва, до його завершення. Як власник землі він безпосередньо забезпечений необхідним фондом споживання. Як цеховий майстер він одержав його у спадщину, нажив, нагромадив його, а як підмайстер він спочатку тільки *учень*, і, отже, зовсім ще не являє собою справжнього, самостійного працівника і харчується по-патріархальному у майстра. Як дійсний підмайстер він до певної міри користується фондом споживання, що належить майстрові. Якщо цей фонд і не є *власністю* підмайстра, то все-таки підмайстер за цеховими законами, за цеховим звичаєм і т. п. є принаймні його співвласником і т. д. (спинитися на цьому питанні докладніше).

4) З другого боку, в такій самій мірі має місце і *розклад* тих відносин, при яких *самі працівники*, *самі живі носії робочої сили* ще *безпосередньо належать до об'єктивних умов виробництва* і привласнюються як такі, — отже, є рабами або кріпаками. Для капіталу умовою виробництва є не робітник, а тільки праця. Якщо капітал може

примусити машини, або навіть воду, повітря, виконувати роботу, тим краще. І привласнює він не робітника, а його працю, до того ж не безпосередньо, а за допомогою обміну.

Такі, з одного боку, історичні передумови для того, щоб знайти робітника як вільного робітника, знайти його як позбавлену об'єктивних умов виробництва, тільки суб'єктивну здатність до праці, що протистоїть об'єктивним умовам виробництва як *не-його-власності*, як *чужій власності*, як самостійно існуючій *вартості*, як капіталові. Але з другого боку, постає питання: які потрібні умови, щоб робітник знайшов протипоставлений йому *капітал*?

{Формула капіталу, де жива праця відноситься негативно і до сировини, і до знаряддя, і до життєвих засобів, необхідних протягом роботи, відноситься до них як до не-власності,— ця формула капіталу з самого початку *включає не-власність на землю*, або заперечення того стану, при якому трудящий індивід відноситься до землі як до належної йому, тобто працює, виробляє як власник землі. В кращому разі він відноситься до землі не тільки як працівник, а як власник землі до себе самого як до працюючого суб'єкта. Земельна власність включає потенціально власність і на сировину і на первісне знаряддя, на саму землю і на її дикорослі плоди. Відношення до землі як до власності в найпервіснішій формі означає: знаходити в ній сировину, знаряддя і життєві засоби, створені не працею, а надані самою землею¹ Якщо це відношення вже відтворене, то вторинні знаряддя і вироблені самою працею плоди землі виявляються включеними в земельну власність в її первісних формах. Виходить, цей історичний стан, як більш повне відношення власності, насамперед і заперечується в самому відношенні робітника до умов праці як до капіталу. Це є такий історичний стан № 1, який цим відношенням заперечується або відносно якого припускається, що історично він уже розклався.

Але, по-друге, [V—9] там, де вже існує *власність на знаряддя праці*, або відношення працівника до знаряддя праці як до власного, там, де він трудиться як власник знаряддя праці (що передбачає разом з тим підпорядкування знаряддя його індивідуальній праці, тобто передбачає особливий обмежений ступінь розвитку продуктивної сили праці), там, де ця форма *працівника як власника*, або форма *працюючого власника*, уже дана як самостійна форма* поряд із *земельною власністю* і поза нею,— там як передумову дано вже і певний другий історичний ступінь, поряд з першим і поза ним, ступінь, який сам уже повинен виступати значно модифікованим внаслідок *відособлення цього другого виду власності*, або *другого виду працюючого власника*.

Оскільки само знаряддя праці вже є продукт праці, тобто елемент, що конституює

*Інакше кажучи, ремісничий і міський розвиток праці, які тут не є додатком до земельної власності і не підпорядковані їй, як у першому випадку; отже, і сировина і життєві засоби як власність ремісника *опосередковані* тільки його ремеслом, його власністю на знаряддя праці.

власність, елемент, установлений працею, то община (мається на увазі община, на якій ґрунтується цей другий вид власності) не може вже більше виступати тут в такій природно складеній формі, як у першому випадку, бо сама община повинна являти собою вже створений, виниклий, вторинний колектив, створений самим працівником. Ясно, що там, де відношенням до умов виробництва як до власності працівника є власність на знаряддя праці, там у дійсному процесі праці знаряддя являє собою *тільки засіб* індивідуальної праці; мистецтво зробити знаряддя дійсно своїм власним, оволодіти ним як засобом праці виступає як особлива майстерність працівника, яка утверджує його власником знаряддя. Коротко кажучи, істотний характер цехового корпоративного ладу (ремісничої праці, яка конститує суб'єкта праці у власника) слід розглядати з точки зору відношення до знаряддя виробництва (знаряддя праці як власності) на відміну від відновлення до землі (до первісної сировини) як до своєї власності. Те, що відношення працюючого суб'єкта до самого лише цього моменту умов виробництва конститує його як власника працюючого власника,—цей історичний стан № II, який за своєю природою може існувати тільки як протилежність стану № I, або, коли хочете, разом з тим як доповнення модифікованого стану № I, — теж заперечується в першій формулі капіталу.

Третя *можлива форма*: працівник відноситься як власник тільки до життєвих засобів, вважає їх природною умовою працюючого суб'єкта, не відносячись ні до землі, ні до знаряддя, а значить і до самої праці, як до своїх власних. Ця форма по суті справи є формулою рабства і кріпосництва, яка теж заперечується і є історично розкладеним станом з точки зору відношення робітника до умов виробництва як до капіталу.

Первісні форми власності неодмінно зводяться до відношення до різних об'єктивних моментів, що зумовлюють виробництво, як до своїх власних; ці первісні форми власності в такій же мірі утворюють економічну основу різних форм общини, в якій вони самі, в свою чергу, мають як передумову певні форми общини. Ці форми істотно модифікуються в результаті того, що сама праця зараховується до *об'єктивних умов виробництва* (кріпосна залежність і рабство), в силу чого простий позитивний характер усіх форм власності, які належать до стану № I, втрачається і видозмінюється. Всі вони містять у собі рабство як можливість, а тому і як своє власне знищення. Щодо стану № II, при якому особливий вид праці, майстерність у ній і відповідно з цим власність на знаряддя праці рівнозначні власності на умови виробництва, то він, правда, виключає рабство і кріпосну залежність, але може у формі кастового ладу набути аналогічного негативного розвитку.}

{Третя форма власності — власність на життєві засоби,— якщо вона не зводиться до рабства і кріпосної залежності, не може містити ніякого відношення *працюючого* індивіда до умов виробництва, а значить і до умов існування. Вона через це може бути тільки відношенням такого члена первісної, такої, що ґрунтується на земельній

власності, общини, який втратив свою земельну власність і ще не досяг форми власності № II; наприклад, римський плебс часів *panesetcircenses*²¹⁵.}

{Відношення *retainers*^{*} до їх феодального володаря, або виконання особистої феодальної служби, істотно відмінне. Бо особиста феодальна служба по суті справи становить тільки спосіб існування самого земельного власника, який сам уже не працює, але власність якого включає в умови виробництва самих працівників як кріпаків і т. д. Тут *відношення панування* виступає як істотне відношення привласнення. До тварини, до землі і т. д. по суті справи не може бути ніякого відношення панування в результаті їх привласнення, хоч тварина виконує службу. Передумовою відношення панування є привласнення чужої волі. Отже, те, що позбавлене волі, як наприклад тварина, здатне, правда, виконувати службу, але це не робить із власника *володаря*. Однак ми бачимо тут, що *відношення панування і підкорення* теж входять у цю формулу привласнення знарядь виробництва. А ці відношення панування і підкорення утворюють необхідний фермент розвитку і загибелі всіх первісних відносин власності і виробничих відносин, так само як вони виражають і обмеженість цих відносин. Звичайно, вони відтворюються (в опосередкованій формі) також і в капіталі і утворюють, таким чином, фермент і його розклад, будучи разом з тим символом його обмеженості.}

[V — 10] {«Повноваження в разі потреби продавати себе і своїх близьких було правом, на жаль, загальним; це право визнавали і в північних країнах, і в греків, і в Азії; майже так само повсюдно було поширене право кредитора брати собі в холопи боржника, який не сплатив свого боргу, і, наскільки можливо, забезпечувати собі сплату боргу його працею або продажем його особи» (*Niebuhr. Romische Geschichte. Erster Theil, стор. 600*).}

{В одному місці *Нібур* говорить, що грецьким письменникам епохи Августа важко було зрозуміти стосунки між патриціями і плебеями, що вони неправильно розуміли і сплутували ці стосунки із стосунками патронів і клієнтів; це відбувалося через те, що вони

«писали в такий час, коли *багаті і бідні були єдиними справжніми класами громадян*, коли неможливо людина, якого б благородного походження вона не була, потребувала покровителя, а мільйонер, хоч би це був вільновідпущеник, був бажаним покровителем. Від відносин залежності, що переходили у спадщину, у них майже не збереглося і сліду» (там же, стор. 620).}

{«Серед обох класів» (*метеків** і вільновідпущеників та їхнього потомства*) «траплялися ремісники, а право громадянства, в якому вони були обмежені, одержував плебей, що облишив землеробство. Вони теж не були позбавлені честі мати свої *законні станові організації*; їх корпорації користувалися такою повагою, що засновником їх називали Нуму; їх було дев'ять: дударі, золотих справ майстри, теслярі, фарбарі, лимарі, чинбарі, мідники, гончарі і дев'ята корпорація — всіх інших ремесел... Деякі з них були самостійними громадянами, які жили в передмістях рівноправними громадянами, що не віддавалися під покровительство якого-небудь патрона — в тих випадках, коли існувало таке право; були й нащадки кріпаків, залежність яких припинилася внаслідок того, що вимер рід їх патронів; ось вони, мабуть, лишалися так само байдужими до чвар між стародавніми громадянами і общиною, як флорентійські цехи до уособиць між родами гвельфів і

* - феодальних слуг, васалів. Ред.

** - іноземних поселенців. Ред.

гібелінів; кріпаки, можливо, ще цілком перебували в розпорядженні патриціїв» (там же, стор. 623).}

[б) Відокремлення об'єктивних умов праці від самої праці. Первісне утворення капіталу]

На одному боці передбачаються історичні процеси, які поставили масу індивідів даної нації і т. п. в становище, якщо на перших порах не дійсно вільних робітників, то в усякому разі в становище таких працівників, які * є вільними робітниками, єдина власність яких є їхня робоча сила і можливість обмінювати її на наявні вартості. Цій масі індивідів протистоять на другому боці всі об'єктивні умови виробництва як *чужа власність*, як їхня *не-власність*, але разом з тим ці об'єктивні умови виробництва як *вартості* здатні до обміну, внаслідок чого їх привласнення до певної міри доступне живій праці. Такі історичні процеси розпаду, з одного боку, є розкладом відносин кріпосної залежності, які прикували працівника до землі і до господаря землі, але які фактично передбачають його власність на життєві засоби, так що це по суті справи є процес його відокремлення від землі; з другого боку, тут відбувається розклад таких відносин земельної власності, які робили працівника йоменом, вільно працюючим дрібним власником землі або орендарем (колоном), вільним селянином ** ; розклад таких корпоративних відносин, які передбачають і власність працівника на знаряддя праці, і його власність на саму працю як певну ремісничу вправність (а не тільки праця як джерело власності). Ці історичні процеси розпаду в такій же мірі є розкладом відносин клієнтели в її різних формах, в яких *не-власники* є похлібцями, що живуть за рахунок додаткового продукту в почті своїх панів і як еквівалент носять ліврею свого пана,— вони беруть участь у його чварах, роблять уявні або реальні особисті послуги і т. д.

В усіх цих процесах розкладу при більш докладному розгляді виявляється, що розкладаються такі відносини виробництва, при яких переважає споживна вартість, виробництво для безпосереднього споживання. Мінова вартість і її виробництво мають своєю передумовою переважання іншої форми. Через це в рамках усіх цих відносин податки і повинності натурою переважають над платежами і поборами. Але це лише побіжно. При найближчому розгляді виявляється так само, що всі ці розкладені відносини були можливі тільки при певному рівні розвитку матеріальних (а через це також і духовних) продуктивних сил.

Нас цікавить тут насамперед таке: процес розкладу, який перетворює масу індивідів даної нації і т. д. в вільних найманих робітників (примушуваних до праці і до продажу своєї праці тільки відсутністю в них власності), передбачає на другому боці такий процес, який означає, що старі джерела доходу, а почасти старі умови власності

* - потенціально. Ред.

** Розклад ще більш стародавніх форм спільної власності і реальної общини розуміється сам собою.

цих індивідів *не зникли*, а навпаки, що стало іншим *тільки* їх вживання, що змінився тільки спосіб їхнього існування, що вони як *вільний фонд* перейшли до інших рук або навіть лишилися частково в *тих самих* руках. Але ясно таке: процес, який відокремив цілу масу індивідів від їхніх старих (в тій чи іншій формі) позитивних відношень до *об'єктивних умов праці*, піддав ці відношення запереченню і тим самим перетворив цих індивідів у *вільних робітників*, цей же процес потенціально звільнив ці *об'єктивні умови праці* (землю, сировину, життєві засоби, знаряддя праці, гроші або все це разом) від їх *старого зв'язку* з індивідами, відокремленими тепер від них. Ці *об'єктивні умови праці* все ще є в *наявності*, але в іншій формі, як *вільний фонд*, в якому всі старі політичні і т. п. зв'язки стерті, і вони протистоять цим відокремленим від них, позбавленим власності індивідам уже тільки у формі *вартостей*, міцно відособлених вартостей.

Той же процес, який протипоставляє масу як вільних робітників *об'єктивним умовам праці*, протипоставив ці умови як [V—11] *капітал* вільним робітникам. Історичний процес привів до роз'єднання елементів, до цього зв'язаних між собою; його результат полягає через це не в тому, що один з цих елементів зникає, а в тому, що кожний з них виступає в негативному відношенні до другого: з одного боку — вільний робітник (потенціальний робітник), з другого — капітал (потенціальний). Відокремлення *об'єктивних умов* від тих класів, які перетворені у вільних робітників, повинно в такій же мірі виступати на протилежному полюсі як відособлення цих самих умов у вигляді чогось самостійно існуючого.

Коли відношення капіталу і найманої праці розглядати не як відношення, що вже стало вирішальним і охопило все виробництво в цілому*, а як відношення, що історично складається (тобто коли розглядати первісне перетворення грошей у капітал, процес обміну між капіталом всього лише потенціально існуючим на одному боці і потенціально існуючими на другому боці вільними робітниками), то, звичайно, сам собою напрошується простий висновок, з яким так носяться економісти, а саме: що сторона, яка виступає як капітал, повинна мати в своїх руках сировину, знаряддя праці і життєві засоби, щоб робітник міг жити доти, поки виробництво не завершиться.

Це далі уявляється так, що в капіталіста мало відбутися таке нагромадження (нагромадження, що передувало [найманій] праці і не [найманою] працею породжене), яке дає можливість капіталістові примушувати робітника працювати, зберігаючи його дієздатність, зберігаючи його як живу робочу силу**. Це незалежне

* Бо в цьому разі капітал, який передув найманій праці як її умова, був ба власним продуктом найманої праці, і наймана праця подавала б наперед самій собі капітал як свою власну умову, як передумову для самої себе, самою ж найманою працею створену.

** Як тільки капітал і наймана праця стали своїми власними передумовами, базисом, який є передумовою самого виробництва, вся справа уявляється спочатку таким чином, що капіталіст, крім того фонду сировини і засобів праці, який необхідний для того, щоб робітник відтворював себе самого, створював необхідні життєві засоби, тобто реалізував *необхідну працю*, — що капіталіст має ще такий фонд сировини і засобів праці, за допомогою якого робітник здійснює

від праці, без праці здійснюване діяння капіталу переносять потім з цієї історії походження капіталу в сучасність, перетворюють в один з моментів його дійсності і його дієвості, його самоформування. З цього виводять потім, кінець кінцем, вічне право капіталу на здобутки чужої праці, або, краще сказати, капіталістичний спосіб наживи обгрунтовують, виходячи з простих і «справедливих» законів обміну еквівалентів.

Багатство, що є у формі грошей, може перетворитися в об'єктивні умови праці тільки тому, що ці умови відокремлені від самої праці, і тільки тоді, коли вони відокремлені від неї. Ми бачили, що гроші частково можуть бути назбирані просто шляхом обміну еквівалентів; але це становить таке незначне джерело, що історично про нього не варто навіть і згадувати, коли зробити припущення, що гроші придбані шляхом обміну власної праці. Насправді ж гроші стали грошовим багатством завдяки лихварству (яке особливо застосовувалося також і у відношенні до земельної власності) і завдяки рухомому майну, нагромадженому від купецьких баришів; ось це грошове багатство і перетворюється в капітал у власному розумінні — в промисловий капітал. Далі ми ще матимемо привід говорити про обидві ці форми докладніше, оскільки вони виступають не як форми капіталу, а як більш ранні форми багатства, як передумови для капіталу.

Як ми бачили, в понятті капіталу, в його виникненні закладено, що вихідним пунктом його є *гроші* і тому багатство, яке існує у формі грошей. Тут закладено також і те, що капітал, припливаючи з обігу, виступає як *продукт* обігу. Утворення капіталу йде через це не від земельної власності (тут у кращому разі від *орендаря*, оскільки він є торговцем сільськогосподарськими продуктами), також і не від цехів (хоч у цьому разі є така можливість); воно йде від купецького і лихварського багатства. Але таке багатство тільки тоді має умови для купівлі вільної праці, коли ця вільна праця в результаті історичного процесу відокремилася від об'єктивних умов свого існування. І тільки тоді цьому багатству надається можливість купувати самі ці *умови*. Наприклад, в умовах цехового ладу просто за гроші, якщо самі вони не належать цеху, не є грішми цехового майстра, не можна купити ткацьких верстатів, щоб примусити на них працювати; заздалегідь встановлено, яку кількість верстатів окремий майстер має право застосовувати для роботи і т. д. Коротше кажучи, само знаряддя ще настільки зрослося в самою живою працею, настільки ще вважається галуззю її панування, що по-справжньому воно ще не втягнуте в обіг.

Перетворення грошей у капітал стає можливим завдяки тому, що вони знаходять,

свою додаткову працю, тобто дійсно створює прибуток капіталіста. Дальший аналіз показує, що робітник постійно) створює подвійний фонд для капіталіста, або подвійний фонд у формі капіталу: одна частина цього фонду постійно поповнює умови його власного існування, а друга — умови існування капіталу. Як ми уже бачили, в додатковому капіталі, — додатковому капіталі в порівнянні з допотопним відношенням капіталу до праці, — весь *реальний, наявний тепер капітал*, кожний елемент його в однаковій мірі являє собою уречевлену і привласнену капіталом *чужу працю, привласнену* без обміну, без надання еквівалента замість цієї привласненої праці.

по-перше, вільних робітників, і, по-друге, життєві засоби і матеріали і т. д., які теж стали *вільними*, які продаються і які в тій чи іншій формі раніше звичайно були *власністю* людей, що тепер втратили об'єктивні умови свого існування.

Другу ж умову праці — певну майстерність, знаряддя як засіб праці і т. д. — гроші в цей підготовчий або первісний період капіталу *мають готовою* частиною як результат міського цехового ладу, почасти як результат домашньої, або підсобної до землеробства, промисловості. Цей історичний процес є не результатом капіталу, а його передумовою. В результаті цього процесу і вклинюється капіталіст (історично) як посередник між земельною власністю, або між власністю взагалі, і працею. Про ідилічні баєчки, згідно з якими капіталіст і робітник утворюють асоціацію і т. д., [V—12] історії нічого не відомо, та й аналіз поняття капіталу не виявляє ніяких слідів цього. В деяких місцях *мануфактура* може спорадично розвиватися в оточенні, яке цілком належить ще до іншого періоду, як вона розвивалася, наприклад, в італійських містах *поряд* з цехами. Але умови для капіталу, як всеохоплюючої форми цілої епохи, повинні бути розвинуті не тільки в місцевих рамках, а в широкому масштабі. (Цьому не суперечить той факт, що під час розкладу цехів окремі цехові майстри перетворюються в промислових капіталістів; але такі випадки рідкісні за самою природою речей. В цілому там, де з'являються капіталіст і робітник, гине цеховий лад, майстер і підмайстер.)

Само собою зрозуміло, — а при більш докладному розгляді тієї історичної епохи, про яку тут іде мова, це виявляється в деталях, — що *час розкладу* попередніх способів виробництва і попередніх способів відношення працівника до об'єктивних умов праці безперечно є *разом з тим часом*, коли *грошове багатство*, з одного боку, вже встигло *досягти* широкого розвитку, а з другого боку, воно продовжує швидко зростати і поширюватися в силу тих самих обставин, які прискорюють вказаний розклад. Само грошове багатство разом з тим є одним з агентів цього розкладу так само, як цей розклад є умовою перетворення грошового багатства в капітал. Проте *самбі тільки наявності грошового багатства* і навіть досягнення ним у певній мірі панування аж ніяк не достатньо для того, щоб відбулося це *перетворення в капітал*. У протилежному разі Стародавній Рим, Візантія і т. д. закінчили б свою історію вільною працею і капіталом або, точніше, почали б тим самим нову історію. Там розклад старих відносин власності теж був зв'язаний з розвитком грошового багатства — торгівлі і т. д. Однак цей розклад замість того, щоб привести до розвитку промисловості, фактично привів до панування села над містом.

Первісне утворення капіталу відбувається зовсім не так, ніби капітал, як це звичайно уявляють, *нагромаджує* життєві засоби, знаряддя праці і сировину, словом, *об'єктивні умови праці*, які відокремлені від землі і які самі вже увібрали в себе

людську працю^{*}. Справа відбувається зовсім не так, ніби капітал створює об'єктивні умови праці.

Справді, *первісне утворення капіталу* відбувається просто тому, що вартість, яка існує у вигляді *грошового багатства*, ходом історичного процесу розкладу попереднього способу виробництва наділяється здатністю, з одного боку, *купувати* об'єктивні умови праці, з другого — *вимінювати* на гроші саму *живу* працю у робітників, що стали вільними.

Всі ці моменти вже є в наявності. Само їх роз'єднання є історичний процес, процес розкладу, і саме *цей процес розкладу* і дає можливість грошам перетворюватись у *капітал*. У тій мірі, в якій гроші сприяють цьому процесові, вони сприяють йому лише остільки, оскільки самі вони вторгаються в цей процес як розкладницький засіб, що діє якнайенергійніше, і лише остільки, оскільки вони сприяють створенню *обібраних*, позбавлених об'єктивних умов існування *вільних робітників*. Але вони сприяють цьому, звичайно, не тим, що *створюють* для цих робітників об'єктивні умови їх існування, а тим, що допомагають прискорити відокремлення цих робітників від цих умов, сприяють тому, щоб ті швидше втратили всяку власність.

Коли, наприклад, великі англійські земельні власники розпускали свою челядь, яка проїдала разом з ними додатковий продукт села; коли, далі, їх орендарі виганяли безземельних селян і т. д., то тим самим маса живих робочих сил [Arbeitskrafte], поперше, виявлялась викинутою на *ринок праці*, маса, яка була вільною в двоякому розумінні — вільна від попередніх відносин клієнтелі або відносин кріпосної залежності і феодалної повинності, і, по-друге, вільна від усякого особистого надбання і всякої об'єктивної речової форми існування, *вільна від усякої власності*; єдиним джерелом існування цієї маси людей лишався або продаж своєї робочої сили, або жебрацтво, бродяжництво і розбій. Історично встановлено, що ці люди спочатку намагалися зайнятись останнім, але з цього шляху були зігнані за допомогою шибениць, ганебних стовпів інагаїв на вузьку дорогу, що веде до ринку праці; звідси видно, що *уряди*, наприклад Генріха VII, Генріха VIII і т. д.²¹⁶, виступають у ролі помічників історичного процесу розкладу і в ролі тих, хто створив умови для існування капіталу.

З другого боку, життєві засоби і т. д., які раніше проїдалися земельними власниками та їх челяддю, виявилися тепер до послуг грошей, які бажали їх купити,

^{*} З першого ж погляду ясно, яке це було б зачароване коло, якби, з одного боку, *робітників*, яких капітал має примусити працювати, щоб утвердити себе як капітал, якби цих робітників доводилося ще тільки *створювати*, доводилося викликати до життя за допомогою нагромадження, здійснюваного капіталом, якби вони чекали його магічного: *нехай буде!*, тоді так, з другого боку, сам капітал не був би здатний *нагромаджувати* без чужої праці, або, в кращому разі, міг би нагромаджувати тільки *свою власну працю*, тобто сам, таким чином, існував би у формі *не-капіталу* і *не-грошей*, бо до існування капіталу праця здатна реалізувати себе тільки у формах, подібних до форми ремісничої праці, дрібного землеробства і т. д.; коротше — цілком у таких формах, при яких зовсім *неможливе нагромадження* або воно можливе лише в надто обмежених розмірах; у формах, що припускають лише дуже невеликий додатковий продукт, який до того ж в значній частині *проїдається*. Нам взагалі ще доведеться докладно дослідити це уявлення про *нагромадження*.

щоб за їх допомогою купити працю. Ці життєві засоби не грішми були *створені*, не грішми ж і *нагромаджені*; вони були в наявності, їх споживали і відтворювали до того, як їх почали споживати і відтворювати за допомогою грошей. Змінилося всього-на-всього тільки те, що вони виявилися тепер пущеними на *ринок обміну*, виявилися відірваними від свого безпосереднього зв'язку з ротами челяді і т. п. і перетворилися з споживних вартостей у вартості мінові, підпавши, таким чином, під владу і [V—13] панування грошового багатства.

Те саме мало місце і з знаряддями праці. Грошове багатство не винайшло і не виготовило ні прядки, ні ткацького верстата.

Але, відірвані від свого ґрунту, прядильники і ткачі з своїми верстатами і прядками підпали під владу грошового багатства і т. д. *Капітал всього-на-всього тільки з'єднує масу рук з масою знарядь, які вже раніше були в наявності. Він їх тільки збирає під своєю владою. Ось у чому полягає його справжнє нагромадження.* Воно полягає в тому, що він зосереджує в певних пунктах робітників разом з їхніми знаряддями. Про це докладніше йтиме мова при розгляді питання про так зване нагромадження капіталу.

Грошове багатство — у вигляді купецького багатства — звичайно, допомогло прискорити розклад попередніх виробничих відносин і дало, наприклад, земельному власникові можливість, як це чудово показав уже А. Сміт ²¹⁷, обмінювати свій хліб, худобу і т. д. на споживні вартості, привезені з інших країн, замість того щоб вироблені у нього самого споживні вартості промарнувати в гульбищах із своєю челяддю і своє багатство вимірювати в значній мірі кількістю похлібців з числа своєї челяді. Грошове багатство підвищило в його очах значення *мінової вартості* його доходу. Те саме сталося і з його орендарями, які були вже наполовину капіталістами, але все-таки ще в дуже замаскованій формі.

Розвиток мінової вартості (цьому розвиткові сприяли *гроші*, які існували у формі купецького стану) розкладає виробництво, що має на меті виробництво безпосередньої споживної вартості, і відповідні цьому виробництву форми власності (відношення праці до її об'єктивних умов) і таким чином веде до створення *ринку праці* (ні в якому разі не змішувати з невільничим ринком). Але і цей вплив грошей можливий тільки тоді, коли передумовою є *міське ремесло*, що ґрунтується не на капіталі і найманій праці, а на цеховій організації праці і т. п. Міська праця сама створила такі умови виробництва, для яких цехи стали настільки ж обтяжливими, наскільки попередні відносини земельної власності обтяжливі для удосконаленого землеробства, що само почасти знов-таки було наслідком зростання збуту землеробських продуктів у містах і т. д. Інші обставини, які, наприклад у XVI столітті, збільшували і масу товарів в обороті, і масу грошей, створювали нові потреби і через те підвищували мінову вартість вітчизняних продуктів і т. д., роздували ціни і т. д., — все це, з одного боку, сприяло розкладові старих виробничих відносин, прискорювало

відокремлення працівника або здатного до праці дармоїда від об'єктивних умов його відтворення і таким чином сприяло перетворенню грошей у капітал.

Через це не може бути нічого безглуздішого, ніж уявляти собі це *первісне утворення* капіталу так, нібито це він, капітал, нагромадив і створив *об'єктивні умови виробництва* — життєві засоби, сировину, знаряддя — і запропонував їх працівникам, які *втратили* ці умови. Навпаки, грошове багатство почасти допомогло *позбавити* цих умов робочу силу [dieArbeitskrafte] працездатних індивідів; почасти ж цей процес роз'єднання відбувався без його участі. Коли первісне утворення капіталу вже досягло певної висоти розвитку, грошове багатство дістало можливість виступити як посередник між цими об'єктивними умовами життя, що стали таким чином вільними, і живими робочими силами [Arbeitskrafte], що стали вільними, але й виявились *позбавленими всього*, і змогло за допомогою одних купувати других. Що ж до *утворення самого грошового багатства* до його перетворення в капітал, то це стосується до передісторії буржуазної економіки. Лихварство, торгівля, міста і виникаюча разом з ними державна скарбниця відіграють тут головну роль; певне значення, хоч і в меншій мірі, має також *нагромадження грошей* в орендарів, селян і т. д.

Тут разом з тим виявляється, що розвиток обміну і мінової вартості, яка скрізь опосередкована торгівлею, або опосередкування якої може бути назване торгівлею (гроші набувають у купецькому стані самостійного існування так само, як обіг — у торгівлі), спричиняється як до розкладу *відносин вартості праці на її умови існування*, з одного боку, так і до розкладу тих відносин, при яких сама *праця зараховується до об'єктивних умов виробництва*;— все це відносини, які в такій самій мірі є вираженням переважання споживної вартості і виробництва, розрахованого на безпосереднє споживання, в якій вони є вираженням переважаючого значення певної реальної общини, що безпосередньо сама ще існує як передумова виробництва.

Виробництво, що ґрунтується на міновій вартості, і суспільний лад, що ґрунтується на обміні цих мінових вартостей (в якій би мірі вони, як ми це бачили в попередньому розділі про гроші, не мали вигляду, нібито вони утверджують власність виключно як результат *праці*, приватну власність на продукт власної праці як умову [праці] і працю як загальну умову багатства), передбачають і породжують відокремлення праці від її об'єктивних умов. Цей обмін еквівалентів має місце, проте він є тільки поверхневий шар такого виробництва, яке ґрунтується на привласненні чужої праці *без обміну*, але під *видимістю обміну*. Ця система обміну тримається на *капіталі* як на своїй основі, і коли її розглядати окремо від нього, тобто так, як вона виступає на поверхні, як *самостійну систему*, то це тільки *видимість*, але *неминуча видимість*.

Через це тепер уже немає нічого дивного в тому, що система мінових вартостей (обмін еквівалентів, мірою яких є праця) перетворюється у *привласнення чужої праці*

без обміну, або, точніше, що як її прихований фон виступає це привласнення, цілковитий розрив між працею і власністю. Справа в тому, що панування самої мінової вартості і виробництва, що виробляє мінові вартості, *передбачає*, [V—14] що чужа робоча сила сама є міновою вартістю, тобто передбачає відрив живої робочої сили від її об'єктивних умов; відношення до них — або відношення її до своєї власної об'єктивності — як до чужої власності; одним словом: відношення до них як до *капіталу*. Тільки період загибелі феодалного суспільства, коли воно, однак, ще вело міжусобну боротьбу, — як, наприклад, в Англії в XIV і в першій половині XV століття, — був золотим віком для праці, що емансипується. Для того щоб праця знову стала відноситись до своїх об'єктивних умов як до своєї власності, необхідно, щоб інша система прийшла на зміну системі приватного обміну, що викликає, як ми бачили, обмін уречевленої праці на робочу силу і через це веде до привласнення живої праці без обміну.

Спосіб перетворення грошей у капітал часто проявляється історично цілком відчутно в тому, що, наприклад, купець доручає кільком ткачам і прядильникам, які займалися до того часу ткацтвом і прядінням як сільським побічним промислом, працювати на нього і їх побічне заняття перетворює в їх основне заняття для заробітку. В результаті він закріплює їх за собою і підкоряє своїй владі як найманих робітників. Забрати їх потім з їхніх рідних місць і з'єднати в один робітний дім — це наступний крок. При цьому простому процесі ясно, що купець не заготовляв для ткачів і прядильників ні сировини, ні знарядь, ні життєвих засобів. Усе, що він зробив, зводиться до поступового обмеження їх таким видом праці, який робить їх залежними від продажу, від *покупця*, від *купця*, і вони, кінець кінцем, виробляють тільки *на* нього і *через нього*. Спочатку він купував їхню працю тільки купуючи продукти їхньої праці; як тільки вони обмежуються виробництвом даної мінової вартості і їм доводиться, отже, виробляти безпосередньо *мінові вартості*, обмінювати на гроші всю свою працю, щоб мати можливість продовжувати своє існування, вони підпадають під його владу, і під кінець зникає навіть і видимість, нібито вони *продають* йому продукти. Він купує їхню працю і позбавляє їх власності спочатку на продукт, а невдовзі і на знаряддя праці, або залишає їх їм як *уявну власність* з тим, щоб скоротити свої власні витрати виробництва.

Первісні історичні форми, в яких капітал вперше появляється спорадично, або в *окремих місцевостях*, поряд із попередніми способами виробництва, але поступово скрізь їх підриваючи, — це, з , одного боку, *мануфактура* у власному розумінні (але ще не фабрика). Мануфактура виникає там, де має місце масове виробництво на вивіз, для зовнішнього ринку, отже, на *базі великої морської і сухопутної торгівлі*, в головних торговельних пунктах, як, наприклад, в італійських містах, Константинополі, фландрських, голландських містах, деяких іспанських, як Барселона і т. д. Мануфактура захоплює спочатку не так зване міське *ремесло*, а *сільський побічний промисел*,

прядіння і ткацтво, той вид праці, який менш за все потребує цехової вправності, художньої виучки. Якщо абстрагуватися від цих великих торговельних пунктів, де вона знаходить готову базу для роботи на *зовнішній* ринок, де, отже, виробництво, так би мовити, *природно* спрямоване на мінову вартість, тобто де розвиваються мануфактури, прямо зв'язані з судноплавством, само суднобудування і т. д.,— якщо від них абстрагуватися, то спочатку мануфактура розміщується не в містах, а в селах, де не було цехів і т. д. Сільський побічний промисел утворює широку базу мануфактури, тоді як міське ремесло потребує високого ступеня розвитку виробництва, щоб його можна було поставити як фабричне виробництво. Широку базу мануфактури утворюють також такі галузі виробництва, як скляні фабрики, металообробні заводи, лісопильні і т. д., які з самого початку потребують великої концентрації робочих сил [Arbeitskrafte], більшого використання сил природи, масового виробництва, а також концентрації засобів праці і т. д. Так стоїть справа і з паперовими фабриками і т. д.

З другого боку, поява орендаря і перетворення землеробського населення у вільних поденників. Хоч на селі це перетворення лише в найостаннішу чергу досягає свого послідовного завершення і своєї найбільш чистої форми, починається воно там дуже рано.

Стародавні люди, яким ніколи не вдавалося вийти за рамки власне міського художнього ремесла, ніколи не могли через це створити великої промисловості. Її першою передумовою є залучення всієї країни до виробництва не споживних, а мінових вартостей. Скляні фабрики, паперові фабрики, залізобудівні заводи і т. д. не можуть працювати цеховим способом. Вони потребують масового виробництва, збуту на широкому ринку, *грошового багатства* в руках підприємця (не те, щоб він створював умови,— він не створює ні суб'єктивних, ні об'єктивних умов,— але при старих відносинах власності і старих виробничих відносинах неможливо з'єднати разом ці умови).

Розклад відносин кріпосної залежності, так само як виникнення мануфактури, перетворює потім усі галузі праці, одну по одній, у галузі, керовані капіталом. Звичайно, і в самих: містах у вигляді поденників, не охоплених цехами, у вигляді підсобних працівників і т. д. є елемент для утворення найманої праці у власному розумінні.

[V—15] Таким чином, якщо ми бачили, що перетворення грошей у капітал має своєю передумовою такий історичний процес, який відокремив об'єктивні умови праці від працівника, зробив їх самостійними у відношенні до працівника,— то, з другого боку, капітал, одного разу виникнувши і розвиваючись/підпорядковує собі все виробництво і повсюди розвиває і проводить' роз'єднання між працею і власністю, між працею і об'єктивними умовами праці. В дальшому викладі буде видно, як капітал знищує ремісничу працю, трудову дрібну земельну власність і т. д. і навіть самого себе в таких формах, в яких він виступає: *не* на протилежність до праці:

в *дрібному капіталі* і в проміжних, половинчастих формах, які займають проміжне становище між попередніми способами виробництва (або такими, які на основі капіталу оновилися) і класичним, адекватним способом виробництва самого капіталу.

Єдине нагромадження, що передує як передумова виникненню капіталу,— це нагромадження *грошового багатства*, яке, само по собі, цілком непродуктивне в тому вигляді, в якому воно виникає тільки з обігу і тільки йому належить. Капітал швидко створює собі внутрішній ринок тим, що знищує всі сільські побічні промисли і, отже, пряде і тче на всіх, всіх одягає і т. д., коротше кажучи, надає форми мінових вартостей товарам, що вироблялися раніше як безпосередні споживні вартості,— процес, який сам собою впливає з відокремлення працівника від землі і від власності (хоч би навіть і в кріпосній формі) на умови виробництва.

У міському ремеслі, хоч воно по суті справи ґрунтується на обміні і створенні мінових вартостей, безпосередньою, головною метою цього виробництва є *забезпечення існування ремісника, ремісничого майстра*, отже, споживна вартість; не *збагачення*, не *мінова вартість як мінова вартість*. Виробництво через це всюди підпорядковане споживанню, яке є його заздалегідь даною передумовою, пропозиція підпорядкована попиту і розширяється лише повільно.

* * *

Виробництво капіталістів і найманих робітників є, отже, основним результатом процесу збільшення вартості капіталу. Звичайно політична економія, яка звертає увагу тільки на вироблені речі, зовсім випускає це з уваги. Оскільки в цьому процесі уречевлена в предметах праця одночасно виступає як *непредметність* робітника, як предметне втілення суб'єктивності, протилежної робітникові, як *власність* чужої йому волі, то через це капітал неминуче в той же час— капіталіст, і уявлення деяких соціалістів, що нам, мовляв, потрібен капітал, але не потрібні капіталісти ²¹⁸,— абсолютно неправильне. В понятті капіталу дано те, що об'єктивні умови праці (а вони являють собою власний продукт праці) у відношенні до праці *персоніфікуються*, або, що те саме, виступають як власність особи, чужої робітникові. Поняттям капіталу охоплюється і капіталіст.

Проте помилка ця нітрохи не більша від тієї, наприклад, помилки, що роблять філологи, які говорять про *капітал* у стародавньому світі, про римських, грецьких капіталістів. Адже це тільки інше вираження того, що праця в Римі і Греції була *вільною*, але ці пани навряд чи візьмуться це стверджувати. А коли власників плантацій в Америці ми тепер не тільки називаємо капіталістами, а вони й справді є такими, то це відбувається тому, що вони існують як аномалії в умовах світового ринку, який ґрунтується на вільній праці.

Що ж до слова «капітал», яке у стародавніх людей не зустрічається ^{*}, то орди, які

^{*} Хоч у греків слово *первісний капітал без нарослих на нього процентів*] відповідає латинському виразу *principalissummae rei creditae*[основна сума того, що позичається] ²¹⁹.

досі ще кочують із своїми стадами в степах азійських плоскогір'їв, є найбільшими капіталістами, оскільки капітал спочатку означає худобу, в силу чого договір здольної оренди, який через недостачу капіталу ще досі часто укладають у південній Франції, якраз як виняток має назву: *BaildebestesaChaptel**. А коли вдаються до поганої латини, то наші капіталісти, або *CapitalesHomines*** , були б тими, «*quidebentcensumdecapite*»***.

При визначенні поняття капіталу трапляються труднощі, відсутні, коли мова йде про гроші. Капітал по суті справи — це *капіталізм*; але в той же час, будучи знов-таки відмінним від капіталіста елементом його існування або виступаючи як виробництво взагалі, капітал — це *капітал*. Далі ми побачимо, що під *капітал* підводять багато таких визначень, які відповідно до його поняття, мабуть, зовсім його не стосуються. Говорять, наприклад, що капітал дають у позичку, що його нагромаджують і т. д. В усіх цих позначеннях він уявляється просто річчю і здається таким, що цілком збігається з матерією, з якої він складається. Але це і ще інше буде з'ясовано в ході викладу.

(Побіжно, у вигляді жарту одне зауваження: бравий Адам Мюллер, який розуміє всі образні вирази надзвичайно містично, чув також, що в повсякденному житті говорять про *живий капітал* на протилежність *мертвому*, і витлумачує це на теософський лад²²⁰. Король Етельстан міг би просвітити його щодо цього: «*ReddamdemeopropriodecimasDeotarninViventeCapitali*(у живій худобі), *quamintortuisfructibusterrae*(в мертвих плодах землі)****»).)

Гроші лишаються завжди тією самою формою в тому самому субстраті, і тим легше вважати їх просто річчю. Але одні й ті самі товари, гроші і т. д. можуть бути представником або капіталу, або доходу і т. д. Навіть [буржуазним] економістам ясно, що в цій формі гроші не є чимсь відчутним, але що одна й та сама річ може бути підведена то під визначення капіталу, то під яке-небудь інше і протилежне визначення і відповідно до цього вона або в, або не є капіталом. Очевидно, що капітал у цьому розумінні, є *відношення* і може бути *тільки виробничим відношенням*. [V—15]

* * *

[V—16] {До сказаного вище треба додати ще таке:

Обмін еквівалентами, який нібито передбачає право власності на продукт власної праці і через це нібито ототожнює *привласнення за допомогою праці*, тобто дійсний економічний процес привласнення, з *правом власності на об'єктивовану працю* (те, що раніше було реальним процесом, тут виступає як юридичне відношення, тобто

* — оренда худоби як капіталу. Ред.

** — головні люди. Ред.

*** — «хто підлягає оподаткуванню з голови». Ред.

**** — «Я приноситиму десятину від моєї власності богові як у *живій худобі*, так і в *мертвих плодах землі*» (Маркс цитує цю фразу за словником Дюканжа). Ред.

визнається загальною умовою виробництва і через це визнається як закон, виступає як вияв загальної волі), переходить у свою протилежність, виявляється, в силу необхідної діалектики, абсолютним розривом між працею і власністю і приводить до привласнення чужої праці без обміну, без еквівалента. Виробництво, яке ґрунтується на міновій вартості, на поверхні якого відбувається вказаний вільний і рівний обмін еквівалентами, в основі своїй є обмін *уречевленої праці* як мінової вартості на живу працю як споживну вартість; або, висловлюючись інакше, це є відношення праці до її об'єктивних умов — а тому і до створюваної самою працею об'єктивності — як до чужої власності: *відчуження [Enttauberung] праці*. З другого боку, умовою мінової вартості є те, що вона вимірюється робочим часом і що через це мірою вартості є жива праця, а не її вартість. Помилковим є уявлення, ніби при всіх формах виробництва виробництво, а тому і суспільство, ґрунтується на *обміні голої праці [bloße Arbeit] на працю*. В тих різних формах, де праця відноситься до своїх умов виробництва як до своєї власності, відтворення працівника визначається аж ніяк не *самою тільки працею*, бо його відношення до умов виробництва як до своєї власності є не результат, а передумова його праці. Відносно земельної власності це ясно; відносно цехового ладу теж не можна не визнати, що особливий вид власності, який конститується тут працею, ґрунтується не на самій тільки праці або на обміні праці, а на об'єктивному зв'язку працівника з певним соціальним колективом і з певними умовами, які він має уже в готовому вигляді і з яких він виходить як із свого базису. Ці умови теж являють собою продукти праці, *всесвітньо-історичної праці*, праці соціального колективу — його історичного розвитку, який виходить не з праці окремих індивідів і не з їх обміну працею. Через це і передумовою реалізації [продукту] є не сама тільки праця. Такий стан речей, при якому відбувається тільки обмін праці на працю — чи то у формі безпосередньої живої праці чи у формі продукту, — передбачає відокремлення праці від її первісної зрощеності з її об'єктивними умовами, внаслідок чого праця, з одного боку, виступає як всього лише праця, а з другого боку, її продукт як уречевлена праця набуває на протигагу [живій] праці цілком самостійного існування як вартості. *Обмін праці на працю — який здається умовою власності працівника — має своєю основою відсутність власності у працівника.*}

(Та *крайня форма відчуження [Entfremdung]*, в якій, у рамках відношення між капіталом і найманою працею, праця, виробнича діяльність, виступає у відношенні до своїх власних умов і до свого власного продукту, являє собою необхідну проміжну стадію і тому *ansich**, але тільки ще в перевернутій, поставленій на голову формі, вже містить у собі розклад всіх *обмежених передумов виробництва* і навіть більше того — створює і встановлює безумовні передумови виробництва, а значить і всю повноту

* - "всобі", у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. Ред.

матеріальних умов для цілісного, універсального розвитку продуктивних сил індивіда.
Це буде розглянуто далі.) [V—16]

ПРИМІТКИ

¹ Незакінчений начерк про вульгарних економістів Бастіа і Кері написаний Марксом у липні 1857 р., як це видно з дати, поставленої Марксом на обкладинці того зошита, перші сім сторінок якого містять цей начерк. Починаючи з 8-ї сторінки цього зошита йде текст, що є продовженням другого зошита основного рукопису 1857—1858 років, озаглавленого «Критика політичної економії» (див. цей том, частина I, стор. 220). Це продовження другого зошита дістало у Маркса позначення «зошит III» і має дату: «29, 30 листопада і грудень 1857 року».

Судячи з того, що в рукопису Маркса заголовком незакінченого начерку про Бастіа і Кері є сама назва книги Бастіа, яка розбирається в начерку, можна гадати, що Маркс хотів написати розгорнуту рецензію на цю книгу, але потім вирішив, що книга не заслуговує детальнішого розгляду, і тому відмовився від свого первісного наміру і залишив начерк незакінченим.

Проте залишений нам Марксом начерк виходить за рамки рецензії. У «Вступних зауваженнях», що відкривають його, Маркс широкими мазками змальовує стан сучасної йому буржуазної політичної економії. Маркс тут вперше строго окреслює рамки класичної політичної економії, яка починається в кінці XVII століття працями Петті і Буагільбера і завершується в першій третині XIX століття працями Рікардо і Сісмонді. Що ж до наступних буржуазних економістів, то це, як показує Маркс, або епігони класиків, або їхні реакційні критики. Праці французького економіста Бастіа та американського економіста Кері є прикладом саме такої реакційної критики класиків і насамперед — Рікардо.

Заголовок «Бастіа і Кері» даний Марксом у «Рефератах до моїх власних зошитів».

² J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. London, 1848.

³ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI. London, 1838—1857.

⁴ Мова йде про XIV розділ у другому виданні книги Бастіа «Harmonies économiques» (всього в цій книзі, в її другому виданні, 25 розділів).

Цей розділ незакінченого начерку про Бастіа і Кері починається на 5-й сторінці рукопису Маркса. Попередня, 4-а сторінка залишена Марксом наполовину незаповненою. Можна припустити, що після «Вступних зауважень», які займають сторінки 1—3 і верхню половину 4-ї сторінки рукопису і дають загальну характеристику позицій Кері і Бастіа, Маркс мав намір детальніше охарактеризувати розглядувану ним книгу Бастіа і, зокрема, сказати дещо про перші 13 розділів цієї книги — і вже після цього спинитися на XIV розділі. Але цей намір лишився нереалізованим, і Маркс обмежився тільки тим, що написав декілька окремих

критичних зауважень про основні положення XIV розділу.— 9.

- ⁵ За Бастіа, «пенсійні каси робітників» мають створюватися на відрахування самих робітників, бо тільки за цієї умови вони можуть забезпечити належний ступінь «стабільності» (Fr. Bastiat. «Harmonies économiques». 2-me edition, Paris, 1851, p. 395).
- ⁶ Маркс має на увазі безглузді філософсько-історичні побудови Прудона в його книзі «Systemedescontradictionseconomiques, ouFbilosophiedelamisere» (Paris, 1846), які в 1847 році були розібрані і висміяні Марксом в його «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 65—178, особливо стор. 71—74 і 120—124).
- ⁷ «*LeCharivari*» («Шаріварі») — французька сатирична газета буржуазно-республіканського напрямку; видавалася в Парижі з 1832 року; в період Липневої монархії виступала з уїдлихими нападками на уряд; у 1848 р. перейшла в табір контрреволюції.
- ⁸ «*Верховна істота*» («*etresupreme*») Вольтера — цим іменем Вольтер називав бога, якого він, на протилежність так званим «позитивним» релігіям, зображав як якесь безособове розумне начало, яке нібито створило світ, встановило його закони і дало йому перший поштовх, але після цього припинило будь-яке втручання в природний хід подій.
- ⁹ «*Вступ*» написаний Марксом в кінці серпня 1857 р. в зошиті, який помічений буквою «М» і має дату: «23 серпня 1857 р.». Ця дата фіксує, очевидно, початок роботи Маркса над «Вступом». Маркс перервавцю роботу, певно, в останніх числах серпня, залишивши «Вступ» незакінченим. У передмові до першого випуску «До критики політичної економії», поміченій січнем 1859 р., Маркс писав з приводу «Вступу»: «Загальний вступ, який я був накидав, я опускаю, бо після ґрунтовнішого обміркування вирішив, що всяке передхоплення висновків, які ще тільки треба довести, може перешкодити, а читач, який взагалі захоче йти за мною, повинен зважитися переходити від часткового до загального» (див. це видання, т. 13, стор. 5).

Незважаючи на свій чорновий і незакінчений характер, «Вступ» має винятково велике значення з огляду на те, що Маркс тут ґрунтовніше, ніж де б там не було, викладає свої думки про предмет і метод політичної економії, а також висловлює ряд важливих міркувань в питанні про співвідношення між матеріальним базисом суспільства й ідеологічною надбудовою.

«Вступ» був написаний Марксом перед першим чорновим начерком майбутнього «Капіталу», який міститься в зошитах I—VII, написаних з жовтня 1857 по травень 1858 року.

На обкладинці зошита «М», в якому міститься «Вступ», Маркс, крім помітки «Лондон, 23 серпня 1857 р.», записав ще перелік змісту свого «Вступу». Заголовки підрозділів «Вступу», що фігурують у цьому переліку, в окремих деталях дещо відрізняються від відповідних заголовків, що є в самому тексті «Вступу». Ось цей

перелік змісту, записаний на обкладинці зошита «М»:

«ЗМІСТ

A. Вступ

- 1) Виробництво взагалі
- 2) Загальне співвідношення між виробництвом, розподілом, обміном і споживанням
- 3) Метод політичної економії
- 4) Засоби (сили) виробництва і виробничі відносини; виробничі відносини і відносини спілкування і т. д.».

Оскільки цей зміст «Вступу» чіткіше відбиває загальну логічну структуру «Вступу», ніж наявні в самому тексті «Вступу» заголовки деяких підрозділів, то можна гадати, що він написаний Марксом уже після того, як текст «Вступу» був ним написаний.

Український текст «Вступу» дається за 12-м томом цього видання, з окремими уточненнями перекладу і з детальнішою розбивкою на абзаци.

- ¹⁰ Заголовок «I. Виробництво, споживання, розподіл, обмін (обіг)», якого нема в складеному Марксом на обкладинці зошита «М» змісті, стосується, строго кажучи, тільки перших двох підрозділів «Вступу»: підрозділу «Виробництво» (на обкладинці зошита «М» цей підрозділ має точніший заголовок: «Виробництво взагалі») і підрозділу «Загальне відношення виробництва до розподілу, обміну, споживання». Римській цифрі «I», якою у Маркса позначено підрозділ «Виробництво, споживання, розподіл, обмін (обіг)», у дальшому тексті «Вступу» ніякі інші римські цифри не відповідають.
- ¹¹ Див. Вступ до праці А. Сміта «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (London, 1776) і відділ III в першому розділі праці Д. Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (Third edition, London, 1821).
- ¹² *Contratsocial*(суспільний договір) — за вченням Руссо — та добровільна угода між первісними людьми, що жили спочатку в «природному стані», що привів до утворення держави. Ця теорія детально розвинута в книзі Руссо «DuContractsocial; ou, Principesdudroitpolitique». Amsterdam, 1762.
- ¹³ (в латинській транскрипції: *zoonpolitikon*) — буквально: «політична тварина», в ширшому розумінні: «суспільна тварина» — цими словами визначає людину Арістотель на початку I книги своєї «Політики». В 13-й примітці до 11-го розділу I тому «Капіталу» Маркс так розкриває *більш вузький* смисл цього арістотелівського визначення людини: «Арістотелівське визначення твердить, строго кажучи, що людина за самою своєю природою є громадянин міської республіки» (див. це видання, т. 23, стор. 313).
- ¹⁴ Див. примітку 6. Про прудонівського Прометея, що фігурує в наступній фразі, Маркс говорить наприкінці першого розділу своєї «Злиденності філософії» (див. це

видання, т. 4, стор. 120—121).

- ¹⁵ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London, 1848, Book I: Production, Chapter I: Of the Requisites of Production.
- ¹⁶ Про *прогресуючий і стагнаційний стани суспільства* А. Сміт говорить у розділі VIII і в заключенні до розділу XI першої книги своєї праці «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (London, 1776).
- ¹⁷ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London, 1848, p. 25
- ¹⁸ *Determinatio est negatio* — визначення є заперечення. Маркс наводить тут це положення Спінози в тлумаченні Гегеля, яке стало дуже відоме. У Спінози цей вираз вживається у розумінні «обмеження є заперечення» (див. Б. Спіноза. «Листування», лист № 50). У Гегеля (див. Гегель. «Наука логіки», кн. I, відд. I, розд. 2, Примітка «Реальність і заперечення», і Гегель. «Енциклопедія філософських наук». Частина перша: «Логіка», § 91, Додаток) тут підкреслюється момент заперечення, внутрішньо властивий всякому певному буттю, всякому «щось».
- ¹⁹ Під «соціалістичними белетристами» Маркс розуміє тут таких вульгарних соціалістів, як німецькі «істинні соціалісти», зокрема Карл Грюн, і як французький дрібнобуржуазний соціаліст Прудон. Див. це видання, т. 3, стор. 491, 497—501 і т. 4, стор. 121.
- ²⁰ Про погляди *Сея і Шторха* на співвідношення між виробництвом і споживанням див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 74—76.
- ²¹ Говорячи про «так званий обмін між діловими людьми і діловими людьми» («*zwischendealers and dealers*»), Маркс має на увазі здійснюваний А. Смітом поділ усієї сфери обігу на дві різні галузі: обіг, що відбувається тільки між діловими людьми, і обіг, що відбувається між діловими людьми й індивідуальними споживачами. Див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 98.
- ²² Відомості про Перу, яким воно було до іспанського завоювання, Маркс почерпнув з книги американського історика Прескотта «*History of the Conquest of Peru, with a Preliminary View of the Civilisation of the Incas*». Fourth edition. In three volumes. London, 1850. Виписки з I тому цієї книги містяться в XIV записному зошиті Маркса, початому в 1851 році в Лондоні. Про те, що інки не знали грошей, говорить на стор. 147 першого тому.
- ^{22a} Маркс має на увазі двотомний твір Прудона «*Systeme des contradictions economiques, ou Philosophie de la misere*», Tomes I—II. Paris, 1846, зокрема сторінки 145—146 першого тому, які він цитує і піддає критичному розбору у II розділі своєї

праці «Злиденність філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 126—130). Пор. також це видання, т. 26, ч. I, стор. 35.

²³ Цей перший пункт так і лишився єдиним і до того ж незакінченим, оскільки висловлений у ньому намір Маркса поговорити також і про відношення Шекспіра до сучасності не дістало реалізації. Робота над «Вступом» була припинена Марксом відразу ж після накиданих тут зауважень про грецьке мистецтво.

²⁴ З 1843 р. англійський винахідник Річард Робертс очолював манчестерську фірму «Робертс і К^о», яка конструювала різні інструменти, машини і локомотиви. Робертс був одним з найвидатніших винахідників XIX століття в галузі механіки; зокрема, йому належить винайдення сельфактора.

Староримський бог *Вулкан* (він відповідає старогрецькому богові Гефесту) вважався богом вогню і ковальської справи, вельми вправним щодо виготовлення-всяких виробів із металів.

²⁵ *Юпітер* — староримське божество неба, ототожене римлянами з старогрецьким богом Зевсом. Основний епітет його — «громовержець», тобто металник грому, оскільки, згідно з античним віруванням, він керував усіма небесними явищами і насамперед громом і блискавкою.

²⁶ *CreditMobilier* (повна назва SocietegenerateduCreditMobilier) — великий французький акціонерний банк, заснований у 1852 р., який став відомий своїми спекулятивними фінансовими операціями і кінець кінцем збанкрутував (у 1867 р.). В 1856—1857 рр. Маркс написав 6 газетних статей про спекулятивну діяльність цього банку — для лондонської чартистської газети «ThePeople'sPaper» («Народна газета») і американської газети «New-YorkDailyTribune» («Нью-Йоркська щоденна трибуна»). Див. це видання, т. 12, стор. 17—33, 196—203 і 280—283, а також т. 13, стор. 73 і 160.

Старогрецький бог *Гермес* вважався покровителем купців, богом торгівлі і прибутку, великим майстром щодо шахрайства.

²⁷ *PrintingHouseSquare* — невеликий майдан у Лондоні, місцезнаходження редакції і друкарні найбільшої англійської щоденної газети «TheTimes» («Часи»), а в переносному розумінні — сама ця редакція і друкарня, які славилися в середині XIX століття своєю чудовою організацією газетної справи.

Фама — римська назва грецької богині поголосу Осси, уособлення швидко поширюваних чуток.

²⁸ Цей рукопис Маркса є першим чорновим начерком майбутнього «Капіталу» і міститься в семи великих зошитах, позначених у Маркса римськими цифрами I—VII. На обкладинці останнього, сьомого зошита рукою Маркса написано: «PoliticalEconomyCriticismof (Fortsetzung)», тобто «Критика політичної економії (продовження)». Слово «продовження» означає, що в зошиті VII продовжено текст

попередніх шести зошитів, а слова «Критика політичної економії» можна розглядати як основний заголовок всього цього чорнового рукопису. Маркс дав до цього заголовка помітку «продовження» (а не помітку «закінчення») з тієї причини, що рукопис залишився незакінченим і обривається на півслові. Слова «чорновий начерк», додані в цьому виданні до основного заголовка Маркса, взяті з листа Маркса до Енгельса від 29 листопада 1858 р., в якому Маркс, говорячи про свій економічний рукопис 1857—1858 років, називає його «Rohentwurf», тобто «чорновим начерком». Рукопис, справді, має суто чорновий характер. У листі до Енгельса від 31 травня 1858 р. Маркс відмічав, що в цьому рукопису «все перемішано безладно, багато що призначено тільки для наступних частин» (див. це видання, т. 29, стор. 260).

Рукопис починається зразу з другого розділу — «Розділу про гроші», за яким іде великий третій розділ — «Розділ про капітал». На самій останній сторінці рукопису Маркс накидав початок першого розділу, якого бракує і який повинен був трактувати про товар, але в той час ще фігурував у Маркса під заголовком «Вартість».

У цьому виданні економічний рукопис 1857—1858 років друкується в тій послідовності частин, яку дав Маркс, але з розчленуванням на підрозділи і параграфи і з розбивкою надто довгих абзаців на менш довгі. Окремі перестановки шматків тексту припускалися лише в найрідших випадках — там, де було цілком очевидно, що перед нами додатки, які належать до попереднього тексту. Подані в квадратних дужках вказівки на номери зошитів і сторінок рукопису фіксують усі ці дуже рідкі випадки перестановок.

²⁹ Іронічний натяк на слова Егмонта в однойменній трагедії Гете (дія п'ята, тюрма, розмова з Фердінандом).

³⁰ Мається на увазі Паризька всесвітня промислова виставка, що відбувалася в травні — листопаді 1855 року.

³¹ Про Credit Mobilier див. примітку 26.

³² Йдеться про Кримську війну 1853—1856 років.

³³ Положення «*власність — це крадіжка*» утворює основну тезу книги Прудона «*Qu'est-ce que la propriété?*» (Paris, 1840). Теорія «*дарового кредиту*» розвинута Прудоном у праці «*Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*» (Paris, 1850). Про цю останню теорію див. це видання, т. 25, ч. II, стор. 145, т. 26, ч. III, стор. 517—521.

³⁴ Мається на увазі закон про реформу Англійського банку. Про зміст і значення банківського закону 1844 року див. це видання, т. 25, ч. II, стор. 93—95.

³⁵ *Коллеж де Франс* (CollegedeFrance) — французький вищий учбовий заклад, заснований у Парижі в 1530 р.

- ³⁶ Мається на увазі праця Пікардо «The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank—Notes». The fourth edition, corrected. London, 1811. Перше видання цієї брошури вийшло в Лондоні у 1810 році.
- ³⁷ Тут, як і в ряді інших місць, термін «*витрати виробництва*» вжитий Марксом у розумінні «*іманентних витрат виробництва* товару, що дорівнюють його вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 74), у розумінні «*реальних витрат виробництва для самого товару*» (там же, стор. 508), а не для капіталіста, який оплачує тільки частину вміщеного в товарі робочого часу.
- ³⁸ Мається на увазі період дії акта про банківську рестрикцію (BankRestrictionAct), який встановлював примусовий курс банкнотів і скасовував обмін банкнотів на золото. В 1819 р. було прийнято закон, що відновлював обмін банківських білетів на золото. Фактично обмін було повністю відновлено до 1821 року.
- ³⁹ Див. примітку 34.
- ⁴⁰ Про «очищення» землі див. це видання, т. 23, стор. 687—689.
- ⁴¹ Теорія *робочих грошей* В. Вейтлінга викладена в книзі: W. Weitling. «Garantiender Harmonie und Freiheit», Vivis, 1842 (Російський переклад: Вильгельм Вейтлінг. «Гарантии гармонии и свободы». М.— Л., 1962, підрозділ I, розд. 8; підрозділ II, розд. 10). Про цю теорію Вейтлінга див. також це видання, т. 20, стор. 296.
- ⁴² Йдеться про працю Маркса «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона». Див. це видання, т. 4, стор. 92—98.
- ⁴³ *Установлене* (нім. das Gesetzte— рос. мовою передається *положенное*) — категорія гегелівської філософії, яка означає щось зумовлене на відміну від безумовного, споконвічного, первинного,— щось таке, що має основу не в самому собі, а в чомусь іншому.
- ⁴⁴ Тут, як і в багатьох інших місцях свого рукопису, Маркс дає посилання не на сторінки цитованої ним книги (в даному разі книги Ганіля), а на сторінки своїх зошитів з виписками. В цьому виданні посилання на сторінки Марксових записних зошитів замінено посиланнями на сторінки цитованих Марксом видань.
- ⁴⁵ Тут, як і в ряді інших місць, Маркс вживає термін «*суб'єкт*» в його докантивському розумінні — в розумінні носія предикатів, властивостей, визначень, ознак, відношень.
- ⁴⁶ «*The Economist*» («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.
- ⁴⁷ *The Morning Star* («Ранкова зірка») — англійська щоденна газета, орган

манчестерських фритредерів Кобдена і Брайта; виходила в Лондоні з 1856 по 1869 рік.

⁴⁸ Маркс натякає тут на квазігегельянські міркування Прудона в його «Філософії злиднів», розібрані і висміяні Марксом у «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 126—129).

⁴⁹ Маркс тут коротко резюмує міркування Дж. Локка (з його написаного в 1695 р. трактату «Further Considerations concerning Raising the Value of Money») про принципову різницю між сріблом як мірою вартостей і такими мірами, як ярд (міра довжини) або кварта (міра ємкості): коли ярд або кварта можуть увесь час лишатися в руках або покупця, або продавця, то срібна монета не тільки служить мірою вартості купованої речі, а й неодмінно переходить з рук покупця в руки продавця (The Works of John Locke, in four volumes. The seventh edition. Volume I. London, 1768, p. 92). Це місце Маркс цитує повністю далі (зошит VII, стор. 34).

⁵⁰ Маркс має на увазі міркування А. Сміта (на початку 6-го розділу I книги «Багатства народів») про те, що «в первісному, нерозвинутому стані суспільства, який передувє нагромадженню капіталів і виникненню приватної власності на землю», мінова вартість товарів визначалася робочим часом, необхідним для виробництва цих товарів (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 48).

Термін «витрати виробництва» вжитий тут Марксом у розумінні «іманентних витрат виробництва» товару, що дорівнюють його вартості, тобто які дорівнюють потрібній для виробництва товару загальній сумі робочого часу» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 74 і 508).

⁵¹ *Bellum omnium contra omnes* (війна всіх проти всіх) — вираз англійського філософа Томаса Гоббса з його трактату «De cive» (1642 р.; в I томі амстердамського видання Творів Гоббса 1668 року — стор. 7) і з латинського перекладу його по-англійському написаної книги «Leviathan, or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, ecclesiastical and civil», яка вийшла у Лондоні в 1651 р. (Thomas Hobbes opera philosophica. Tomus II. Amstelodami, 1668, p. 83).

⁵² Цей зошит Маркса до нас не дійшов.

⁵³ Цей рукопис Маркса до нас не дійшов.

⁵⁴ Характеризуючи гроші як «заставу» (або «суспільно визнану заставу»), Маркс мав на увазі, з одного боку, одне місце з Арістотелевої «Етики до Нікомаха» (книга V, розділ 8, § 14), а з другого — визначення грошей, дане англійським економістом Беллерсом в його «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality», London, 1699, p. 13. На Арістотеля Маркс посилається в своєму «Покажчику до семи зошитів», який вміщено в II частині цього тому; на Беллерса — в I томі «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 134). Вираз «суспільна застava»,

або «*суспільно визнана застава*», взято з книги Бюша «*AbhandlungvondemGeldumlanf*», 1. Teil, 2. Aufl. HamburgundKiel, 1800, S. 298—299. Про гроші як про «заставу» говорять також Локк і Буагільбер.

- ⁵⁵ Згідно з переказом, римський патрицій Мененій Агріппа умовляв плебеїв, які повстали в 494 р. до н. е. і пішли на Священну гору на знак протесту проти утисків патриціїв, упокоритися, розповівши їм байку про частини людського тіла, що збунтувались проти шлунка. Сучасне йому суспільство Мененій Агріппа уподібнював живому організмові, руками якого були плебеї, що харчували шлунок цього організму — патриціїв. А оскільки відокремлення рук від шлунка спричиняється до неминучої смерті живого організму, то, за аналогією, і відмова плебеїв від виконання ними своїх повинностей була б рівнозначна загибелі держави Стародавнього Риму.
- ⁵⁶ Шекспір. «Тімон Афінський», акт IV, сцена третя. Пор. *К. Маркс і Ф. Енгельс*. «З ранніх творів». К., 1973, стор. 574—577. і це видання, т. 3, стор. 207—208.
- ⁵⁷ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter V: «Labour was the price, the original purchase-money that was paid for all things» (Російський переклад, стор. 38).
- ⁵⁸ Про двояке визначення в А Сміта мінової вартості кількістювого продукту праці і кількістю загального товару див. A.Smith. «AnInquiryintotheNature and CausesoftheWealthofNations». Book 1, ChapterIV, на самому початку розділу (Російський переклад, стор. 33).
- ⁵⁹ У своїй праці «AnInquiry into the Principles of Political Oeconomy (Vol. I, Dublin, 1770, p. 88) ДжемсСтюартпроводить різницю між «agriculture exercised as a trade,i «agriculture exerciseas a direct means of subsisting» («сільське господарство, що ведеться як галузь товарного господарства», і «сільське господарство, що ведеться для виробництва *безпосередніх засобів існування*» даного дрібного сільського хазяїна і його сім'ї).
- ⁶⁰ Йдеться про відкриття багатих родовищ золота в Каліфорнії в р. і в Австралії в 1851 році.
- ⁶¹ Xenophon. «De redivibus, sive vectigalibus civitatis Atheniensis augendis, caput I, § 4 et 5. Увиданні: Xenophontis quae extant. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI. Lipsiae, 1815, p.143
- ⁶² Див. примітку 58.
- ⁶³ Strabonis rerum geographicarum libri XVII. Editio stereotype. Tomus II. Lipsiae, 1829. LiberXI, caputIV, p.415-416. Російський переклад цих грецьких цитат дано за книгою:

- «Географія Страбона в сімнадцяти книгах», Перевод Ф. С. Мищенко. М., 1879, стор. 512. *Альбанці* — жителі стародавньої Альбанії, країни на південно-західному березі Каспійського моря, на річках Кура і Аракс.
- ⁶⁴ Джерело цієї наведеної англійською мовою цитати встановити не вдалося. Маркс наводить її також і в первісному тексті першого випуску «До критики політичної економії» (див. цей том, частина II, зошит В, стор. 14 рукопису Маркса).
- ⁶⁵ Джерело цієї наведеної німецькою мовою цитати встановити не вдалося. Дальший текст Рукопису Маркса, хоч він і не взятий у лапки являє собою, судячи з усього, теж зроблені з якогось німецького джерела і частково скорочені Марксом виписки.
- ⁶⁶ J. Grimm «Geschichte der deutschen Sprache». Erster Band. Leipzig, 1848, S. 12—14. (див. це видання, т. 13, стор. 124).
- ⁶⁷ Маркс має на увазі такі книги, то їх цитує Дюро де ла Маль: J. A. Letronne. «Considerations generales sur evaluation des Monnaies grecques et romaines, et sur la valeur de l'or et de l'argent avant la decouverte de l'Amerique», Paris, 1817; A. Bockh. «Die Staatshaushaltung der Athener», Berlin, 1817; W. Jacob. An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals), **London, 1831**.
- ⁶⁸ «*Закони Ману*» («Манавадхармашастра») — староіндійський збірник законів і розпоряджень, що являють собою одну з ранніх спроб кодифікації звичайного права відповідно до потреб рабовласницької держави в Індії і догматів релігії брахманізму. Укладання збірника приписувалося міфічному прабатькові людей Ману (по-санскритському «людина»). Матеріали збірника нагромаджувалися століттями, діставши більш або менш остаточне оформлення близько початку нашої ери. «Закони Ману» відбивали особливості розвитку рабовласницького суспільства в Індії, яке зберігало багато пережитків первіснообщинного ладу.
- ⁶⁹ Мається на увазі поема Гесіода «Труди і дні», вірш 151.
- ⁷⁰ Лукрецій. «Про природу речей», книга V, вірш 1287.
- ⁷¹ Відомості про китайські гроші взято з книги: Gulich. «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit». Band V. Jena, 1845, S. 131.
- ⁷² *Пунічні війни* (264—241, 218—201 і 149—146 рр. до н. е.) — війни між двома найбільшими рабовласницькими державами стародавніх часів — Римом і Карфагеном — за встановлення панування в Західному Середземномор'ї, за захоплення нових територій і рабів. Війни закінчилися розгромом Карфагену.
- ⁷³ У Маркса тут, мабуть, описка, бо, за його власними словами, «відкриття австралійських, каліфорнійських і колумбійських джерел золота робить імовірним нове падіння вартості золота» (див. це видання, т. 13, стор. 126). В наступному

абзаці Маркс говорить про порівняне здешевлення срібла, яке зумовлене розвитком методів видобутку і триватиме доти, «поки Каліфорнія і Австралія не змінять становище в зворотному напрямі», тобто в напрямі порівняного здешевлення золота.

⁷⁴ Gamier. «Histoire de la Monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquite, jusqu'au regne de Charlemagne». Tome 1, Paris, 1819, p. 253.

⁷⁵ «Колесом обігу» («thegreatwheelofcirculation») називає гроші Адам Сміт. Див. А. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book II, chapter II (Російський переклад, стор. 214, 215 і 219).

⁷⁶ Див. примітку 45.

⁷⁷ Маркс має на увазі кількісну теорію грошей, викладену Джемсом Міллем у відділах VII і VIII третього розділу його книги «ElementsofPoliticalEconomy» (London, 1821). Великі уривки з цих відділів книги Мілля Маркс наводить у першому випуску «До критики політичної економії», супроводжуючи їх критикою поглядів Мілля (див. це видання, т. 13, стор. 146—148) Наведене в тексті формулювання помилки Джемса Мілля взяте Марксом із книги: ThomasTooke. «An Inquiry into the Currency Principle». Second edition. London, 1844, p. 136.

⁷⁸ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. II. Dublin, 1770, p. 389. «Недобровільним обігом» Стюарт називає такі обов'язкові платежі, як сплата грошового боргу у встановлений для боржника строк. На відміну від цього «недобровільного обігу» витрачання грошей на купівлю тих чи інших предметів Стюарт називає «добровільним обігом».

⁷⁹ *Безглузда нескінченність* — термін гегелівської філософії, що означає нескінченне повторення одного й того самого за формулою: «щось» стає чимсь «другим», це «друге» само є якесь «щось», яке стає якимсь «другим», і так далі до нескінченності.

⁸⁰ Маркс має на увазі працю Буагільбера «Dissertationsurlanaturedesrichesses, del'argentetdestributs», яка вперше з'явилася між 1697 і 1707 р. і передрукована в збірнику: «EconomistesfinanciersduXVIII-esiecle. Precedes de notices historiques sur chaque auteur, et accompanes de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire». Paris, 1843. Вираз Буагільбера «гроші — кат усіх речей» міститься на стор. 413 вказаного збірника. Про гроші як про «тирана» й «ідола» говориться на стор. 395 і 417. Пор. це видання, т. 13, стор. 99.

⁸¹ Під «ціною виробництва» (Produktionspreis) Маркс розуміє тут те ж саме, що під «міноюю вартістю або витратами виробництва» у попередній фразі. Термін «витрати виробництва» береться тут у розумінні «іманентних витрат виробництва» товару, що дорівнюють його вартості, тобто, що дорівнюють потрібній

для виробництва товару загальній сумі робочого часу» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 74 і 508). Слово «Produktionspreis» зустрічається в записних зошитах Маркса вже у 40-х роках. Так, в одному із Брюссельських зошитів 1845 року, роблячи виписки із книги Louis Say «Principales causes de la richesse ou de la misère des peuples et des particuliers» (Paris, 1818), Маркс перекладає німецьким словом «Produktionspreis» формулювання Луї Сея «cout de production, c'est-à-dire, le temps et la peine consacrés à la [sc. l'ore et l'argent] extraire et à la raffiner» (стор. 32 книги Луї Сея): «витрати виробництва, тобто час і праця, затрачені на те, щоб видобути їх [золото і срібло] з надр землі й очистити їх».

⁸² Розділ про мінову вартість у той час ще не був написаний, оскільки Маркс почав свою працю з другого розділу — розділу про гроші. Початок розділу про вартість Маркс накидав у самому кінці свого рукопису 1857—1858 років. Незабаром після цього він прийшов до переконання, що перший розділ його праці повинен називатися не розділом про вартість, а розділом про товар.

⁸³ «*Weekly Dispatch*» («Щотижневий повідомлення») — англійська щотижнева газета; виходила під цією назвою в Лондоні в 1801—1928 роках; в 50-х роках XIX ст. додержувала радикального напрямку.

⁸⁴ Маркс має на увазі 2-у сторінку свого записного зошита, заповненого в Брюсселі приблизно в березні — квітні 1845 року. Ця сторінка містить виписки з сторінок 31—73 книги Фер'є «Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce», Paris, 1805. Фер'є говорить тут про срібло, що там, де воно виходить з рудника, воно є товаром, бо служить об'єктом безпосереднього попиту тих, хто його купує. Але, продовжує Фер'є, «срібло перестає бути товаром, як тільки воно стає грошми, бо в цьому разі воно стає необхідним посередником між виробництвом і споживанням і вже не може безпосередньо задовольнити ніяку потребу» (книга Фер'є, стор. 33 і 35).

⁸⁵ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition. Tome second. Paris, 1817, p. 432—433, 461: «Гроші — це такий *товар*, який завжди перебуває в обігу, завжди призначений до обміну... Збільшення або зменшення цього *товару*, як і всякого іншого, не означає неодмінно збільшення або зменшення сукупного *капіталу* даної країни..., бо зменшення кількості одного *товару* може бути урівноважене збільшенням кількості другого».

⁸⁶ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Book II, chapter II; book IV, chapter I (Російський переклад,, стор. 213—219, 320).

⁸⁷ Словами «гроші є лише складніший вид мінової торгівлі» формулює точку зору Адама Сміта Едуард Соллі в своїй книзі «The Present Distress, in relation to the Theory of Money» (London, 1830, p. 3). Ця точка зору Сміта виражена в 4-му розділі I книги його праці «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of

Nations».

- ⁸⁸ J. Taylor. «A View of the Money System of England, from the Conquest; with proposals for establishing a secure and equable Credit Currency». London, 1828.
- ⁸⁹ P. Boisguillebert. «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs». У збірнику: «Economistes financiers du XVIII-e siecle». Ed. E. Daire. Paris, 1843, p. 399. Див. це видання, т. 13, стор.98, і т. 23, стор. 143. У Буагільбера сказано: «precisetouteslesdenrees» («екстракт усіх товарів»).
- ⁹⁰ «*Nexusrerum*» — «зв'язок речей, зв'язуюче начало». В одному з своїх записних зошитів, що відноситься до 1851 року і озаглавленого «Завершена система грошових відносин», Маркс (на стор. 41) характеризує гроші як «*nexusrerumethominum*» («зв'язок речей і людей»). При цьому він посилається на сторінку 34. До чого відноситься це посилання, встановити не вдалося, оскільки сторінки записного зошита, які безпосередньо передують, до нас не дійшли. Характеризуючи гроші як «зв'язок речей і людей», Маркс має на увазі те становище в суспільних зв'язках людей, яке виявилось результатом розкладу всіх зв'язків, що панували раніше,— патріархальних, феодальних, сімейних, релігійних, змушених поступитися місцем пануванню «чистогану».
- ⁹¹ Маркс має на увазі відкриття золотих копалень у Каліфорнії (1848 р.) і в Австралії (1851 р.), яке сприяло тому, що «від революційних потрясінь Європа перейшла до промислової гарячки» (див. це видання, т. 13, стор. 484). Вже в січні 1850 р., через 18 місяців після відкриття каліфорнійських золотих копалень, Маркс і Енгельс відмітили величезне значення цієї події для торговельно-промислового розвитку всього буржуазного суспільства як в Європі, так і в Америці й Азії, і, зокрема, для колонізації нових країн (див. там же, т. 7, стор. 220— 221, а також стор. 437—443).
- ⁹² «Розділ про гроші» писав Маркс у жовтні — листопаді 1857 р., коли вже досить сильно давалася взнаки перша в історії капіталізму світова економічна криза 1857— 1858 рр., яка почалася в США і охопила всі великі європейські країни.
- ⁹³ Маркс має на увазі те розчленування предмета свого дослідження, яке він уперше накидав в кінці третього параграфа свого «Вступу» (див. цей том, частина I, стор. 41), де зміст першого підрозділу його економічної праці формульований у словах: «загальні абстрактні визначення, які через це більш або менш властиві всім формам суспільства, проте у вищероз'ясненому смислі».
- ⁹⁴ Маркс посилається на сторінку 43 в своєму X зошиті виписок. Там виписана ця цитата з книги Мальтуса «Principles of Political Economy», second edition, London, 1836, p. 391. Проте насправді це не слова Мальтуса, а слова редактора другого (посмертного) видання його книги, що мають на меті уточнити міркування Мальтуса.

- ⁹⁵ [E. Misselden.] «Free Trade, or, The Means to Make Trade Flourish». London, 1622, p. 19—24. Див. це видання, т. 13, стор. 104. Місселден говорить про торгівлю християнської Європи з такими нехристиянськими азіатськими країнами, як Туреччина, Персія, Індія.
- ⁹⁶ W. Jacob. «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals». Vol. II. London, 1831, p. 270—323. Див. це видання, т. 13, стор. 107—108.
- ⁹⁷ Біблія. Євангеліє від Матфея, глава 6, вірш 19.
- ⁹⁸ Мається на увазі біблійна розповідь про те, як легендарний родоначальник євреїв Іаков, досягнувши похилого віку і передчуваючи наближення смерті, благословив двох синів свого сина Іосифа. Всупереч звичаєві, що існував у стародавніх євреїв, Іаков своє головне благословення (покладенням правої руки) дав не старшому, а молодшому синові Іосифа, мотивуючи це тим, що молодшому синові належить більш славне майбуття, ніж старшому (Біблія. Буття, глава 48, вірші 13—21).
- ⁹⁹ Маркс має на увазі свій записний зошит, заповнений ще в Брюсселі влітку 1845 року. Численні виписки з праць Буагільбера зроблені тут Марксом за виданням Е. Дера «Economistes financiers du XVIII-esiecle» (Paris, 1843). Деякі з цих виписок супроводжуються коментарями Маркса. Всі ці виписки опубліковані мовою оригіналу в книзі «Marx— Engels Gesamtausgabe», Erste Abteilung, Band 3, Berlin, 1932, S. 563—583. Невелика частина цих виписок наводиться Марксом у першому випуску «До критики політичної економії» і в I томі «Капіталу» (див. це видання, т. 13, стор. 98—100; т. 23, стор. 143).
- ¹⁰⁰ Мається на увазі старогрецький міф про фрігійського царя Мідаса, який славився величезним багатством. Згідно з цим міфом, Мідасу, на його просьбу, бог Діоніс надав чарівний дар перетворювати в золото все, до чого він доторкнеться. Незабаром Мідас переконався, що йому загрожує голодна смерть, бо їжа перетворювалася в його руках у золоті зливки. Захлинаючись власним золотом, він умовив Діоніса зняти з нього небезпечні чари.
- ¹⁰¹ [S. Bailey.] «Money and its Vicissitudes in Value». London, 1837, p. 3. Див. це видання, т. 13, стор. 114.
- ¹⁰² H. Storch. «Cours d'Economie Politique». Tomell. Paris, 1823, p. 135. Див. це видання, т. 13, стор. 106.
- ¹⁰³ Маркс викладає в скороченому вигляді міркування Самюела Бейлі з його книги «Money and its Vicissitudes in Value» (London, 1837, p. 9— 10). Див. це видання, т. 13, стор. 52.
- ¹⁰⁴ Біблія. Одкровення Іоанна, глава 17, вірш 13, і глава 13, вірш 17.

Апокаліпсис (або Одкровення Іоанна) — один із творів ранньохристиянської

літератури, що входить у Новий завіт. Написаний у I столітті. Автор Апокаліпсиса висловлює почуття загальної ненависті до Римської імперії, яку таврує ім'ям «звіра» і вважає її втіленням диявола.

Маркс цитує Апокаліпсис за так званою «*Вульгатою*», тобто за загальноновживаним серед католиків латинським перекладом Біблії.

¹⁰⁵ «*Розділ про капітал*» становить основний зміст зошитів II—VII рукопису 1857—1858 років. Спочатку — у II зошиті — цей розділ ліан заголовок: «Розділ про гроші як капітал» («*Das Kapitel vom Geld als Kapital*»), але в наступних зошитах він фігурує як «Розділ про капітал».

¹⁰⁶ Пор. аналогічне місце в першому випуску «До критики політичної економії» (це видання, т. 13, стор. 124).

¹⁰⁷ Положення про те, що природний зміст процесу обміну спочатку «ще цілком відокремлений від економічного відношення, оскільки він ще безпосередньо з ним збігається», Маркс далі розвинув у праці «До критики політичної економії». Маркс говорить там, що в умовах безпосередньої мінової торгівлі, яка є первісною формою процесу обміну, «мінова вартість не дістає ще ніякої самостійної форми, вона ще безпосередньо зв'язана з споживною вартістю». На цій стадії розвитку обміну споживні вартості утворюють зміст багатства, «байдужого» до його суспільної форми. «Споживна вартість у цій байдужості до економічного визначення форми... перебуває поза колом питань, що їх розглядає політична економія» (див. це видання, т. 13, стор. 34, 14).

¹⁰⁸ В умовах простого товарного господарства, про яке тут іде мова, мінова вартість праці (на цій стадії дослідження Маркс говорить ще про вартість праці) і вартість продуктів праці збігаються між собою. У праці «До критики політичної економії» Маркс вказує, що дослідження капіталу має розв'язати проблему: «яким чином виробництво на базі мінової вартості, що визначається виключно робочим часом, приводить до того результату, що мінова вартість праці менша, ніж мінова вартість її продукту» (див. це видання, т. 13, стор. 44).

¹⁰⁹ Про категорію «*послуги*» у Сея, Бастіа та інших вульгарних економістів див. це видання, т. 13, стор. 22; т. 23, стор. 189—190; т. 26, ч. I, стор. 386. Весь товарообмін, як при безпосередній міновій торгівлі, так і при товарно-грошовому обігу, Бастіа зводить до взаємного обміну «послугами», маючи на увазі «послуги» землероба, булочника, шевця, ткача, машинобудівника, вчителя, лікаря, адвоката і т. д. Див. F. Bastiat. «*Harmonies économiques*». 2-me edition. Paris, 1851, p. 87—169.

¹¹⁰ «*Рефлексія в себе*» — термін гегелівської філософії, що позначає зворотне відбиття якогось понятійного визначення всередину самого себе.

¹¹¹ Маються на увазі «Інституції» (установлення) візантійського імператора Юстиніана I,

які становлять першу частину Зведення римського громадянського права (Corpusiurisciviiiis), зокрема пункти I, 8, 1 і II, 9, 3.

¹¹² F. Bastiat. «Harmonies économiques». 2-me edition. Paris, 1851.

¹¹³ Маркс має на увазі таких противників Бастіа, як Прудон і його прибічник Шеве, які в 1849—1850 рр. вели полеміку з Бастіа у вигляді семи відкритих листів, опублікованих в 1850 р. разом із сімома листами-відповідями Бастіа у формі невеликої книжки, озаглавленої «Gratuiteducredit. DiscussionentreM. Fr. BastiatetM. Proudhon». Paris, 1850.

¹¹⁴ J. B. Say. «Traite d'économie politique». Troisieme edition. Tome second, Paris, 1817, p. 428—430, 478—480.

¹¹⁵ Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 327, 499 (Російський переклад, том I, стор. 230, 338).

¹¹⁶ Див. це видання, т. 4, стор. 71—81.

¹¹⁷ Див. примітку 89.

¹¹⁸ В одному з своїх записних зошитів, який складений у Брюсселі приблизно в березні — квітні 1845 року і містить виписки з праці ІПторха «Coursd'économiepolitique», tomeI, Paris, 1823, Маркс так резюмує положення ІПторха, що міститься на 154-й сторінці його праці: «DiemenschlicheIndustrienuerproducti vwennsieeinenehinreichendenWertproduziertumdieProduktionskostenzuersetzen... eigentlichistdieseReproduktionnichtausreichend: siemussteproduzierenunevaleurensus». Український переклад цього місця говорить: «Людська праця є продуктивною тільки тоді, коли вона виробляє вартість, достатню для відшкодування витрат виробництва... Власне кажучи, цього відтворення витрат виробництва недостатньо: праця мала б виробити деяку вартість понад це».

¹¹⁹ Детальний розбір поглядів А. Сміта на продуктивну і непродуктивну працю Маркс дав у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 125—147).

¹²⁰ Про вульгарні концепції Шторха, Сеніора та інших в питанні про продуктивну і непродуктивну працю див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 147—277.

¹²¹ Питання про продуктивну і непродуктивну працю Маркс згодом детально розглянув у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 125—281 і 371—396).

¹²² Див. примітку 43.

¹²³ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI. Див. особливо стор. 103, 105.

¹²⁴ Теорія колонізації Уейкфілда розглядається Марксом у XXV розділі першого тому «Капіталу».

¹²⁵ В оригіналі: «Arbeitsvermogen». В рукописах 1857—1861 років Маркс замість терміна «Arbeitskraft», який один раз зустрічається вже в «Найманій праці і капіталі» (див. це видання, т. 6, стор. 428) і кілька разів у рукопису 1861—1863 років, вживає, як правило, термін «Arbeitsvermogen». У I томі «Капіталу» ці два терміни вживаються Марксом як рівнозначні: «UnterArbeitskraftoderArbeitsvermogenverstehenwirdenInbegriffderphysischenundgeis tigenFahigkeiten, dieinderLeiblichkeit, derlebendigenPersonlicheiteinesMenschenexistierenunddieerinBewegungsetzt, soofterGebrauchswerteirgendeinerArtproduziert» (4-е нім. видання, стор. 130). Український переклад цього місця говорить: «Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості» (див. це видання, т. 23, стор. 165).

Український вираз «здатність до праці» не передає з достатньою точністю німецький термін «Arbeitsvermogen». Німецьке слово «Vermogen» перекладається на українську мову також і словом «сила». Термін «робоча сила» взагалі точніше, ніж вираз «здатність до праці», передає зміст слова «Arbeitsvermogen». Тому в цьому томі термін «Arbeitsvermogen», як правило, перекладається терміном «робоча сила», а там, де Маркс вживає термін «Arbeitskraft»,цей термін дається у квадратних дужках слідом за українським терміном «робоча сила».

¹²⁶ Погляди *Лете* розглядаються Марксом у сьомому розділі «Теорій додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 325—330).

¹²⁷ Починаючи з 8-ї сторінки III зошита рукопису йде текст, що є продовженням II зошита. Початок фрази, з якої починається 8-а сторінка, міститься на 29-й сторінці, що не збереглася, II зошита. Перші сім сторінок III зошита містять написаний на кілька місяців раніше незакінчений начерк про вульгарних економістів Бастіа і Кері (див. цей том, частина I, стор. 3—14).

Кінець загубленої сторінки можна відновити за текстом сторінки «А» у II зошиті рукопису 1861—1863 рр., куди він був переписаний Марксом. Він гласить (див. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 47, стор. 112): «У цьому обміні робітник справді одержує гроші лише у вигляді *монети*, тобто одержує всього лише скороминущу форму коштів, на які він обмінює гроші. Життєві засоби, а не багатство, є для робітника метою обміну.— *Робочу силу* називають капіталом робітника в тому розумінні, що вона являє собою той фонд, який робітник не знищує в результаті будь-якого одиничного обміну, а завжди може знову повторити цей обмін протягом свого *життя як робітника*. Відповідно до цього капіталом було б усе, що являє собою фонд повторюваних процесів того самого суб'єкта...».

¹²⁸ Боротьба робітничого класу за законодавче обмеження робочого дня десятьма

годинами велася в Англії з кінця XVIII століття і з початку 30-х років XIX століття охопила широкі маси пролетаріату. Закон (білль) про десятигодинний робочий день, який поширювався тільки на підлітків і жінок, був прийнятий парламентом 8 червня 1847 року. Боротьбу англійського робітничого класу Англії за нормальний робочий день Маркс детально розглядає у розділі VIII першого тому «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 255—284).

¹²⁹ Пор. аналогічне місце в розділі V першого тому «Капіталу»: «Засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет» (див. це видання, т. 23, стор. 176—177).

¹³⁰ На 16-й сторінці своєї праці «*Richesseoupauvrete*», Paris, 1841, Шербюльє говорить: «Капітал — це сирцвина, зняряддя, фонд життєвих засобів [approvisionnement]». Див. також це видання, т. 26, ч. III, стор. 352—389.

¹³¹ *Для-себе-буття, для-себе-сущє* (Fiirsichsein, Fiirsichseiendes) — терміни гегелівської філософії, що позначають всяку якість в її фіксованості, в її відносній замкнутості.

¹³² В «Теоріях додаткової вартості», у підрозділі про англійського соціаліста Томаса Годскіна, Маркс дає загальну характеристику цього погляду англійських соціалістів (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 286—287). В незакінченому підрозділі про англійського соціаліста Джона Брея (див. там же, стор. 312) Маркс наводить, між іншим, такі слова Брея з його праці «*Labour'sWrongsandLabour'sRemedy*», Leeds, 1839, стор. 59: «Не капіталіст, а капітал має істотне значення для операцій виробників. Між капіталом і капіталістом існує така сама велика різниця, як між вантажем корабля і накладною, що супроводить цей вантаж».

¹³³ Маркс має на увазі головним чином брошуру Томаса Годскіна «*LabourDefendedagainsttheClaimsofCapital; or, theUnproduktivenessofCapitalProved*» (London, 1825), яка вийшла анонімно, в якій доводиться «непродуктивність капіталу». Докладний аналіз цієї брошури Маркс дав у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 255—306).

¹³⁴ Див. розділ III другої книги праці А. Сміта «*An Inquiry into the Nature and Causes or the Wealth of Nations*» (Російський переклад, стор. 244—257).

¹³⁵ Маркс має на увазі працю Сеніора «*Principesfondamentauxdel'ëconomiepolitique*», Paris, 1836, р. 197—206. Критиці вульгарної концепції Сеніора в питанні про продуктивну і непродуктивну працю Маркс присвятив спеціальний підрозділ «Теорій додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 264—269).

¹³⁶ Згодом, у «Теоріях додаткової вартості», Маркс більш докладно розглянув цей приклад і показав, що «робітник фортепіанного фабриканта є продуктивним

працівником... Припустимо, навпаки, що я купую весь матеріал, потрібний для виготовлення фортепіано (або нехай навіть сам робітник має цей матеріал), і, замість того щоб купити фортепіано в магазині, доручаю зробити його у мене дома. В цьому випадку фортепіанний майстер є непродуктивним працівником, бо його праця обмінюється безпосередньо на мій доход» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 133).

В той же час Маркс показав, що «співачка, яка продає свій спів на свій страх і ризик,— *непродуктивний працівник*. Але та сама співачка, запрошена антрепренером, який, щоб загрибати гроші, примушує її співати,— *продуктивний працівник*, бо вона виробляє капітал» (там же, стор. 384). *Юдин і той самий* вид праці,— резюмує Маркс,— може бути як *продуктивним*, так і *непродуктивним*» (там же).

¹³⁷ Маркс посилається на сторінку 40 у своєму X зошиті виписок, де міститься наведена в тексті цитата з книги Мальтуса «Principles of Political Economy», second edition, London, 1836, р. 47. Проте насправді це не слова Мальтуса, а слова редактора другого (посмертного) видання його книги, що мають на меті уточнити міркування Мальтуса.

¹³⁸ Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, р. 334—337 (Російський переклад, том I, стор. 235—237). Про погляди Д. Рікардо на непродуктивний характер капіталу див. це видання, т. 26, ч. II, стор. 482; ч. III, стор. 253—254. Див. також J. C. L. Simonde de Sismondi. «Etudes sur l'économie politique». Tome I, Bruxelles, 1837, р. 22

¹³⁹ Див. примітку 115.

¹⁴⁰ Див. J. B. Say. «Traite d'économie politique». Troisième édition. Tome second, Paris, 1817, р. 425, 429.

¹⁴¹ Слова Прудона «le travail produit, le capital vaut» («праця виробляє, капітал коштує») з I тому його праці «Systeme des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère», Paris, 1846, р. 61, Маркс наводить у «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 90).

¹⁴² Див. «Gratuite du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris, 1850, р. 177—181. Пор. цей том, частина I, стор. 197.

¹⁴³ Аналітичним судженням, за термінологією Канта, називається таке судження, в якому предикат лише роз'яснює той зміст, який міститься в суб'єкті судження,— на відміну від синтетичного судження, в якому предикат додає до суб'єкта ознаку, що не міститься в суб'єкті судження.

¹⁴⁴ Термін «*витрати виробництва*» тут і в попередній фразі вжито Марксом у

розумінні «іманентних витрат виробництва» товару, що дорівнюють його вартості, тобто які дорівнюють потрібній для виробництва товару загальній сумі робочого часу» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 74). В рукописах 1857—1861 років Маркс ще не проводив чіткого розмежування між вартістю ($c+v+m$) і ціною виробництва ($c + v$ середній прибуток). Про трояке вживання терміна «витрати виробництва» див. там же, стор. 72—76 і 508.

¹⁴⁵ Під «цінами виробництва» (Produktionspreise) Маркс розуміє тут те саме, що вище він розуміє під «витратами виробництва, або необхідною ціною товару» (див. примітки 81 і 144).

¹⁴⁶ Маркс тут вперше вживає термін «додаткова вартість» (Mehrwert) для визначення того надлишку над спочатку авансованою вартістю, який безоплатно привласнюється капіталістом.

У книзі англійського соціаліста-рікардіанця Уільяма Томпсона «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness». London, 1824, р. 167, 169, також вживається термін «surplus value» (додаткова вартість). Проте, як показав Ф. Енгельс, цим терміном Томпсон визначав надприбуток, одержуваний капіталістом, який застосовує машини, у порівнянні з ремісником, який працює вручну. Поряд з терміном «surplusvalue» Томпсон застосовував також термін «additionalvalue» (додаткова вартість) для визначення всієї новоствореної вартості ($v + m$). Крім того, як відмічав Енгельс, «у повсякденному діловому житті Франції з давніх-давен загальноприйнятий вислів plus-value для позначення всякого збільшення вартості, яке нічого не коштує власникові товарів» (див. це видання, т. 21, стор. 484—489).

В одній із своїх ранніх статей, написаній у жовтні 1842 р., Маркс також кілька разів вживає термін «Mehrwert» для позначення додаткової вартості, штрафу, що його одержують лісовласники за крадіжку в них лісу (див. це видання, т. 1, стор. 140, 143—144).

¹⁴⁷ Маркс має на увазі розділ VII («Про зовнішню торгівлю») книги Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, де говориться (стор. 131): «Ніяке розширення зовнішньої торгівлі не може збільшити безпосередню суму вартостей в країні» (Російський переклад, том I, стор. 112).

¹⁴⁸ Погляди Прудона на процент, які знайшли своє вираження в праці «Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris, 1850, Маркс розглянув в «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 517—521).

¹⁴⁹ Маркс має на увазі анонімну статтю «Negroes and the Slave Trade» («Негри і торгівля рабами»), вміщену в газеті «The Times» від 21 листопада 1857 р. у вигляді листа редакторові від «обізнаної людини» («Expertus»).

«*The Times*» («Часи») — найбільша англійська щоденна газета консервативного напрямку; заснована в Лондоні в 1785 році.

- ¹⁵⁰ У своєму конспекті рікардовських «Principles of Political Economy» (цей конспект, складений Марксом у квітні 1851 р., міститься у VIII зошиті виписок із праць буржуазних економістів) Маркс з приводу критики Рікардо англійськими економістами говорить таке: «Більшість противників Рікардо — таких, як, наприклад, Уейкфілд, твердять, що він не може пояснити надлишку [вартості]. Так, наприклад, фабрикант витрачає 30 ф. ст. на сировий матеріал, 20 — на машини, 50 — на заробітну плату. Разом — 100 ф. ст. Він продає свій товар за 110 ф. ст. Звідки беруться 10 ф. ст.?» (Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 44, стор. 128). Про відсутність у Рікардо аналізу походження додаткової вартості Маркс говорить також у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. II, стор. 418—432).
- ¹⁵¹ Маркс має на увазі книгу Мальтуса «The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823. Детальний аналіз теорії вартості Мальтуса і, зокрема, мальтусівської критики вчення Рікардо міститься в «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 3—32).
- ¹⁵² Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, р. 1 — 12 (Російський переклад, том I, стор. 33—40)
- ¹⁵³ Див. там же, стор. 60—61 (Російський переклад, том I, стор. 69).
- ¹⁵⁴ Див. там же, стор. 131—132 (Російський переклад, том I, стор. 112).
- ¹⁵⁵ Про фізіократів як про «батьків сучасної політичної економії» Маркс говорить у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. I, стор. 12).
- ¹⁵⁶ Маркс має на увазі розділ III другої книги праці А. Сміта «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», в якій Сміт розглядає питання про продуктивну і непродуктивну працю. Про смітівське трактування продуктивної праці як праці, що уречевлюється в в товарі, Маркс детально говорить у «Теоріях додаткової вартості» (це видання, т. 26, ч. I, стор. 133—150).
- ¹⁵⁷ У I томі «Капіталу» Маркс дав детальний аналіз тенденції капіталістів до безмежного подовження робочого дня. Маркс розглянув там історію англійського фабричного законодавства, зокрема боротьбу навколо білля про десятигодинний робочий день. Характеризуючи становище робітничого класу в Англії, Маркс широко використав звіти фабричного інспектора Леонарда Хорнера, який виступав на захист інтересів робітників (див. це видання, т. 23, розд. VII, VIII, XIII).
- ¹⁵⁸ Цей приклад можна виразити так:
До подвоєння продуктивної сили праці один робочий день, що складається, скажімо, з восьми годин, розпадався на 2 години необхідної праці і 6 годин додаткової праці ($2v + 6m$). Після подвоєння продуктивної сили праці той самий

робочий день розпадається на 1 годину необхідної праці і 7 годин додаткової праці ($1v+ 1m$).

- ¹⁵⁹ У своїй праці «On the Economy of Machinery and Manufactures», London, 1832, р. 160—162, Баббедж розглядає співвідношення між вартістю сирового матеріалу і вартістю праці у виробництві філігранних виробів із золота у Венеції.
- ¹⁶⁰ Маркс має на увазі зауваження Ежена Дера на працю Буагільбера «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributes» (див. «Economistes Financiers du XVIIIe siècle». Precedes de Notices historiques sur chaque auteur, et accompagnes de Commentaires et de Notes Explicatives, par M. Eugene Daire. Paris, 1843, р. 419—420, Notes 1 et 2).
- ¹⁶¹ Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, р. 89—90 (Російський переклад, том I, стор. 87).— 280.
- ¹⁶² Детальний аналіз поглядів Рікардо на нагромадження капіталу Маркс дав у XVII розділі «Теорій додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. II, особливо стор. 557—568).
- ¹⁶³ Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, р. 325—328 (Російський переклад, том I, стор. 229—231).
- ¹⁶⁴ Маркс має на увазі свій VIII зошит виписок з політичної економії, який відноситься до 1851 року. В цьому зошиті, крім інших виписок, міститься детальний конспект третього видання книги Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation», який супроводиться коментарями Маркса (див. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 44, стор. 84—140).
- На сторінках 35—37 Марксового VIII зошита міститься конспект XX розділу книги Рікардо («Вартість і багатство, їхні відмітні властивості»); цей розділ Маркс і має на увазі в даному місці тексту.
- ¹⁶⁵ Маркс має на увазі розділ VII книги Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation».
- ¹⁶⁶ Маркс тут передає у своєму викладі думки Рікардо, що містяться, наприклад, на початку XX розділу його книги «On the Principles of Political Economy, and Taxation».
- ¹⁶⁷ Маркс посилається тут на стор. 39, 40 свого VIII зошита виписок з політичної економії. На цих сторінках міститься конспект початку VII розділу книги Рікардо — «Про зовнішню торгівлю».
- ¹⁶⁸ Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, р. 416—417 (Російський переклад, том I, стор. 284—285).
- ¹⁶⁹ Маркс має на увазі книгу Мальтуса «The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823. Детальний критичний аналіз поглядів Мальтуса на вартість і додаткову вартість Маркс дав у «Теоріях додаткової вартості» (це видання, т. 26, ч.

III, розд. XIX)

- ¹⁷⁰ Маркс у цьому прикладі виходить з припущення, що капіталізована додаткова вартість цілком витрачається на купівлю нової робочої сили — «припущення, проте, неможливе», як він сам говорить кількома рядками нижче.
- ¹⁷¹ Під процентами (Zins) Маркс розуміє тут весь прибуток, одержуваний на авансований капітал.
- ¹⁷² Вся ця фраза в рукопису говорить: «Auf 140 aber 24 zuviel gerechnet (und dies ist der Unterschied von 220 zu 196), sind erst $\frac{1}{5}$ vom 100 und $\frac{11}{12}$ vom 100 zuviel gerechnet; $\frac{1}{5}$ vom 100 = 20%; $\frac{11}{12}$ vom 100 $8\frac{4}{12}\%$ oder $8\frac{1}{3}\%$; also zusammen $28\frac{1}{3}\%$ zuviel» (див. K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 275—276). У перекладі середину цієї фрази, через її неясність, опущено, а в решті фрази виправлено арифметичні помилки.
- ¹⁷³ Далі в рукопису залишене місце, очевидно для розрахунку по другому випадку. Якщо додержуватись попереднього тексту рукопису, то цей розрахунок може бути поданий так.

У другому випадку первісний капітал у 80 талерів складається з 60 талерів, витрачених на матеріал і знаряддя праці, і 20 талерів, витрачених на заробітну плату; $\frac{3}{4}$ капіталу витрачено на матеріал і знаряддя, $\frac{1}{4}$ — на заробітну плату. Перші $\frac{3}{4}$ капіталу не дають ніяких процентів (тобто не дають ніякої додаткової вартості); остання $\frac{1}{4}$ дає 300% додаткової вартості. Та коли рахувати на весь капітал, то він збільшився тільки на 75%.

Якби новоприєднаний капітал у 60 талерів теж збільшив на 300% тільки $\frac{1}{4}$ своєї величини, то це дало б збільшення цілого на 45 талерів. $60 + 45 = 105$ талерів. Це разом із 140 дорівнює 245 талерам, що дійсно означає прибавку в 75% до 140 талерів.

60 талерів новоприєданого капіталу збільшилися на 300%, почотверились, становлять 240 талерів. (Якби на 300% збільшилася тільки $\frac{x}{4}$ від 60, то це дало б 45 талерів прибутку.) 60 талерів із 240 покривають витрачений на заробітну плату капітал, 180 талерів становлять прибуток.

Отже, для другого випадку розрахунок такий:

$80 C + 60 Z + 60 C + 180 Z = 380$; тобто ми маємо тут капітал у 140 талерів, сукупні проценти з якого становлять 240 талерів. Та коли б ми взяли інший розрахунок, то дістали б:

$$80 C + 60 Z + 60 C + 45 Z = 245;$$

тобто дістали б капітал у 140 талерів, сукупні проценти з якого становлять 105 талерів.

По першому розрахунку ми нарахували надто багато процентів: зайві проценти, нараховані на 60 талерів капіталу, становлять 135 талерів. Але 135 талерів — це $\frac{3}{4}$

від 180 талерів; тобто поряд з капіталом у 80 талерів тільки $\frac{1}{4}$ новоприєданого капіталу в 60 талерів зростає на 300%; отже, весь новоприєданий капітал зріс тільки на $\frac{3}{4}$, тобто на 45 талерів.

Обчислення процента для капіталу в 60 талерів було нами перебільшено на 135 талерів, які являють собою зростання на 300% для $\frac{3}{4}$ капіталу в 60 талерів. На всю ж суму в 60 талерів при такому розрахунку припадає зайвих 225% прибутку замість первісних 75%; тобто на 60 талерів ми нарахували зайвих 135 талерів, а 135 до 60 становлять 225%. Отже, на капітал у 60 талерів ми нарахували зайвих 225%. А на капітал у 140 талерів ми нарахували зайвих 135 талерів (а ось це і становить різницю між 380 і 245 талерами); отже, всього зайвих $96\frac{3}{7}\%$. Виходить, на весь капітал у 140 талерів ми нарахували зайвих не 225%, як на капітал у 60 талерів, а тільки $96\frac{3}{7}\%$; це становить різницю в $128\frac{4}{7}\%$, відповідно до того, що з усього капіталу в 140 талерів на капітал у 60 талерів нараховано зайвих 135 талерів.

¹⁷⁴ Про змішання у Кері та інших вульгарних економістів норми додаткової вартості з нормою прибутку див. це видання, т. 23, стор. 214; т. 25, ч. I, стор. 154.

¹⁷⁵ Див. це видання, т. 12, стор. 434—435; т. 25, ч. 1, стор. 404—407.

¹⁷⁶ Про якісну межу для нагромадження капіталу див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 233.

¹⁷⁷ Див. Ch. Babbage. «On the Economy of Machinery and Manufactures». London, 1832, р. 16.

¹⁷⁸ Маркс тут припускає, що норма додаткової вартості після подорожчання робочої сили лишається такою самою, якою вона була до подорожчання (25% для капіталу I і $33\frac{1}{3}\%$ для капіталу II). Це можливо лише в тому разі, якщо відбулося відповідне подовження робочого дня.

¹⁷⁹ Див. «Gratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris, 1850, р. 127—132, 135—157, 288. Пор. також примітку 113.

¹⁸⁰ Мається на увазі французький переклад книги Лодерделя «An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth». Edinburgh and London, 1804; Lauderdale, J. «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique». Paris, 1808, р. 119—120. Пор. це видання, т. 26, ч. I, стор. 240.

¹⁸¹ Маркс тут своїми словами викладає таке положення з книги Рейвнстона «ThoughtsontheFundingSystem, anditsEffects». London, 1824, р. 46: «Там, де для утримання десяти чоловік потрібна праця дев'яти, тільки $\frac{1}{10}$ валового продукту може припадати на ренту. Де праця однієї людини достатня для утримання п'яти, там на ренту або інші вимоги держави, які можуть бути задоволені лише з додаткового продукту праці, припадає $\frac{4}{5}$ продукту. Перше, мабуть, мало місце в

Англії в період завоювання, останнє має місце нині, коли тільки $\frac{1}{5}$ частина населення зайнята в землеробстві».

- ¹⁸² Маркс має на увазі книгу Мак-Куллоха «The Principles of Political Economy», Edinburgh, 1825, р. 165—192. Про прагнення вульгарних економістів, у тому числі і Мак-Куллоха, затушувати суперечності капіталістичного виробництва Маркс докладно говорить у «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 26, ч. II, стор. 515—516, 540—542, 550—551; ч. III, стор. 111—112, 114, 160—161, 498, 514—517).
- ¹⁸³ Маркс має на увазі міркування Джемса Мілля про постійну і необхідну рівність між виробництвом і споживанням, між пропозицією і попитом, між сумою купівель і сумою продажів, які містяться в його книзі «ElementsofPoliticalEconomy», London, 1821, р. 186—195. Докладніше цей погляд Джемса Мілля (вперше висловлений ним у його брошурі «CommerceDefended», London, 1808), до якого приєднався і Сей, розбирається Марксом у першому випуску «До критики політичної економії» і в «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, т. 13, стор. 74-75; т. 26, ч. II, стор. 514-516, 520-525, 553-554; ч. III, стор. 81, 84-86, 93, 112).
- ¹⁸⁴ Маркс має на увазі так звану бірмінгемську школу «littleshillingmen» («прихильників малого шилінга»), засновану бірмінгемським банкіром Томасом Атвудом. Погляди цієї школи викладені в книзі «TheCurrencyQuestion. TheGeminiLetters», London, 1844, анонімними авторами якої були Томас Райт і Джон Харлоу, які називали себе «Близнюками» («Gemini»). Див. також це видання, т. 13, стор. 61 — 63; т. 23, стор. 227; т. 25, ч. II, стор. 78—79, 99.
- ¹⁸⁵ Див. примітку 20.
- ¹⁸⁶ Маркс має на увазі праці Мальтуса «Principles of Political Economy Considered with a View to their Practical Application», 2nd edition, London, 1836, р. 405 (примітка видавця); «Definitions in Political Economy», London, 1827, р. 258—259, і I том праці Сісмонді «Etudes sur l'économie politique», Bruxelles, 1837, р. 61.
- ¹⁸⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, р. 80—85 (Російський переклад, том. I, стор. 81—84). Детальний критичний аналіз поглядів Рікардо на надвиробництво капіталу Маркс дав у «Теоріях додаткової вартості» (це видання, т. 26, ч. II, стор. 487—488, 513—515, 517-518, 520-528, 550—551).
- ¹⁸⁸ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». With a Commentary, by the Author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volume I, London, 1835, р. 244—246.
- ¹⁸⁹ Ця фраза являє собою коротке резюме такого положення Годскіна, що міститься на стор. 245—246 його праці «PopularPoliticalEconomy» (Російський переклад, стор. 201): «Оскільки капіталіст, власник всього продукту, не дозволяє робітникам ні

виробляти знаряддя, ні застосовувати їх, якщо тільки він не одержує прибутку понад те, що коштує утримання робітників, то ясно, що продуктивній праці тут поставлені далеко вужчі межі, ніж ті, які диктує природа. В міру того як капітал нагромаджується в руках третіх осіб, зростає вся та сума прибутку, яку вимагає собі капіталіст, і тим самим створюється штучна перешкода для зростання виробництва і населення.

- ¹⁹⁰ Про висунуту Т. Годскіним концепцію «співіснуючої праці» див. це видання, т. 26, ч. III, стор. 259
- ¹⁹¹ J. B. Say. «Traite d'économie politique». Troisieme edition. Tome II, Paris, 1817, p. 441.
- ¹⁹² Див. P. J. Proudhon. «Qu'estceque la propriete?». Paris, 1840, chapitre IV, § 5, і «Gratuite du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris, 1850, p. 207—208.
- ¹⁹³ Див. примітку 179.
- ¹⁹⁴ Насправді при вказаних передпосилках вартість, новоприєднана живою працею (10 талерів), становила б не $\frac{1}{10}$ сукупної вартості продукту, а $\frac{1}{9}$, бо вартість фунта пряжі знизилася з 5 талерів до $4\frac{4}{2}$ талера і, отже, сукупна вартість 20 фунтів пряжі зменшилася з 100 до 90 талерів.
- ¹⁹⁵ До подвоєння продуктивності прядильної праці сукупний прибуток капіталіста становив 20 талерів, які розподілялися між 40 фунтами пряжі, тобто по $\frac{1}{2}$ талера на фунт. А тепер сукупний прибуток у 30 талерів розподіляється між 80 фунтами пряжі, тобто по $\frac{3}{8}$ талера на фунт.
- ¹⁹⁶ Міркування Маркса на сторінках 373—377 першої частини цього тому можна наочно уявити за допомогою двох нижче наведених таблиць.

Таблиця I.

Збільшення кількості вироблюваного продукту (бавовняної пряжі) шляхом подовження робочого дня

Витрати капіталіста		Додаткова вартість	Сукупна вартість пряжі	Кількість виробленого продукту	Вартість 1 фунта пряжі	Норма додаткової вартості	Норма прибутку
Постійний капітал	Змінний капітал						
0 талерів	20 тал.	—	100 тал.	20 фунтів	5 талерів	0	0
20 тал.	20 тал.	10 тал.	150 тал.	30 фунтів	5 тал.	50%	7 ¹ / ₇ %
60 тал.	20 тал.	20 тал.	200 тал.	40 фунтів	5 тал.	100%	11 ¹ / ₉ %
20 тал.	20 тал.	60 тал.	400 тал.	80 фунтів	5 тал.	300%	17 ¹¹ / ₁₇ %

Таблиця II.

Збільшення кількості вироблюваного продукту шляхом зростання продуктивності праці при незмінній величині робочого дня

Витрати капіталіста		Додаткова вартість	Сукупна вартість пряжі	Кількість виробленого продукту	Вартість 1 фунта пряжі	Норма додаткової вартості	Норма прибутку
Постійний капітал	Змінний капітал						
60 тал.	20 тал.	20 тал.	200 тал.	40 фунтів	5 тал.	100%	11 ¹ / ₉ %
20 тал.	10 тал.	30 тал.	360 тал.	80 фунтів	4 ¹ / ₂ тал.	300%	9 ¹ / ₁₁ %

Перша таблиця є ілюстрацією до того висновку, який робить Маркс з аналізу наявних у ній співвідношень: «Чим меншою стає та частка затрат, яка представляє необхідну працю, тим більший прибуток, хоч він і не перебуває в якому-небудь видимому відношенні до дійсної додаткової вартості, тобто до додаткової праці».

Друга таблиця підтверджує таку думку Маркса: «...зниження ціни одиниці продукту і зростання кількості цих одиниць — що має місце в результаті зростання продуктивних сил — показує, що прибуток у відношенні до [необхідної] праці зростає, або що необхідна праця у відношенні до додаткової праці скорочується». І далі: «Прибуток капіталіста, одержуваний з вартості міри (одиниці) споживної вартості — фунта, аршина, квартера і т. д.,— зменшується пропорціонально зменшенню відношення живої праці (новоприєднуваної праці) до сировини і т. д... Але, з другого боку, оскільки це зменшення робочого часу, потрібного для виробництва одиниці продукту, тотожне з більшою продуктивністю праці, або із зростанням додаткового робочого часу, то зростає і кількість цих одиниць, в яких міститься додатковий робочий час»,— тобто зростає загальна маса прибутку

¹⁹⁷ Див. примітку 128

¹⁹⁸ Точний розрахунок був би такий: кожний фунт пряжі робітник одержував би із скидкою в $\frac{1}{20}$ талера проти його вартості; а оскільки всього він одержував би тепер $4\frac{4}{99}$ фунта пряжі, або $\frac{400}{99}$ фунта пряжі, то його виграш становив би $(1 \times 400) / (20 \times 99)$ талера, тобто $\frac{20}{99}$ талера, а не $\frac{20}{100}$ талера, як припускає, заради спрощення розрахунків, Маркс.

¹⁹⁹ Точний розрахунок був би такий. До підвищення заробітної плати вартість 40 фунтів

пряжі розпадалася на 160 с+ 20 v+ 20 m. Тепер вона розпадається на 160 с+ 22 v+ 18m. Якщо раніше норма прибутку була $\frac{20}{180}$, тобто $11\frac{1}{9}\%$, то тепер вона дорівнює $\frac{18}{182}$, тобто $9\frac{81}{91}\%$.

- ²⁰⁰ Далі в рукопису йдуть три рядки, закреслені Марксом, але через недогляд відтворені в основному тексті видання 1939 року мовою оригіналу (див. К. Марх.«Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, стор. 346, рядки 7—14).
- ²⁰¹ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 81—82 (Російський переклад, том I, стор. 82).
- ²⁰² В рукопису 1861—1863 років, куди Маркс переписав з деякими змінами ряд місць із рукопису 1857—1858 років, цю фразу дано в такій редакції (зошит XXII, стор. 1396): «Замість того щоб відтворюватися в процесі виробництва у вигляді умов здійснення робочої сили, вони, навпаки, виходять з процесу виробництва як всього лише умови збільшення і збереження *своєї власної* вартості у вигляді для-себе-сущої вартості, яка протистоїть робочій силі».
- ²⁰³ Формули договірних відносин за римським правом: «даю, щоб ти зробив», «роблю, щоб ти дав», «даю, щоб ти дав». Пор. це видання, т. 23, стор. 509; т. 26, ч. I, стор. 386.
- ²⁰⁴ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 40, 396. Відповідне місце із стор. 396-ї книги Стюарта Маркс наводить у рукопису 1857—1858 років (див. цей том, частина II, стор. 268). Пор. також це видання, т. 25, ч. II, стор. 321; т. 26, ч. I, стор. 18; ч. II, стор. 576.
- ²⁰⁵ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter V (Російський переклад, стор. 40)..
- ²⁰⁶ Ця частина рукопису 1857—1858 років, озаглавлена Марксом в його праці «Реферати до моїх власних зошитів» як «Форми, що передують капіталістичному виробництву», міститься в зошиті IV, стор. 50—53, і в зошиті V, стор. 1—15. Сторінки 1—15 зошита V названі Марксом в його «Рефератах» так: «Продовження про процес, що передує утворенню капіталістичного відношення або первісному нагромадженню».
- ²⁰⁷ Термін «Stamm», який перекладається в цій частині рукопису 1857— 1858 років як «плем'я», мав у середині XIX ст. в історичній науці ширше значення, ніж тепер. Він позначав сукупність людей, що мають спільне походження від одного й того самого предка, і охоплював сучасні поняття «рід» (Gens) і «плем'я» (Stamm). Точне визначення і розрізнення цих понять було вперше дано в книзі Л.- Г. Моргана «Стародавнє суспільство» (1877). В цьому головному творі видатного амери-

канського етнографа й історика вперше було з'ясовано значення роду як основного осередку первіснообщинного ладу і тим самим було закладено наукову основу для всієї історії первісного суспільства. Узагальнивши результати досліджень Моргана, Енгельс всебічно розкрив зміст понять «рід» і «плем'я» в своєму творі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884).

²⁰⁸ *Квірити* — громадяни римської общини (у Стародавньому Римі).

²⁰⁹ Цю фразу Нібур наводить з IX книги «Римської археології» Діонісія Галікарнаського (старогрецького історика, який написав цю свою основну працю близько 30—7 рр. до н. е.).

²¹⁰ *Демот* — громадянин стародавньої Афінської держави, який належав до певної територіальної округи Аттики — *дема*. Кілька демів утворювали *філу*. За реформою Клісфена (VI ст. до н. е) в Аттиці було утворено 10 територіальних філ.—

²¹¹ *Дітмаршен* — одна з північних областей Німеччини.

²¹² *Гели*— корінне населення гірських районів Північної і Західної Шотландії, нащадки стародавніх кельтів.

²¹³ Див. це видання, т. 4, стор. 162—163.

²¹⁴ Див. примітку 13.

²¹⁵ «*Panes et circenses*» — «хліб і видовища». Маркс має на увазі період розквіту римської рабовласницької держави, коли нижчі верстви міського населення (т. зв. міський плебс) були виключені із сфери виробництва і жили головним чином за рахунок подачок держави і багатих рабовласників, які давали їм «хліб і видовища».

²¹⁶ Про роль законодавств Генріха VII, Генріха VIII та інших англійських королів і королев див. це видання, т. 23, стор. 679—688.

²¹⁷ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book III, Chapter IV (Російський переклад, стор. 300—309).

²¹⁸ Див. примітку 132.

²¹⁹ Ці і наступні зауваження про первісні значення слова «капітал» і тексти, що їх ілюструють, Маркс узяв з 2-го тому словника Дюканжа: «*Glossarium mediae et infimae latinitatis*», Tomus II. Parisiis, 1842, p. 139—141.

²²⁰ Adam H. Muller. «Die Elemente der Staatskunst». Erster Theil. Berlin, 1809, S. 226—241.

ЗМІСТ

Передмова VII—XXVI

К. МАРКС

ЕКОНОМІЧНІ РУКОПИСИ 1857—1861 РОКІВ

Частина перша

БАСТІА І КЕРІ.....	3—14
ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ.....	3—9
РОЗДІЛ XIV: ПРО ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ.....	9—14
ВСТУП.....	15—44
1. ВИРОБНИЦТВО, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛ, ОБМІН (ОБІГ).....	15—44
1. ВИРОБНИЦТВО	15—22
2. ЗАГАЛЬНЕ ВІДНОШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ДО РОЗПОДІЛУ, ОБМІНУ, СПОЖИВАННЯ	22—32
а) [Споживання і виробництво]	23—28
б) Розподіл і виробництво	28—31
в) Нарешті, обмін і обіг. Обмін і виробництво	31—32
3. МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ	33—41
4. ВИРОБНИЦТВО. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ. ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ І ВІДНОСИНИ СПІЛКУВАННЯ. ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ФОРМИ СВІДОМОСТІ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА І СПІЛКУВАННЯ. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ.....	41—44

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ
(чорновий начерк 1857—1858 років)

[Перша половина рукопису]

II. РОЗДІЛ ПРО ГРОШІ	47—169
[A] Неспроможність прудоністської конвенції «робочих грошей». Гроші як необхідний результат розвитку товарної форми продукту]	47—119
[1] Нерозуміння прудоністами внутрішнього зв'язку між виробництвом, розподілом та обігом і провідної ролі відносин виробництва]	47—68
[a] Ілюзії прудоніста Дарімона: помилкове ототожнення грошового обігу з кредитом і перебільшення ролі банків у регулюванні грошового ринку]	47—60
[b] Помилкове пояснення криз привілейованим становищем золота і срібла. Питання про оборотність банкнот у золото і срібло. Неможливість революціонізувати буржуазні виробничі відносини шляхом банківських і грошових реформ]	60—68
[2] Зв'язок теорії обігу Прудона з його помилковою теорією вартості. Виникнення грошей як необхідний результат розвитку обміну]	69—90
[a] Ілюзія прудоністів про можливість усунути пороки буржуазного суспільства шляхом уведення «робочих грошей»]	69—75
[α] Несумісність «робочих грошей» із зростанням продуктивності праці]	69—71
[β] Несумісність «робочих грошей» з реальною відмінністю між вартістю і ціною товарів]	71—75
[b] Перетворення продукту в товар, а вартості товару в гроші у процесі обміну]	75—81
[в] Розвиток у грошах суперечностей, властивих товарній формі продукту і капіталістичному способу виробництва, який на ній ґрунтується. Можливість криз]	81—87
[г] Несумісність «робочих грошей» з товарною формою продукту]	88—90
[3] Загальна характеристика буржуазного суспільства на відміну від докапіталістичних суспільних формацій і від майбутнього комуністичного суспільства]	91—94
[4] Уречевлення суспільних відносин в умовах буржуазного суспільства]	94—99
[5] Розвиток грошової форми вартості в результаті розвитку обміну. Суспільний характер виробництва в буржуазному суспільстві на відміну від суспільного характеру виробництва при комунізмі]	99—108

[б) Благородні метали як носії грошового відношення]	108—119
а) Золото і срібло в порівнянні з іншими металами	109—114
б) Коливання співвідношення вартостей різних металів	114—119
[б) ТОВАРНО-ГРОШОВИЙ ОБІГ]	120—169
[1] Взаємозумовленість обігу товарів і обігу грошей]	120—121
[2] Три основні функції грошей в товарно-грошовому обігу і суперечності, що виникають між ними]	121—169
а) [Гроші як міра вартостей]	121—127
б) [Гроші як засіб обігу]	127—136
в) Гроші як матеріальний представник багатства (нагромадження грошей)	136—169
[α] До питання про співвідношення між міноюю вартістю і ціною. Суперечності між функціями грошей як міри вартостей і як засобу обігу]	136—148
[β] Вихід грошей за рамки простого обігу в їх функції матеріального представника багатства. Гроші як самоціль. Гроші як засіб платежу. Перехід до грошей як капіталу]	148—169
[III.] РОЗДІЛ ПРО КАПІТАЛ	170—466
[В і д і л п е р ш и й] П р о ц е с в и р о б н и ц т в а	
к а п і т а л у	170—345
[А.] ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ У КАПІТАЛ	170—234
[1] Простий обіг товарів у системі виробничих відносин буржуазного суспільства. Буржуазна рівність і буржуазна свобода]	170—181
[2] Капітал як панівне відношення буржуазного суспільства]	181—190
[3] Перехід від простого обігу товарів до капіталістичного виробництва]	190—205
[а] Обіг і виникаюча з обігу мінова вартість як передумова капіталу	190—195
[б] Мінова вартість, що виникає з обігу, передує обігові, зберігається в ньому і примножує себе за допомогою праці	195—205
[4] Два різні процеси в обміні між капіталом і працею	206—234
[а] Вступні зауваження]	206—207
[б] До питання про розчленування дослідження про капітал. Капітал і сучасна земельна власність. Перехід від земельної власності до найманої праці. Ринки]	207—214
[в] Обмін між капіталом і робочою силою	214—227
[г] Процес праці, включений у капітал	227—234
[Б.] ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ	234—274
[1] Перетворення праці в капітал	234—241
[2] Самозростання вартості як необхідна умова капіталістичного виробництва]	241—251

[3] Додаткова праця як джерело додаткової вартості. Історичне призначення капіталу]	251—257
[4] Проблема виникнення додаткової вартості в історії буржуазної політичної економії. Буржуазне багатство як посередник між міноювою вартістю і споживною вартістю]	257—265
[5] Вплив зростання продуктивної сили праці на величину додаткової вартості. Зменшення приросту відносної додаткової вартості в міру збільшення продуктивної сили праці]	265—274
[В] АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ	275—345
[1] Про зростання вартості капіталу. [Помилки і неясності у Рікардо в цьому питанні]	275—288
[2] Постійний і змінний капітал	289—302
[а] Збереження вартості постійного капіталу в процесі виробництва]	289—294
[б] Збереження споживної вартості постійного капіталу за допомогою нової живої праці]	294—302
[3] Співвідношення між постійним і змінним капіталом]	302—337
[а] Різна роль постійного і змінного капіталу в утворенні норми прибутку]	302—308
[б] Норма прибутку і норма додаткової вартості]	308—324
[в] Зростання постійної частини капіталу у відношенні до його змінної частини як вираження зростання продуктивності праці]	324—337
[4] Двояка тенденція капіталу: до розширення застосовуваної живої праці і до скорочення необхідної праці]	337—345
[В і д д і л д р у г и й.] П р о ц е с о б і г у к а п і т а л у	346—466
[А] ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ ЙОГО ОБІГУ]	346—424
[1] Перехід капіталу з процесу виробництва в процес обігу. [Єдність і суперечність між процесом збереження вартості застосованого капіталу, процесом збільшення його вартості і процесом реалізації вартості виробленого продукту]	346—352
[2] Прагнення капіталу до безмежного розвитку продуктивних сил.] Межі капіталістичного виробництва. Надвиробництво	352—371
[3] Заперечення надвиробництва буржуазними економістами. Невдала спроба пояснення його у Прудона.] Як це можливо, що робітник у ціні купованого ним товару оплачує прибуток і т. д. і проте одержує свою необхідну заробітну плату	371—382
[4] Процес капіталістичного нагромадження]	382—412
[а] Перетворення додаткової праці в капітал як специфічна особливість капіталістичного нагромадження]	382—383

[б] Утворення загальної норми прибутку та її вплив на заробітну плату робітника. Реалізація додаткової вартості в обміні між капіталістами]	383—395
[в] Пропорції капіталістичного нагромадження. Знецінення капіталу під час криз]	395—399
[г] Установлення капіталу як грошей в їх різних функціях. «Капітал взагалі» як економічна категорія].....	400—403
[д] Утворення додаткового капіталу. Перетворення умов капіталістичного виробництва в результаті самої найманої праці. Відтворення відношення між працею і капіталом]	403—412
[5] Первісне нагромадження капіталу	412—424
[а] Історичні передумови капіталу та їх відношення до вже існуючого капіталістичного виробництва]	412—418
[б] Особисті послуги як протилежність продуктивної найманої праці]	418—424
[Б] Форми, що передують капіталістичному виробництву	424—466
[1] Природні та економічні передумови привласнення індивідом об'єктивних умов праці. Різні форми общини]	424—448
[а] Первісна власність працюючих індивідів на природні умови їхньої праці]	424—425
[б] Азіатська форма власності]	425—428
[в] Антична форма власності]	428—430
[г] Германська форма власності, її відмінність від азіатської та античної форм власності]	431—435
[д] Обмежений характер виробничих відносин общинного ладу. Багатство в стародавньому світі, в буржуазному суспільстві і при комунізмі]	435—439
[е] Плутанина у Прудона в питанні про походження власності. Дійсні передумови виникнення власності. Рабство і кріпосництво]	439—444
[ж] Причини розкладу общини і власності, що ґрунтується на ній]	444—448
[2] Історичний процес виникнення капіталістичних виробничих відносин]	448—466
[а] Розклад докапіталістичних форм відношення працівника до об'єктивних умов праці]	448—453
[б] Відокремлення об'єктивних умов праці від самої праці. Первісне утворення капіталу]	453—466
<i>Примітки</i>	469—495
<i>Показчик імен</i>	496—502
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	503—509
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	510
І Л Ю С Т Р А Ц І Ї	
Обкладинка зошита М, що містить «Вступ»	19
Обкладинка VII зошита рукопису «Критика політичної економії»	49
24-а сторінка IV зошита рукопису «Критика політичної економії»	367

Маркс К. і Енгельс Ф.

Твори. Пер. з 2-го рос. вид.— К. : Політвидав України.
Т. 46, ч. I. 1982. —XXVI, 515 с., іл. 0,18 арк.

Цей том містить сім економічних рукописів К. Маркса, створених ним у період з липня 1837 по березень 1859 року. Рукописи підсумовують цілий період діяльності К. Маркса в галузі політичної економії і є важливим етапом у розвитку його економічного вчення. Вони були широко використані Марксом в подальшій роботі над «Капіталом». Це видання — перше повне видання економічних рукописів Маркса українською мовою. Побудоване воно за строго хронологічним принципом, має науково-довідковий апарат і складається з двох частин. У кінці другої частини буде даний предметний покажчик до обох частин тому.

М $\frac{10101-001}{M201(04)-82}$ 2.82. 0101010000

ББК 11.2
ЗР1

Російською мовою
том підготували до друку
В. С. Вигодський і І. Г. Казьміна

Редактор
В. К. Брушлинський

Переклад на українську мову
В. І. Коробка

Редактори
К. С. Петренко, В. В. Жайворонок

Коректор
З. А. Захарова

КАРЛ МАРКС и ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 46, ч. I

(На украинском языке)

Политиздат Украины

Завідуючий редакцією *М. В. Стетюха*
Відповідальна за випуск *Н. З. Лазтадир*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *М. Я. Таратута*
Коректори *Р. А. Нижник, І. П. Рижкова*

Інформ. бланк № 1798

Здано до набору 19.11.80. Підп. до друку 01.06.81.
Формат 60×90^{1/16}. Папір для глибокого друку. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум.-друк. арк. 34. Ум. фарб. відб. 35. Обл.-вид.
арк. 34,28. Тираж 8050. Зам. № 654. Ціна 1 крб. 30 к.

Політвидав України, 252025, Київ-25.
Десятинна, 4/6.

Надруковано з матриць Головного підприємства
на Київській внижковій фабриці, 252054,
Київ, вул. Воровського, 24.